

NIEUW
LICHT
OP
DUISTERE
EEUWEN

NIEUW
LICHT
OP
DUISTERE
EEUWEN

WEST-EUROPA
IN DE VROEGE
MIDDELEEUWEN

ORTWIN
HUYSMANS

| OWL PRESS |

INHOUD

INLEIDING	9	HOOFDSTUK II. LANDBOUW- ECONOMIE EN RURALE SAMENLEVING	52
Uitdagingen	10		
Afbakening	11		
Structuur	12	Demografie en landbouweconomie	56
		· Klimatologische evolutie	56
		· Agrarische ontwikkelingen	58
		· Demografische evolutie	62
		Land en lordship	65
		· Heerlijke macht	65
		· Vrij en onvrij	67
		· Beheer en organisatie van de agricultuur	71
		· RURALE bewoningsvormen	74
		Conclusie	79
HOOFDSTUK I. VAN ROMEINSE PROVINCIES NAAR 'BARBAARSE' RIJKEN	14	HOOFDSTUK III. HANDEL EN NIJVERHEID	80
De transformatie van het Rijk	16		
· Politieke en militaire transformatie	18	Het Romeinse Rijk (tot c. 250)	84
· Bestuurlijke ontwikkelingen	23	· Handelsverkeer en overheid	85
· Socio-economische ontwikkelingen	25	· Artisanale productie	86
· De opkomst van Kerk en christendom	27	Crisis en verval (c. 250-700)	88
De 'barbaarse' volksverhuizingen	31	· De teloorgang van de staatsgeleide economie	90
· Terminologie	31	· De Arabische expansie en de Pirenne-thesen	91
· Verklaringsmodellen	34	· De tanende vraag van aristocraten	92
· Grenzen onder druk	40	Heropleving (c. 700-1000)	95
Breuk of continuïteit?	46	· Handelsverkeer	96
· Germanisten versus romanisten	46	· Nijverheid	106
· Barbarisering en romanisering	47	Conclusie	110
Conclusie	51		

HOOFDSTUK IV. BESTUUR EN GEOPOLITIEK IN POSTIMPERIAAL EUROPA	112	Rijksdelingen en transformaties (c. 814-888)	192
		• Het einde van de Karolingische eenheid?	193
		• Externe invallers	199
		• De adel als centrifugale kracht	204
De genese van postimperiaal Europa	114	Naar een post-Karolingisch Europa (c. 888-1024)	205
• Italië: Ostrogoten, Byzantijnen en Longobarden	115	• Het West-Frankische Rijk	207
• Hispanië: Sueven, Visigoten en Arabieren	123	• Het Oost-Frankische Rijk	209
• Gallië: Franken, Bourgondiërs en Alemannen	130	Conclusie	214
• Brittannië: Angelen, Saksen, Juten en Noormannen	137		
Eenheid en bestuur	147	HOOFDSTUK VI. EEN KERK IN LEKENHANDEN?	216
• Romeinse elementen	147		
• ‘Barbaarse’ elementen	156	De kerkelijke hiërarchie	219
• Christelijke elementen	159	• Hoge wijdingen	219
Conclusie	166	• Lage wijdingen	220
		• De hiërarchische ladder	221
		• Status en levenswijze	222
		Bisschoppen: herders en heren	226
		• Pastoraal gezag	227
		• Heerlijke macht	231
		• De opmars van het pausdom	233
		• Relaties met lekenheren	236
HOOFDSTUK V. DE KAROLINGISCHE RIJKEN: AMBITIE EN REALITEIT	168	Lekenspiritualiteit en volksgeloof	238
		Eigenkerken en parochies	242
Van hofmeiers tot keizers (c. 623-800)	172	Inkomsten	245
• Hofmeiers van Austrasië en Neustrië (623-751)	172	Conclusie	247
• Koningen van het Frankische Rijk (751-840)	173		
• De aanspraak op de keizerstitel (800)	175		
Naar een Frankische hegemonie (c. 717-814)	178		
• Aquitanië, Alemannië en Beieren	180		
• Het Longobardische Rijk	181		
• Saksen, Friezen en Avaren	182		
Het Karolingische bestuur (c. 754-840)	185		
• Centralistisch of regicentrisch?	185		
• Elementen van eenheid	187		
• Moreel-religieuze ambities	190		

HOOFDSTUK VII. HET WESTERSE MONNIKENWEZEN: SOLELEMENT EN INTERACTIE	248	LIJST VAN PAUSEN EN KONINGEN	324
		(Officiële) vroegmiddeleeuwse pausen (300-1000)	324
Het vroege monnikenwezen	251	Koningen van het Frankische Rijk (459-840)	327
• Inspiratiebronnen	251	Koningen van het Frankische Rijk (840-1000)	328
• Typologie van de monastieke bewegingen	252	Koningen van Engeland (871-1042)	330
• Stabilisering, regulering en integratie	254	Koningen van het Visigotische Rijk (395-721)	331
Monastieke levenswijzen	257		
• De Iers-Keltische traditie	257		
• De opmars van de benedictijnen	260		
Relaties met leken	263	NOTEN	332
• Typologie van de interacties	263	BIBLIOGRAFIE	337
• Motieven van de interacties	264		
Conclusie	268		
HOOFDSTUK VIII. KUNST, CULTUUR EN GELEERDHEID	270		
Onderwijs en geleerdheid	275		
• Opzet	275		
• Curriculum	281		
• Centra	285		
Culturele verwezenlijkingen	294		
• Oraliteit en schriftcultuur	294		
• Geschiedschrijving	300		
• Beeldende kunst	302		
• Architectuur	307		
Spraakmakers	310		
• Augustinus van Hippo	310		
• Boëthius	312		
• Alcuinus van York	314		
• Dhuoda van Uzès	318		
• Gerbert van Aurillac	320		
Conclusie	323		

INLEIDING

Van alle tijdvakken in de Europese geschiedenis, heten de vroege middeleeuwen het meest obscure te zijn. De schaarste aan geschreven bronnen is nijpend. Zowel de voorafgaande laatantieke periode als de hoge middeleeuwen zijn aanzienlijk beter gedocumenteerd. De Romeinse schriftcultuur in bestuur, recht en cultuur verkeerde vanaf de zesde eeuw in crisis. In de voormalige provincies desintegreerden de administratieve instellingen; sommige geleidelijk, andere abrupt. In de politieke turbulentie gingen talrijke documenten verloren. Voor bepaalde regio's of periodes – Brittannië in de vijfde en zesde eeuw of Italië onder de vroege Longobarden – moeten historici zich behelpen met archeologische resten. Die laten, net als de geringe overgeleverde geschriften, vele interpretaties toe. Bijgevolg moeten onderzoekers de vele gaten in hun geschiedrelaas noodgedwongen opvullen met onderbouwde hypothesen. Dat geldt veel meer voor vroeg-mediëvisten dan voor specialisten in de hoge en late middeleeuwen. Vanaf de twaalfde eeuw leidden de oprukkende schriftcultuur en toenemende geletterdheid immers tot een ware explosie van handschriften.

Het duistere karakter van dit tijdperk draagt ook een pejoratieve connotatie. Deze vindt haar oorsprong in de Italiaanse humanist Petrarca (1304-74), die het 'licht' van de klassieke oudheid contrasteerde met de duistere post-Romeinse periode waarin hij leefde.

Volgens hem hadden die eeuwen nauwelijks geleerde of literaire verwezenlijkingen voortgebracht. Vijftiende-eeuwse humanisten meenden dat de antieke cultuur inmiddels was herboren, en een nieuw tijdperk aanbrak – de renaissance. Het eeuwenlange intermezzo van culturele stilstand noemden zij *media tempestas* ('het stormachtige midden') of *medium aevum* ('middentijd').

Kardinaal Caesar Baronius (1538-1607) was wellicht de eerste historicus die specifiek de vroege middeleeuwen als duister typeerde. In zijn invloedrijke *Annales Ecclesiastici* rehabiliteerde hij de daaropvolgende hoge middeleeuwen als een tijd van sociale en religieuze harmonie. Vandaag associëren historici die laatste periode nog steeds met economische groei, staatsvorming, majestueuze kathedralen, het ontstaan van universiteiten en Europese expansie. Volgens Baronius werd die bloei voorafgegaan door het absolute dieptepunt, de post-Karolingische periode, van 888 tot 1046. Ook de verlichte denkers van de zeventiende en achttiende eeuw laakten de intellectuele stilstand in de post-imperiale tijd. Vooral de periode van 500 tot 1000 beschreven zij als wetteloos, gewelddadig en bijgelovig. Historici als Edward Gibbon (1737-94) zagen het overwicht van religie op de samenleving als hoofdreden van het verval. Toen de negentiende-eeuwse romantici de middeleeuwen

eindelijk omarmden, bleef hun lof beperkt tot de tweede helft van het tijdvak, vanaf het jaar 1000.

De stiefmoederlijke behandeling van de vroege middeleeuwen leefde door tot ver in de twintigste eeuw. Pas in de jaren 1930 stelde de Belgische historicus Henri Pirenne (1862-1935) als eerste de pessimistische kijk in vraag. Zo wees hij op de continuïteit van culturele tradities en handelsrelaties in

postimperiaal Europa. Mede dankzij hem vestigden de vroege middeleeuwen zich na de Tweede Wereldoorlog als volwaardig studieobject. Steeds meer werd de ‘andersheid’ van de vroegmiddeleeuwse beschaving geapprecieerd. Die uitte zich onder meer in de hybride bestuurssystemen, de dynamische geopolitieke situatie, de fluïde sociale relaties, het culturele eclecticisme en de complexe handelsbetrekkingen in de Noordzee en de Middellandse Zee.

UITDAGINGEN

De fundamentele eigenheid van de vroege middeleeuwen stelt onderzoekers en studenten voor grote uitdagingen. Veel van wat vandaag vanzelfsprekend is in westerse democratieën, bestond in deze periode niet. De politieke entiteiten die zich vormden, zoals de Frankische, Visigotische, Lombardische of Angelsaksische rijken, waren geen territoriale natiestaten, maar aristocratische patronagenetwerken. Vorsten hielden deze netwerken samen als militaire en vaak ook semireligieuze leiders. Persoonlijke banden speelden daarbij een grotere rol dan abstracte, omlijnde ambten en instellingen. Rijksgrenzen waren fluïde en bevoegdheden werden bijzonder rekkelijk ingevuld. De scheiding tussen het spirituele en seculiere bestond enkel in hoofde van sommige klerikale en adellijke intellectuelen. In enkele rijken vervaagde het onderscheid tussen seculiere en kerkelijke machtsuitoefening compleet.

Ook maatschappelijk heeft Europa vandaag nauwelijks iets gemeen met de kleinschalige, agrarische samenlevingen in de vroege middeleeuwen. Europa was toen overwegend ruraal, dun bevolkt en onderontwikkeld. Bewoningskernen waren klein en geïsoleerd. Boeren produceerden hoofdzakelijk om hun gezin te onderhouden en leefden op het ritme van de agrarische en kerkelijke cycli. Tegen het jaar 1000 leefden in geheel Europa nog aanzienlijk minder inwoners dan in het huidige Duitsland. Communicatiemiddelen waren uiterst primitief doordat de Romeinse heirbanen in onbruik raakten. Reizen – vooral over land – was risicovol en tijdrovend. De katholieke Kerk genoot tegen de millenniumwende de onbetwiste religieuze en culturele hegemonie, maar de rurale spiritualiteit bleef doordrongen van bijgeloof en magische denkbeelden.

Omwillen van die andersheid, lenen vele vroegmediëvisten theorieën van de culturele en sociale antropologie, die kleinschalige, eenvoudige en geïsoleerde samenlevingen bestudeert. Lacunes in het bronnencorpus, vooral wat rurale geschiedenis betreft, worden deels opgevuld door archeologisch onderzoek. Dankzij deze interdisciplinaire aanpak gelden de vroege middeleeuwen niet langer als *dark ages* maar als een tijd van transformatie. ‘Barbaarse’ machthebbers worden niet bestempeld

als vernietigers van de Romeinse beschaving, maar bouwden hun eigen politieke systemen uit, veelal geënt op het imperiale model. De Kerk was geen verstikkend bolwerk van dogma en morele supervisie, maar bestond uit ontelbare, decentrale microchristendommen, die zich flexibel aanpasten aan lokale tradities en verhoudingen. Geleerdheid en kunst kenden talrijke bloeiperiodes, al beantwoordden de vruchten ervan niet langer aan de antieke uitgangspunten.

AFBAKENING

Dit handboek wil de belangrijkste, recente geschiedkundige inzichten over de vroege middeleeuwen bevattelijk maken voor geïnteresseerden zonder voorkennis. De geografische focus ligt op de provincies van het voormalige West-Romeinse Rijk. Andere regio's, zoals Scandinavië, Noord-Afrika, het Midden-Oosten en het Byzantijnse Rijk, komen aan bod waar zij relevant zijn voor de West-Europese geschiedenis. Verder belicht ieder hoofdstuk enkele historische debatten in het wetenschappelijke veld. Die beginnen al bij de periodisering, want de vroege middeleeuwen laten zich moeilijk afbakenen. Gezien de vele continuïteiten, besteedt dit boek uitgebreid aandacht aan de late oudheid. Vele evoluties uit die periode – het oprukkende christendom, de provincialisering van de adel, de agrarische en demografische terugval – zetten zich nog eeuwen door in het postimperiale tijdperk.

De versnellende agrarische en demografische groei en de voortschrijdende verstedelijking in de elfde eeuw vormen een passend eindpunt. Ook op politiek vlak was er verandering op til. De westerse christenheid begon aan een tijdperk van indrukwekkende zuid- en oostwaartse expansie in het Iberische schiereiland, Zuid-Italië, het Midden-Oosten en in de dertiende eeuw zelfs het Byzantijnse Rijk. Op het platteland ontstonden nieuwe vormen van heerlijke dominantie, die traditioneel het ‘feodale tijdperk’ inluiden. Twee belangrijke Europese dynastieën verdwenen: de Capetingen vervingen de West-Frankische Karolingen in 987 en de Saliërs uit Frankrijk volgde de Saksische Ottonen op in het Duitse Rijk in 1024. Verder integreerde de Deense koning Knoet in 1014 het Angelsaksische Rijk in zijn Noordzeerijk, dat tot 1042 standhield.

Niet iedereen zal deze afbakening onderschrijven. Sommige historici beschouwen de negende, of zelfs de achtste eeuw als keerpunt. Zij wijzen terecht op de economische remonte, die zich al in de achtste eeuw schuchter inzette. Ook de benedictijnse suprematie in het monnikenwezen

en de opmars van het pausdom hebben hun wortels in het Karolingische tijdperk. Andere evoluties, zoals de elfde-eeuwse kerkhervorming vanaf 1050 of de opkomst van de West-Europese monarchieën vanaf de twaalfde eeuw, pleiten dan weer voor een latere cesuur.

STRUCTUUR

Dit handboek bestudeert de politieke, socio-economische, religieuze en culturele ontwikkeling van vroegmiddeleeuws West-Europa in acht hoofdstukken:

- I. De kwestie van periodisering komt onmiddellijk aan bod in het eerste hoofdstuk. Daarin ligt de focus op twee historische constructies – de ‘val van Rome’ en de ‘volksverhuizingen’ – die geassocieerd worden met de overgang van de oudheid naar de middeleeuwen. Verder blijkt het hoofdstuk vooruit naar het vraagstuk over continuïteit tussen beide periodes.
- II. Dit handboek beschouwt de zeer traag evoluerende agrarische economie als voornaamste determinant voor de Europese ontwikkeling op andere vlakken. Het tweede hoofdstuk behandelt daarom de ontwikkelingen in de landbouw en de sociale relaties op het platteland, van c. 300 tot 1000.
- III. Het derde hoofdstuk bespreekt de Europese handel en nijverheid. Opnieuw wordt gekeken naar de lange transitie van het geïntegreerde commerciële netwerk onder het imperium tot de gefragmenteerde, rurale en kleinschalige handelscircuits en de armere materiële cultuur in het postimperiale tijdperk. Vervolgens komt de remonte vanaf c. 700, aan bod, met bijzondere aandacht voor de Noordzee- en Middellandse Zeehandel.
- IV. Het vierde belicht de talrijke ‘barbaarse’ rijken die in het gefragmenteerde, postimperiale Europa ontstonden. Deze worden eerst afzonderlijk benaderd, met aandacht voor de geopolitieke, dynastieke en bestuurlijke ontwikkeling. Daarna volgt een analyse van het complexe en variërende samenspel van Romeinse, ‘barbaarse’ en christelijke elementen.
- V. Daarop volgt een hoofdstuk gewijd aan de Karolingen, de dynastie die heerste over het grootste rijk in de Europese middeleeuwen. Het gaat na hoe zij hun Europese hegemonie en hun theocratisch bestuurssysteem uitbouwden. Verder wordt bekeken welke politieke

ambities ijdel bleken en hoe de familie uiteindelijk haar greep op de Frankische rijken verloor.

- VI. Het zesde hoofdstuk bespreekt hoe klerikale instellingen tot stand kwamen en hoe deze zich verhielden met seculiere machthebbers. Het toont een continu spanningsveld tussen wereldse en spirituele belangen, tussen familie en ambt, en tussen decentrale gemeenschappen en politiek gestuurde uniformering.
- VII. Naast de seculiere clerus, vormden gemeenschappen van monniken een invloedrijke religieuze elite in vroegmiddeleeuws Europa. Ondanks hun levenswijze, gericht op isolement, contemplatie en onthouding, raakten zij op velerlei wijze verwickeld in de lekenwereld. De spanningen en tegenstrijdigheden van die relaties staan centraal in het zevende hoofdstuk.
- VIII. Ten slotte bekijkt het laatste hoofdstuk de intellectuele en artistieke ontwikkeling van West-Europa. Daarbij is er aandacht voor onderwijsinstellingen, het curriculum en de concrete verwezenlijkingen. Verder toont het hoofdstuk hoe vroegmiddeleeuwse culturen tradities van uiteenlopende oorsprong integreerden in nieuwe, originele syntheses.

HOOFDSTUK I

VAN ROMEINSE PROVINCIES NAAR 'BARBAARSE' RIJKEN

De vraag wanneer de klassieke oudheid eindigt en het middeleeuwse tijdvak aanvangt, beroert al eeuwen het historisch debat. Traditioneel associeert de geschiedwetenschap de overgang met twee historische constructies: enerzijds de 'val' van het West-Romeinse Rijk en anderzijds de volksverhuizingen, de grootschalige migratie van 'barbaren' naar het imperium. Over de richting van de causaliteit bestaat echter geen consensus. Leidde de ineenstorting van het imperium tot een toestroom van barbaarse invallers? Of zetten deze invasies het Rijk op fatale wijze onder druk?

Het blijft cruciaal te benadrukken dat beide ontwikkelingen niet als dusdanig in contemporaine bronnen opduiken. De geschiedschrijvers van de derde tot de zesde eeuw vermeldden nergens expliciet 'de val van Rome' of 'de volksverhuizingen'. Deze termen zijn louter constructies van historici uit de achttiende en de negentiende eeuw, gebruikt als overkoepelende begrippen voor een reeks processen die zich over verschillende eeuwen voltrokken. Dit hoofdstuk zal beide constructies kritisch onder de loep nemen.

De structuur van dit hoofdstuk is drieledig. Het eerste deel analyseert de vermeende val van Rome. Het onderzoekt de politieke, socio-economische en religieuze transformaties die het Rijk sinds de derde eeuw doormaakte. Het tweede deel focust op de volksverhuizingen en bediscussieert daarover twee grote verklaringsmodellen. Het derde deel blikst ten slotte vooruit op het postimperiale tijdperk, dat in volgende hoofdstukken aan bod komt. Centraal staat de vraag of het postimperiale Europa continuïteit dan wel discontinuïteit vertoonde.

DE TRANSFORMATIE VAN HET RIJK

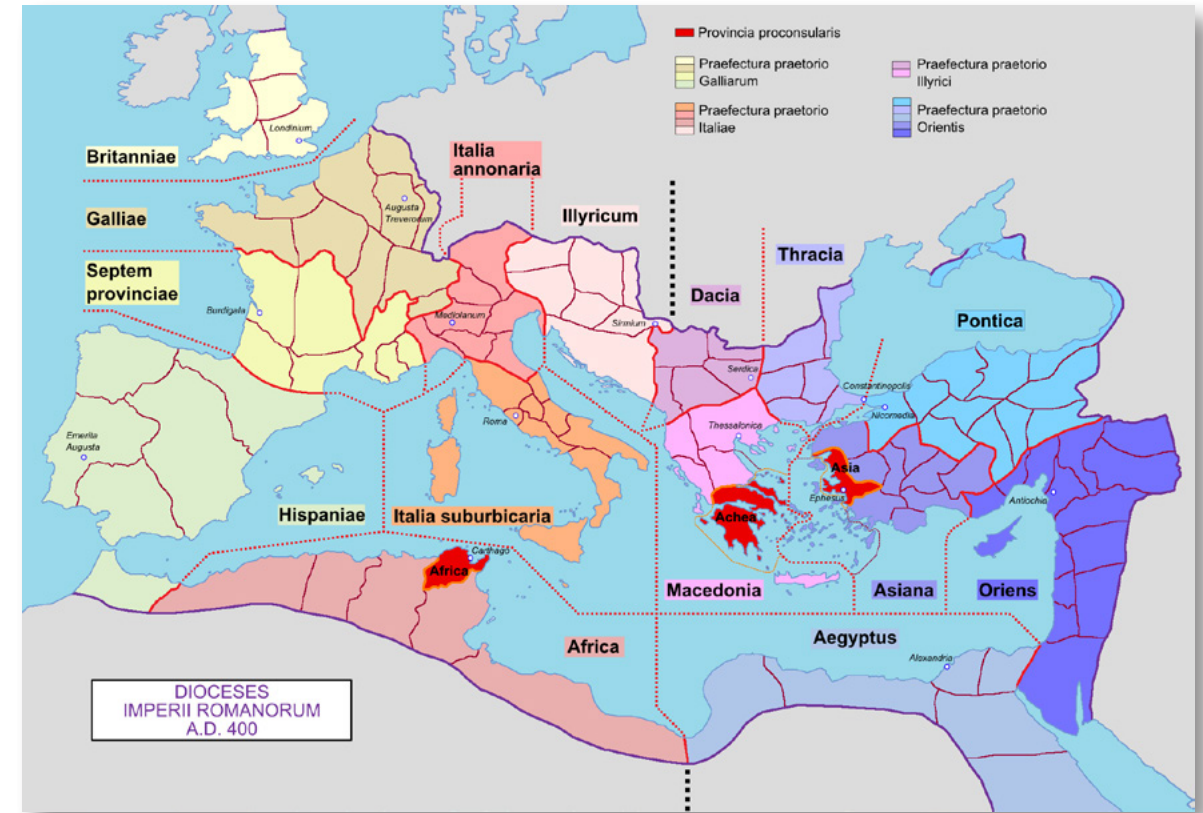
Het beeld van de ineenstorting van het imperium gaat terug op *The Decline and Fall of the Roman Empire*, het monumentale zesdelige geschiedwerk van **Edward Gibbon** (1737-94). Deze invloedrijke synthese beschrijft de vijfde- en zesde-eeuwse ontwikkelingen als een apocalyptische breuk, waarbij de hoogstaande Romeinse beschaving plaatsruimde voor een obscuur tijdperk van politieke chaos, economische achteruitgang, bijgeloof en intellectuele armoede. Gibbon meende dat het 'verval' van het Rijk uiteindelijk leidde tot de 'catastrofe', waarbij barbaarse invallers de Romeinse cultuur en orde vernietigden.

Vandaag betwisten de meeste historici zowel de 'val' als het 'verval' van het West-Romeinse Rijk. Zij spreken liever over een langzame transformatie. Dat uit zich ook in een veelheid aan '**keerpunten**' die geschiedkundigen aanduiden. Sommigen plaatsen het einde van de klassieke oudheid al in 235 met de moord op Severus Alexander, het symbolische begin van de derde-eeuwse crisis. Anderen hechten meer belang aan het Edict van Milaan in 313, dat de weg baande naar de christelijke dominantie. Nog anderen plaatsen de omwenteling in 388, met de terugtrekking van de imperiale autoriteiten uit Noord-Gallië en Brittannië, of in 410, met de plundering van Rome door de Visigoten. Menig scholier leert ten slotte

dat Rome viel in 476, met de afzetting van de laatste westelijke keizer door de legeraanvoerder Odoaker.

Toch houdt een '**contrarevisionistische**' **strekking** nog steeds vast aan het 'catastrofemodel'. Ook hier valt iets voor te zeggen. Het contrast tussen de Europese kaart van 300 en 526 is onmiskenbaar. In 300 reikte het imperium van het noorden van Brittannië met de limes van Antoninus Pius tot de Sahara in het zuiden. In het oosten liep de grens langs de Rijn en de Donau tot de Zwarte Zee, en verder zuidelijk langs de Eufraat. In het westen vormde de Atlantische Oceaan de natuurlijke grens. Op het hoogtepunt besloeg het Rijk een oppervlakte van haast 4,5 miljoen km². Het incorporeerde Europese, Afrikaanse en Midden-Oosterse culturen in een uniform bestuurs- en rechtssysteem, georganiseerd in de steden en hiërarchisch opgedeeld in provincies, diocesen en prefecturen (zie 1.1.2). In 526 zag de politieke kaart er fundamenteel anders uit. In het Westen was de eenheid verbrokkeld tot een lappendeken van koninkrijken van zeer variërende omvang en duurzaamheid.

Duidt dit contrast toch op een radicale breuk? Het antwoord hangt af van welke invulling aan het Rijk gegeven wordt. Was het in de

Afbeelding 1. Het Romeinse Rijk (c. 400 n. Chr.) onderverdeeld in provincies en diocesen. Bron: Wikimedia, Mandrak.

eerste plaats een reusachtig imperium, aangestuurd door de keizerlijke bureaucratie in Rome en beveiligd door een ontzagwekkende legermacht? Of een geheel van zelfbesturende steden, gebonden door een geavanceerd bestuurlijk, juridisch en fiscaal stelsel? Moet het Rijk begrepen worden als een socio-economisch systeem van complexe handelsbetrekkingen? Of als culturele eenheid, gebaseerd op Hellenistische tradities en heidens syncretisme?

In elk van deze uiteenlopende invullingen deden zich fundamentele transformaties voor in de laatantieke en vroegmiddeleeuwse

periode. Deze vormen het vertrekpunt van de volgende vier secties. De eerste behandelt de interne en externe stabiliteit van het keizerrijk. Vervolgens komt de bestuurlijke transformatie aan bod. Daarna is er kort aandacht voor de economische ontwikkelingen vanaf de derde eeuw. Ten slotte bespreekt de vierde sectie de opmars van het christendom tot imperiale staatsgodsdienst. Iedere sectie overloopt achtereenvolgens de ontwikkelingen in de vroege keizertijd, de derde-eeuwse imperiale crisis en de laatantieke periode.

Afbeelding 2. Postimperiaal West-Europa (c. 526). Bron: Wikipedia.

POLITIEKE EN MILITAIRE TRANSFORMATIE

Van de vier transformatieprocessen zijn de politieke en militaire evoluties van het Rijk wellicht het best gedocumenteerd. In essentie veranderde vanaf de derde eeuw de **verhouding tussen leger en keizer**. De motor van deze verandering was de wisselwerking tussen de instabiliteit aan de periferie van het Rijk en de lange periodes van troonstrijd tussen keizerlijke pretendentes.

Door nieuwe bedreigingen aan de grenzen van het Rijk won het leger sterk aan omvang en invloed. Keizers hingen daardoor steeds sterker af van de steun van hun legioenen. In de derde eeuw leidde dat tot een langdurige politieke crisis, waarbij talrijke 'soldatenkeizers' elkaar bekampten en in hoog tempo opvolgden. Tegelijk dreigde het Rijk te desintegreren in kleinere delen. Doordat provinciale elites inspraak en autonomie nastreefden, schaarden zij zich

vaak achter regionale troonpretendenten, die hun belangen beter behartigden dan de keizer in Rome.

In de late derde en vroege vierde eeuw probeerden Diocletianus en Constantijn I de Grote met innovatief en krachtig beleid het tij te keren. Om de instabiliteit tegen te gaan, werd het Rijk opgedeeld, wat de afstand tussen het oostelijke en het westelijke deel vergrootte. Ook verloor de stad Rome als politiek centrum aan betekenis door de opkomst van Constantinopel.

De maatregelen van deze keizers konden de uitholling van het keizerschap in het Westen niet voorkomen. Legeraanvoerders, vaak van niet-Romeinse oorsprong, wonnen in de late oudheid opnieuw aan invloed door de endemische troonstrijd en de ongeziene druk op de grenzen. Deze vervingen uiteindelijk de keizers in Italië, maar op dat moment was de directe macht van het imperium al sterk geslonken in het Westen. In de vijfde en de zesde eeuw zouden 'barbaarse' militaire elites overal in West-Europa het bewind overnemen.

De derde-eeuwse crisis

Tot halverwege de derde eeuw leidden de Romeinse keizers een geoliede bureaucratie gevestigd in de hoofdstad. Dit administratieve apparaat werkte betrekkelijk efficiënt, ongeacht wie aan het hoofd stond. Sporadische paleiscoups en regicide (cf. Caligula, Nero en Domitianus in de eerste eeuw) ontwrichtten het systeem nooit structureel. In de tweede eeuw verliepen successies veelal gesmeerd

onder de zogenaamde adoptiekeizers (96-192), die telkens hun opvolger adopteerden en klaarstoomden voor het keizerschap. In deze periode waren keizers vaker afkomstig uit de provincies buiten Italië. Deze trend zou zich ook na 192 doorzetten.

De moord op keizer Alexander Severus in 235 luidde de zogenaamde derde-eeuwse **imperial crisis** in. Deze periode ging gepaard met langdurige politieke instabiliteit. In vijftig jaar tijd heersten maar liefst 26 keizers.¹ De meesten van hen werden als generaal in de provincies door hun legioenen tot keizer uitgeroepen. Hun keizerlijke autoriteit berustte vooral op hun vermogen om rivaliserende kandidaten uit te schakelen. Weinigen hadden nog een civiele carrière gelopen, want senatoren werden vanaf de derde eeuw steeds meer uitgesloten van militaire functies. Het leger won daarentegen aan invloed, na de grootscheepse uitbreidingen door Marcus Aurelius en Septimus Severus.

De talrijke burgeroorlogen tussen rivaliserende troonpretendenten leidden de aandacht af van de **grensbewaking**. De bureaus van het Rijk, aan de overkant van de Rijn en de Donau, profiteerden hiervan. Grensoverschrijdende raids, piraterij en plundertochten van 'barbaarse' invallers kwamen frequenter voor. Die troffen vooral Gallië en de Balkan, maar ook Griekenland en zelfs Italië. Intussen vergde gerommel in de oostelijke periferie ook om bijkomende militaire inspanningen. De Perzen voerden onder de nieuwe Sassanidendynastie campagnes in Syrië en Anatolië, in de jaren 244-60. In 260 nam Shapur I zelfs keizer Valerianus

Afbeelding 3. De triomf van Shapur I (rechts, te paard) op de Romeinse keizers Philippus de Arabier (r. 244-49, rechtstaand) en Valerianus (links), bas-reliëf bij Naqsh-e Rostam, Iran. Philippus stemde na een nederlaag in met een ontzaglijke schadevergoeding aan de Perzische koning; Valerianus werd de eerste keizerlijke krijgsgevangene. Bron: Wikimedia, LBM1948.

gevangen te Edessa. Deze pijnlijke vernedering van het imperium werd vereeuwigd in de fraaie basreliëfs van Naqsh-e Rostam bij Persepolis, in het huidige Iran.

Diocletianus en Constantijn I

Toch is het beeld van lineair verval misleidend. Ook tijdens de zogenaamde imperiale crisis wisten keizers als Aurelianus (r. 270-5) en Probus (r. 276-82) succesvol op te treden tegen 'barbaarse' invallers. Daarnaast bewezen twee daadkrachtige keizers, Diocletianus (r. 284-304)

en Constantijn (r. 312-37), dat zij het Romeinse systeem door innovatieve hervormingen konden aanpassen aan de nieuwe politieke realiteit.

In de late derde eeuw ondernam **Diocletianus** een grootschalige bestuurlijke reorganisatie. Allereerst deelde hij het imperium op in vier delen. Twee keizers (*augusti*) heersten over het Rijk, een over West-Europa en een over het Oosten, met inbegrip van de Balkan. Zij deelden hun macht met twee junior-keizers (*caesares*), die voorbestemd waren als opvolgers. Diocletianus' hoop was dat het viertal collegiaal zou samenwerken in het bestuur.

Daarnaast ondernam Diocletianus een ambitieuze **administratieve herindeling** van het Rijk. De *augusti* en *caesares* regeerden elk over een prefectuur, die op haar beurt opgedeeld was in diocesen. Diocesen omvatten dan weer meerdere provincies, die Diocletianus compacter maakte om het bestuur te vergemakkelijken. Elke prefectuur beschikte over een eigen leger en hoofdplaats, meestal strategisch dicht bij grenzen gepositioneerd. Deze centra waren:

- Trier (prefectuur van Gallië en Brittannië);
- Nicodemia (prefectuur van het oostelijke Middellandse Zeegebied);
- Sirmium (prefectuur van de Balkan en de Donauprovincies);
- Milaan (prefectuur van Spanje, Italië en Afrika).

Opvallend was dat Milaan, en niet langer Rome, de hoofdplaats werd in het Westen. De langzame degradatie van Rome zette zich door onder Diocletianus' opvolgers. Keizers brachten er sinds de derde eeuw al minder tijd door. Door hun focus op het militaire opperbevel resideerden zij vaker op geostrategische plaatsen, zoals Milaan, Ravenna, Trier en Arles. Dat liet hen toe sneller in te grijpen bij militaire onrust aan de grenzen.

Dezelfde overweging dreef Constantijn I in zijn stichting van **Constantinopel**. Dit nieuwe keizerlijke centrum, strategisch gelegen aan de Bosporus, tussen de Balkan en Klein-Azië, zou Rome in de vierde en de vijfde eeuw overschaduwen. Dat versterkte de kloof tussen het

Afbeelding 4. Portret van de vier tetrarchen, c. 300, Basilica San Marco, Venetië. De vier afgebeelde keizers verbeelden het concept van de tetrarchie; ze vormen twee paar waarbij een bebaarde 'augustus' telkens een gladgeschoren 'caesar' symbolisch omarmt – een uitdrukking van eenheid en stabiliteit. Bron: Wikimedia, Butko.

oostelijke en het westelijke deel van het Rijk. Ook politieke, socio-economische en religieuze verschillen droegen daartoe bij. Na de dood van Theodosius zouden beide delen nooit meer onder één heerser vallen. Het Oosten was inmiddels rijker, sterker verstedelijkt, christelijker en stabielere dan het rurale en grotendeels heidense Westen. Concurrentie tussen oostelijke en westelijke keizers leidde meermaals tot gewapend conflict.

Het einde van het westelijke keizerschap

De hervormingen van Diocletianus en Constantijn bleken geen garantie voor duurzame stabiliteit. De tetrarchie raakte al in onbruik onder Constantijn. Die verkoos een andere manier om successiecrises te voorkomen: hij stichtte een dynastie. Hoewel afstamming van Constantijn een troef was voor velen van zijn opvolgers, bleef vooral de steun van het leger doorslaggevend. Na zijn dood volgden opnieuw decennia van interne conflicten tussen **troonpretendenten**.

Deze instabiliteit had een grote impact op de samenstelling van de Romeinse krijgsmacht. Diocletianus had het Romeinse leger opnieuw uitgebreid. In de vierde eeuw verliep de rekrutering echter moeizaam, onder meer door de dalende demografische trend. Gezien de grote vraag naar soldaten rekruteerden Romeinse generaals steeds vaker **'barbaarse' krijgers** van over de grenzen. Die vochten zowel tegen Romeinse troonpretendenten als

tegen andere 'barbaren'. Sommigen van hen klommen op tot de hoogste echelons van de militaire hiërarchie.

Aan het einde van de vierde eeuw decimeerde een nieuwe golf van burgeroorlogen de troepen in het Westen. Daardoor stonden keizers zwak tegenover interne en externe vijanden, wat de nood aan rekruten verhoogde. Ondertussen was ook het gebied onder imperiale controle sterk gekrompen. Door deze kwetsbaarheid hingen keizers almaar meer af van generaals die vlot 'barbaarse' ondersteuning konden mobiliseren. Dat keizers zich persoonlijk minder inlieten met militaire zaken en vooral in Italië resideerden, versterkte deze afhankelijkheid.

Steeds meer lag de werkelijke macht in het Westen bij deze **militaire bevelhebbers**, die de titel *magister militum* droegen. Meestal waren zij zelf van 'barbaarse' afkomst, waardoor ze moeilijk aanspraak konden maken op het keizerschap. Hun invloed aan het imperiale hof liet hen echter toe keizers naar eigen goeddunken aan te stellen en af te zetten. Zo installeerde de Frankische generaal Arbogast (d. 394) keizer Eugenius in 392; Stilicho (d. 408), een Vandaal, domineerde de regering van Honorius; Ricimer (r. 472), die wellicht van Suevische en Visigotische afkomst was, executeerde zelfs keizer Maiorianus in 461.

Toch hielden deze 'barbaarse' generaals voorlopig de bestuurlijke instellingen van het Rijk in stand. Het grotendeels **uitgeholde keizerschap** diende vooral tot legitimatie van hun acties. Daarnaast onderhandelden zij met de senaat,

die de aristocratische belangen vertegenwoordigde. Het politieke zwaartepunt lag echter al lang niet meer in Rome. De keizer hield hof in Ravenna en de generaals concentreerden zich op de provincies. Halverwege de vijfde eeuw was het directe machtsbereik van het westelijke imperium geslonken tot Italië, delen van Hispanië en Zuid-Gallië. Ook hier zouden 'barbaarse' confederaties stilaan de directe controle overnemen, zij het aanvankelijk in naam van het Rijk.

Pas in 476 besliste Odoaker, eveneens een 'barbaarse' *magister militum*, niet langer een westelijke keizer te installeren na zijn **afzetting**

van de minderjarige Romulus Augustulus. Het duurde vervolgens tot de kroning van Karel de Grote in 800 voor een westerse heerser opnieuw de keizerstitel zou opeisen. Toch moet de historische betekenis van deze coup als 'het einde van het West-Romeinse Rijk' sterk genuanceerd worden. Odoaker opereerde formeel nog steeds in het imperiale systeem. Na zijn machtsgreep informeerden de senatoren het Oost-Romeinse hof dat ze in het westen geen keizer nodig hadden. Odoaker zelf trad in een formele cliëntrelatie met Constantinopel en kreeg de officiële titel 'patriciër'.

BESTUURLIJKE ONTWIKKELINGEN

Het bestuur van het Romeinse Rijk in de vroege keizertijd bestond uit twee niveaus: enerzijds de centrale, **imperiale bureaucratie** en anderzijds de **steden in de provincies**. De effectiviteit van het systeem berustte op de productieve samenwerking tussen beide niveaus. Op het centrale niveau nam een kleine bureaucratie in het Romeinse Rijk het bestuur waar. De prefecten (*praefecti*) voerden deze keizerlijke administratie aan en stonden in voor onder meer de aanvoer van legioenen, het beheer van provincies, de supervisie van openbare werken en de graan-toevoer. Vaak waren keizerlijke bureaucraten niet van senatoriale afkomst, maar uit de sociale klasse daaronder. De senaat had al onder de julisch-claudische dynastie (27 v.Chr. tot 68 n.Chr.) het bestuurlijke monopolie verloren en deed daarna vooral dienst als adviesorgaan.

Het bestuur in de provincies concentreerde zich in de steden (*civitates*). Het belangrijkste orgaan was de plaatselijke senaat of *curia* (meervoud: *curiae*). De centrale bureaucratie in Rome stimuleerde lokale grootgrondbezitters om deel uit te maken van deze *curiae* en civiele, gesalarieerde mandaten op te nemen in de stad. Zo konden zij lokaal carrière maken als *curialis* (meervoud: *curiales*). Deze *curiales* droegen diverse verantwoordelijkheden, waarvan belastinginning op het platteland, bestemd voor de imperiale financiën, de belangrijkste was. Binnen stadsbesturen wedijverden *curiales* om publieke functies, onder meer door de financiering van festiviteiten, Romeinse publieke infrastructuur en bouwwerken, zoals amfitheaters, tempels, thermen, fora en basilicae. Zo investeerden

zij private middelen in publieke voorzieningen. Deze **productieve competitie** tussen provinciale aristocraten werd gedreven door de ambitie op te klimmen tot de keizerlijke administratie en om het Romeinse burgerschap te verwerven. Bijgevolg bestuurden steden zichzelf, zonder veel inmenging van de centrale, imperiale overheid.

Vanaf de derde eeuw evolueerde het Romeinse bestuur naar een **patronagesysteem**. Politieke patronage verwijst naar de praktijk van machthebbers om ambten, privileges, gunsten en middelen te verlenen op basis van persoonlijke relaties. Hoewel patronage en cliëntelisme ook voordien een rol speelden in het politieke bedrijf, nam het belang ervan gevoelig toe vanaf de derde eeuw. In dit proces speelden twee factoren op elkaar in: enerzijds de uitbreiding van de imperiale bureaucratie en anderzijds de tanende publieke rol van de provinciale adel.

De **centrale bureaucratie** breidde vanaf de tweede eeuw sterk uit. Tegen de derde-eeuwse crisis nam ze gigantische proporties aan. In toenemende mate mengden afgevaardigden van de keizer zich met het lokale niveau in de provincies. Deze ambtenaren hadden minder banden met de lokale gemeenschappen en waren sterker gedreven door eigenbelang. Persoonlijke banden en gunsten bepaalden veelal wie functies in de imperiale bureaucratie opnam. Bij provinciale elites haalde ambitie naar deze lucratieve posities steeds meer de bovenhand op de lokale belangen van hun steden.

Op dit stedelijke niveau verslaptte vanaf de derde eeuw de gunstige competitie om civiele ambten binnen de senatoriale klasse. Door de zwaardere fiscale eisen vanuit de centrale bureaucratie waren vele provinciale grootgrondbezitters minder geneigd in de *curia* te treden. Het ambt van *curialis* legde immers een zware financiële druk op edellieden, die tekorten bij fiscale inningen soms uit eigen fondsen moesten bijpassen. Bovendien viel de prikkel om het Romeinse burgerschap met de bijbehorende privileges te verwerven weg nadat keizer Caracalla in 212 het burgerschap had toegekend aan alle inwoners van het imperium.

Provinciale aristocraten verkozen dus steeds vaker een alternatieve carrière, in het leger, de imperiale bureaucratie of de opkomende Kerk. Daardoor verdween de prikkel om in lokale gemeenschappen te participeren. Zo investeerden zij hun kapitaal niet langer in publieke voorzieningen. Vanaf de derde eeuw slonk het aantal nieuwe bouwprojecten en focusten stedelijke overheden op het onderhoud en het herstel van bestaande infrastructuur. Steeds vaker wendden provinciale edellieden hun rijkdom aan voor private doeleinden, zoals het luxueuze leven in hun *villae* (landhuizen) op het platteland.

Dit proces van '**provincialisering**' van de adel zette zich door in de laatantieke periode. Provinciale edellieden waren niet langer gemotiveerd om op te klimmen tot de imperiale overheid, maar vooral gericht op de gunsten die dezelfde overheid hun kon bieden. Waar het imperiale systeem ineensloot, zoals

in Noord-Gallië en Brittannië in de vroege vijfde eeuw, opereerden machthebbers steeds vaker buiten de Romeinse magistratuur om. De bronnen vermelden in deze context *duces* of *comes*, legeraanvoerders die soms ver-

schillende *civitates* beheersten. Vaak waren zij gemilitariseerde provinciale aristocraten met privé-milities, die bestonden uit gedesintegreerde legioenen, huurlingen of barbaarse krijgers.

SOCIO-ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN

In de vroege keizertijd werd de economie in het Romeinse Rijk in aanzienlijke mate **centraal gestuurd** (zie hoofdstuk III). De logistiek van het leger, de grensbewaking en de voedselvoorziening in de steden vereisten een centralistische aanpak. Zo faciliteerde de imperiale overheid de graantoevoer (*annona*) vanuit Noord-Afrika door subsidies aan handelaars.

Dit systeem stimuleerde de integratie van handelsnetwerken in de Middellandse Zee en de bloei van lokale economieën. Ook de vlotte communicatie via het wegennetwerk, de Romeinse eenheidsmunt en de betrekkelijke politieke stabiliteit bevorderden het handelsverkeer. De vervaardiging van ambachtelijke producten concentreerde zich aanvankelijk in Rome en Italië, van waaruit ze geëxporteerd werden naar de provincies. Vanaf de eerste eeuw keerde deze rolverdeling om. Door de grootschalige invoer van olijfolie, wijn, graan, specerijen en textiel uit de provincies en niet-Romeins gebied, vertoonde de handelsbalans van Italië en Rome voortaan een chronisch deficit.²

In de derde eeuw zette zich een **economische achteruitgang** in, die gepaard ging met een aanzienlijke bevolkingsdaling door natuurrampen en epidemieën. Het zwaartepunt van de demografie en de ambachtelijke productie verschoof nog meer naar het platteland en de provincies, wat het handelstekort verder deed oplopen en de steden krimpen. De terugval in landbouwproductie en demografie deed de fiscale inkomsten dalen, waardoor de taksen opnieuw verhoogd werden en de belastingdruk steeg.

Bovendien verergerde een oncontroleerbare **inflatie** de crisis. Vanaf de late tweede eeuw was het Romeinse leger systematisch uitgebreid en de soldij sterk verhoogd. Om legioenen te betalen verminderden keizers meermaals het edelmetaal in munten. Tegen 260 bevatten die nog amper zilver. De onzekerheid die deze ontwaarding veroorzaakte, bemoeilijkte de transacties, zodat de geldomloop terugviel. Vaak bleef ruilhandel als enige alternatief over.

Ondanks pogingen om de monetaire stabiliteit te herstellen, bleef de **fiscale druk** enorm. Diocletianus had de landtaks nog

verhoogd om de uitbreiding van het leger te bekostigen. Deze belastingen werden geïnd op het platteland door de stedelijke *curiales*. Boeren betaalden meestal niet in cash maar in natura. In de late oudheid konden

velen van hen de lasten niet langer dragen en verarmden. Salvianus, een christelijke priester uit Noord-Gallië, omschreef in 440 de belastingdruk als volgt:

De massa wordt onderdrukt door enkelingen, die publieke inningen beschouwen als hun persoonlijk recht en zichzelf verrijken onder het mom van belastinginning. En niet alleen edellieden doen dit, maar ook mannen uit de laagste klasse; niet alleen rechters maar ook hun ondergeschikten. Want welke stad of dorp heeft niet evenveel tirannen als *curiales*? [...] Haast niemand [...] is veilig voor de verwoestingen van deze plunderende bandieten, behalve de rovers zelf.

SALVIANUS, *DE GUBERNATIONE DEI*, § 5.4

Salvianus klaagt aan hoe de overheid haar financiële noden via de *curiales* op de laagste klassen afwentelde. Vaak verkochten overbelaste boeren ternauwernood hun eigendom en traden zij als pachters in dienst van rijkere grondbezitters of van de *curiales* zelf. Daardoor verloren deze boeren deels hun vrijheid.

Het imperiale staatsapparaat stimuleerde deze tendens door landeigenaars aan te moedigen om deze pachters juridisch aan zich te binden. Zo trachtte de overheid een vaste belastingbasis en inkomensstroom te verzekeren. De laatantieke wetgeving noemt deze grondgebonden, halfvrije pachters *coloni* (enkelvoud: *colonus*). Niettemin droogden de inkomsten verder op in de vijfde en zesde eeuw, deels doordat de politieke instabiliteit het fiscale systeem ontwrichtte in onder meer Brittannië, Noord-Afrika en Noord-Gallië. Dat alles had een nefaste impact op de slagkracht van de imperiale overheden in het Westen.

Ook de mediterrane handelsnetwerken leden sterk onder de politieke en monetaire onzekerheid. In de vroege keizertijd werd de langeafstandshandel gedreven door de noden van de imperiale overheid. De meeste handelaars leverden aan het Rijk, om legers en steden te bevoorraden, of aan aristocratische huishoudens. De overige commerciële activiteiten verliepen meestal in de marge van deze grote aanbestedingen. Doordat legers echter steeds vaker lokaal bevoorrad werden en zilveren munten ontwaardden, slabakten deze handelsstromen. Handel speelde zich in West-Europa in toenemende mate af op lokaal of regionaal niveau. Het stilvallen van de imperiale organisatie van de graan-toevoer (*annonae*) naar het Westen versterkte deze trend. In het Oosten bleef een bloeiende langeafstandshandel bestaan, nog steeds gedicteerd door de staat.

DE OPKOMST VAN KERK EN CHRISTENDOM

Het christendom ontstond in de eerste eeuw in de Romeinse provincie Palestina. Oorspronkelijk vormden de christenen een sekte binnen het jodisme, verenigd in hun geloof in Jeshua/Jezus van Nazareth (c. 4/6 v.Chr.-30/6 n.Chr.) als de door de Hebreeuwse Bijbel aangekondigde Messias. Gaandeweg verspreidde dit geloof zich ook onder 'heidenen', aanvankelijk vooral in het Oosten van het Romeinse Rijk. Deze sectie bespreekt de spectaculaire opmars van het christendom gedurende de eerste vier eeuwen van de jaartelling. Daarbij groeide een sporadisch vervolgde oosterse cultus uit tot een toegelaten en erkende godsdienst en uiteindelijk een dominante staatsgodsdienst.

Syncretisme en vervolgingen

Van oudsher tolereerde Rome nieuwe religieuze bewegingen die zich in het Rijk verspreidden. **Syncretisme**, het combineren van diverse culten en rites, was eigen aan de Romeinse religieuze praktijk. Zo waren de nieuwe oosterse, monotheïstische mysteriegodsdiensten, zoals de culten van Mithras, Cybele, Isis en Magna Mater, perfect compatibel met de bestaande religieuze tradities in het imperium.

De houding van de Romeinse overheden tegenover het christendom was echter complex. Net als in het jodisme gold **religieuze exclusiviteit** als norm binnen christelijke gemeenschappen. Kerkelijke leiders stonden dus geen combinaties met andere,

'heidense' culten toe. Vooral de afwijzing van de door de staat georganiseerde keizerscultus wekte argwaan bij de imperiale overheid. Verder botste de pacifistische ethiek van het vroege christendom met de militaristische inslag van het Rijk. Christenen verschilden bovendien van joden in hun religieus **proselitisme** (bekeringsijver), wat het wantrouwen versterkte.

Hagiografische bronnen voeren in deze context vroegchristelijke **martelaars** op die tot de dood onbevreesd hun geloof verdedigden. Wellicht moesten deze heiligen christenen inspireren om even onverschrokken het geloof uit te dragen. Dit heroïsche beeld strookt wellicht niet met de realiteit. Vaak woedden binnen christengemeenschappen verscheurende disputen over de zogenaamde *lapsi*. Deze Latijnse term verwijst naar de talrijke 'afvalligen', die onder druk van vervolging hun geloof hadden verloochend.

Bovendien wekte niet zozeer de assertieve geloofsverkondiging, maar net de **geheimzinnige sfeer** rond de eerste christelijke gemeenschappen het wantrouwen van de Romeinse overheden. Godsdienst was in de Romeinse cultuur een publiek gebeuren. De vroegchristelijke erediensten en bijeenkomsten vonden veelal heimelijk plaats, in private sfeer, en vaak bij nacht. Geruchten verspreidden zich over losbandigheid, incest, infanticide en kannibalisme.

Toch vonden **christenvervolgingen** slechts sporadisch plaats, meestal op lokaal of provinciaal niveau. Het initiatief lag vooral bij plaatselijke Romeinse gouverneurs of magistraten, die vaak christenen tot zondebok maakten in tijden van sociale onrust. Slechts enkele keizers, onder wie Nero (r. 54-68), Marcus Aurelius (r. 161-80), Decius (r. 249-51) en Valerianus (r. 253-60), ondernamen grootschaliger vervolgingen. Zij viseerden meestal alle religieuze minderheden, door hun onderdanen te verplichten om een publiek offer te brengen aan de heidense goden. De meeste christelijke slachtoffers vielen tijdens de zogeheten **Great Persecution**. Die maakte deel uit van keizer Diocletianus' (r. 284-306) poging om één traditionele, Romeinse cultus aan zijn onderdanen op te leggen. Niettemin weerstonden de kerkgemeenschappen ook deze crisis dankzij hun sterk uitgebouwde organisatie. Schattingen van de totale dodentol van alle vervolgingen schommelen tussen 3.500 en 6.500.

[...] toen [Constantijn] sliep, verscheen Christus tot hem met hetzelfde teken dat hij in de hemel had gezien. Hij beval [de keizer] een nabootsing van [dit] teken te maken en het te gebruiken als bescherming in alle acties tegen zijn vijanden.

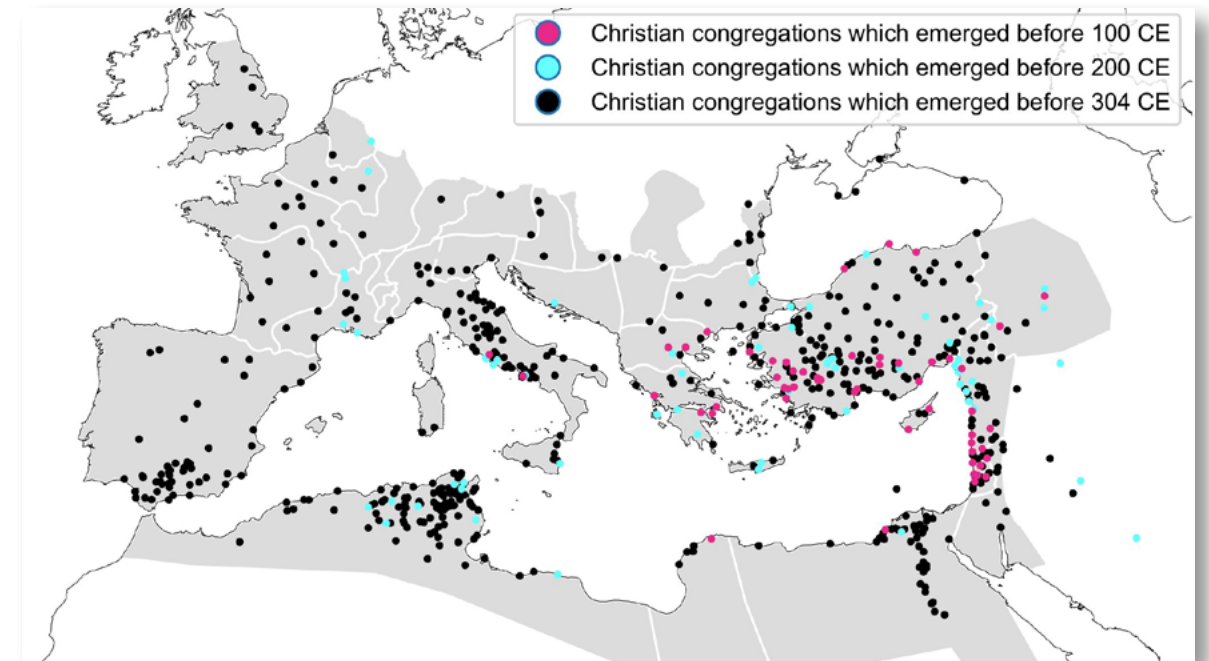
Deze semilegendarische getuigenissen stellen Constantijns bekering voor als een keerpunt. Vandaag bestaat daarover discussie. Zo hadden ook keizers voor Constantijn al gesympathiseerd met het christendom, zonder afstand te doen van andere religieuze gebruiken. De integratie van een nieuwe religie in de keizerscultus was bovendien al eeuwen een courante

Tolerantie

De *Great Persecution* was de bloedigste maar ook de laatste christenvervolging in het imperium. Constantijn de Grote beëindigde ze definitief in 313 met het **Edict van Milaan**. De nieuwe religieuze tolerantie die hij hiermee afkondigde, was vooral ten gunste van het christendom, dat de status van 'toegelaten godsdienst' (*religio licita*) verkreeg.

Constantijn dweeptte zelf openlijk met het christendom. Volgens twee contemporaine geschiedschrijvers, Eusebius van Caesarea en Lactantius, omarmde hij het geloof in de aanloop van een onverhoopte overwinning op zijn rivaal Maxentius bij de **slag bij de Milvische brug** (312). Constantijn zou daarbij de 'veelheid aan afgoden' en 'bedrieglijke orakels' hebben afgezworen. De auteurs schrijven zijn bekering onder meer toe aan een visioen, waarin steeds opnieuw het Christusmonogram (chiro) aan hem verscheen:

praktijk. Constantijn hield zelf ook vast aan bepaalde heidense tradities en voerde geen actief beleid gericht tegen niet-christelijke culten. Een van zijn opvolgers, Julianus 'de afvallige' (r. 361-3), zou het christendom zelfs verwerpen en beoogde vergeefs een volledige terugkeer naar het heidendom.

Afbeelding 5. De verspreiding van het christendom onder het Romeinse Rijk. Bron: Wikimedia, Jenhawk777.

Anderzijds stimuleerde en versnelde een christelijke keizer gevoelig de **geloofsverspreiding**. Naar schatting groeide het aandeel christenen in het imperium van tien procent bij het aantreden van Constantijn naar vijftig procent in de late vierde eeuw. De geografische spreiding was echter zeer ongelijk. Kerkgemeenschappen concentreerden zich in de verstedelijkte gebieden van het oosten, terwijl het rurale westen overwegend heidens bleef.

Als gulle **patroon en beschermer van de Kerk** zou Constantijn later uitgroeien tot rolmodel voor zowel zijn keizerlijke opvolgers als voor de vroegmiddeleeuwse vorsten. Zo richtte hij op heilige plaatsen – zoals Jeruzalem – indrukwekkende nieuwe basilieken en kerken op, net als in zijn nieuwe stad Constantinopel.

Daarnaast mengde hij zich actief in doctrinaire discussies om de eenheid in de Kerk te bewaren. Zo zat hij in 325 het **concilie van Nicea** voor, het eerste oecumenische ('wereldwijde') concilie, dat in theorie alle kerkleiders moest samenbrengen. De aanwezige bisschoppen beslechtten hier het eerste van vele christologische disputen en bevestigden het geloof in de Heilige Drievuldigheid.³ De ariaanse strekking, die afweek van deze 'orthodoxe' doctrine, werd geëxcommuniceerd en verketterd.⁴ Hoewel enkele vierde-eeuwse opvolgers van Constantijn het arianisme zouden aanhangen, zou de Niceense, of 'Romeinse' variant uiteindelijk de bovenhand halen.

Naar een staatsgodsdienst

De opmars van het christendom in het imperium had ook politieke implicaties. Vanaf Constantijn raakte de Kerk steeds meer **geïntegreerd in het imperiale bestuur**. Zo spiegelde de kerkelijke hiërarchie zich aan de administratieve structuren van het Rijk. Bisschoppen, die kerkgemeenschappen leidden, resideerden in Romeinse steden (*civitates*). Kerkprovincies, die onder het gezag van een metropolitane bisschop (aartsbisschop) vielen, kwamen overeen met Romeinse provincies. Het hoogste gezag binnen de Kerk lag bij de patriarchen, de kerkelijke tegenhangers van Romeinse prefecten (*praefecti*). In 431 legde het concilie van Efese vijf patriarchaten vast, met als hoofdplaatsen Jeruzalem, Antiochië, Alexandrië, Constantinopel en Rome.

Verder verleende Constantijn bisschoppen de bevoegdheid om rechtszaken voor te zitten in hun stad (*audientia episcopalis*). De vaak uitgebreide bezittingen van een bisdom, die hij vrijstelde van taxatie (immunititeit), maakten het episcopaat tot een interessante positie voor provinciale aristocraten. Velen kozen na een carrière in de Romeinse magistratuur voor een bisschopsambt, zoals Ambrosius van Milaan en paus Gregorius de Grote.

De integratie van de Kerk in het imperium ging gepaard met de graduele marginalisatie van afwijkende strekkingen binnen het christendom (ketterij) en heidense culten. Zo vaardigden de opvolgers van Constantijn decreten uit die heidense offers en erediensten in tempels verboden. Dergelijke wetgeving werd slechts

sporadisch afgedwongen, zodat in de meeste regio's de facto tolerantie bestond. Heidense religie werd pas verboden onder Theodosius de Grote. Die riep in 380 het 'katholieke' geloof uit tot **staatsgodsdienst** in het Edict van Thesaloniki. Na deze verordening verhevigden de vervolgingen van niet-officiële religies, met steeds strengere straffen tegen niet-christelijke riten en ketterse opvattingen. Toch bleven heidense gebruiken hardnekkig, vooral op het platteland in het Westen.

Afbeelding 6. Marmeren portret van keizer Constantijn de Grote, c. 325-70, dat wellicht deel uitmaakte van een grotere buste of beeld. De verregaande stilistische weergave van de haartooi en de starre blik van Constantijn tonen de veranderende vormtaal in de late oudheid, toen transcendentale kenmerken de bovenhand namen op het klassieke naturalisme. Bron: Metropolitan Museum of Art, New York.

DE 'BARBAARSE' VOLKSVERHUIZINGEN

Dit gedeelte behandelt het tweede proces dat zich voltrok in de overgangsfase tussen de laatantieke en de vroegmiddeleeuwse periode: de 'barbaarse' volksverhuizingen. Net als de transformatie van het imperium laten de volksverhuizingen zich moeilijk chronologisch afbakenen. In de meeste geschiedwerken behelzen ze een periode van ongeveer 200 jaar, van c. 370 tot 568. In deze tijdspanne verplaatsten sedentaire 'barbaren' gevestigd ten noorden en ten oosten van de imperiale grenzen zich naar de Romeinse provincies.

Ook na 568 trokken perifere volkeren of confederaties naar West-Europa, zoals de Noormannen, de Magyaren en de Saraceense piraten in de negende en tiende eeuw. De enge afbakening van 370-568 valt echter te

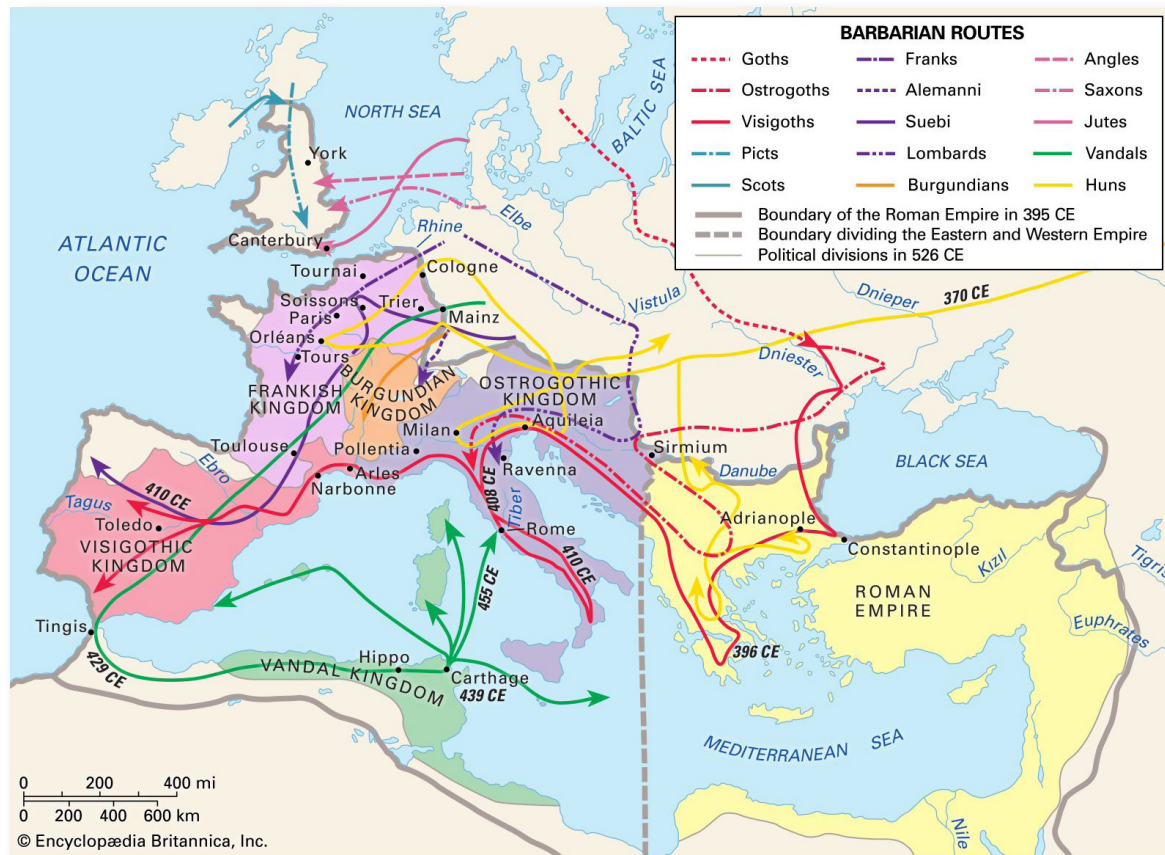
rechtvaardigen door de wisselwerking met het transformerende Romeinse Rijk. Door de verplaatsingen van barbaarse confederaties versnipperde de eengemaakte kaart in het Westen tot een lappendeken van talrijke, veelal kortstondige rijkjes van Sueven, Vandalen, Alanen, Herulen, Bourgondiërs, Alemannen, Ostrogoten, Visigoten, Saksen, Friezen, Juten en Angelen.

De eerste sectie focust op het theoretische en paradigmatische kader van de verhuizingen. Daarop volgt een uiteenzetting van twee grote theorieën om deze verplaatsingen te verklaren. Ten slotte bespreekt het laatste deel de ontwikkelingen tussen 370 en 450, toen het Rijk door de druk op de grenzen langzamerhand de controle over West-Europa verloor.

TERMINOLOGIE

De geschiedwetenschap gebruikt verscheidene termen voor wat in het Nederlands 'volksverhuizingen' heet, met elk hun specifieke connotatie. Voorbeelden zijn *the age of migration*, *Germanic invasions*, *les invasions barbares* of *Völkerwanderung*. Ook de protagonisten staan onder diverse namen bekend, zoals 'barbaren' of 'Germanen', georganiseerd in stammen,

krijgersbendes, confederaties of 'volkeren'. De volgende secties pogen klaarheid te brengen in de veelheid aan concepten.

Afbeelding 7. Een traditionele voorstelling van de barbaarse verplaatsingen in het imperium. Bron: Encyclopædia Britannica.

Migratie, invasie of zwerftocht?

De meeste termen voor 'volksverhuizingen' verwijzen ofwel naar **migratie** of naar **invasie**. Achter deze ambigüiteit schuilen complexe nuances. Vele verplaatsingen hadden een militair doel, maar soms werden krijgersbendes vergezeld of gevolgd door grotere konvooien, met vrouwen en kinderen. Qua omvang waren deze groepen 'invalers' of 'migranten' relatief klein. Nieuwkomers vormden steeds een min-

derheid (soms slechts 5 procent) in Romeins gebied. Hun machtsovername beruiste altijd op onderhandelingen met de lokale, geromaniseerde bevolking.

De term '**invasie**' is enigszins misleidend. De meeste barbaarse confederaties vestigden zich in het Rijk met toelating of zelfs op uitnodiging van Romeinse keizers, pretendenten of provinciale elites. Zij boden vaak militaire bijstand tegen andere barbaren of een keizerlijke

rivaal, of stonden in voor de openbare orde. Het Vandaalse rijk is het enige dat louter door vijandige expansie op het imperium ontstond. Wel schonden vele barbaarse leiders mettertijd de voorwaarden van hun vestiging door annexatie op imperiaal gebied.

De wirwar van veelkleurige lijnen op traditionele kaarten van de volksverhuizingen wekken de indruk van doelloos ronddwalende nomaden. In werkelijkheid was de overgrote meerderheid van de 'barbaarse' confederaties gericht op een **sedentair** bestaan. Zij verplaatsten zich van de noordelijke en oostelijke grenzen naar verschillende regio's in het imperium, vaak over een tijdspanne van een aantal jaren, maar steeds van het ene stabiele verblijf naar het andere.

Volkeren, stammen of confederaties?

Ondanks de courante term 'volksverhuizingen', vormden de laatantieke 'barbaarse' migranten of invalers geen volkeren in de hedendaagse zin van het woord. Het **traditionele idee van coherente 'barbaarse volkeren'** met gedeelde oorsprong, etniciteit en cultuur is sterk gekleurd door negentiende-eeuwse nationalistische geschiedschrijvers. Die trachtten de wortels van hun natiestaten terug te voeren op min of meer homogene 'barbaarse' naties die zich vestigden op het Romeinse Rijk. Zo beschouwden ze de Angelen en de Saksen als 'voorvaders' of 'stichters' van Engeland, de

Ostrogoten en de Lombarden van Italië, de Franken en de Bourgondiërs van Frankrijk en de Visigoten van Spanje.⁵

De moderne geschiedwetenschap verwerpt dit zogenaamde *biological model*. In werkelijkheid vormden de barbaarse invalers in de bronnen heterogene, multi-etnische groepen en stammen. Vaak werden zij slechts tijdelijk verenigd onder een militaire leider of warlord, bijvoorbeeld voor een specifieke campagne. Historici kiezen daarom de term '**confederatie**', eerder dan 'volk'.

Een illustratie daarvan is de samenstelling van het leger waarmee Alarik Italië binnenviel in de vroege vijfde eeuw. Dit 'Gotische' leger bestond uit 'Gotische' migranten die zich in de jaren 370-80 in de Balkan hadden gevestigd, muitende soldaten en huurlingen uit de provincies, weggelopen slaven, restanten van verslagen legers en niet-Gotische barbaarse krijgers. In de bronnen staan zij vermeld als Goten, maar in werkelijkheid vormden zij een multiculturele groep, gekenmerkt door diversiteit op het vlak van etniciteit, taal en religie.

Barbaren of Germanen?

Traditionele en populaire geschiedwerken spreken in de context van de 'volksverhuizingen' vaak over '**Germaanse** invalers'. 'Germanen' geldt hier als containerbegrip voor de talrijke, diverse niet-Romeinse culturen die over de Rijn en de Donau leefden. Een belangrijke kanttekening is dat er geen eengemaakte Germaanse beschaving, krijgsmacht, taal of cultuur

bestond in de klassieke of late oudheid. Het idee van een coherente Germaanse identiteit is een construct van zestiende-eeuwse Duitse historiografen. De immense verscheidenheid aan beschavingsvormen in deze niet-Romeinse bevolking indachtig, is de verzamelnaam Germanen weinig betekenisvol.

Gebruiken historici dan beter de term '**barbaren**'? Die komt tenslotte wel courant voor in contemporaine bronnen, al verschoof de betekenis ervan in de late oudheid. Aanvankelijk was 'barbaar' een etnische, eerder pejoratieve categorie voor wie buiten de grenzen van het Rijk woonde. Zo schreven Romeinse etnografieën biologische karakteristieken toe aan specifieke bevolkingsgroepen. De Germanen in het noorden waren in hun ogen onbeschaafd, weinig snugger maar ook onbevreesd, de Perzen in het oosten cultureel onderlegd maar despotisch en wreed en de Sub-Saharische Afrikanen (*Aethiopes*) in het zuiden schrande en sluw.

Vanaf de late oudheid verloor dit begrip zijn raciale en geografische connotatie en werd het een **culturele categorie**. Deze semantische verschuiving hield verband met de toenemende

etnische diversiteit in de Romeinse samenleving, het leger en de politieke elite. Voortaan was een 'barbaar' iemand die niet leefde volgens de Romeinse culturele wetten, waarden en normen. Sommige niet-etnische inwoners van het Rijk verdienden zo toch de ere naam 'Romein' wanneer zij de Romeinse manier van leven omarmden, in bijvoorbeeld taal, wet en religie. Evengoed konden etnische Romeinen als 'barbaar' worden gebrandmerkt indien zij de wetten overtraden. Beide identiteiten liepen dus steeds meer over in elkaar, versterkt door de frequente culturele uitwisseling.

Het gebruik van de term 'barbaar' vereist dus omzichtigheid. Ontdaan van zijn pejoratieve connotaties, kan dit woord nog steeds verwijzen naar individuen met een dominante niet-Romeinse culturele identiteit. Toch mag dit begrip geenszins de indruk wekken dat er één unieke barbaarse identiteit bestond, of één barbaarse legermacht die zich collectief tegen het imperium keerde. Barbaren vochten zowel tegen als in alliantie met Romeinen, als huurlingen of rekruten. Bijna alle barbaarse leiders streefden overigens naar integratie in het imperium, niet naar de vernietiging ervan.

VERKLARINGSMODELLEN

Historici hebben voor de 'volksverhuizingen' talrijke verklaringen aangevoerd. De ruimte ontbreekt hier om ze afzonderlijk in detail toe te lichten. Wat volgt is een vereenvoudigde samenvatting, die de veelheid aan theorieën reduceert tot twee brede verklaringsmodellen.

De eerste theorie vertrekt van de ontwrichtende impact van de westwaartse migraties van barbaren in de vierde en de vijfde eeuw, waarbij de Hunnen de rol van katalysator spelen. Deze exogene shock zou vervolgens het Romeinse Rijk op fatale wijze onder druk

zetten. Dit verklaringsmodel gaat er dus van uit dat het imperium vrij bruusk ineens stortte in de vijfde eeuw.

Een tweede, meer recente theorie gaat uit van gewijzigde verhoudingen tussen Romeinen en barbaren. Aanhangers stellen dat de omgang met barbaarse confederaties aan de grenzen bepaald werd door bewuste beleidskeuzes. Zij menen dat het Rijk geleidelijker transformeerde, met duurzame continuïteiten op bestuurlijk, administratief en cultureel vlak.

De 'exogene' shock

Het verklaringsmodel van de 'exogene shock' of de 'dominotheorie', uiteengezet door onder meer de Britse historicus Peter Heather, kent een cruciale rol toe aan de **Hunnen**. Deze nomadische ruiters trokken in de vierde eeuw rond in het onmetelijke Pontisch-Kaspische steppengebied, dat zich uitstreckte van Oost-Roemenië tot Kazachstan. Vanuit deze graslanden voerden zij raids uit in het Oost-Romeinse Rijk, waar zij slaven, vee en mobiele rijkdommen buitmaakten of tribuutgeld eisten om de oorlog af te kopen. Tegelijk lijfde het Oost-Romeinse leger duizenden Hunnen-krijgers in als rekruten.

In de jaren 370 begaven Hunse krijgersbendes zich voor het eerst ten noorden van de Donau. Hun westwaartse beweging was mogelijk ingegeven door klimaatverandering in hun Centraal-Aziatische thuisland. De impact op de sedentaire bevolking in het oostelijke Donaubekken en het gebied ten westen van de Zwarte Zee was dramatisch. Een deel

ervan werd onderworpen of ingelijfd, andere groepen trokken verder door naar het westen, het Romeinse Rijk tegemoet.

Halverwege de vijfde eeuw ondernamen de Hunnen onder **Attila** grootschalige campagnes in het West-Romeinse Rijk. Na plundertochten in meerdere Noord-Gallische steden leed die in 451 een nederlaag bij de Catalaunische velden (tussen Troyes en Châlons-sur-Marne), tegen de coalitie van onder meer West-Romeinen, Franken en Visigoten onder generaal Aëtius. Daarop keerde Attila's gehavende leger terug naar het Donaugebied, verder uitgedund door een pestepidemie.

In 452 trok Attila met zijn krijgers door Noord-Italië. Problemen met bevoorrading en nieuwe besmettelijke ziektes verhinderden nipt de plundering van Rome. Teruggekeerd naar de Balkan, nam Attila zich voor opnieuw het Oost-Romeinse Rijk aan te vallen, maar hij overleed onverwacht aan een neusbloeding op zijn huwelijksnacht in 453.

Kort daarop versloeg een coalitie van barbaren uit het oostelijke Donaubekken onder leiding van de Gepieden in 454 de gededegreerde Hunse legers. Deze confederaties waren voordien ondergeschikt geweest aan de Hunnen, maar namen nu hun plaats in en vestigden zich duurzaam ten noorden van de Donau. Naast de Gepieden vermelden de bronnen de Ostrogoten, de Sciri, de Rugi en de Herulen. Net als bij de Hunnen trachtte het Oost-Romeinse Rijk hen onder controle te houden door een combinatie van diplomatie, tribuutgeld en oorlog.

Afbeelding 8. De invloedssfeer van de Hunnen c. 450. Bron: Wikimedia, NordNordWest.

De **sensationele getuigenissen** van Romeinse geschiedschrijvers hebben het beeld van de Hunnen in de populaire cultuur sterk

gekleurd. Een voorbeeld daarvan komt uit de *Historiae* van Ammianus Marcellinus (c. 330-391/40):

Het volk van de Hunnen, amper gekend in de oude geschriften, woont over de Zee van Azov nabij de dichtgevroren oceaan, en overschrijdt elke vorm van wreedheid. [...] Aangezien zij licht uitgerust zijn voor snelle manoeuvres, en onvoorspelbaar in actie, delen zij zich in een aanval plots bewust op in verspreide slagorde, langs verschillende kanten stormlopend in de verwarring, en dienen schrikwekkende slachtpartijen toe. En omwille van hun buitengewone snelheid, worden

zij nooit opgemerkt in een aanval op een bolwerk of een vijandig kamp. Om die redenen zou je niet twijfelen om hen de meest verschrikkelijke van alle krijgers te noemen. [...] Dit ras van ongetemde mannen, brandend van een onmenselijk verlangen om andermans eigendom te plunderen, is zonder beletsel op weg om op gewelddadige wijze naburige volkeren te verkrachten en af te slachten.

AMMIANUS MARCELLINUS, *RES GESTAE*, § 31.2: 1 – 12

Dergelijke bronnen tonen de angst die Hunse krijgers inboezemden bij de Romeinse elites. Toch wordt hun **directe impact** vaak overschat. De Hunnen vormden wellicht nooit een significante bedreiging voor het imperium. In veldslagen haalden zij geen enkele keer de overhand op het superieur georganiseerde Romeinse leger. Na de desintegratie van hun machtsbasis namen andere confederaties de macht over het Centraal- en Oost-Europese grensgebied. Het imperiale grensbeleid wijzigde echter nauwelijks voor of na de dominantie van de Hunnen.

De theoretici van de 'exogene shock' focussen echter op hun **indirecte impact**. Zij beweren dat de gewelddadige invasies een domino-effect in gang zetten. De Hunnen zouden de barbaarse bevolking aan de grenzen voor zich uit gedreven hebben, naar Romeins grondgebied. Bovendien hadden deze barbaren door de eeuwen heen een 'darwinistische evolutie' doorgemaakt. Door jarenlange blootstelling aan Romeins militarisme en onderling geweld waren zij sterker en beter georganiseerd dan hun tribale voorgangers. Het economisch kwetsbare imperium was niet langer bestand tegen deze invallers, omdat de tanende belastinginkomsten het leger

niet langer konden onderhouden. Zo namen barbaarse krijgersbendes gaandeweg de macht over in de provincies.

Dit verklaringsmodel sluit sterk aan bij het traditionele '**catastrofemodel**', dat uitgaat van een snelle implosie van het imperium na eeuwen van verval. Dat is meteen ook de grootste zwakte van de theorie. Aanhangers stellen het Romeinse Rijk voor als een passieve speler, weerloos voor de overrompeling van externe vijanden. Een dergelijke zienswijze onderschat de macht van het imperium, dat zelfs in de vijfde eeuw nog over een ontzagwekkend, superieur georganiseerd leger beschikte.

Ook miskent deze theorie de transformatie en de flexibiliteit van de imperiale overheden in hun omgang met barbaarse confederaties, waarmee ze vaak akkoorden sloten of samenwerkten. De barbaren worden zo al te zeer voorgesteld als een onstuitbare, eengemaakte kracht, gekeerd tegen het imperium. Deze visie staat haaks op de bronnen, waaruit blijkt dat barbaarse leiders zich meestal op uitnodiging of met toelating van de Romeinen in het Rijk vestigden.

De gewijzigde verhoudingen

Een alternatieve theorie benadrukt de interne transformatie van het Romeinse Rijk, die resulteerde in een gewijzigde omgang met 'barbaren'. Terwijl de theoretici van de 'exogene shock' beweren dat de barbaarse invasies het Rijk ten val brachten, draait dit verklaringsmodel de causaliteit om: de barbaarse migratie was dus het gevolg van de transformatie van het imperium. Deze theorie wijst op de actieve rol en op bewuste strategieën van de Romeinse overheden. De veranderende verhoudingen tussen 'barbaren' en het Rijk manifesteerden zich in drie fases. Die gingen gepaard met veranderingen binnen het 'barbaarse' leiderschap.

In de **eerste fase**, tot de derde eeuw, garandeerde de stabiele militaire aanwezigheid van het imperium een verregaande politieke fragmentatie over de grenzen. De proactieve Romeinse grensbewaking verhinderde dat er zich grotere gehelen onder één leider vormen uit de veelheid aan volkeren en stammen. De endemische interne conflicten van de derde-eeuwse politieke crisis luidden de **tweede fase** in. Die hadden een grote impact op de grensbewaking van het Romeinse Rijk. 'Barbaren' maakten gebruik van de chaos om vaker de grenzen over te steken. Raids en plunderingen vonden plaats in Gallië, de Balkan en zelfs Italië. De onrust aan de top bemoeilijkt de diplomatieke betrekkingen die het Romeinse Rijk voordien had onderhouden om de vrede aan de grenzen te bewaren.

Door de verzwakte grensbewaking kon het imperium niet langer voorkomen dat 'barbaarse' krijgersbenden zich verenigden in grotere confederaties. Die evolutie werd versterkt door de gewijzigde interacties met de Romeinse overheden. Afgeleid door de vele interne conflicten kochten die vaker het conflict af. Zij schonken dan mobiele rijkdommen, zoals goud, prestigeobjecten of juwelen (bijvoorbeeld broches of *fibulae*) als tribuut. Zo accumuleerden enkele barbaarse leiders veel rijkdom, waarmee ze meer krijgers aan zich bonden of onderwierpen. Archeologisch onderzoek toont een toename aan rijkdom in grafgraven en forten aan de barbaarse zijde.

Deze machtiger confederaties konden meer druk zetten op het Romeinse Rijk, zeker in tijden van interne verdeeldheid. Toch waren hun leiders vaak ook afhankelijk van het imperium, dat hen voorzag van geld en artefacten. Die influx aan rijkdom was essentieel om de loyaliteit van hun volgelingen te verzekeren in een systeem van patronage en *gift exchange* (zie hoofdstuk IV).

Vanaf de **derde fase**, die aanvangt in de tweede helft van de vierde eeuw, trachtten Romeinse overheden barbaarse confederaties te integreren in het Rijk. Dat deden ze door het sluiten van een verdrag of *foedus* (meervoud: *foedera*). De modaliteiten van een dergelijk akkoord varieerden. Meestal kregen barbaarse confederaties of bevolkingsgroepen de toelating om zich te vestigen op Romeins grondgebied, maar ze moesten zelf instaan voor de grensverdediging. Vaak ontstond echter onenigheid over

de kwaliteit van het land, de soldij, de bevoorrading, de wapenrusting en de status van de barbaarse leider binnen het Romeinse leger.

Het sluiten van *foedera* was een bewuste strategie. Barbaarse leiders streefden naar een stabiel inkomen en hun integratie in het Romeinse systeem. Dat liet hen toe hun volgelingen sterker te binden en hun gezag te schragen met Romeinse eretiteln en prestigeobjecten. Ook vruchtbare gronden of veiligheid overtuigden sommigen om zich als *foederati* te binden aan het imperium. Vanuit Romeins perspectief was een militaire machtsbasis cruciaal voor keizers of pretendenten om zich staande te houden. Door de slinkende belastinginkomsten en de demografische terugval verliep het ronselen van soldaten immers moeizaam. Ook voor de grensbewaking waren extra manschappen nodig.

Vroeger had het Romeinse leger 'barbaarse' huurlingen of rekruten volledig geïntegreerd en geassimileerd. Vanaf 410 opereerden barbaren niet langer als deel van de Romeinse legioenen, maar als bondgenoten. Dat hield echter risico's in. Barbaarse confederaties waren bovenal loyaal aan hun eigen leider, wiens agenda niet altijd rijmde met de Romeinse belangen. Toch zagen keizers of pretendenten in oost en west weinig graten in het feit dat 'barbaarse' leiders of koningen bepaalde provincies controleerden. In de endemische troonstrijd vochten zij niet als rivalen om de troon maar als bondgenoten van deze of gene keizerlijke kandidaat. Als niet-Romeinen konden ze zelf geen imperiale ambities koesteren; ze waren dus geen rivalen voor het keizerschap.

Ook de provinciale elites stonden niet afkerig tegenover hun nieuwe, barbaarse machthebbers. Die kwamen immers tegemoet aan een verzuchting die al sinds de derde eeuw speelde: de nood aan een heerser die nabijer en toegankelijker was dan de imperiale bureaucratie. Daarnaast stonden barbaarse leiders in voor ordehandhaving. Zo beschermden ze in de ogen van de provinciale elites de Romeinse wetten en manier van leven in een turbulente periode van burgeroorlogen.

De theorie van de gewijzigde verhoudingen houdt dus meer rekening met de **langzame transformatie** van het Rijk en het complexe samenspel tussen Romeinse overheden en barbaarse leiders. Deze zienswijze erkent dat de barbaren niet uit waren op de vernietiging van het Rijk, maar zich er net in wilden integreren. Zelfs toen de directe controle van de imperiale overheden in West-Europa sterk gekrompen was, bleven barbaren tot ver in de zesde eeuw formeel opereren in het Romeinse systeem, al heerste er vanaf 476 enkel in Constantinopel nog een keizer.

Critici beschouwen deze theorie als een **te 'irenische' visie** (afgeleid van het Griekse woord εἰρήνη, *eirene*: vrede), die de machtsovername in de provincies te zeer als probleemloos en vredevol voorstelt. Conflicten met Romeinse overheden en elites zouden onvoldoende aandacht krijgen. De volgende secties, die de verplaatsingen van barbaarse confederaties per regio bespreken, tonen dat de waarheid in het midden ligt.

GRENZEN ONDER DRUK

Tussen grofweg 380 en 450 stonden de grenzen van het West-Romeinse Rijk onder druk. Talrijke 'barbaarse' confederaties begaven zich van de grenszones naar Romeins gebied. Deze verplaatsingen speelden zich af in een context van aanhoudende politieke instabiliteit en slabakkende grensbewaking. Ze resulteerden uiteindelijk in een nieuwe politieke realiteit van barbaarse koninkrijken in West-Europa.

Een geografische onderverdeling is het meest aangewezen om structuur te brengen in deze complexe, vaak overlappende ontwikkelingen. Dit gedeelte focust op drie perifere zones van het West-Romeinse Rijk. Achtereenvolgens komen de noordoostelijke periferie aan de Rijn, de zuidoostelijke periferie aan de Donau en de noordwestelijke periferie in Brittannië aan bod.

De noordoostelijke periferie: de Rijn

Wat de 'barbaarse' verplaatsingen aan de Rijn betrof, waren twee momenten cruciaal: de jaren **388 en 406**. Eerst ontwrichtten de oorlogen van keizer Theodosius de Grote op fatale wijze de imperiale orde in de Noord-Gallische en Britse provincies. De politieke onrust die daarop volgde veroorzaakte de grootschalige verplaatsing van 'barbaarse' confederaties over de Rijn naar Gallië, Hispanië en Noord-Afrika.

In 388 versloeg keizer Theodosius, die op dat moment over het oostelijke imperium heerste, de westelijke pretendent Magnus Maximus. Die laatste, aanvankelijk een Spaanse generaal, had vanuit de provincies Italië veroverd en de zittende keizer Valentinus II verdreven. Valentinus werd uiteindelijk in zijn macht hersteld in 388 en heerste tot zijn dood in 392, waarna de Frankische generaal Arbogast keizer Eugenius aanstelde. Dat ontlokte opnieuw een militaire interventie van Theodosius. Die wist na enkele overwinningen ook het Westen te onderwerpen. Het Romeinse Rijk werd dus opnieuw – en voor de laatste keer – verenigd onder één keizer.

De bloedige veldtochten van Theodosius eisten een zware tol. De Romeinse legioenen die aan de zijde van Magnus Maximus hadden gevochten, waren gedecimeerd. Vele van deze troepen hadden voordien ingestaan voor grensbewaking of waren gestationeerd in de Britse en Gallische provincies. Hun desintegratie maakte het Westen militair kwetsbaar en creëerde een **machtvacuüm** in vele provincies. Meer zelfs, de ondergang van Magnus Maximus luidde het feitelijke einde in van de Romeinse bestuurlijke en militaire aanwezigheid in **Noord-Gallië en Brittannië**. Voortaan zouden deze gebieden buiten imperiale controle vallen.

De gevolgen waren dramatisch. De terugtrekking van de Romeinse aanwezigheid veroorzaakte een exodus van Noord-Gallische ambtenaren naar het zuiden. De keizerlijke hoofdplaats in het Westen verhuisde van Trier

naar Arles. Bovendien resulteerde de vereniging van oost en west onder Theodosius niet in een duurzame eenheid. Na zijn dood in 395 erfde zijn minderjarige zoon Honorius het keizerschap in het Westen.

Het tweede sleutelmoment in de noordoostelijke periferie van het Rijk vond plaats in de winter van 406-7. Rond eind december staken 'barbaarse' confederaties uit Centraal-Europa de Rijn over, bij Mainz. De bronnen vermelden in deze context de **Sueven, de Alemannen en de Vandalen**, vergezeld van hun bondgenoten en andere onderworpen krijgersbendes; later volgden ook de **Bourgondiërs**.

De **reden** voor hun grootschalige verplaatsing blijft vaag. Eén strekking meent dat deze 'barbaren' de Hunse agressie ontvluchtten. Uit recenter onderzoek blijkt dat de Suevische, Ale-

mannische en Vandaalse leiders vooral op zoek waren naar land, geld en buit, om hun macht als legeraanvoerders te behouden. Wellicht profiteerden zij van het machtsvacuüm dat ontstaan was in Noord-Gallië na de oorlogen van 388 en 392. Vele van deze confederaties traden in dienst van keizerlijke pretendenten of lokale aristocraten en vochten talrijke 'burgeroorlogen' in het Romeinse Rijk als huurlingen of rekruten. Vaak verdedigden ze de Romeinen tegen andere invallers, zoals de Hunnen. Sommigen sloten zich aan bij Hunse legers.

De uitkomst van deze complexe verplaatsingen was het ontstaan van een reeks '**barbaarse**' **invloedsferen** binnen de grenzen van het West-Romeinse Rijk. Meestal gebeurde dat initieel met toestemming van de imperiale overheden of lokale aristocraten. In **Gallië** zou een groot deel van de Bourgondiërs zich uiteindelijk vestigen in de streek rond Genève. Van daaruit breidde hun machtsgebied uit naar het zuiden en het oosten van Gallië, in onder meer de steden Lyon en Vienne. In de Elzas ontstond het rijk van de Alemannen. Noord-Gallië, ten slotte, versnipperde tot een lappendeken van invloedsferen onder gemilitariseerde Gallo-Romeinse edellieden, restanten van Romeinse legioenen en 'barbaarse' krijgersbendes. In de tweede helft van de vijfde eeuw bouwden de Franken hier hun hegemonie uit, waarin zij ook de rijken van de Alemannen en Bourgondiërs integreerden.

Vele 'barbaren' die de Rijn waren overgestoken, trokken door tot **Hispanië**, grotendeels op uitnodiging van lokale adellijke facties en pretendenten. Na onderhandelingen kregen de

Afbeelding 9. Missorium (een ceremoniële, zilveren schaal) van Theodosius de Grote, c. 388, Real Academia de la Historia, Madrid. Theodosius, centraal afgebeeld, wordt door zijn medekeizers Arcadius en Valentinus II geflankeerd. De wachten langs weerszijden vallen op door hun 'barbaarse' kenmerken in kapsel, torques en schilden. Bron: Wikimedia, Tintero21.

Sueven, de Alanen en de Vandalen hier elk een gebied om zich te vestigen. In het noordwesten van het Iberische schiereiland ontstond in 410-11 het koninkrijk van de Sueven. De Vandalen verlieten in 429 Hispanië en rukten via de Straat van Gibraltar op naar de Noord-Afrikaanse provincies, die zij stapsgewijs veroverden in de jaren 430. De imperiale overheid verloor zo de controle over een van haar rijkste provincies en haar voormalige 'graanschuur'.

De zuidoostelijke periferie: de Donau

In 376 brak in de zuidoostelijke periferie van het Romeinse Rijk onrust uit, wat een grote impact zou hebben op de imperiale politiek. De rode draad in deze instabiliteit was de gespannen verhouding tussen Romeinen en **Goten**, een conglomeraat van krijgersbendes afkomstig uit de regio ten noorden van de Zwarte Zee. Vanuit deze regio voerden zij al vanaf halverwege de derde eeuw raids uit in de Balkan en Klein-Azië. Meestal profiteerden zij van de politieke woeling in het imperium.

Omstreeks 376 staken verschillende groepen Goten de Donau over. Wellicht waren hun leiders gevlucht voor de opmars van de Hunnen. Na onderhandelingen met keizer Valens kregen zij toestemming om zich te vestigen in **Thracië**, in het zuidoosten van de Balkan. Het imperiale hof hoopte zo Gotische krijgers te integreren in het Rijk als *foederati* en hen in te zetten ter

verdediging van de oostgrens. De Goten leverden zo duizenden rekruten aan de keizerlijke legioenen.

Onenigheid over de modaliteiten van het *foedus* gaf echter meermaals aanleiding tot **conflict** tussen de Goten en de imperiale overheden. Een eerste botsing vond plaats in 378. De oorzaak lag in de misnoegdheid over de kwaliteit van de verkregen gronden en de misbruiken door de plaatselijke Romeinse autoriteiten tijdens een hongersnood. In 378 vernietigden de Goten een Romeins leger in Adrianopel, waarbij ook keizer Valens (r. 364-78) sneuvelde. Deze nederlaag dwong zijn opvolger Theodosius tot inschikkelijkheid. De Goten die zich al in het imperium bevonden, kregen toestemming om te blijven. Velen van hen leverden dienst in Theodosius' campagnes in het Westen.

In de vroege vijfde eeuw liepen de spanningen opnieuw hoog op. De oorzaak lag dit keer in de rol van de Goten in het Romeinse leger. De Gotische leider **Alarik** streefde naar duurzame tewerkstelling, om zijn troepen te verzekeren van voedsel, wapenrusting, soldij en land. Ook zijn eigen autoriteit als warlord hing af van zijn positie en eretitel in de imperiale krijgsmacht. Nadat hij er in 410 niet in geslaagd was via onderhandelingen bevoorrading voor zijn troepen te verkrijgen, trok hij met een leger naar Rome en plunderde hij drie dagen lang de stad. Ondanks de beperkte schade bracht de symbolische geladenheid van Alariks actie een schokgolf teweeg bij de Romeinse elites. Sinds 300 v. Chr. was de 'eeuwige stad' nooit meer ingenomen door een externe legermacht. Alarik wilde echter geenszins het

Romeinse Rijk omverwerpen, maar er net deel van uitmaken. Zijn inname van Rome was waarschijnlijk een laatste wanhoopsdaad om zijn eigen positie te vrijwaren.

Alarik stierf kort na de plundering van Rome. Onder zijn opvolger Athaulf werden de Goten de geprefereerde 'barbaarse' bondgenoten van de West-Romeinse overheid. Zo bevochten zij in opdracht van het keizerlijke hof de Vandalen, de Alanen en de Sueven, die hun gebieden in Hispanië zonder toelating hadden uitgebreid. In 418 verkregen de Goten de toelating zich te vestigen in het rijke **Aquitanië** in het zuidwesten van Gallië. Daar controleerden ze aanvankelijk slechts een smalle strook die hun hoofdstad Toulouse verbond met de kust. Voortaan noemen sommige bronnen hen 'Visigoten' (Westgoten), te

onderscheiden van de 'Ostrogoten' (Oostgoten). Enkele ambitieuze Visigotische koningen zouden in de vijfde eeuw een hegemonie vestigen in Zuidwest-Gallië en het Iberische schiereiland.

De noordwestelijke periferie: Brittannië

In de noordwestelijke periferie bakenden de muren (*limes*) van Hadrianus en Antoninus Pius de grenzen af tussen de Romeinse provincies van Brittannië en het gebied bevolkt door Keltische stammen, onder meer de Picten en de Schotten. De Romeinen waren er niet in geslaagd deze hooglanden, die zij Caledonia noemden, te veroveren.

Afbeelding 10. Restanten van de muur van Hadrianus, gebouwd c. 122 n. Chr. Bron: Istock, daverhead.

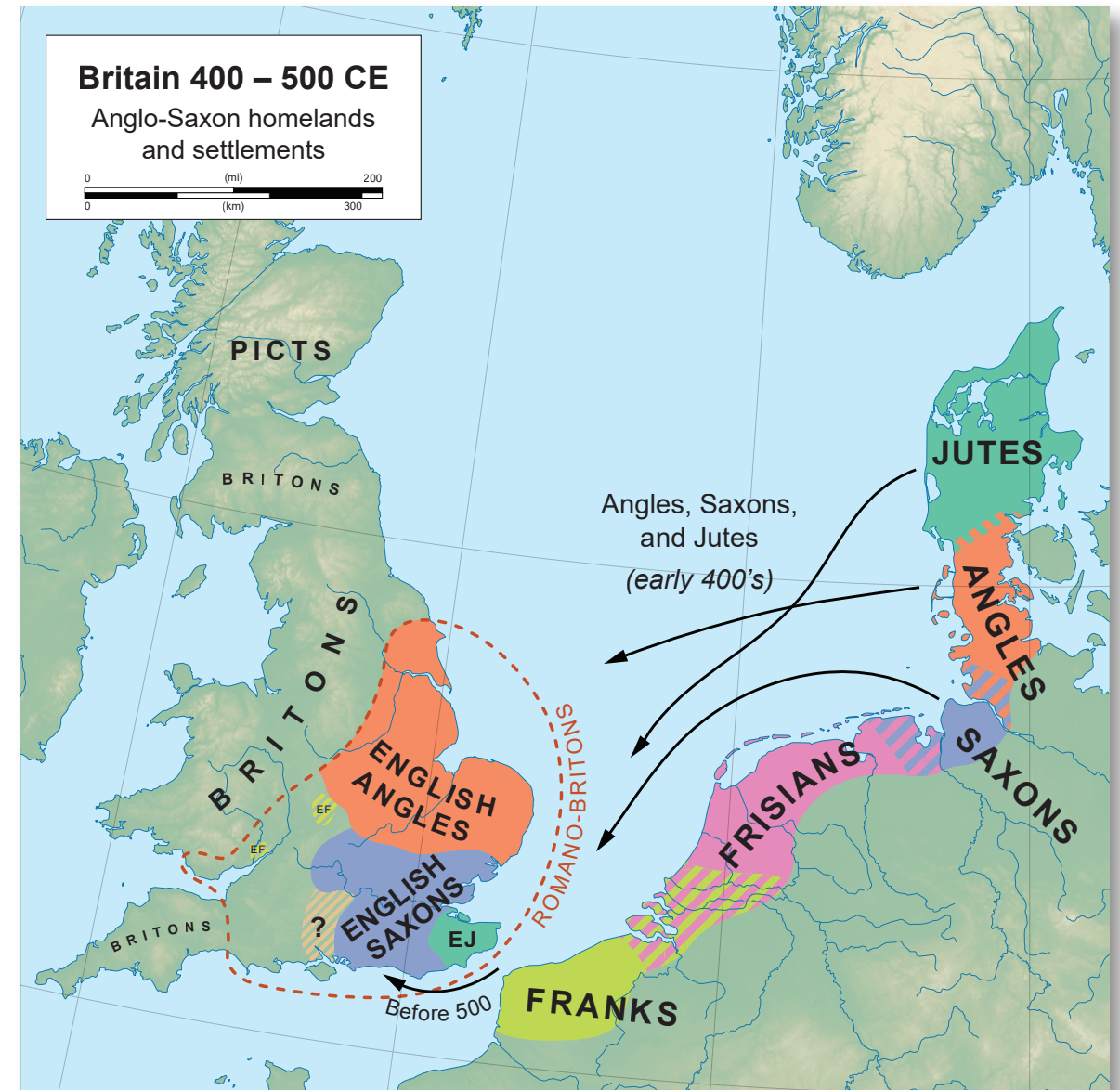
Tussen 388 en 410 verlieten legioenen en ambtenaren stelselmatig Brittannië. Wellicht was dit geen strategische manoeuvre, maar het gevolg van militaire ontwikkelingen over het Kanaal. De Britse provincies steunden troonpretendenten als Magnus Maximus en Constantijn III, die Britse legioenen inzetten op het continent. Vele van deze troepen desintegreerden na een nederlaag; andere werden geïntegreerd in legers van de overwinnaar of andere krijgersbendes. In Brittannië vertrokken dus voortdurend militaire eenheden, die vervolgens niet aangevuld werden.

De gevolgen voor de Britse provincies zijn door het fragmentarische bronnencorpus moeilijk te reconstrueren. Wellicht ging het wegtrekken van de imperiale overheid gepaard met de **machtsoverdracht** aan lokale Britto-Romeinse elites. Rond dezelfde periode trokken 'barbaarse' krijgersbendes, met vrouwen en families, vanuit Denemarken en Noord-Duitsland naar het oosten van Engeland. Deze multi-etnische confederaties, die de bronnen **Angelen, Saksen en Juten** noemen, migreerden waarschijnlijk om zich duurzaam te vestigen. Mogelijk waren de Saksen uitgenodigd door Britto-Romeinse elites om hun land te verdedigen tegen Keltische invallers uit het noorden.

De impact van deze migratie op de Britse provincies was gemengd. In het westen van het eiland en de centrale Midlands bleven de gevolgen van deze migratie beperkt; daar nam de inheemse, Keltische cultuur de bovenhand. In het zuiden en het oosten van Engeland toont archeologisch onderzoek directe, diep-

gaande effecten. Wellicht wisten de plaatselijke Britto-Romeinen niet de imperiale orde te handhaven, wat in de Visigotische, Ostrogotische en Frankische rijken beter lukte. In de vijfde eeuw gingen de kerkelijke structuren, het Romeinse rechts- en belastingsysteem er grotendeels teloor. Aristocraten bewapenden zich, waardoor het onderscheid tussen burgers en soldaten vervaagde.

Het gebrek aan geschreven bronnen bemoeilijkt de studie van de postimperiale politieke constellatie. Archeologisch onderzoek wijst op een verregerende politieke versnippering. Die manifesteerde zich zowel in het 'barbaarse' oosten en zuiden, als in de Brits-Keltische, Schotse en Ierse gebieden. De voormalige Britse provincies bestonden in de vijfde en zesde eeuw uit een lappendeken van kleine, fluïde en vaak overlappende machtssferen. Pas vanaf de zevende eeuw consolideerden deze in grotere, dominante rijken (zie hoofdstuk IV).

Afbeelding 11. Een vereenvoudigde cartografische voorstelling van de verplaatsingen van de Angelen, Saksen en Juten naar het zuiden en oosten van Brittannië. Bron: Wikimedia, Mbartelsm.

BREUK OF CONTINUÏTEIT?

Dit gedeelte blikkt vooruit naar de vroege middeleeuwen. Het keert terug naar de initiële onderzoeksvraag: kondigde de laatantieke periode een nieuw tijdperk aan? Hebben de nieuwe barbaarse machthebbers in de provincies zich louter de imperiale structuren en levenswijze toegeëigend? Of verschilden hun koninkrijken op politiek, socio-economisch en cultureel vlak fundamenteel van het Romeinse Rijk?

GERMANISTEN VERSUS ROMANISTEN

Een strekking in de geschiedwetenschap beschouwt de barbaarse machtsovername nog steeds als een cesuur. Deze visie komt voort uit de zogenaamde **germanistenthese**, die naar voren komt in het werk van negentiende-eeuwse Duitse en Engelse historici. Zij benadrukten de verschillen met de laatantieke periode, zoals het verval van de hellenistische levensstijl, de geavanceerde materiële cultuur, het stedelijke leven en de socio-politieke eenheid. Aanhangers wijzen onder meer op het verdwijnen van hoogkwalitatief aardewerk, vloerverwarming en papyrus en het krimpen van kerken en koeien.⁶ Deze these sluit aan bij het eerder besproken 'catastrofemodel', dat stelt dat het Rijk bezweek onder de druk van barbaarse invallers.

Volgens de germanistenthese werden in deze periode de verwekelijkte en decadente mediterrane culturen vervangen door een meer viriele,

Wetenschappers zijn niet eenduidig in hun antwoord. De volgende sectie zet de voornaamste historiografische tradities over dit vraagstuk uiteen, namelijk de germanisten- en de romanistenthese. Daarna is er aandacht voor de culturele uitwisseling tussen Romeinen en barbaren bij postimperiale elites.

martiale en noordse cultuur. Deze perceptie van de postimperiale breuk is dus niet louter negatief. De germanistenthese schrijft immers het nieuwe uit de vijfde, zesde en zevende eeuw toe aan 'Germaanse' invloeden, zoals de postimperiale rechtscodices, nieuwe begraafwijzen en nieuwe types van rurale bewoning die de Romeinse *villae* vervingen.

Deze theorie kent echter grote zwaktes. Ten eerste gaat ze opnieuw uit van een weerloos Rijk dat aan de Germaanse overrompeling verging. Zoals eerder gesteld, onderhandelden Romeinse elites actief met barbaarse leiders, die geenszins het imperium ten gronde wilden richten. Ten tweede focust deze these sterk op de materiële cultuur en archeologie, en veronachtzaamt ze ideologie, religie en bestuurlijke praktijk. Ten slotte is het niet verwonderlijk dat de aanhangers vooral uit Engeland en Duitsland

afkomstig waren. In de Britse en Germaanse provincies (*Germania prima* en *secunda*) tekende de breuk met het imperium zich het scherpst af.

Tegenover de germanistenthese staat de **romanistenthese**, die vooral wordt aangehangen door Franse en Italiaanse wetenschappers. Deze legt de nadruk op continuïteit en stelt dat de barbaarse nieuwkomers op inferieure wijze de bestaande cultuur voortzetten. Dat de nieuwe militaire, barbaarse elites in hun rijken slechts een minderheid waren, verklaart waarom zij zich aanpasten aan de superieure Romeinse bestuurscultuur en tradities. Zo namen vroeg-middeleeuwse heersers de imperiale fiscaliteit, rechtspraak en ambtenarij over en entten ze hun koningschap op christelijk-Romeinse idealen.

Net als de germanistenthese schiet deze zienswijze tekort door de selectieve aandacht voor eigen taalgebied. In Italië, Zuid- en West-Frankrijk en Spanje verliep de overgang naar barbaarse koninkrijken namelijk veel geleidelijker dan in Engeland of Noord-Frankrijk. Tegelijk negeert deze these de materiële achteruitgang in postimperiaal West-Europa.

BARBARISERING EN ROMANISERING

Welke impact hadden de volksverhuizingen op de 'Romeinen' – dat wil zeggen: de geromaniseerde, provinciale aristocratie? Verdwijnen zij uit de geschiedenis? De bronnen lijken dat te suggereren: in het postimperiale tijdperk spreken zij niet langer over Romeinen die de provincies bevolkten en bestuurden, maar over

Tegenwoordig overstijgen historici deze tegengestelde visies door te wijzen op de **chronologische en geografische variatie** in het versplinterde West-Europa. Begin zesde eeuw heersten Ostrogoten in Italië; Franken, Visigoten en Bourgondiërs in Gallië; Vandalen in Noord-Afrika; Sueven en Visigoten in Hispanië en Angelen en Saksen in Brittannië. Volgende hoofdstukken bespreken uitvoerig hoe de Romeinse erfenis het snelst teloorving in Brittannië en Noord-Gallië, terwijl ze het langst overleefde in het zuiden van Hispanië, en het zuiden en het westen van Gallië en Italië.

Het doorleven van Romeinse politieke en culturele tradities hing af van **diverse factoren**. Bepalend was de initiële graad van romanisatie. Het zuiden van Spanje, Aquitanië, de Provence en Italië, waren door een dicht netwerk van steden sterk geïntegreerd in het imperium. Dat was veel minder het geval in het noorden van Gallië, het centrum en het noorden van Spanje of Brittannië. Ook de verhoudingen tussen nieuwe barbaarse heersers en de regionale adel hadden een grote impact, zoals de volgende sectie bewijst.

Visigoten, Ostrogoten, Longobarden, Vandalen, Sueven, Bourgondiërs, Angelen en Saksen. Dat wekt de indruk dat de Gallo-Romeinen, Britto-Romeinen of Hispano-Romeinen als heersende klasse vervangen werden door niet-Romeinse nieuwkomers.

Tegenwoordig hangen de meeste historici een meer genuanceerde visie aan. Zij beschouwen de **geromaniseerde adel niet louter als passieve, weerloze slachtoffers**. Zoals eerder besproken, vestigden barbaarse leiders zich veelal in Romeinse provincies na onderhandeling met of zelfs op uitnodiging van imperiale overheden of plaatselijke, senatoriale aristocraten. En ook na de 'barbaarse' machtsovername trachtten deze edellieden als zelfbewuste actoren hun positie te vrijwaren in de gewijzigde politieke constellatie.

Velen van hen stonden niet afkerig tegenover de nieuwe heersers, die niet de intentie koesterden om de Romeinse orde omver te werpen. Vele senatoriale families behielden hun luxueuze,

geprivilegieerde levensstijl. De machtswissel bood bovendien **opportuniteiten**. Vele geromaniseerde aristocraten, vaak hoogopgeleide magistraten of bisschoppen, traden in dienst van barbaarse leiders en maakten carrière aan het hof. De nieuwe barbaarse hoven waren overigens toegankelijker dan een verre imperiale overheid. Daardoor konden zij hun rol als spil in een patronagenetwerk beter spelen.

De brieven van de Gallo-Romeinse aristocraat en poëet Sidonius Apollonaris (d. 481/90) illustreren de complexe positie van de geromaniseerde elites. In c. 454 prees hij de Visigotische koning Theodorik II (r. 453-66), die pas aangetreden was in Aquitanië, als volgt:

Je hebt me meermaals verzocht om Theodorik te beschrijven, de Gotische koning wiens nobele roem door elk volk geprezen wordt. [...] Wel, hij is een man die het waard is om te kennen, zelfs voor zij die niet hecht gelieerd zijn aan hem. Zo gelukkig hebben de voorzienigheid en de natuur hem samen begiftigd met de perfecte geschenken van het lot – zijn levenswijze is zodanig dat zelfs de afgunst die voor koningen op de loer ligt hem niet kan beroven van gepaste lof.

SIDONIUS APOLLONARIS, *EPISTOLAE*, § 1.2

Toch draaiden de politieke veranderingen **niet altijd positief uit** voor deze elites. Sommige aristocraten verloren macht, kapitaal of status. Dat kwam vaker voor in Brittannië, waar de postimperiale breuk zich abrupt voltrok. Andere edellieden verzetten zich tegen de expansieve ambities van barbaarse leiders, die daarmee hun overeenkomst (*foedus*) overtraden. Religieuze verschillen vormden een ander twistpunt. De meeste

barbaarse leiders waren ariaans, en dus ketters in de ogen van de geromaniseerde, katholieke elites.

Opnieuw tonen Sidonius Apollonaris' brieven deze spanningen treffend aan. In 473, bijna twintig jaar na het vorige citaat, beschreef hij de Visigotische koning Eurik (r. 466-84), broer, moordenaar en troonsopvolger van Theodorik II, in minder lovende termen. Sidonius, inmid-

dels bisschop van Clermont, moest als Romein zijn stad verdedigen tegen de expansiedrang van de ariaanse Visigoot. Uiteindelijk zou Eurik na een korte belegering Clermont veroveren. Na een korte ballingschap hervatte Sidonius

zijn bisschoppelijke ambt onder Visigotisch bewind. Het volgende fragment komt uit een brief geschreven aan zijn collega-bisschop van Aix, vóór de val van de stad.

Noch een heilige als jij kan vertellen, noch een zondaar als ik kan aanklagen hoe de Gotische koning Eurik een oud verdrag heeft verbroken en ten voeten getreden, of beter nog, hoe hij met gewapende macht de grenzen van zijn koninkrijk heeft verlegd. [...] Edoch, ik moet toegeven dat, hoe ontzaglijk de machtige Goot ook is, ik vrees hem minder als de aanvaller van onze muren dan als de schender van onze christelijke wetten.

SIDONIUS APOLLONARIS, *EPISTOLAE*, § VII.6

Door deze Romeins-barbaarse wisselwerking ontstonden geleidelijk **nieuwe elites**, die de bronnen niet langer als Romeins aanduiden, maar als Frankisch, Gotisch, Bourgondisch, Longobardisch, Angels of Saksisch. Deze versmelting kwam tot stand door wederzijdse culturele beïnvloeding. Barbaarse leiders spiegelde zich aan Romeinse keizers en namen hun machtsymbolen over, vaak in combinatie met hun niet-Romeinse uiterlijke

kenmerken (zie hoofdstuk IV). Uiteindelijk zouden de meeste barbaarse elites ook het Romeinse geloof omarmen en het arianisme afzweren. Toch verliep dit proces niet altijd geruisloos. Zo hechtten de Ostrogoten sterk aan hun ariaanse geloof en hun barbaarse identiteit. De ophef rond de opvoeding van hun minderjarige koning Atalarik (r. 526-34) illustreert dat:

Amalasuentha wilde dat haar zoon [de minderjarige koning Atalarik] zou Agelijken op de Romeinse prinses in levenswijze en dwong hem reeds school te lopen bij een leraar letterkunde. [...] De Goten waren hier echter allerminst tevreden mee, want gretig als ze waren om hun onderdanen onrecht aan te doen, wensten zij door hem bestuurd te worden op barbaarse wijze.

PROCOPIUS, *OVER DE OORLOGEN*, § V.2

Romeinen **'barbariseerden'** zelf in haartooi, taal, klederdracht en rituelen. Vaak gebeurde dat uit opportunisme, om carrière te maken in het leger of geen belastingen te betalen. Het aanvankelijke onderscheid tussen wapendragende barbaren en Romeinse, belastingbetalende burgers vervaagde zo verder (zie hoofdstuk IV). Gemengde huwelijken stimuleerden deze trend. Sommige edellieden hadden zelfs een barbaarse en een Romeinse naam, wat de culturele beïnvloeding en het identitaire opportunisme illustreert.

Ook hier tekenden zich grote regionale verschillen af. In de meest geromaniseerde gebieden verliep de overgang naar barbaarse overheersing vlot, maar bleef de Romeinse identiteit het langst bestaan. Zo beschouwde de Aquitaanse adel zich tot de achtste eeuw niet als 'Frankisch'. In Noord-Italië ging de Romeinse identiteit pas teloor na de verwoestende Gotische oorlogen en de Longobardische invasie in de zesde eeuw.

In Noord-Gallië bood een barbaarse identiteit meer voordelen en verdrong die sneller de Romeinse. Daar vormden barbaren en Gallo-Romeinen al vroeg in de zesde eeuw een nieuwe, Frankische elite. In Brittannië ten slotte, werd de Romeinse identiteit zeer abrupt vervangen door een Brits-Keltische in het westen en een Angelsaksische in het oosten.

Afbeelding 12. Gouden munt (*solidus*) geslagen c. 491-501 met beeltenis van de Ostrogotische koning Theodorik met Gotische haartooi, Romeinse wapenrusting en imperiale attributen, zoals de rijksappel en Victoria, de godin van de overwinning, die ook op de keerzijde afgebeeld staat. Het opschrift luidt: "Rex Theodoricus Pius Princ[eps] I[n]victus S[emper]", vertaald: koning Theodorik, de vrome, eeuwig onoverwonnen vorst. Deze munt toont de hybride identiteit van de postimperiale monarchen, die vaak Romeinse en barbaarse kenmerken combineerden. Bron: Wikimedia, Bravkov1990.

CONCLUSIE

Ging het Romeinse Rijk teloor in de late oudheid? Het antwoord op deze vraag hangt af van hoe het Romeinse Rijk gedefinieerd wordt. Was het een fiscaal en juridisch systeem? Een politieke eenheid onder een keizer? Een geheel aan culturele tradities en levenswijzen? Een netwerk van steden geleid door een militair-bureaucratisch apparaat?

Voor elke optie is het antwoord complex. Al sinds de derde eeuw had het keizerrijk een bestuurlijke transformatie ondergaan, waarbij een steeds uitdijende bureaucratie het publieke engagement van de provinciale elites ondergroef. Daardoor evolueerde het politieke bedrijf steeds meer naar een patronagesysteem. Tussen 476 en 800 resideerden er geen keizers in West-Europa, maar ook voordien, tegen halfweg de vijfde eeuw, hadden barbaarse legerleiders hun macht al uitgehold. De fiscale opbrengsten waren door economische tegenspoed en instabiliteit al sterk teruggefallen sinds de derde-eeuwse crisis. Intussen hadden inflatie, epidemieën en politieke turbulentie het transcontinentale handelsverkeer sterk verstoord. Het politieke, demografische en culturele belang van steden in het Westen was eveneens afgenomen. De hellenistische culturele tradities waren vanaf halfweg de vierde eeuw al sterk beïnvloed door het christendom, zodat het heidendom stilaan gemarginaliseerd raakte. De val van het Romeinse Rijk was dus eerder een langzame transformatie, die zich voltrok over verschillende eeuwen.

Tegelijk leefden vele Romeinse tradities door in het 'postimperiale' rijk. De mate waarin ze standhielden verschilde van regio tot regio. Het fiscale en juridische systeem bleef nog decennialang bestaan in de meest geromaniseerde provincies in Italië, Zuid-Gallië en Hispanië. In Brittannië ging de Romeinse erfenis daarentegen grotendeels teloor door het snelle terugtrekken van de imperiale legers en administratie in de vroege vijfde eeuw. Ook in Noord-Gallië ontworptte de instabiliteit in de late oudheid de bestuurlijke structuren, zij het op minder ingrijpende wijze dan in Brittannië.

De rol die de barbaarse confederaties in dit proces speelden, is voorwerp van discussie. Hun leiders streefden vooral naar duurzame integratie in het Romeinse Rijk en de toe-eigening van het juridische, administratieve en fiscale systeem. Hun migratie naar en vestiging in het Romeinse Rijk gebeurden meestal met het akkoord van de imperiale overheden of provinciale aristocraten. Die beschouwden de barbaarse legers eerder als beschermers van de imperiale orde dan de vernietigers ervan. Zelf zagen vele postimperiale machthebbers zich initieel als formele cliënten van de keizer in Constantinopel. Hoofdstuk IV onderzoekt hoe deze koninkrijken evolueerden naar autonome politieke entiteiten met hun eigen politieke systemen, elites en cultuur.

HOOFDSTUK II

LANDBOUW- ECONOMIE EN RURALE SAMENLEVING

In de middeleeuwen bestond de Europese beschaving hoofdzakelijk uit **agrarische gemeenschappen**. Meer dan negentig procent van de bevolking bewerkte op directe wijze het land. De agrarische cyclus dicteerde het levensritme op het platteland. Controle over land en landbouwopbrengsten bepaalde zowel de welstand als de status van een individu. Klimaatveranderingen of misoogsten hadden dus niet alleen impact op de agricultuur en de voedselproductie, maar op de hele economie en de sociale verhoudingen. In dit opzicht verschilden de middeleeuwen niet fundamenteel van de klassieke oudheid. Ook onder het Romeinse Rijk was West-Europa een agrarische samenleving. In absolute cijfers leefden onder het imperium voor de demografische terugval in de late oudheid zelfs meer boeren dan in de vroege middeleeuwen.⁷

Toch was de vroegmiddeleeuwse economie onmiskenbaar ‘**ruraler**’. Dat kwam op de eerste plaats door de stadsvlucht in de laatantieke periode. Ook de handel en nijverheid waren sterker gericht op lokale verkoop en consumptie. Koopwaar, inclusief landbouwproducten, circuleerden minder frequent en over kortere afstanden. Daardoor stond een groter aandeel van de bevolking in voor eigen voedselproductie. Bijgevolg verarmde de materiële cultuur: ambachtelijke specialisatie viel terug en de kwaliteit van eenvoudig geproduceerde gebruiksvoorwerpen nam nagenoeg overal in het Westen af (zie hoofdstuk III, sectie 2.3).

De studie van de vroegmiddeleeuwse rurale economie vereist daarom een regionale of zelfs lokale aanpak. Zowel vóór als na de teloorgang van de imperiale orde in het Westen bestond de Europese samenleving uit duizenden zeer diverse en zeer kleine bewoningskernen. De geografie in West-Europa vertoonde – net als vandaag – een grote verscheidenheid aan bodem, vegetatie en reliëf, van de hooggebergten van de Pyreneeën en de Alpen tot de vlaktes van de Lage Landen. Het klimaat varieerde van subarctisch in Scandinavië over gematigd in Noordwest-Europa tot semidroog in Zuid-Spanje.

Afbeelding 1. Voorstelling van de agrarische cyclus in een Karolingisch manuscript met overzicht van de maandelijkse activiteiten, vervaardigd c. 818, München, Bayerische Staatsbibliothek, fol. 91 v. Bron: Wikimedia, Stulkowski.

In een eenvoudig gestructureerde, pre-industriële economie, met beperkte handelsbetrekkingen, bepaalt het milieu alle aspecten van het menselijke leven: bevolkingsdichtheid, dieet, habitat, landbouwtechniek en productie, nijverheid en kleding. Zelfs binnen een beperkt gebied konden de bewoningskernen enorm verschillen. Zo liepen twee naburige dorpen aan de voet van een heuvel vaak sterk uiteen in welvaart en ontwikkeling, louter door het verschil in dagelijkse uren zonlicht. Ook de nabijheid van waterbronnen of de aanwezigheid van fauna had verstrekende impact. Het socio-economische landschap in de vroege middeleeuwen bestond dus uit een lappendeken van ontelbare ‘microregio’s’. ‘Regionalisme’ of zelfs ‘lokalisme’ was daarom het meest fundamentele kenmerk van de toenmalige Europese samenleving.

Dit hoofdstuk bespreekt de Europese landbouweconomie tussen de jaren 250 en 1000. Het begint met een beschrijving van de klimatologische, agrarische en demografische evoluties in deze periode. Daarbij gaat ook aandacht uit naar landbouwinnovatie die bijdroeg tot de geleidelijke economische groei vanaf grofweg 700. Vervolgens wordt de verandering van de rurale bewoningsvormen in de late oudheid en de vroege middeleeuwen behandeld. Ten slotte onderzoekt het laatste deel de relatie tussen landbezit en sociale relaties.

DEMOGRAFIE EN LANDBOUWECONOMIE

De dynamische wisselwerking tussen demografie en landbouweconomie vormt het vertrekpunt van deze sectie. Deze interactie manifesteerde zich in twee richtingen. Een hogere agrarische productie kon een grotere bevolking voeden. Meer voedsel resulteerde in een daling in mortaliteit en dus in demografische groei. Omgekeerd stimuleerde een groeiende bevolking agrarische expansie, door uitbreiding van het areaal, zolang geschikte gronden voorhanden waren.

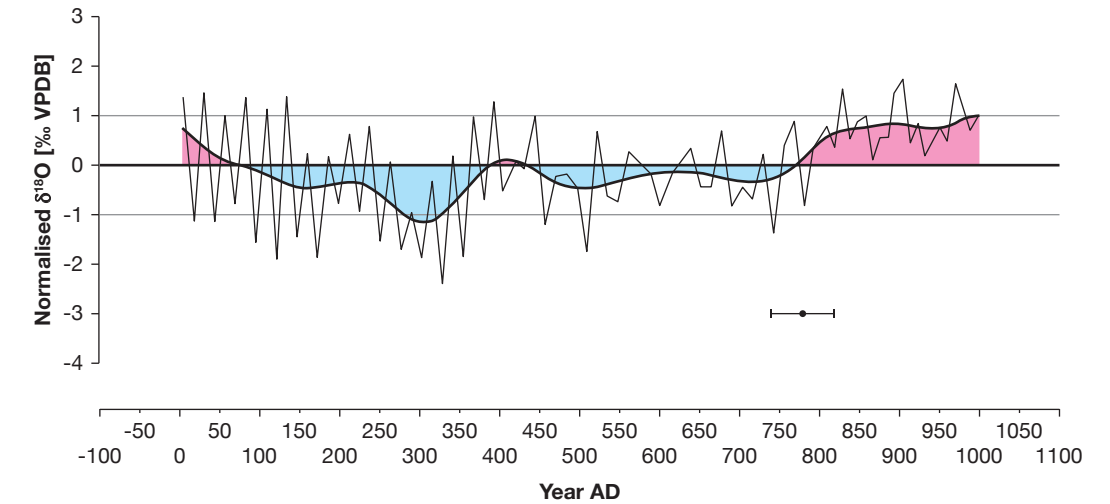
Historici onderscheiden grofweg **twee fasen** in de laatantieke en vroegmiddeleeuwse landbouweconomie. In de eerste fase, van c. 400

tot 700, maakte West-Europa een agrarische en demografische crisis door. Vanaf 700 volgde de kentering, die de tweede fase inluidde. Die werd gekenmerkt door een aanvankelijk schuchtere groei, die tegen het einde van het millennium versnelde. Deze sectie begint met de klimaatveranderingen in het eerste millennium, die een enorme impact hadden op de agrarische productie. Daarna komen de ontwikkelingen en innovaties van de landbouweconomie in de periode aan bod. Ten slotte is er aandacht voor de demografische evolutie.

KLIMATOLOGISCHE EVOLUTIE

De tweeledige economische fasering, met een kentering rond 700, volgt sterk de klimatologische evoluties in het eerste millennium. Zoals eerder vermeld bepaalde het lokale milieu (bodem, neerslag, vegetatie en fauna) in een agrarische economie in grote mate de lokale demografie, de bewoning, de samenlevingsvorm en de landbouwproductie. Dat milieu was op zijn beurt onderhevig aan klimaatverandering.

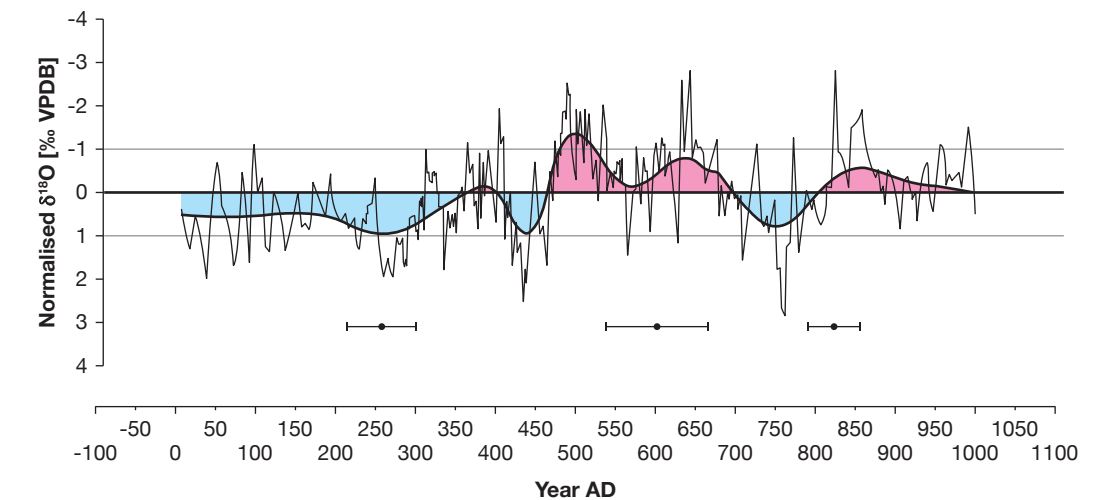
Weersomschrijvingen uit laatantieke en vroegmiddeleeuwse bronnen bieden hierover slechts fragmentarische informatie. Door middel van moderne technieken hebben klimaatwetenschappers echter brede historische evoluties onderscheiden. Onder meer dendrochronologie, sediment in meren, boringen in gletsjers, druipstenen in grotten en microscopisch onderzoek naar pollen leveren daarover waardevolle data.

Afbeelding 2. De evolutie van de temperaturen in Noordwest-Europa ten opzichte van het langetermijngemiddelde. Blauw staat voor koudere en rood voor warmere periodes.⁸

Afbeelding 2 toont de evolutie van de temperaturen in Noordwest-Europa tijdens het eerste millennium. Rond 300 eindigde de *Roman Warm Period*, een periode met gemiddeld warmere temperaturen. In het noordelijke halfrond daalde de gemiddelde temperatuur

tussen 300 en 700 met ongeveer 1,5 °C. Het strengere Atlantische klimaat breidde zich daarbij uit tot het Middellands Zeegebied. Deze zogenaamde *Dark Ages Cold Period* (DACP) werd tevens gekenmerkt door warmere winters en de regeneratie van wouden.

Afbeelding 3. De evolutie van de wintertemperaturen (december, januari en februari) in Noordwest-Europa ten opzichte van het langetermijngemiddelde.

Rond 700 brak een periode met gunstiger, eerder continentaal klimaat aan, gekenmerkt door droge, warme zomers en koude, strenge winters. Vanaf de tiende eeuw stegen de temperaturen weer boven het langetermijngemiddelde, om op te bouwen naar het klimatologisch optimum in de twaalfde eeuw, 2 graden warmer

in Noord-Europa dan rond 500. Zowel de boomgrens als de bebouwing van land schoof in deze periode op naar noordelijker en hoger gelegen gebied. Winters en zomers werden warmer. Klimaathistorici spreken van de *Medieval Warm Period* of de *Medieval Climate Anomaly* van c. 1000 tot 1300 (zie hoofdstuk VII).

AGRARISCHE ONTWIKKELINGEN

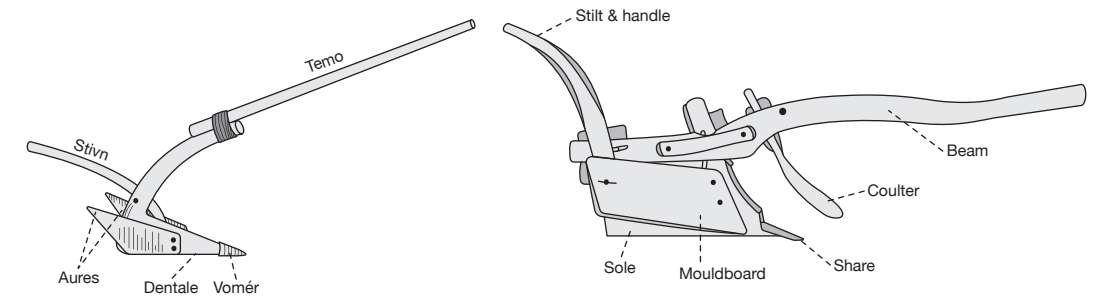
Historici beschouwen de eerste fase van de vroegmiddeleeuwse economische ontwikkeling (c. 400-700) als een periode van **agrarische crisis**. De reden daarvoor lag vooral in het ongunstige klimaat van de *Dark Ages Cold Period*. Daarnaast bleven opbrengsten laag en raakten bodems snel uitgeput door primitieve technieken, zoals onregelmatige gewasrotatie. Archeologisch onderzoek wijst uit dat de meeste boeren hun land louter voor eigen onderhoud verbouwden en amper overschotten produceerden. Door de bestaansonzekerheid beperkten zij veelal de risico's, waardoor innovatie uitbleef. Ook de veestapel kromp. Runderen deden meestal enkele jaren dienst op het veld voor hun slachting.

De economische **kentering** na de crisis is moeilijk precies te dateren. De hoofdoorzaak lag waarschijnlijk in het verbeterde klimaat vanaf ongeveer 700. Daarnaast zijn historici het erover eens dat de nieuwe groei gepaard ging met diverse ontwikkelingen die zich vooral voordeden vanaf de achtste eeuw. Die zouden doorwerken tot ver in de hoge mid-

deleeuwen. Deze evoluties betreffen enerzijds de verspreiding van nieuwe technieken en werktuigen en anderzijds de nog schuchtere uitbreiding van het landbouwareaal.

Van essentieel belang was de verspreiding van een nieuwe ploeg in Noordwest-Europa. De ploeg, het meest essentiële landbouwwerktuig, diende om de bodem te verkrumelen en te zuiveren van onkruid. Aanvankelijk gebruikten Europese boeren de **primitieve ard** of de Romeinse *aratrum*: lichte, eenvoudige ploegen bestaande uit een verticale ploegstok (kouter) en een ploegstaart. Deze ploegen werkten efficiënt op de droge, losse zandbodems van Zuid-Europa en de mediterrane gebieden. Ze waren echter ongeschikt voor de taaiere, nattere kleigronden van het noordwesten.

Vanaf de zevende eeuw gebruikten boeren in Noordwest-Europa steeds vaker **asymmetrische, zware ploegen**. Die bewerkten de bodem op drie manieren (zie afbeelding 4). Net als de lichte ploegen bevatten ze een ploegschaar en een ploegstok, die de aarde respectievelijk

Afbeelding 4. Links: het eenvoudige Romeinse *aratrum*, vooral geschikt voor zanderige bodems. Rechts: de zware, asymmetrische ploeg met keerbord (*mouldboard*). Bron links: Wikimedia, Dimitrius Talpa. Bron rechts: "Peter Fowler, *Forming in the First Millennium AD*, Cambridge (2002)."

Afbeelding 5. Landbouwer met ploeg, Illustraties uit het Stuttgart Psalter (bovenaan), vervaardigd in het scriptorium van de abdij Saint-Germain-des-Prés, nabij Parijs, c. 820, 124 v en het Utrechts psalter (onderaan), vervaardigd te Hautvillers, nabij Reims, c. 820-35, 26 v. De afgebeelde ploegen lijken nog van het eenvoudige type, zonder keerbord, en worden door een ploegspan met twee ossen getrokken. Ze tonen aan dat innovatie zelfs op de grote domeinen van kloostergemeenschappen slechts langzaam ingang vond. Bron boven: Wikimedia, Fährtenleser. Bron onder: Universiteitsbibliotheek Utrecht.

horizontaal en verticaal snijdt. De innovatie van de zware ploeg lag echter in het keerblad, dat de aarde letterlijk omkeerde om onkruid tegen te gaan en aan weerszijden geulen creëerde voor drainage. Door het zware kader kon de ploeg bovendien dieper graven, wat cruciaal was voor de vastere, taaiere bodemtypes van Noordwest-Europa. Het extra gewicht vereiste wel meer trekkracht. Vaak waren vier ossen nodig, wat de ploeg minder wendbaar maakte.

Deze zware ploeg was geen vroegmiddeleeuwse uitvinding. Ze bestond wellicht al in de tweede eeuw in Centraal-Europa en verspreidde zich van daaruit naar het noorden en het westen. Vanaf de achtste en de negende eeuw kwam ze vaker voor, vooral op landerijen van grootgrondbezitters. Voor kleine boeren met bescheiden percelen was het bezit van een dergelijke ploeg gezien de kostprijs en de nodige trek-dieren minder vanzelfsprekend. Vaak deelden zij zowel ploeg als ossen, of leenden zij die tegen betaling van een heer. In Italië bleven boeren de lichte ploeg gebruiken, onder meer in de vruchtbare Povlakte.

Een tweede gunstige ontwikkeling was de bredere toepassing van het systeem van **gewasrotatie** op het West-Europese platteland. Voor de zevende eeuw verbouwden vele boeren herhaaldelijk hetzelfde soort gewas, sporadisch onderbroken door periodes waarin ze hun gronden braak lieten liggen (tweeslagstelsel). Tijdens zulke tussenpozen moesten ze dan andere gebieden in gebruik nemen, vaak door brandcultuur.

Tegen de achtste eeuw ruimde dit ‘onregelmatige’ systeem plaats voor een ‘regelmatige’ rotatie van gewassen, ook bekend als het drieslagstelsel. In plaats van één type, zaaiden boeren voortaan afwisselend twee types graan, het ene in de herfst en het andere in de lente. Deze gewassen werden zijlings van elkaar verbouwd, met een derde perceel dat braak lag. Elk derde jaar lieten boeren de akker die net lentegraan had opgebracht braak liggen. Die werd vervolgens tweemaal geploegd in juni. In oktober zaaiden de boeren er opnieuw herfstgraan en in de lente daarop weer lentegraan.

	akker a	akker b	akker c
jaar x	herfstgraan	lentegraan	braak
jaar (x + 1)	lentegraan	braak	herfstgraan
jaar (x + 2)	braak	herfstgraan	lentegraan

Tabel 1. Schematische voorstelling van de gewasrotatie (vereenvoudiging).

Ook deze techniek verspreidde zich **traag**. Wellicht begon de innovatie op de grote domeinen van edellieden, bisschoppen en abdijen, die voldoende kapitaal hadden om risico te nemen. Kleine boeren of pachters leerden dit systeem vermoedelijk tijdens hun diensten op de *demesne* van hun heer, maar konden het als gevolg van praktische belemmeringen niet altijd toepassen op hun eigen hoeves (*mansi*). Vaak lagen hun percelen immers versnipperd over het domein van de heer of moesten zij in hun zaaischema rekening houden met andere landbouwers. In mediterraan gebied vond het systeem evenmin ingang. Daar zaaide men meestal in de herfst, voor de seizoensneerslag, en oogstte men voor de zomerhitte. Een braakliggend perceel kon intussen dienen voor het telen van fruit en groenten.

Het systeem van gewasrotatie had talloze **voordelen**. Ten eerste konden boeren verschillende, complementaire gewassen verbouwen, voor zowel menselijke (spelt, tarwe en rogge voor brood) als dierlijke consumptie (gerst en haver). Deze gewassen werden tevens geoogst op verschillende momenten (herfst en lente), wat de arbeid op het land regelmatig verdeelde. Bovendien zorgde het systeem voor risicospreiding. Zo was het mogelijk om in het voorjaar een akker te bezaaien met lentegraan wanneer herfstgraan niets had opgeleverd. Ten slotte besloeg het braakland in dit systeem een kleiner deel van het totale areaal: de helft of een derde in plaats van een volledige akker. Boeren benutten dus efficiënter hun land, dat jaarlijks meer opleverde.

Archeologische vondsten duiden daarnaast op de verspreiding van **wind- en watermolens** vanaf de achtste eeuw, opnieuw vooral op de uitgestrekte domeinen van rijke grootgrondbezitters. Watermolens kwamen vooral voor in Noordwest-Europa, waar rivieren met hoger debiet stroomden. Die maalden graan veel sneller en op grotere schaal dan de eenvoudige handmolens. Molens ontlastten vooral vrouwen, die traditioneel instonden voor het manuele verwerken van graan. Zij konden zich voortaan toelleggen op andere productieve activiteiten.

De verspreiding van deze technieken droeg wellicht bij aan de agrarische groei, die enkel mogelijk was door de gunstige klimatologische evoluties. Toch moet de impact ervan niet overdreven worden. De opwaartse economische trend kwam tot stand door **hogere productie** eerder dan door hogere efficiëntie. Het rendement van agricultuur bleef rond 900 immers laag, met *yield ratios* (verhouding van het gezaaide graan tot het geoogste graan) van 1:2 of 1:3. Kortom, de landbouweconomie groeide in de eerste plaats omdat meer mensen meer land bewerkten. Dat bleef zo gedurende de hoge en late middeleeuwen, door het uitblijven van een grote technologische doorbraak in de agricultuur.

In de vroege middeleeuwen speelde bovendien het gebrek aan meststoffen door de **bepaalde veestapel**. Dat bemoeilijkte bodembevruchting en remde aanzienlijk de agrarische groei. Niettemin toont archeologisch onderzoek dat ook de veesector een bescheiden groei kende vanaf de achtste eeuw. De kleinschalige veeteelt

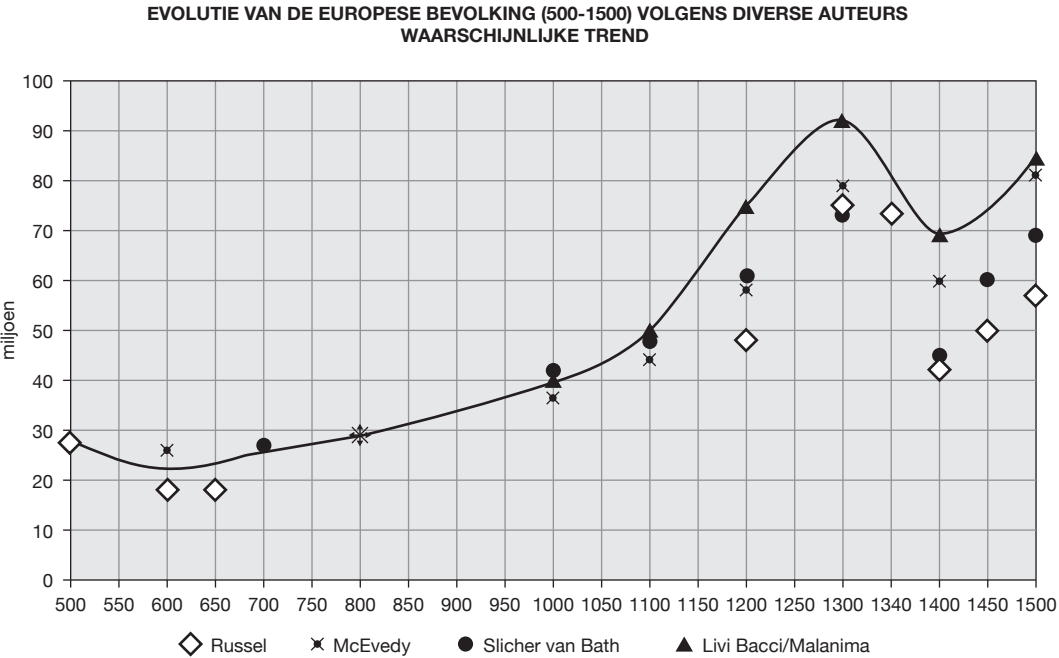
spitste zich vooral toe op kleine, gedomes-
ticeerde dieren, vooral varkens en schapen.
Rundveehouders waren schaars. Hoewel deze
sector in Europa ondergeschikt bleef aan de

cultivatatie van graan, specialiseerden bepaalde
regio's in Noord-Europa in het fokken van
schapen voor wolproductie, zoals Friesland
en East Anglia.

DEMOGRAFISCHE EVOLUTIE

In de agrarisch gedomineerde economie van
de middeleeuwen bestond er een sterke **cor-
relatie tussen demografie en economische
ontwikkeling**. Zo viel de rurale populatie terug
in crisisperiodes, terwijl ze toenam in periodes
van agrarische groei. Een grotere bevolking
hing immers af van een hogere voedselproduc-
tie. Door de weinig geavanceerde agrarische

technieken en het gebrek aan noemenswaardige
technologische innovaties kon deze productie
enkel toenemen door twee inputfactoren te
verhogen: landbouwers en gronden. Voor
historici is het demografische verloop dus
een goede graadmeter voor de middeleeuwse
economische ontwikkeling.

Afbeelding 6. De demografische trend in de middeleeuwen. Bron: syllabus *Economische geschiedenis van de middeleeuwen* van prof. dr. Erik Aerts.

Demografisch onderzoek over de vroegmiddel-
eeuwse periode stelt grote uitdagingen. Door
het gebrek aan betrouwbare volkstellingen zijn
wetenschappers aangewezen op archeologisch
onderzoek. Aan de hand van kerkhoven en
bodemonderzoek krijgen zij zicht op welke
zones bewoond of gecultiveerd werden, en
hoe dicht de bevolking zich concentreerde.
Ook de lijsten met de bewoners van rurale
domeinen in polyptieken laten voorzichtige
ramingen van lokale nataliteit toe. De schaarse
aanwijzingen uit narratieve bronnen vullen
deze data verder aan. Niet toevallig volgt het
bevolkingsverloop dat daaruit naar voren
komt zeer nauw de eerder beschreven klima-
tologische en agrarische evoluties. Zo vond
na een demografische krimp (c. 400-700) een
kentering plaats in de achtste eeuw, waarna zich
een bescheiden groei inzette. Die opwaartse
trend zette zich door tot de dertiende eeuw.

Terwijl het einde van de wereld nadert, bedreigen ons allerlei zaken die voorheen niet bestonden: de inversie van het klimaat, verschrikkingen uit de hemel en stormen strijdig met het seizoen, oorlogen, hongersnood, pestepidemieën, en in sommige plaatsen ook aardbevingen.

GREGORIUS DE GROTE, *REGISTER*, § 11:37

Historici en archeologen stellen een nieuwe
gematigde demografische groei vanaf c. 700
vast. Die manifesteerde zich in de uitbreiding
van bewoning en de toenemende bevolkings-
dichtheid in deze zones. Sterke concentra-
ties deden zich voor in onder meer het Île
de France (bepaalde gebieden rond Parijs
met 39 inwoners/km²) en Friesland (ongee-
veer 20 inwoners/km² in Westergo).¹⁰ Ook

Opnieuw ligt de verklaring voor de **bevol-
kingscrisis** (c. 400-650) grotendeels in het
strengere klimaat en de agrarische crisis die
dat veroorzaakte. Zo uitten Romeinse ambte-
naren in meerdere laatantieke bronnen hun
bezorgdheid over ‘verlaten akkers’ (*agri deserti*),
waarop geen taksen geheven konden worden.
Een andere verklaring is de pestepidemie,
door wetenschappers *the first plague pandemic*
of de *Justinian plague* genoemd, die in de zesde
en zevende eeuw woedde in Europa.⁹ Die ver-
spreidde zich vanuit Constantinopel (543-6)
naar het westen. Rond 570 had de ziekte al
Noord-Italië, Gallië en Spanje bereikt. In 592
teisterde de pest nog Tours en Nantes. Anno
601 omschreef Gregorius de Grote, bisschop
van Rome, de levensomstandigheden in apo-
calyptische bewoordingen:

de vruchtbare regio's tussen Rijn en Moezel
en tussen Schelde en Dender in België waren
dichtbevolkt. De grote regionale variatie werd
bepaald door de bodemkwaliteit, het klimaat
en de aanwezigheid van waterwegen.

Een andere aanwijzing voor deze groei is de
uitbreiding van het landbouwareaal. De inge-
bruikname van woeste gronden, die pas echt

op gang zou komen in de hoge middeleeuwen, ging al schuchter van start in de achtste eeuw. Naast archeologische resten zijn er talloze vermeldingen van nieuw gecultiveerd land (*bifang* of *captura*). De cultivatie was vaak het werk van ondernemers, die de gronden vervolgens als landgoed verkochten aan abdijen of andere grootgrondbezitters.

De opwaartse trend die historici ontwaren mag niet voorgesteld worden als continue groei. **Periodieke crises** onderbraken de bevolkingstoename en veroorzaakten meermaals een tijdelijke terugval. Zo vermelden bronnen zware hongersnoden in onder meer Noord-Frankrijk in de late achtste en vroege negende eeuw. De invloedrijke econoom Thomas Malthus (1766-1834) weet dergelijke onderbrekingen aan de wanverhouding tussen een starre economische structuur en een snelle bevolkingsgroei. Een zogenaamde **malthusiaanse spanning** treedt op wanneer landbouwopbrengsten (i.e. voedselproductie) minder snel stijgen dan de bevolking. In dat geval moeten meer monden met minder gevoed worden. Bijgevolg raakt een deel van de bevolking ondervoed, wat tot een demografische ‘correctie’ leidt.

Kortom, klimatologische, agrarische en demografische evoluties waren onlosmakelijk verbonden in de statische, vroegmiddeleeuwse landbouweconomie. Door het uitblijven van een ‘agrarische revolutie’ met baanbrekende technologische innovatie, hingen hogere opbrengsten per areaal hoofdzakelijk af van gunstige weersomstandigheden. Het drieslagstelsel en de zware ploeg stimuleerden weliswaar de heropleving van de landbouw vanaf de achtste

eeuw, maar deze technieken vonden slechts traag ingang op het West-Europese platteland. Daardoor bleef de agricultuur relatief inefficiënt. Naast klimatologische evoluties kon vooral een bevolkingstoename economische groei genereren, doordat meer boeren meer gronden bewerkten. Deze demografische stijging was op haar beurt afhankelijk van een stijgende voedselproductie. Vanaf c. 700 vertoonden beide parameters een bescheiden opwaartse trend. Die zou gaandeweg versnellen en zo de grote economische heropleving van de hoge middeleeuwen inluiden.

LAND EN LORDSHIP

In de middeleeuwen hing grondbezit fundamenteel samen met politieke macht en dominantie. In een overwegend agrarische economie golden land en de daaraan verbonden agrarische opbrengsten als voornaamste vorm van vermogen. Controle over gronden bepaalde de sociale status en machtsrelaties van een individu. Een inleidend, conceptueel gedeelte legt uit hoe deze ‘heerlijke’ macht of dit *lordship* de sociale en politieke verhoudin-

gen in de vroegmiddeleeuwse samenleving structureerde. De daaropvolgende secties bespreken welke impact grondbezit had op relaties van afhankelijkheid en onvrijheid en hoe die zich vertaalden naar de structuren van de landbouweconomie. Ten slotte gaat de laatste sectie na hoe ook rurale bewoningsvormen onderhevig waren aan heerlijke machtsstructuren en de consolidatie van grootgrondbezit.

HEERLIJKE MACHT

Een cruciaal concept om de politieke en socio-economische structuren van de middeleeuwen te begrijpen is *lordship* of **heerlijkheid**. *Lordship* valt het best te begrijpen als een machtspositie gestoeld op sociale praktijk eerder dan op wettelijke of institutionele basis. In de huidige West-Europese democratieën maken juridische systemen en bureaucratische instellingen grotendeels uit wie macht uitoefent en hoe ver bevoegdheden reiken. Vroegmiddeleeuwse machtsrelaties daarentegen werden veeleer bepaald door persoonlijke relaties en sociale dominantie.

Heerlijke machtsverhoudingen waren zeer divers, veelal informeel, dynamisch en precair. Macht hing sterk af van de capaciteit om ze te doen gelden. Dat kon via dwang, straffen en vergelding, maar ook door gunsten, ordehand-

having of bescherming. Zo onderwierpen vele boeren zich aan een heer door verarming of om veiligheidsredenen. Wanneer grondbezitters niet meer in staat waren deze bescherming te bieden of hun ondergeschikten te domineren, veranderden deze machtsrelaties. De volgende Karolingische wettekst maakt bijvoorbeeld gewag van opstanden door samenzwerende boeren:

Wat betreft de samenzweringen van lijfeigenen in Vlaanderen, Brabant en andere kustgebieden: wij wensen dat onze gezanten (missi) de heren van deze lijfeigenen informeren dat zij hen moeten bedwingen in hun durf om verdere, gelijkaardige plannen te smeden.

CAPITULARIUM VAN THIONVILLE, § 1 EN 7 (C. 821)

Dit fragment toont dat de vroegmiddeleeuwse sociale realiteit veranderlijk was. Kennelijk trachtten enkele onvrije boeren in de Lage Landen de machtsrelaties te herzien door zich te verenigen. Het Karolingische hof maande hun heren echter aan om deze ‘samenzwerin-

gen’ de kop in te drukken. Dat illustreert dan weer hoe directe dominantie, onder meer via dwang of vergelding, de basis was van heerlijke macht en sociale hiërarchieën. Dat toont ook het volgende fragment uit de annalen van de abdij van Sint-Bertijns:

[Het jaar] 859. Sommige mannen van het gewone volk dat tussen de Seine en de Loire woonde, vormden een eedgenootschap en vochten dapper tegen de Denen op de Seine. Maar aangezien dit zonder gepaste overweging was gebeurd, werden zij eenvoudigweg omgebracht door machtiger heren.

ANNALEN VAN SINT-BERTIJNS, § 859

In breder perspectief structureerde *lordship* macht en sociale en politieke verhoudingen op alle niveaus, van kleinschalige, rurale gemeenschappen tot grote koninkrijken. Ook de machtsverhoudingen tussen vroegmiddeleeuwse koningen, hertogen, graven en bisschoppen berustten grotendeels op persoonlijke banden, wederzijdse gunsten (reciprociteit) en dominantie. Deze politieke aspecten zullen in hoofdstukken IV en V uitgebreider aan bod komen.

De **evolutie** van een bureaucratisch systeem, gebaseerd op abstracte noties van staat en instituties, naar een systeem gebaseerd op persoonlijke banden en directe dominantie

wordt vaak geassocieerd met de overgang van de klassieke oudheid naar de vroege middeleeuwen. Vanaf de laatantieke periode slinken in bronnen inderdaad de verwijzingen naar een officieel overheidsapparaat of duidelijk omlinjnde ambten. Boeren en krijgers, maar ook edellieden en lokale machthebbers zwoeren allen trouw aan een machtiger heer. Aristocraten bonden zich aan zijn persoon omwille van zijn dominantie en gunsten, niet aan een abstracte staat via een formele, gesalarieerde en duidelijk omlinjnde functie.

Toch behoeft deze zienswijze nuance. Ook ten tijde van de Romeinse republiek of het vroege keizerrijk speelden informele, persoon-

lijke banden een belangrijke rol in sociale en politieke verhoudingen. Zo was cliëntelisme wijdverspreid in het imperium, in zowel lagere als hogere klassen. Daarbij verbond een ‘cliënt’ zich persoonlijk aan een machtiger patroon, die hem in ruil daarvoor bescherming en juridische assistentie bood. Deze ‘onofficiële’ loyauteit woog voor de meeste inwoners van het Rijk zwaarder dan ‘officiële’ loyauteit aan de imperiale overheid.

Bovendien was het Romeinse bestuursstelsel al vanaf de derde eeuw geëvolueerd naar een patronagesysteem (zie hoofdstuk I). Daardoor taande het belang van publieke, ‘curiale’ ambten voor de adel. Ten slotte trachtten vele postimperiale vorsten, met wisselend succes, het ambtenarensysteem en de Romeinse bureaucratie staande te houden in hun barbaarse koninkrijken. In navolging van het imperium cultiveerden zij evenzeer abstracte noties van publieke macht (zie hoofdstuk IV). Kortom, de overgang naar ‘informele’ machtsverhoudin-

gen voltrok zich langzaam. Publieke macht en informele persoonlijke banden waren zowel in de oudheid als in de vroege middeleeuwen van belang, maar persoonlijke relaties kregen gaandeweg meer gewicht.

Aangezien **kerkelijke instanties** een aanzienlijk deel van de gronden bezaten, beschikten religieuze leiders vaak over dezelfde heerlijke macht als hun wereldlijke tegenhangers. De meeste abten en bisschoppen waren dus ook eigenaars en ‘heren’ (*lords*) van domeinen, inclusief de daaraan verbonden halfvrije en onvrije boeren. Door hun hoge opleidingsniveau ontpopten vele kloostergemeenschappen zich tot de meest bekwame managers van landbouwcomplexen. En hoewel de terminologie het tegendeel doet vermoeden, konden ook vrouwen ‘heerlijke’ macht uitoefenen. Abdissen, vorstinnen of aristocratische weduws beheerden eveneens landgoederen en oefenden op de rurale bewoners heerlijke dominantie uit.

VRIJ EN ONVRIJ

‘Er bestaat niets tussen een vrije en een onvrije,’ verordende Karel de Grote in een van zijn *capitularia*. Toch tonen andere bronnen een complexer realiteit, met deze twee officiële ‘statuten’ als extremen in een **breed spectrum aan sociale posities**. De overgrote meerderheid van de Europese bevolking bezat een zekere mate van autonomie, maar was op bepaalde vlakken gebonden aan een heer. Eerder dan een juridisch of institutioneel kader bleken

informele interacties daarin doorslaggevend. *Lordship*, gebaseerd op sociale dominantie, bepaalde dus niet alleen de status, maar ook de vrijheid van een individu. Wat volgt, bespreekt eerst het onderscheid tussen sociale en juridische vrijheid. Daarna is er aandacht voor de diachrone evolutie van deze sociale posities.

Juridische en sociale vrijheid

Een **vrije man** (*liber*) was juridisch gezien onschendbaar in lijf en leden en bezat volledige zelfbeschikking. Zo had hij de vrijheid om wapens te dragen, zich te verplaatsen, zich tot een rechtbank te wenden, te huwen en te erven. Vrije boeren zijn in de bronnen moeilijk te detecteren. Meestal duiken zij pas op wanneer ze zich onderwerpen aan een heer. Wellicht waren zij vooral talrijk in minder geromaniseerd gebied, zoals in Bretagne, Catalonië, Oost-Britannië, Friesland of Saksen. Historici vermoeden echter dat ook zij meestal ondergeschikt waren aan de dominantie van een heer, aan wie zij afdrachten betaalden of diensten leverden.

Daartegenover stond een **onvrije**, wiens fysieke welzijn en bestaan volledig in handen van een ander lag. Zij komen in de bronnen voor onder de term *servi* (enkelvoud: *servus*), wat in het klassiek Latijn verwijst naar slaven, menselijke objecten in het bezit van een meester, vaak krijgsgevangenen of geïmporteerde niet-

Romeinen. In de middeleeuwen verschoof de betekenis van *servus* naar wat in het Nederlands 'lijfeigene' heet (Engels: *serf*), een onvrije met minimale rechten. Lijfeigenen waren meestal erfelijk gebonden aan een stuk grond, waar ook hun nageslacht zou werken. Bij transacties van landgoederen werden zij doorgaans mee overgedragen. Zij betaalden hun heer in diensten, cash of natura – meestal landbouwproducten.

Wie juridisch vrij was, leidde daarom geen volledig autonoom leven. Vaak ging deze vrijheid gepaard met onzekerheid. In hongersnood konden vrijen bijvoorbeeld niet rekenen op de vrijgevigheid van een heer met graanreserves. Wel werden zij waarschijnlijk minder blootgesteld aan het geweld dat gepaard ging met ondergeschiktheid, zoals lijfstraffen, gaande van geseling en verminking tot de doodstraf. Als genoegdoening voor een vergrijp betaalden vrije mannen vaker een geldelijke boete. Het onvermogen om die te betalen leidde weliswaar vaak tot het verlies van vrijheid. Toch viel dit wellicht te verkiezen boven het lot dat een wellustige lijfeigene in 846 te beurt viel:

Rond deze tijd werd een onvrije aangetroffen terwijl hij zich aan een paard vergreep. Bij vonnis van de Franken werd hij veroordeeld tot levend verbrand.

ANNALEN VAN SINT-BERTIJS, § 846

Omgekeerd hadden vele half- of onvrijen meer bestaanszekerheid dan vrije individuen. Vaak mochten ze rekenen op de fysieke en sociale bescherming van hun heer bij onveiligheid of schaarste. Bij misoogsten konden zij bijvoorbeeld graan ontvangen uit de reserves

van hun heer. Verder beschikten sommigen ondanks hun juridische status over een zekere autonomie. Sommige wettelijk 'onvrijen' verwierven zelfs politieke of bestuurlijke invloed. In het Visigotische Rijk beheerden juridisch onvrije *servi fiscales* de koninklijke domeinen

(*fiscī*). In de late tiende en de vroege elfde eeuw stelden Duitse koningen en hertogen onvrije ambtenaren of ministerialen aan om kastelen, immobiele goederen of financiën te beheren. Via hun ambt genoten sommigen van hen grote invloed. In beide gevallen veroorzaakte hun promotie onvrede onder aristocraten. Die zagen hun positie in het bestuur bedreigd door concurrenten zonder enige status.

Horigen of lijfeigenen konden **vrijheid verkrijgen** als een vrijwillige geste van hun heer. Al in de late oudheid moedigden clerici heren aan tot *manumissio*, de ceremoniële act van vrijlating. Zelfemancipatie was eveneens mogelijk, door bijvoorbeeld te vluchten of als collectief een domein te verlaten. Wie dit ondernam, liep echter het risico van heerlijke represailles. Veel couranter dan emancipatie, en meestal onomkeerbaar, was de overgang van vrij naar onvrij. Het verlies van juridische vrijheid kwam meestal voort uit oorlog of verarming, vaak door het onvermogen om boetes (*weergeld*) of belastingen te betalen. De meerderheid van de vrijen en onvrijen op het platteland erfden echter hun status van hun ouders.

Laatantieke en vroegmiddeleeuwse evoluties

Gedurende de late oudheid en de vroege middeleeuwen veranderde de sociale stratificatie in het Romeinse Rijk gevoelig. Bepalend daarin waren de gewijzigde economische omstandigheden en hun gevolgen voor grootgrondbezitters. Dit gedeelte bespreekt achtereenvolgens

het verval van de slaveneconomie, de opkomst van het pachtstelsel met halfvrije boeren in de laatantieke tijd en de impact van de consolidatie van grootgrondbezit.

Vanaf de **late oudheid** kwamen slaven als menselijke bezittingen, zonder enig recht of vrijheid, steeds minder voor. Voortaan werkten zij vooral als personeel in aristocratische huishoudens. Grootschalige dwangarbeid, met grote groepen geïmporteerde niet-Romeinen in barakken, zonder familielevens, raakte in onbruik vanaf de vierde eeuw. Het stelsel was inefficiënt en verlieslatend geworden. Eigenaars moesten hun slavencohorte regelmatig aanvullen, aangezien ze geen nakomelingen nalieten. Tegelijk slonk het aanbod op de slavenmarkt, gezien het laatantieke imperium nauwelijks nog gebied veroverde of krijgsgevangenen maakte. Daarnaast waren ook het toezicht en de bewaking kostelijk. Ten slotte promoveerden christelijke leiders het vrijlaten van gelovige of bekeerde slaven.

Tegen de zesde eeuw was **slavenarbeid nagevoeg verdwenen** in continentaal Europa. In de vroege middeleeuwen werden slaven enkel nog op grote schaal ingezet in Engeland en Scandinavië. Daar waren het veelal gevangenen buitgemaakt op raids of gekocht op markten, vaak van Oost-Europese (Slavische) afkomst, wat het Germaanse woord 'slaaf' etymologisch verklaart. In Engeland maakte de Normandische verovering van 1066 een definitief einde aan juridische slavernij. De slavenhandel floreerde echter op markten in Italiaanse kuststeden en Scandinavische handelsposten in Oost-Europa, vanaf de achtste eeuw.

Afbeelding 7. Marmeren bas-reliëf waarop een gehelmde opzichter (links) twee slaven, geketend rond de hals, vasthoudt met een touw, c. 200 n. Chr., Izmir (Turkije). Bron: Wikimedia, Soerfm.

Terwijl het economische belang van slavenarbeid afnam in het laatantieke imperium, **boetten zelfstandige boeren aan vrijheid in**. Vaak bezweken zij onder de belastingdruk of onder de concurrentie van grotere landbouwbedrijven, beheerd door aristocraten. Deze edellieden hieven als *curiales* vaak zelf deze hoge taksen, zodat zij noodlijdende boeren almaar meer aan zich bonden in een relatie van ondergeschiktheid. Zo vergleed het belastingstelsel in vele regio's naar een systeem van rurale patronage, afhankelijkheid en opgelegde agrarische afdrachten.

Vele landbouwers verkochten uiteindelijk hun bescheiden percelen. Zij traden vervolgens in dienst van deze grootgrondbezitters als halfvrije, **grondgebonden coloni** (enkelvoud: *colonus*). Officieel waren *coloni* pachters, die een akker huurden van een heer in ruil voor een deel van de landbouwopbrengst en/of diensten. Dit pachtstelsel maakte van de adellijke residenties of *villae* de rurale centra van aristocratische dominantie. De keizerlijke ambtenarij vaardigde wetten uit om de mobiliteit van *coloni* te beperken, om een stabiele basis voor de landtaks te verzekeren. Het verlies van de reeds beperkte vrijheid werd daarbij gebruikt als dreigement:

Indien een *colonus* wordt aangetroffen bij een andere dan zijn rechtmatige heer, dan moet deze nieuwe heer niet alleen de *colonus* terugbrengen naar zijn geboorteplaats, maar ook een boete betalen voor de periode van afwezigheid. *Coloni* die proberen te vluchten moeten geketend worden, zoals slaven, zodat ze door een slavenstraf gedwongen worden om de taken te volbrengen, die hen als vrije personen zijn toegewezen.

CODIX VAN THEODOSIUS, § v.17.1, UITGEVAARDIGD ONDER CONSTANTIJN I

In de vroege middeleeuwen veranderden de **verhoudingen tussen heren en boeren** gevoelig. Door de politieke instabiliteit en de barbaarse machtsovername kreeg het grootgrondbezit in de vijfde en zesde eeuw een knauw. Landeigenaars bezaten beduidend minder percelen, die meer versnipperd lagen. Deze terugval in de concentratie van het grondbezit had verstrekkende socio-economische en politieke gevolgen, die ook in het volgende hoofdstuk aan bod komen. De tanende rijkdom van aristocraten, die voortaan zelf instonden voor hun verdediging, resulteerde in een minder afhankelijke plattelandsbevolking. Heren hadden immers minder middelen om druk uit te oefenen op halfvrije pachters. Boeren wonnen dus aan autonomie. Dat leidde echter niet tot

een welvaartsstijging, aangezien ze minder toegang hadden tot goedkope, kwalitatieve nijverheidsproducten (zie hoofdstuk III).¹¹

Vanaf de achtste eeuw vond weer een **kentering** plaats. Historici ontwaren in deze periode opnieuw een consolidatie van het grootgrondbezit in West-Europa. De totstandkoming van een nieuwe, stabiele barbaarse topklasse en de opwerende landbouweconomie stimuleerden dit proces. Een kleine elite van landeigenaars bezat dus almaar meer gronden. Deze landerijen werden uitgestrekter en intensiever beheerd. Waarschijnlijk boetten vele landbouwers opnieuw in aan autonomie. Zij werden strakker gebonden aan gronden, met bijkomende lasten en verplichtingen in natura, diensten en later steeds vaker in cash (zie hoofdstuk VII).

BEHEER EN ORGANISATIE VAN DE AGRICULTUUR

‘Er bestaat geen unieke manier om het werk te organiseren, aangezien er zoveel types land bestaan,’ stelde de Romeinse schrijver Palladius in de vierde eeuw. De enorme variëteit aan exploitatiewijzen in de late oudheid en de vroege middeleeuwen bewijst zijn punt. Die pluraliteit hield verband met de vele diverse klimaatzones en bodemtypes, soms zelfs binnen één regio.

Ook de schaal van landbouwbeoefening liep sterk uiteen. **Kleinschalig landbezit** was wellicht wijdverspreid in West-Europa, hoewel zelfstandige landbouwbedrijven (*allodia*) in de bronnen weinig sporen hebben nagelaten.

Historici vermoeden dat vrije boeren met bescheiden percelen vaker in minder gemaniseerd gebied voorkwamen, zoals het oosten van Saksen, Friesland, Noord-Spanje en Bretagne. In geschreven documenten zijn ze vooral detecteerbaar wanneer hun landgoederen verkocht werden.

Onderzoekers zijn beter geïnformeerd over **grootschalig landbezit**. In de late oudheid bestonden nog steeds uitgestrekte landbouwcomplexen of *villae* in het bezit van senatoriale elites. Grondgebonden, halfvrije boeren verbouwden dit land voor eigen onderhoud, tegen betaling van pacht aan hun heer. De barbaarse

machtsovername ging gepaard met een krimp en de versnippering van het grootgrondbezit. Vaak bestond dat niet uit een aaneengesloten gebied, maar uit een lappendeken van landgoederen, verspreid over verschillende regio's. Door de lagere overschotten waren grootgrondbezitters waarschijnlijk minder geneigd om risico's te nemen en hun landgoederen intensiever te beheren.

Daar kwam verandering in vanaf de late zevende eeuw. Opnieuw slaagden seculiere en kerkelijke heren erin immobiele rijkdom te accumuleren, wat leidde tot de consolidatie van grootgrondbezit. Bronnen tonen aan dat vele vorsten, aristocraten, bisschoppen en abdijen opnieuw geavanceerder hun domeinen beheerden. Een van deze manieren om landbouwcomplexen te bestieren, was het zogeheten 'bipartite systeem', ook wel **hofstelsel** of **dominiaal stelsel** (*manorial system*) genoemd. Deze exploitatiewijze vertrok van een tweedeling in de gronden binnen één landbouwcomplex.

Een deel van de landerijen bestond uit **hoeves of mansi** (enkelvoud: *mansus*). Die werden bewerkt door halfvrije of onvrije boeren voor eigen levensonderhoud. Daarvoor betaalden zij wel 'huur' of pacht aan hun heer, hetzij in cash, in natura (een deel van de agrarische productie) en/of in diensten. De hoeves of *mansi* varieerden in grootte en bevatten naast akkers vaak ook weiden of zelfs een bos. Doorgaans waren zij groot genoeg om een boer en zijn gezin te voeden.

Een ander deel van de gronden werd door dezelfde horigen, pachters of lijfeigenen bewerkt, maar de opbrengsten ervan gingen rechtstreeks naar hun heer. Dat staat in de bronnen aangeduid als *demesne* of *terra indominicata*; in het Nederlands heet dat **saalland**, **domein of vroonhof**. Net als de *mansi* bestond dit onderdeel meestal uit gecultiveerd en ongecultiveerd land. De verhouding tussen de totale oppervlaktes van het vroonhof en de *mansi* varieerde gewoonlijk van 1:2,5 tot 1:3.¹² In een zeldzaam geval was de verhouding 1:1. Hoe groter de proportie van het vroonhof, hoe zwaarder de lasten op de boeren wogen. Op dit domein bevonden zich verder allerlei faciliteiten, zoals een smidse, molens, ovens of ander werktuig. Doorgaans moesten boeren hun heer ook vergoeden voor het gebruik ervan.

Het nieuwe aan deze bipartite scheiding ligt in dit tweede onderdeel. Horigen, vrij of onvrij, bewerkten naast hun eigen gronden ook verplicht het domein van de heer. Daarnaast betaalden ze pacht. Bij gebrek aan munten gebeurde dat in de vroege middeleeuwen veelal in natura, bijvoorbeeld een hoeveelheid bier, eieren, linnen, wol, varkens, kippen, wijn of sprokkelhout. Verder leverden zij dikwijls 'corveediensten' als deel van hun pacht. Een courant voorbeeld is het transport van goederen naar de lokale markt of naar een ander domein. Vrouwen kregen vaak de taak om landbouwproducten te verwerken, bijvoorbeeld tot meel, brood, wol of laken.

Belangrijk om te benadrukken is dat dit domaniale stelsel talloze variaties kende. De specifieke verplichtingen van de individuele

boeren verschilden. Sommige onvrije boeren werkten uitsluitend op het domein van de heer. In verschillende abdijen inventariseerden monniken minutieus hun ondergeschikten, hun respectieve percelen en verplichtingen in zogeheten **polyptieken**. Deze documenten, die vooral vanaf de negende eeuw opge-

steld werden, lijkten de inkomsten op en dienden het beheer ervan te optimaliseren. Het volgende fragment komt uit een lange opsomming van onvrije en halfvrije boeren verbonden aan een domein in het bezit van de rijke abdij van Saint-Germain-des-Prés bij Parijs.

Aclebertus en zijn echtgenote, de lijfeigene Frotlindis, pachters van Saint-Germain, hebben een kind genaamd Aclebrug. Tentfrid, een lijfeigene van Saint-Germain, zorgt voor zijn moeder. Beiden bezitten één pachthoeve, bestaande uit vier bunders akkerland, één arpent wijngaard, vier arpent weiland.¹³ Hij betaalt drie mudden wijn als taks voor het grazen, één sester mosterd, 50 wilgscheuten [voor mandenvlechten], drie kippen, vijftien eieren.¹⁴ Hij moet alle corveediensten leveren die hem opgelegd worden, en zijn echtgenote maakt laken van de wol van het domein en bakt zoveel broden als haar gevraagd wordt.

POLYPTIEK VAN VILLENEUVE-SAINT-GEORGES, C. 84, C. 800

De domeinen met het bipartite systeem waren **geen autarkische systemen**, zoals lang gedacht. Hoewel een deel van de oogst bestemd was voor consumptie door de eigenaars, stimuleerde deze exploitatiemethode ook de productie en uitwisseling van ambachtelijke goederen. Deze circuleerden vaak zelfs tussen verafgelegen regio's of in internationaal handelsverkeer (zie hoofdstuk III). Meestal was het grootgrondbezit van vorsten, aristocraten of kerkelijke instellingen immers geen aaneengesloten gebied, maar lag het verspreid in verschillende regio's. Zo bezat een suburbane abdij nabij Parijs uitgestrekte landgoederen aan de voet van de Italiaanse Alpen. Die verspreiding gaf een impuls aan onderlinge uitwisselingen en lokale specialisatie. Het vervoer van agrarische of artisanale waren

naar markten of andere exploitatiecentra was niet toevallig een van de meest courante corveediensten voor ondergeschikte boeren.

De bipartite onderverdeling ontstond wellicht in de zevende eeuw op de koninklijke landerijen van de Merovingen in hun Neustrische kernland, de vruchtbare streek tussen Seine, Maas en Rijn. Het systeem was vooral geschikt voor uitgestrekte landerijen. In het Frankische Rijk namen vele kerkelijke grootgrondbezitters, zoals vermogende abdijen, maar ook seculiere aristocraten het systeem in zijn vele variaties over in de achtste en negende eeuw. In Noord-Italië verspreidde het zich na de verovering van het Longobardische Rijk door Karel de Grote in 774. In Zuid-Gallië vond het hofstelsel moeilijker

ingang. Daar bestonden naast het klassieke Romeinse pachtsysteem en vrije *allodia* ook vele domeinen die op directe wijze door

onvrijen werden verbouwd. In Engeland zou de bipartite onderverdeling pas in de hoge middeleeuwen in zwang komen.

RURALE BEWONINGSVORMEN

Heerlijke machtsstructuren hadden ook een sterke invloed op de rurale bewoningsvormen in vroegmiddeleeuws West-Europa. Vooral de consolidatie van het grootgrondbezit, die vanaf c. 400 terugviel, speelde een bepalende rol. Zolang immobiele rijkdom geconcentreerd zat bij een kleine, senatoriale elite, vormden de aristocratische *villae* in het Romeinse Rijk de demografische en economische hotspots op het platteland (2.4.1). De dominantie van deze adellijke residenties in het rurale landschap raakte echter in verval in de vroege middeleeuwen. Waar de rijkdom van de Romeinse elites terugviel, maakten dorpsstructuren opgang (2.4.2). Deze agglomeraties van agrarische huishoudens vervingen in de vroege middeleeuwen de *villae* als dominante bewoningsvorm op het platteland.

De Romeinse *villae*

In de late oudheid werd de rurale topografie gedomineerd door *villae* (enkelvoud: *villa*), weidse landgoederen rond een vaak somptueuze, adellijke residentie, opgetrokken in steen. Archeologische en schriftelijke bronnen wijzen uit dat er in het Romeinse Rijk nauwelijks andere bewoningsvormen bestonden op

het platteland, met uitzondering van schaarse, kleine boerderijen of uitgespreide gehuchten in minder geromaniseerd gebied.

Deze **laatantieke *villae* bloeiden** terwijl steden ontvolkten. Terwijl deze landhuizen in de vroege keizertijd vooral als buitenverblijf diensdeden, vestigden steeds meer aristocraten zich er vanaf de derde eeuw permanent.¹⁵ Zij spendeerden hun middelen, die vroeger dienden voor publieke investeringen, nu veelal aan de bouw en de inrichting van deze private residenties, getuige de fraaie mozaïeken, het inlegwerk, het meubilair, de zwembaden en badhuizen in aanbouw van vele *villae*. Hoewel ze varieerden in luxe, concentreerde de adellijke weelde zich voortaan op het platteland.

De bouw en het onderhoud van dergelijke landgoederen **vergden een enorm kapitaal**. Ze konden enkel bestaan dankzij de indrukwekkende opulentie van de Romeinse aristocraten, die zij voor een groot deel uit fiscale inkomsten haalden. Ook de agrarische surplussen uit de omliggende gronden leverden aanzienlijke inkomsten. Deze akkers werden vooral bewerkt door pachters, die een perceel 'huurden' in ruil voor een deel van de opbrengst. De huishou-

Afbeelding 8. De mozaïek van Dominus Julius, Carthago (late vierde of vroege vijfde eeuw), bewaard in het Bardo Museum, Tunis. Centraal staat de riante, ommuurde residentie met zuilengalerij. De koepelvormige structuren stellen wellicht badhuizen voor. De rest van de mozaïek verbeeldt het luxueuze leven van de eigenaars, die in het onderste register afgebeeld staan. Julius (tweede van rechts) zit neer, terwijl hij van een dienaar een konijn, druiven en een boodschap in ontvangst neemt. Zijn echtgenote (tweede van links), met haarband, oorbellen en spiegel, leunt op een zuil. Haar dienaars bieden haar een mand met rozen, een halssnoer en vissen aan. Bron: Wikimedia, Dyolf77.

dens van deze boeren, die vaak grondgebonden en halfvrij waren, clusterden zich rond deze adellijke landerijen.

Zo groeiden *villae* uit tot de voornaamste **centra van rurale dominantie** en landbouwproductie. De vraag van hun aristocratische eigenaars was tevens bepalend voor de ambachtelijke productie in het hinterland. In de vroege mid-

deleeuwen zouden zij echter hun centrale rol op het platteland verliezen en plaatsruimen voor een nieuwe, rurale bewoningsvorm.

Historici hebben diverse verklaringen aan-gevoerd voor de **telooorgang** van de *villae*. Allereerst was de aristocratische rijkdom in de vroege middeleeuwen veel minder geconcentreerd dan in de late oudheid. De nauwe banden tussen provinciale edellieden en de

imperiale overheid verslapten, zodat fiscale inkomsten opdroogden. Bijgevolg beschikten grootgrondbezitters over beduidend minder middelen dan voor de desintegratie van het imperiale systeem. Bovendien moesten deze elites steeds vaker zelf instaan voor hun bescherming. Een groot deel van hun middelen ging dus uit naar het vergoeden van privé-milities. Ten slotte veranderde ook de adellijke cultuur door de ‘barbarisering’ van West-Europa. De nieuwe, postimperiale elites hielden niet langer vast aan de gesofisticeerde, luxueuze, hellenistische levensstijl van de senatoriale adel. Ander tijdverdrijf en prestigeobjecten werden populairder, zoals wapens en jacht.

Het ontstaan van dorpen

In de loop van de vroege middeleeuwen verloren Romeinse *villae* hun rol als rurale centra. In plaats daarvan kristalliseerden tegen de negende eeuw dorpsstructuren, kleine agglomeraties van huishoudens, akkers en boerderijen. Zo ontstond de bewoningsvorm die pre-industrieel Europa zou domineren: **kleine, rurale gemeenschappen**, geclusterd rond een parochiekerk en omliggend kerkhof.

De overgrote meerderheid van de dorpsbewoners waren landbouwers, al bestonden er ook mijn- en vissersdorpen. Hun woonkernen vormden zich vaak bij waterlopen of bronnen, rond kastelen en abdijen, of op veilige, afgeschermdes locaties, zoals op een heuvel.

Afbeelding 9. Replica's van een Grubenhaus in het Angelsaksische dorp West Stow, nabij Suffolk. Bron: BBC.

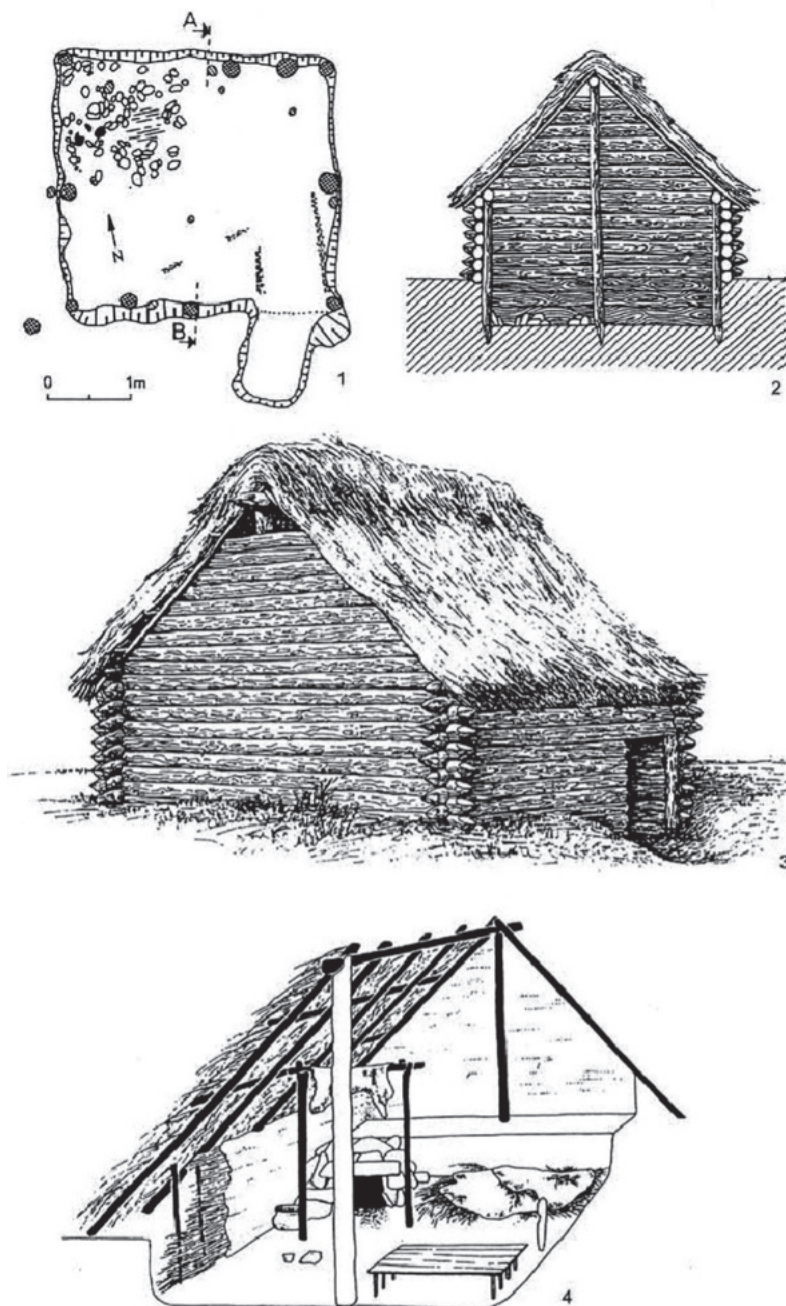
De meeste **woningen** in deze dorpen bestonden uit eenvoudige, houten, balkvormige structuren met meestal één verdieping. In Noordwest- en Oost-Europa heeft archeologisch onderzoek vele *sunken houses* (of *Grubenhäuser*) blootgelegd, uitgegraven hutten die inwoners beschutten tegen extreme weersomstandigheden of die als opslagruimte diensdeden. Binnen een dorp bestond er meestal ook een ruimere, langwerpige hal met een soortgelijke, rechthoekige architectuur. Die diende voor gemeenschappelijk gebruik, zoals sociale activiteiten, of behuiste verschillende gezinnen.

De chronologie van de **verspreiding** van dorpsstructuren varieerde van regio tot regio. In Germaans gebied was deze bewoningsvorm al sterk verspreid in de oudheid. In de minder geromaniseerde streken van het Rijk, zoals Noord-Gallië en Brittannië, verliep de overgang naar dorpen het meest dramatisch. Tegen de zevende eeuw waren de *villae* hier nagenoeg verdwenen.

In de meer geromaniseerde regio's aan de Middellandse Zee overleefden de meeste *villae* de vijfde en de zesde eeuw. Daar transformeerde het rurale landschap trager. *Villae* bleven langer dienstdoen als agrarische centra, zij het op economisch bescheidener schaal en met beperkter invloed over het hinterland. Vele ervan kregen een nieuwe bestemming. Zo stichtten Frankische koningen, aristocraten of rijke clerici er in de zevende en de achtste eeuw rurale abdijen.

Vanaf de tiende eeuw ontstonden op het platteland hogere en grotere adellijke residenties, die zich sterker onderscheidden van de rurale bevolking. De verklaring daarvoor lag in de nieuwe accumulatie van kapitaal door de regionale adel. Dat was enkel mogelijk doordat het proces van consolidatie van grootgrondbezit zich hervatte vanaf de achtste eeuw.

Vaak bevonden deze **versterkingen of burchten** zich op een al dan niet kunstmatige elevatie (motte of terp), omgeven door een aarden omwalling of houten palissade. Vanaf de elfde eeuw werden muren en torens vaker in steen gebouwd. Burchten waren de architecturale uiting van aristocratische status en een instrument van de rurale dominantie door machtige heren. Vanuit deze residenties controleerden zij lagergelegen dorpskernen.

Afbeelding 10. Reconstructies van Grubenhäuser gevonden in Desau-Mosigkau (Saksen, Duitsland, nr. 1-3) en Rostoky (Tsjechië, nr. 4). Bron: Sebastian Brather, *Archäologie der westlichen Slawen: Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Berlijn/New York (2008).

CONCLUSIE

Globale conclusies over de vroegmiddeleeuwse landbouweconomie riskeren onvermijdelijk in veralgemening te vervallen. Ten eerste zijn zij gebaseerd op zeer fragmentarisch bronnenmateriaal, schaarse archeologische resten en pril wetenschappelijk onderzoek. Ten tweede miskennen zij de lokale diversiteit van het plattelandsleven in West-Europa, wat betreft ecologie, klimaat, bodem, bewoningsvormen, organisatie en ontwikkeling. Een agrarische depressie in één regio kon dus samenvallen met economische bloei in een andere.

Toch nemen historici en archeologen voorzichtig enkele brede trends waar. Daarbij valt de traagheid van de agrarische ontwikkeling op. De verspreiding van molens, zware ploegen en gewasrotatie bevorderden weliswaar de efficiëntie, maar het rendement bleef door primitieve technieken en het gebrek aan meststof laag. Een ware technologische doorbraak bleef uit in de middeleeuwen. Vooral het klimaat gaf de doorslag. Het einde van de *Dark Ages Cold Period* c. 700 bracht een trage kentering na eeuwen van crisis teweeg. De toename van productie, en dus ook van voedsel, resulteerde in een bescheiden demografische groei. Deze opwaartse trend zou zich doorzetten tot in de late dertiende eeuw en ging gepaard met nieuwe ontginningen en cultivatie van woeste gronden.

Als basis van vermogen en bron van inkomen structureerde land sociale hiërarchieën en machtsrelaties. Die waren in deze periode

dynamisch en persoonsgebonden: macht stoelde op directe dominantie, dwang, gunsten en bescherming. Land bond de meeste rurale bewoners aan een heer, aan wie zij afdrachten of diensten verschuldigd waren. Juridische statuten wogen in deze verhouding minder door dan de heerlijke macht of *lordship* van de landeigenaar.

Evoluties in de verdeling van het grondbezit hadden een structurele impact op de samenleving als geheel. Zo leidde de versnippering van onroerend kapitaal in de vijfde en de zesde eeuw tot ingrijpende veranderingen in de sociale stratificatie, de bewoningsvormen en de organisatie van de landbouweconomie. De slinkende rijkdom van aristocraten ging gepaard met het verval van de Romeinse *villae* als centra van rurale productie en dominantie.

De gevolgen van de consolidatie van grootgrondbezit vanaf c. 700 waren evenzeer verrijkend. Door de nieuwe concentratie van land ontstonden grotere domeinen waarop intensieve, professionele exploitatiemethodes werden toegepast. Op deze landbouwcomplexen vonden nieuwe technieken en werktuigen het vroegst ingang. Tegelijk dwongen nieuwe vormen van beheer boeren tot nieuwe verplichtingen. Het volgende hoofdstuk legt uit hoe de concentratie van kapitaal zich ook deed voelen in het handelsverkeer en de artisanale productie.

HOOFSTUK III

HANDEL EN NIJVERHEID

De studie van de vroegmiddeleeuwse handel en nijverheid stelt grote **methodologische uitdagingen**. Contemporaine geschiedschrijvers stonden in het beste geval apathisch tegenover koop- en ambachtslieden. Die desinteresse maakt dat geschreven bronnen over dit thema schaars en veelal anekdotisch zijn. Daardoor is het vaak onmogelijk om een patroon van een uitzondering te onderscheiden. Wijst de kleine hoeveelheid peper in het bezit van de Angelsaksische monnik Cuthbert anno 735 op een regelmatige invoer van oosterse specerijen naar het Westen? Duiden de contacten van een handelaar aan het hof van Karel de Grote met het Heilig Land op duurzame commerciële banden? En wat met het gebruik van papyrus uit Egypte door de pauselijke kanselarij tijdens de vroege middeleeuwen? Zulke gegevens roepen meer vragen op dan ze beantwoorden.

Economische historici hangen daarom sterk af van **archeologische vondsten**. Overblijfselen van gebruiksobjecten kunnen commerciële netwerken, productiecentra en uitwisselingen blootleggen. Opgravingen leveren nog geregeld nieuwe vondsten en inzichten op, die bestaande theorieën bevestigen, nuanceren of ontkrachten. Ook hier blijft de interpretatie echter complex. Het leeuwendeel van de vroegmiddeleeuwse koopwaar – graan, wijn, olie, zout, honing, specerijen, houten voorwerpen, bont, leder, textiel en zelfs slaven – heeft geen stoffelijke resten nagelaten. Andere objecten, zoals papyrus en zijde, bewaren uitsluitend in specifieke klimaatzones. Zo blijven slechts enkele goederen over om het onderzoek op te baseren: voorwerpen uit duurzaam materiaal, zoals metaal (munten, wapens en werktuigen), ivoor en vooral aardewerk.

De interpretatieve complexiteit van deze bronnen en resten staat een wetenschappelijke consensus in de weg. Toch zijn historici het erover eens dat de materiële cultuur na de desintegratie van het Romeinse systeem onmiskenbaar **verarmde**. Doordat handel en nijverheid zich sterker richtten op het lokale niveau werd het economische systeem vanaf de vijfde eeuw beduidend eenvoudiger. Goederen werden op kleinere schaal geproduceerd en in kleinere volumes verhandeld, en over kortere afstanden, zodat schaalvoordeel, arbeidsdeling en specialisatie afnamen en de kwaliteit achteruitging. Zowel de verklaringen hiervoor als de

chronologie staan echter ter discussie. Toch ontwaren de meeste onderzoekers een schuchter herstel in Noordwest-Europa rond 700 en in het Middellandse Zeegebied rond 800.

Handel werd gedreven op **verschillende niveaus**: op lokaal niveau binnen een of meer naburige bewoningskernen, op regionaal niveau binnen een groter gebied en op interregionaal of inter-continentaal niveau, over lange afstand. Omdat hoogwaardige en duurzame koopwaar meestal ruimer circuleerde, heeft de langeafstandshandel de meeste sporen nagelaten in schriftelijke en archeologische bronnen. Dat luxegoederen uit het Nabije en het Verre Oosten nog steeds vroegmiddeleeuws Europa bereikten, spreekt tot de verbeelding. Zo bevatte een schat gevonden door archeologen op het eiland Helgö bij Stockholm onder meer glaswerk uit het Rijnland, een lepel uit Koptisch Egypte, goud en zilver uit Byzantium en een bronzen Boeddhabeeld. Bovendien was het maritieme, interregionale niveau het meest innovatieve, lucratieve en bepalende voor de economische ontwikkeling.¹⁶ Toch maakte de langeafstandshandel slechts een klein deel uit van het totale handelsvolume. De meeste transacties in het middeleeuwse

10.000 pond	Olie (voor verlichting)
30 eenheden	Garum (vissaus)
30 pond	Peper
150 pond	Komijn
2 pond	Kruidnagel
1 pond	Kaneel
2 pond	Nardus (etherische olie voor reukwaren)
30 pond	Costum (aromatisch kruid)
50 pond	Dadels

Tabel 2. Lijst met volumes van oosterse luxewaren die de Merovingische koning Chilperik ii vrijstelde van invoertaksen aan de monding van de Rhône, en specifieker aan de koninklijke tolstatie te Fos-sur-Mer. Dit privilege werd toegekend aan de Noord-Franse abdij van Corbie, in een oorkonde opgesteld in 716. De immense hoeveelheden van sommige specerijen, vruchten en noten geven wellicht geen accurate indicatie van de ingevoerde volumes. Toch toont deze oorkonde aan dat dit klooster in de achtste eeuw nog actief deelnam aan de langeafstandshandel en toegang had tot kostbare goederen uit verre oorden. Zo kwam kruidnagel wellicht uit Indonesië via talrijke tussenpersonen in het Picardische klooster terecht.

Westen vonden plaats in kleine gemeenschappen, op lokale markten en betroffen eenvoudige, kleinschalig geproduceerde agrarische en artisanale goederen.

Kooplieden vervoerden hun waren via **land- en waterwegen**. Transport over land was het minst efficiënt. Het netwerk van Romeinse heirbanen, dat sterk gericht was op de militaire noden van het imperium, raakte in de vroege middeleeuwen gedeeltelijk in onbruik. De meeste onverharde landwegen onderscheidden zich louter door karrensporen en de afwezigheid van gras. Weersomstandigheden bepaalden grotendeels de begaanbaarheid: neerslag veroorzaakte slijk en zomerse droogte overmatig stof. Optimistisch geschat lag het tempo van karrenvracht op slechts 30 tot 40 kilometer per dag. Transport over zee en rivieren was veel efficiënter, zeker voor grote volumes, al verhinderde een te lage waterstand of te klein debiet vaak de binnenscheepvaart. Zeevaart viel dus meestal te verkiezen; kustgebieden in de Noordzee en de Middellandse Zee groeiden daarom uit tot economische hotspots.

Dit hoofdstuk valt uiteen in **drie chronologische blokken**. Het begint met een korte uiteenzetting over het geavanceerde economische stelsel van het Romeinse Rijk. De tweede sectie bespreekt het verval van dit systeem in de laatantieke en vroegmiddeleeuwse periode. Ten slotte gaat de laatste sectie in op de heropleving van het handelsverkeer en de artisanale productie. De focus ligt daarbij op de twee voornaamste economische zones in West-Europa: het Noordzeegebied en het mediterrane bekken.

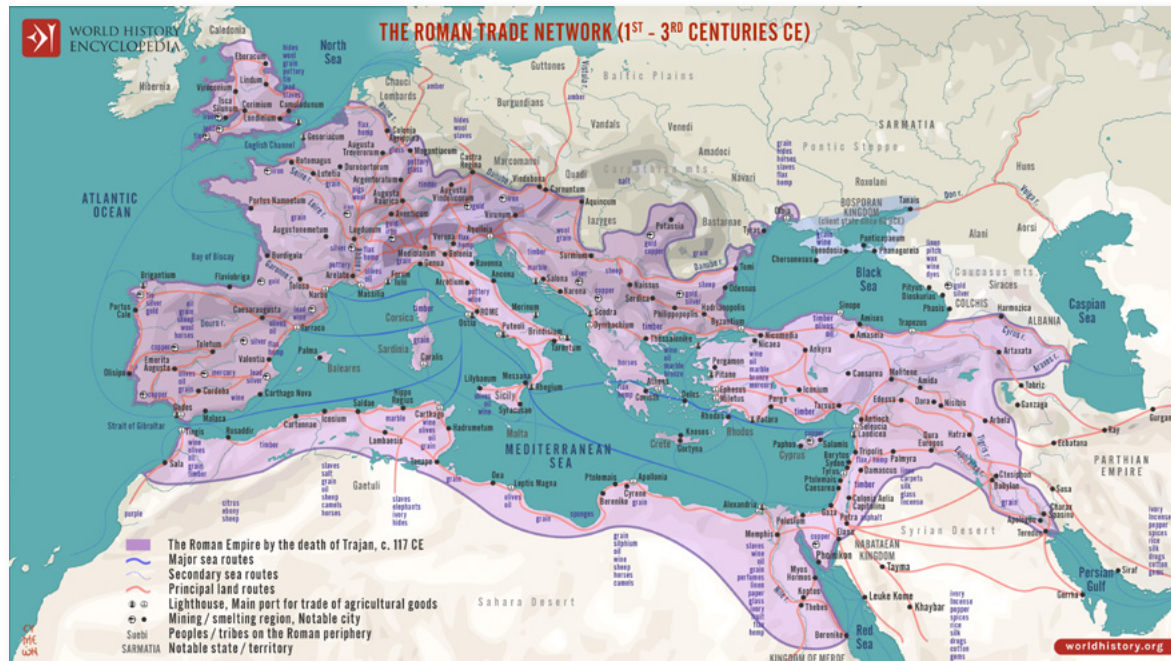
De rode draad in dit hoofdstuk is de **wisselwerking** tussen de ontwikkeling van productie (nijverheid) en de evolutie van uitwisselingen (handel). De bredere en complexe circulatie van goederen en grondstoffen stimuleerde immers specialisatie en professionalisering in de artisanale productie, en vice versa. Een bepalende variabele in deze verhouding is de **vraag van elites**. Door de sociale stratificatie van de vroege middeleeuwen, gekenmerkt door een extreme ongelijkheid, was de koopkracht van de grote massa zeer beperkt. Economische ontwikkeling werd bovenal gedreven door de vraag van aristocraten. Hoe sterker kapitaal geconcentreerd lag bij deze kleine topklaag, hoe beter nijverheid en handel zich konden ontwikkelen.

HET ROMEINSE RIJK (TOT C. 250)

Tot in de laatantieke periode bestond in Europa een **geavanceerd, interregionaal systeem van uitwisseling**. Zowel in het Middellandse Zeegebied als via rivierroutes en heirbanen op het continent circuleerden hoogstaande, gespecialiseerde bulkgoederen over lange afstanden. De politieke eenheid onder het Romeinse Rijk bevorderde dit handelsverkeer. Uniforme meeteenheden, de bestrijding van piraterij en struikroverij, de eengemaakte regelgeving, het goed onderhouden wegennet, de vlotte

informatiedoorstroom en de eenheidsmunt drukten transactiekosten en stimuleerden complexe uitwisselingen.

De eerstvolgende sectie focust op het historische debat over de rol van de Romeinse overheid in het handelsverkeer. De tweede onderzoekt de verklaringen voor de ontwikkeling van de hoogstaande 'proto-industriële' ambachtelijke productie in het imperium.

Afbeelding 1. De belangrijkste handelsroutes en -goederen in het Romeinse Rijk. Bron: Simeon Netchev.

HANDELSVERKEER EN OVERHEID

Historici zijn het niet eens over de exacte **rol van het imperiale staatsapparaat** in dit handelsverkeer. Een belangrijke strekking meent dat deze langeafstandshandel grotendeels werd gedreven door de orders van de Romeinse overheid. Die voerde massaal consumptiegoederen in uit de provincies voor de bevoorrading van steden en legioenen. De meest courante importproducten waren olijfolie en vissaus (*garum*) uit Hispanië, wijn uit Gallië en vooral graan uit Noord-Afrika en Sicilië. Het Romeinse Rijk voorzag fiscale stimuli voor kooplui die deze essentiële waren aanvoerden. Naast de staat waren aristocratische huishoudens de voornaamste afnemers.

Sommige historici betwisten echter dat de economie uitsluitend gedirigeerd werd door de Romeinse overheid. Volgens hen wijst de brede circulatie van artisanale goederen op een **vrijemarkteconomie**. De overvloedige archeologische resten van aardewerk tonen dat eenvoudig, kwalitatief koopwaar, professioneel vervaardigd op grote schaal, zelfs in de uithoeken van het Rijk een markt vond. Ook numismatische bronnen lijken deze these te staven. De brede distributie van bronzen munten, gebruikt voor kleine, alledaagse transacties, duidt in hun ogen op een goed functionerende markt. Bovendien

Afbeelding 2. Enkele voorbeelden van **African Red Slip Ware (ARS)** of **terra sigillata**, geproduceerd door groot-schalige werkplaatsen in de provincie van Africa Proconsularis in het huidige Tunesië. Dit aardewerk wordt gekenmerkt door een grote uniformiteit en een verfijnde afwerking. Laatantieke resten van **ARS** zijn teruggevonden in Spanje, Noord- en Zuid-Frankrijk, Engeland, Noord-Duitsland, Italië, Kroatië, Griekenland, Turkije, Egypte en het Midden-Oosten. Bron: The Trustees of the British Museum.

vormde een autonome klasse van industriële en mercantiele ondernemers de ruggengraat van de economie, in zowel urbane als rurale regio's.

Aanhangers van de these van een 'staatsgeleide Romeinse economie' werpen dan weer tegen dat deze complexe, commerciële activiteiten hoofdzakelijk plaatsvonden in het kielzog van grootschalige openbare aanbestedingen. Zij menen dat dit interregionale handelsverkeer enkel in de marge van deze overheidsopdrach-

ten rendabel kon zijn. Zo stellen archeologen vast dat de graandistributie en de verspreiding van typisch roodkleurig aardewerk uit Noord-Afrika (*African red slip ware*) een gelijkaardig geografisch patroon vertonen. Wellicht stimuleerden de door de overheid gedirigeerde handelsstromen dus de ontwikkeling van productiecentra en uitwisselingen op lokaal en regionaal niveau. De volgende sectie zal dit verband nader bekijken.

ARTISANALE PRODUCTIE

Het imperiale beleid stimuleerde ook de artisanale productie. Zo beheerde de Romeinse overheid zelf manufacturen voor de wapenrusting van haar legioenen. In Pavia bevond zich bijvoorbeeld een grootschalig atelier dat massaal schilden fabriceerde. De belangrijkste impact was echter indirect. De **grootschalige graaninvoer** (de zogenaamde *annonae*), hoofdzakelijk uit Noord-Afrika en Sicilië, stelde zowel stedelingen als plattelandsbewoners in staat zich toe te leggen op niet-agrarische activiteiten.¹⁷ Zij konden immers voor een deel van hun levensonderhoud afhangen van het goedkope graan op de markt. Daardoor focusten zij vaker op activiteiten met hogere toegevoegde waarde dan landbouw, zoals nijverheid. Op termijn werkte deze evolutie specialisatie, schaalvergroting en professionalisering in de hand.

Traditioneel focusten economische historici op de productie van luxegoederen, zoals juwelen, ivoor en glaswerk. Recenter onderzoek verlegt

de aandacht naar eenvoudige en goedkope consumptiegoederen. Deze **artisanale massaproducten** hadden immers een veel groter aandeel in het Europese handelsvolume dan kostelijke prestigeobjecten.

Grootgrondbezitters dreven als grootste afnemers de vraag naar deze eenvoudige gebruiksvoorwerpen. Zij kochten deze waren in grote hoeveelheden aan voor eigen consumptie en het beheer van hun landerijen. Courante bulkproducten waren onder meer wijn, olijfolie, vissaus, stokvis, aardewerk, bakstenen, glaswerk, houten of ijzeren werktuigen, nagels, amforen en eenvoudig textiel voor hun onvrije ondergeschikten. De **vraag van aristocraten** naar ambachtelijke waren en goedkoop graan stimuleerde dus de lokale en stedelijke nijverheid. Dat kon enkel omdat de rijkdom in het Romeinse Rijk sterk geconcentreerd lag bij

Afbeelding 3. De graanmeters (*mensores frumentarii*) in de haven van Ostia, mozaïek in de tempel van Ceres, Ostia Antica, vroege derde eeuw. Het opschrift bovenaan luidt: 'Vandaag werden hier 5.000 *sextarii* (2.730 liter) verhandeld.' Links wordt het graan aangevoerd in een zak. De container rechts onderaan doet dienst als meetinstrument. De procedure van graanmeting diende om de invoertaks te bepalen en voor kwaliteitscontrole. Bron: Wikimedia, Sailko.

een relatief kleine, uiterst gegoede elite. De koopkracht van de modale inwoner van het imperium was immers beperkt.

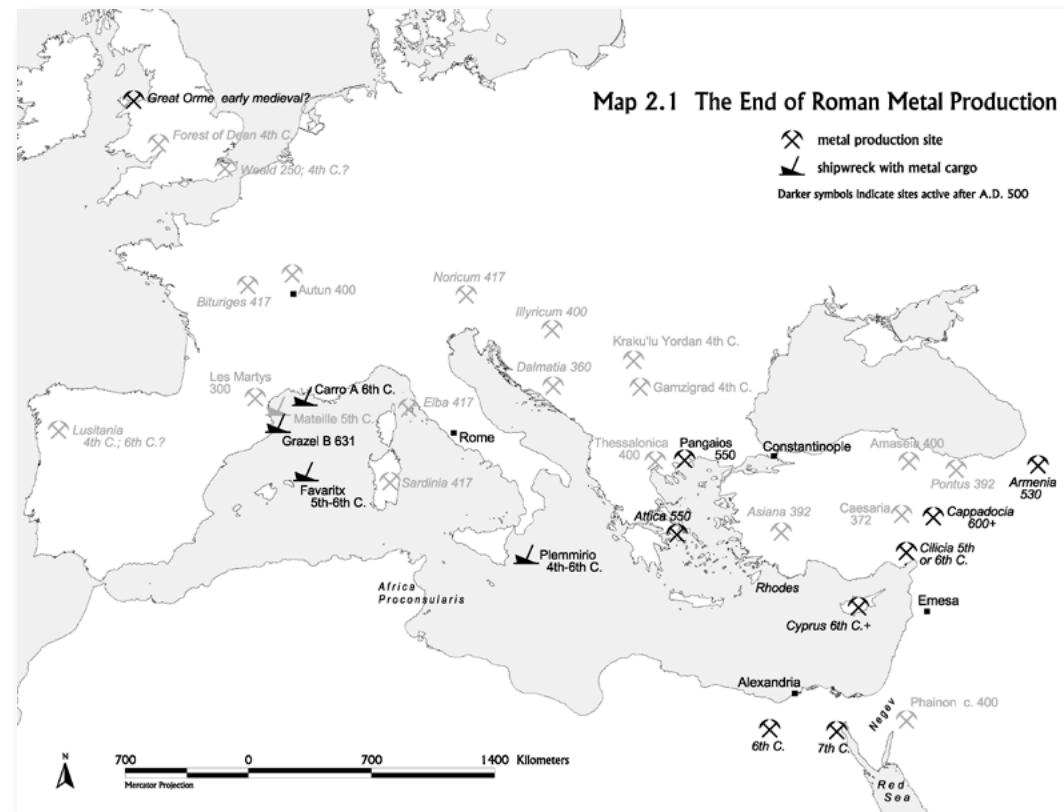
De stabiele vraag van aristocraten naar bulkgoederen leidde tot **toenemende specialisatie**. Ambachtelijke producenten, zoals pottenbakkers, ijzersmeden of houtbewerkers, accumuleerden expertise, profiteerden van schaalvoordeel en konden zo producten van hogere kwaliteit afleveren tegen een lagere stukprijs. Zo ontstonden ambachtelijke werkplaatsen of *officinae* (enkelvoud: *officina*) die op proto-industriële schaal produceerden en waar vele aristocraten een deel van hun kapitaal in investeerden. Deze

massaproductie zorgde ervoor dat niet alleen elites, maar ook mensen van bescheiden komaf toegang kregen tot de markt van eenvoudige, betaalbare maar kwalitatieve gebruiksvoorwerpen. Kortom: specialisatie, arbeidsdeling, schaalvoordeel en massaconsumptie versterkten elkaar dankzij het centraal gestuurde, internationale handelsverkeer.

CRISIS EN VERVAL (C. 250-700)

Ondanks discussies over de precieze chronologie zijn historici het eens dat het handelsverkeer en de artisanale productie een **langzaam verval** doormaakten tussen c. 250 en 700. De economische achteruitgang in het Romeinse Rijk was geenszins ononderbroken, lineair en geografisch

uniform, maar de neerwaartse trend was onmiskenbaar. Tegen 500 had de materiële cultuur in het Westen ontegensprekelijk aan ontwikkeling ingeboet. Dat uitte zich in de mindere kwaliteit en kwantiteit van artisanale koopwaren, die op veel kortere afstand circuleerden.

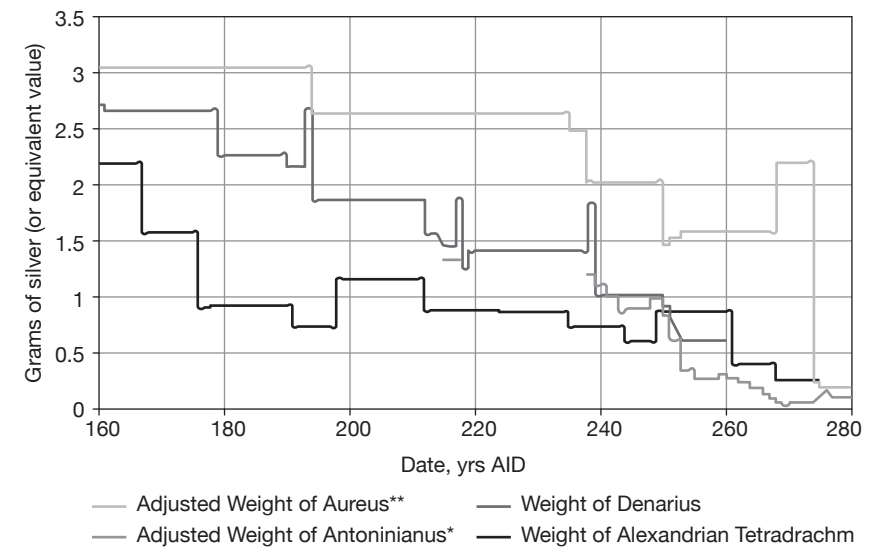
Afbeelding 4. Het einde van de Romeinse metaalproductie en -ontginning. De kaart toont dat westelijke sites op-hielden met produceren in de vierde of vroege vijfde eeuw. Scheepswrakken geladen met metaal aan de westelijke kusten tonen dat het Westen in de vijfde en zesde eeuw afhing van metaalimport uit het Oosten.¹⁸ Bron: KU Leuven.

De achteruitgang in de nijverheid manifesteerde zich het sterkst in minder geromaniseerd gebied. De vondsten van vroegmiddeleeuws aardewerk in Brittannië en Noord-Gallië illustreren dat. Ondanks zeldzame overblijfselen van hoogstaand Afrikaans keramiek (*red slip ware*) in residenties van de westelijke Britse elites, was de overgrote meerderheid van het aardewerk onmiskenbaar ruwer en grover dan in de Romeinse periode. Op dat moment stakte ook de massaproductie in de grote keramische manufacturen in Afrika.

Deze tendens toonde zich ook in andere industrieën. De stijgende prijzen van schroot duiden bijvoorbeeld op een terugval in metaalontginning. Het gerecycleerde marmer en de hergebruikte baksteen in vroegmiddeleeuwse bouwwerken wijzen op het stokken van de grootschalige ontginning van marmer- en steengroeves.

Tegelijk droogden in de vijfde eeuw de centraal gestuurde, massale handelsstromen naar het Westen op. Oosterse luxegoederen zoals zijde, papyrus en specerijen bereikten nog steeds West-Europa, maar slechts in zeer geringe volumes. Het mediterrane handelsverkeer verdween dus niet volledig, maar viel terug op een laag pitje. Op de inlandse routes in Zuid-Europa werden kamelen en ezels couranter als vervoersmiddel, terwijl volumes van karrenvracht afnamen. In relatieve termen won handel over korte afstand dus nog meer terrein op langeafstandshandel.

De neerwaartse trend in het handelsverkeer toont zich ook in de **monetaire ontwikkelingen**. Om de soldij van het immer uitdijende leger te bekostigen, verminderden keizers vanaf c. 160 systematisch het edelmetaal in munten. Deze stapsgewijze ontwaarding veroorzaakte echter een oncontroleerbare inflatie. Halverwege de derde eeuw bevatten muntstukken zo weinig

Afbeelding 5. De evolutie van het edelmetaal in Romeinse munten, c. 160-250 n. Chr. Bron: <https://notesonliberty.com/2019/09/16/hyperinflation-and-trust-in-ancient-rome/>.

Afbeelding 6. Een gouden solidus van Constantijn de Grote. Bron: Wikimedia, Tlnter21.

edelmetaal dat vele lokale economieën noodgedwongen terugvielen op ruilhandel. Toch was de Romeinse munteconomie allerminst ten dode opgeschreven. Om de monetaire situatie te stabiliseren, voerde Constantijn de Grote in 313 de *solidus* ('solide munt') in. In het Oost-Romeinse Rijk bleef deze gouden munt (4,55 gram) een gangbaar betaalmiddel tot in de tiende eeuw.

Hoewel vele postimperiale heersers de keizerlijke stukken trachtten te imiteren, liep de muntslag vanaf de vijfde eeuw sterk terug in het Westen. Zilveren munten werden schaars tot de vroege zevende eeuw. Ook gouden munten kwamen in het Frankische Rijk of Brittannië nauwelijks voor. Het leeuwendeel van het goud zat opgepot in juwelen, edelsmeedkunst of kerkschatten. De modale boer of kleine handelaar kwam zelden in aanraking met edelmetaal, en viel terug op ruilhandel of simpele

bronzen munten. Die volstonden voor kleine transacties en werden steeds vaker lokaal en regionaal geslagen. Hun waarde fluctueerde sterk, naargelang de conjunctuur en lokale omstandigheden, wat de monetaire stabiliteit niet ten goede kwam.

De meeste historici erkennen dat handel en nijverheid in de vroege middeleeuwen aanzienlijk minder ontwikkeld waren dan in de vroege keizertijd. Over de **verklaring en chronologie** van deze achteruitgang bestaat echter geen consensus. Sommige historici focussen op de functie van de Romeinse staat als motor achter complexe uitwisselingen. Anderen benadrukken continuïteit in het postimperiale tijdperk, tot de negatieve kentering in de zevende eeuw, veroorzaakt door de opmars van de islam. Een recenter, alternatief verklaringsmodel focust ten slotte op de evolutie van de vraag van aristocraten.

DE TELOORGANG VAN DE STAATSGELEIDE ECONOMIE

Het eerste verklaringsmodel wijt de economische achteruitgang in de vroege middeleeuwen aan de **aftakeling van het imperiale systeem** in het Westen. Volgens deze zienswijze waren de politieke eenheid in het Romeinse Rijk en de impulsen van de overheid cruciaal voor de ontwikkeling van een hoogstaand systeem van productie en uitwisselingen in het Middellandse Zeegebied. Vanaf c. 250 takelde dit

mediterrane handelssysteem in het Westen gradueel af. Dit verval zou aanslepen tot in de achtste eeuw.

De aanhangers van deze theorie voeren diverse verklaringen aan, gelinkt aan het Romeinse systeem. Ten eerste bemoeilijkten de oncontroleerbare muntinflatie vanaf de derde eeuw en de daaropvolgende monetaire ineensorting in de vijfde eeuw de transacties. Ook de

endemische politieke instabiliteit en pestepidemieën hadden een negatieve impact. Ten slotte viel de aansturende rol van de imperiale overheid weg in het Westen. De dalende belastinginkomsten hadden de financiële slagkracht van het staatsapparaat immers uitgehold. Verder werd de massale invoer van graan (*annonae*) en consumptiegoederen vanaf c. 400 minder noodzakelijk door de demografische terugval, de krimpende steden en het slinkende gebied onder imperiale controle. Bovendien blokkeerde de verovering van Romeins Noord-Afrika door de Vandalen vanaf c. 429 de toegang tot de 'graanschuur' van het imperium.

Zo verloor het Romeinse economische systeem almaar meer terrein. De eenheidsmunt en de gestandaardiseerde meeteenheden raakten in onbruik. De motor van de imperiale overheid die het handelsverkeer draaiende hield, viel stil. Aanhangers van deze theorie geloven dus dat politieke ontwikkelingen de economische achteruitgang in het Westen veroorzaakten. Critici stellen dan weer dat deze theorie de centrale rol van de overheid in de economie van het Romeinse Rijk overschat. Ze wijzen erop dat autonome handelaars bleven opereren in het westelijke Middellandse Zeegebied en plaatsen de knik in de curve pas in de zevende eeuw. Deze visie komt in volgende sectie aan bod.

DE ARABISCHE EXPANSIE EN DE PIRENNE-THESE

De tweede stroming situeert het definitieve einde van het antieke, mediterrane handelsverkeer in de late zevende en vroege achtste eeuw. De Belgische historicus **Henri Pirenne** (1862-1935) beschouwde de Arabische opmars in de zevende eeuw als de genadeklap. Tegenwoordig nuanceren onderzoekers de disruptieve impact van deze spectaculaire expansie van de islam. Toch is er consensus dat het dieptepunt van de mediterrane handel zich situeerde in de zevende eeuw, terwijl de Noordzeehandel zich in die periode reeds herpakte.

De commerciële crisis in het Middellandse Zeegebied viel samen met een zware **crisis in het Byzantijnse Rijk**. Constantinopel verloor de controle over zijn rijkste provincies in het Midden-Oosten aan de Arabische veroveraars.

De centraal gestuurde economie raakte in verval, onder meer door het verlies van de cruciale stad Alexandrië aan achtereenvolgens de Perzen (617) en het kalifaat (641). Daardoor kwam er ook een einde aan de *annonae* naar Constantinopel. Tegelijk verstoorden Slavische en Avaarse invallen de Via Egnatia, de cruciale landroute van Constantinopel naar Dyrrachium (thans Durrës, Albanië) in de Balkan aan de Adriatische kust.

Ook in het **Westen** roerden de Arabieren zich. In de late achtste eeuw stuurde Karel de Grote al een vloot om de monding van de Rhône, de mediterrane toegangspoort naar West-Europa, te bewaken voor islamitische piraten. Toch drongen deze zeevaarders in de negende eeuw via deze rivierrenroute ter hoogte van Mar-

seille door tot Zuid-Gallië. Het handelsverkeer rond de Rhône, dat onder het Romeinse Rijk zeer levendig was geweest, ondervond zware hinder door hun plunderingen en werd vaak noodgedwongen omgeleid langs landroutes.

Toch nuanceren andere historici de vernietigende impact van de Arabische opmars. Zij menen dat deze expansie het handelsverkeer slechts tijdelijk ontwrichtte. Getuigenissen over West-Europese reizigers in de mediterrane bekken vanaf de achtste eeuw duiden op het **vlotte herstel** van transport- en communicatienetwerken. Hun verre tochten vereisten immers een uitgebouwde infrastructuur, zoals schepen, havens, bevoorradingsplaatsen, herbergen en misschien zelfs tolken.

Verder stond de islam als religie positief tegenover handel – de profeet Mohammed stamde tenslotte uit een koopliedengeslacht.

Het immense kalifaat, dat zich uitstreckte van Spanje (al-Andalus) en de Maghreb tot Perzië, Centraal-Azië en de Sind in het huidige Pakistan, integreerde West-Europa in een systeem van uitwisselingen dat de Middellandse Zee met de Indische Oceaan verbond. Bovendien gaf de islamwereld een sterke impuls aan de monetarisering in het Westen door de spectaculaire influx van gouden en zilveren munten. Door veroveringen heropenden de Arabieren de Nubische goudmijnen in de Midden-Nijlvallei, die al eeuwen afgesneden waren van Romeinse controle. Verdere expansie bracht hen tot aan de voet van de Himalaya, waar veel zilvermijnen lagen. De derde sectie zal dieper ingaan op de gunstige invloed van het Abbasidenkalifaat op het handelsverkeer in het westelijke Middellands Zeegebied.

hoofdstuk I). Velen van hen moesten voortaan voor hun eigen bescherming instaan. Rijkdom, uitgedrukt in grondbezit, was daardoor minder geconsolideerd in de vroege middeleeuwen.

Deze evolutie had een dubbel effect. Enerzijds had de afname van het aristocratisch kapitaal een **negatieve impact op complexe uitwisselingen**. Hoe uitgestrekter het grondbezit van een aristocraat, hoe meer goederen circuleerden tussen zijn consumptie- en productiecentra. Die circulatie bracht in de Romeinse periode

een geavanceerd systeem van uitwisselingen tot stand. In de vroege middeleeuwen doofden dergelijke circuits uit door het geslonken grootgrondbezit van de aristocratie.

Ten tweede stokte door het inkomensverlies van de adel de vraag naar zowel luxegoederen als naar eenvoudige, artisanale bulkgoederen. Doordat de vraag bij kleinere, armere consumenten te gering was, **kromp de markt van massagoederen**. Lokale ambachtslieden konden hun producten niet langer kwijt aan handelaars, die amper nog rijke, aristocratische afnemers vonden. Velen schroefden hun artisanale productie terug en vielen terug op landbouw. Het beperkter aanbod van goedkoop graan door het stilvallen van de *annonae* naar Rome in de late vijfde eeuw versterkte deze trend.

Daardoor werd nijverheid opnieuw op kleine schaal bedreven, waardoor specialisatie, arbeidsdeling en schaalvoordelen afnamen, en daarmee ook de kwaliteit van de productie. Bovendien circuleerden deze goederen over kortere afstanden door de ontwrichting van de handelsstromen. Kortom, zowel de productie (nijverheid) als de uitwisselingen (handel) boetten in aan complexiteit.

Vanaf de late zevende en achtste eeuw accumuleerden aristocraten in West-Europa opnieuw onroerend kapitaal. Naast het gunstigere klimaat en de agrarische heropleving, speelde ook de nieuwe politieke constellatie een rol. Van de late achtste eeuw tot de late negende eeuw heerste de Karolingische dynastie in relatieve stabiliteit over West-Europa. Dat leidde **opnieuw tot complexe uitwisselingen**,

door de heroplevende langeafstandshandel, en hoogwaardigere ambachtelijke waren.²⁰ Deze evolutie komt aan bod in de volgende sectie.

De rijkdom van aristocraten daalde in de vroege middeleeuwen niet overal op hetzelfde moment of tempo. Ook de nieuwe consolidatie van onroerend kapitaal vanaf de zevende en achtste eeuw voltrok zich op **verschillende tijdstippen en snelheden**. De regionale verschillen uitten zich zowel in socio-economische ontwikkelingen als in geopolitieke verhoudingen. Een vergelijking tussen de situatie in Brittannië, Gallië en Italië illustreert dat.

In **Brittannië** stuikten de geconcentreerde vermogens van elites abrupt in elkaar door de politieke turbulentie van de vijfde eeuw. De impact daarvan is zeer duidelijk in de kwaliteit van de keramiek van c. 400-500, die zichtbaar inferieur is aan die van laatantieke makelij. Ook de stedelijke cultuur en de prestigieuze aristocratische residenties raakten in verval. De nijverheid verplaatste zich veelal naar individuele huishoudens. Pas in de achtste (oostkust) en negende eeuw (centrum en zuiden) herleefde de artisanale productie, doordat rijkere elites opnieuw toegang kregen tot aanzienlijke agrarische overschotten.

Ook in **Gallië** nam de rijkdom van elites sterk af in de vijfde eeuw, al varieerde de lokale impact sterk. Tegen het jaar 700 had de bezitsconcentratie van de aristocratie zich goeddeels hersteld. Rond deze periode kwam opnieuw een complexe uitwisseling van goederen tot stand in de vruchtbare Frankische kerngebieden tussen Maas en Seine. De Frankische

DE TANENDE VRAAG VAN ARISTOCRATEN

Recenter onderzoek van Chris Wickham wijst naar een **interne factor** om de contractie in het handels- en productievolume te verklaren.¹⁹ Volgens hem heeft vooral de tanende vraag van aristocraten naar artisanale waren de economische contractie in het postimperiale Westen veroorzaakt. In het Romeinse Rijk was kapitaal sterk geconcentreerd in een kleine, uiterst vermogende toplaag. In de vijfde en zesde eeuw verloren de meeste aristocraten in het Westen echter grond en inkomsten door de politieke en economische instabiliteit (zie

elites behoorden tot de meest vermogende van Europa. Vorsten en edellieden bezaten beduidend meer landerijen (minstens tien per aristocraat) dan hun Italiaanse, Spaanse of Angelsaksische tegenhangers.²¹ Met deze middelen konden zij hun militaire entourage sterker aan zich binden. Dat verklaart ten dele de hegemonie van Merovingische en Karolingische koningen in West-Europa.

In Italië was de situatie door politieke verbroekeling complexer. De financiële ontwrichting van de aristocratie vond hier later plaats, in de zesde eeuw, met de desastreuze Gotische oorlogen en de daaropvolgende Longobardische invallen. De versnippering van het roerend kapitaal binnen de senatoriale klasse veroorzaakte de neergang van complexe uitwisselingen en specialisatie. De regionale verschillen waren echter groot. In het zuiden, dat onder Byzantijnse controle viel, wisten elites hun kapitaal beter te bewaren.

In het zwaar getroffen noorden verbleekten de achtste-eeuwse Longobardische edellieden, veelal stedelijke residenten, naast hun Franse evenknieën. Die laatsten beschikten elk over minimaal tien *villae*, terwijl het gemiddelde voor Noord-Italiaanse aristocraten tussen vier en acht schommelde. De Longobarden waren in de achtste eeuw dan ook geen partij voor de legermacht van Pepijn III en Karel de Grote. Vanaf de negende eeuw vertoonden handel en nijverheid echter opnieuw meer complexiteit, gedreven door de ontluikende handelaarsklasse in kuststeden zoals Venetië, Napels, Amalfi en Genua.

HEROPELVING (C. 700-1000)

Na de economische contractie volgde voor de West-Europese handel en nijverheid opnieuw een periode van vitaliteit. De regionale verschillen en het lacunaire bronnenmateriaal maken een precieze situering in de tijd onmogelijk. De meeste historici nemen aan dat vanaf c. 700 een bescheiden heropleving aanving in Noordwest-Europa, terwijl die in de mediterrane gebieden van het Westen pas rond 800 plaatsvond.

De verklaringen voor deze remonte liggen op de eerste plaats in de ontwikkelingen op het platteland. De groei in de landbouweconomie door het gunstigere klimaat en de verspreiding van nieuwe technieken genereerden overschotten, die hun weg naar de markt vonden (zie hoofdstuk II). Ook de evolutie in de kapitaalverdeling heeft het handelsverkeer gestimuleerd. De **consolidatie van grootgrondbezit** vanaf de zevende eeuw zwengelde de aristocratische vraag naar bulk- en luxegoederen aan. Edellieden werden opnieuw rijker, verwierven meer land, intensifieerden de exploitatie van hun landerijen en investeerden meer in innovatie. Ook in de nijverheid leidde dat tot geavanceerde productietechnieken, standaardisering, arbeidsdeling en schaalvoordeel.

De accumulatie van kapitaal ging gepaard met het ontstaan van **enorme domeinen** in het Frankische Rijk (zie hoofdstuk II). Deze consumptie- en productiecentra waren niet autarkisch, zoals traditioneel aangenomen werd, maar gaven net een sterke impuls aan het handelsverkeer. Het grootgrondbezit van abten, bisschoppen, vorsten en edellieden lag immers verspreid over diverse regio's. Die **geografische differentiatie** was vaak een bewuste strategie. De verwerving van verafgelegen land gaf toegang tot lokale producten en stimuleerde onderlinge uitwisselingen. Zo kocht de abdij van Sint-Denijs bij Parijs in de achtste eeuw verre gronden aan om zich van ijzererts en zout te voorzien. Bijgevolg circuleerden diverse goederen tussen verschillende productie- en exploitatiecentra, maar vonden ze evengoed de weg naar regionale en internationale markten. Die circulatie stimuleerde op haar beurt transport- en communicatienetwerken.

HANDELSVERKEER

In de studie van het vroegmiddeleeuwse handelsverkeer onderscheiden historici **twee zones in West-Europa**: het continentale noordwesten en het westelijke Middellandse Zeegebied. Het eerstgenoemde gebied was zeer uitgestrekt en ruraal. Slechts de sterk gekrompen en dun verspreide *civitates* getuigden van romanisering en de communicatie- en handelsinfrastructuur waren onderontwikkeld. De nieuwe handelsnetwerken die hier tot stand kwamen, brachten de postimperiale rijken in contact met gebieden die het imperium nooit had onderworpen, zoals Schotland, Ierland, Friesland, Scandinavië en het Balticum. Het westelijke Middellandse Zeegebied beschikte daarentegen over een sterk uitgebouwde commerciële infrastructuur, een hecht netwerk van steden en havens, en hield frequenter contact met het Oost-Romeinse Rijk.

Ondanks veelvuldige interacties ontwikkelden deze zones zich apart. In de late fase van de vroege middeleeuwen maakten beide een commerciële heropleving door. Daarbij ging de remonte in Noordwest-Europa, vanaf c. 700, de kentering in het Middellandse Zeegebied met ongeveer een eeuw vooraf. In de hoge middeleeuwen zou deze opwaartse trend aan tempo winnen, wat culmineerde in de economische boom in West-Europa, met het hoogtepunt in de twaalfde en dertiende eeuw.

Door de teloorgang van de laatste restanten van het Romeinse systeem in het Westen en de crises in het Byzantijnse Rijk was de ontwikkeling van het vroegmiddeleeuwse handelsverkeer minder afhankelijk van centrale sturing door

het staatsapparaat. Toch bleef de bescherming door vorsten vaak cruciaal, zoals bij de *emporia* (stapelplaatsen) in Noordwest-Europa.

Dit gedeelte focust op enkele commerciële hotspots om de heropbloei van de West-Europese handel te illustreren. Eerst is er aandacht voor lokale en regionale handel. De tweede en de derde sectie bespreken de complexe, maritieme handelscircuits die tot stand kwamen aan de Noordzee en de Middellandse Zee. Hoewel deze uitwisselingen over lange afstand slechts een klein deel van het totale handelsvolume uitmaakten, hadden ze een grote invloed op de ontwikkeling van lokale en regionale economieën.

Lokaal en regionaal handelsverkeer

Hoewel de traditionele geschiedwetenschap onevenredig veel aandacht wijdt aan langeafstandshandel, vond het overgrote deel van de commerciële transacties gedurende de middeleeuwen plaats op lokaal of regionaal niveau. Tekenend voor de economische heropleving is de verspreiding van nieuwe **markten**, waar boeren, ambachtslieden en handelaars landbouwoverschotten en nijverheidsproducten uitwisselden.

Deze markten ontstonden in **Noordwest-Europa** meestal in ruraal gebied, bij grote domeinen van vorsten, aristocraten of abdijen, vooral vanaf de negende eeuw. Hoewel ook kooplieden

hun weg vonden naar deze doorgaans wekelijks georganiseerde markten, sletten agrarische en artisanale producenten hier vooral hun eigen goederen. Zo wisselden lokale boeren er ambachtelijke waren uit voor graan, kippen en eieren. Daarnaast bestonden er oudere markten in of buiten de voormalige Gallo-Romeinse steden, zoals Nantes, Angers, Langres, Troyes, Sens of Orléans. Vaak werden op deze plaatsen ook munten geslagen om transacties te faciliteren.

Slechts enkele van deze weekmarkten groeiden uit tot **jaarmarkten**, die de lokale handel in regionale en interregionale circuits integreerden. Daar hielden ieder jaar rondtrekkende handelaars meerdere dagen tot weken halt om lokale goederen uit te wisselen met exotische waren uit het Oosten, bijvoorbeeld Vlaams textiel voor specerijen. Zo fungeerden deze plaatsen als knooppunten in de continentale handel binnen één of tussen meerdere regio's. Jaarmarkten vonden meestal plaats langs drukke rivierroutes, zoals de Seine, de Rijn, de Loire of de Rhône, op locaties waar vraag was naar luxeproducten, maar niet voldoende voor een vast verkooppunt.

Een van de meest succesvolle jaarmarkten werd sinds de zevende eeuw georganiseerd door de abdij van **Sint-Denijs**, buiten de stadsmuren van Parijs, op de rechteroever van de Seine. Al in de achtste eeuw frequenteerden Angelsaksische en Friese kooplieden deze markt. In naam van hun patroonheilige Denijs hieven de kloosterlingen een tol op de transacties, wat hun aanzienlijke inkomsten opleverde. Ook verlengde de gemeenschap stelselmatig de

duur, tot vier weken in de tiende eeuw. Dat wijst erop dat handelaars almaar langer moesten reizen om de site te bereiken, uit verre regio's als Provence, Lombardije en Spanje. Wijn, honing (de belangrijkste zoetstof bij gebrek aan suiker) en meekrap (gebruikt als rode kleurstof) behoorden tot de meest courante koopwaren. De jaarmarkt stimuleerde tevens het handelsverkeer op de Seineroute, waar ook de Normandische stad Rouen van profiteerde.

In **Noord-Italië** overleefden steden als centra van commerciële en ambachtelijke activiteiten, al vielen die fors terug in de vroege middeleeuwen. Anders dan ten noorden van de Alpen, verbleven aristocraten hier veelal in en rondom urbaan gebied. In de negende eeuw ontstonden er talrijke markten buiten de stadswallen, vaak bij basilieken of abdijen. Lokale, regionale en interregionale uitwisselingen waren hier sterker verweven dan in Noordwest-Europa.

Ondanks de ontwrichting van de mediterrane handelsstromen in de zevende eeuw, bleef een levendig commercieel netwerk bestaan. Steden waren voor hun voedselvoorziening immers afhankelijk van agrarische producenten op het platteland. Zo vervoerden de abdijen van Bobbio en Novalesa hun landbouwoverschotten (vooral graan en olie) langs de Po en haar zijrivieren naar Lombardische steden zoals Pavia, Milaan, Mantua, Cremona en Piacenza. Het inlandse handelsverkeer profiteerde bovendien van het sterker uitgebouwde Romeinse wegennet en begaanbare rivieren. Vele markten, beheerd door abdijen of gecontroleerd door vorsten, fungeerden als jaarmarkten, geïntegreerd in internationale netwerken.

Handelsverkeer aan de Noordzee

Vanaf de zevende eeuw ontstond een levendig netwerk van uitwisselingen tussen diverse regio's in Scandinavië, Engeland, Noord-west-Europa en het Balticum. In deze veelal rurale zones kwamen op kustgebied, oevers

en beddingen van grote rivieren nieuwe handelsnederzettingen tot stand, **emporia** of **wics** genaamd. *Emporia* verbonden als doorvoerhavens het regionale hinterland met overzeese rijken via zeevaart en rivierenroutes. Op deze locaties ontstonden vaak ook ambachtelijke productiecentra, waar ruwe materialen werden ingevoerd en afgewerkte producten uitgevoerd.

Afbeelding 7. Handelsbetrekkingen in het Noordzeegebied, c. 700-1000. Bron: Wikimedia, Brianann MacAmhlaidh.

In *emporia* verzamelden zich rondtrekkende koop- en ambachtslieden op grote complexen met houten steigers en kaaien, waar zij hun waren uitstalden en inlaadden. De oudste *emporia* bevonden zich aan de mondingen van de Rijn en de Seine, op het Deense schiereiland Jutland en aan de rivieren Solent en Humbert in respectievelijk Zuid- en Noord-Engeland. Belangrijke plaatsen waren onder meer **Dorestad** aan de Rijn in Friesland en **Quentovic**, aan de monding van de Canche in Noord-Frankrijk (zie afbeelding 8). Vanaf de negende eeuw ontstonden soortgelijke centra ook in Zuid-Scandinavië en het Balticum.

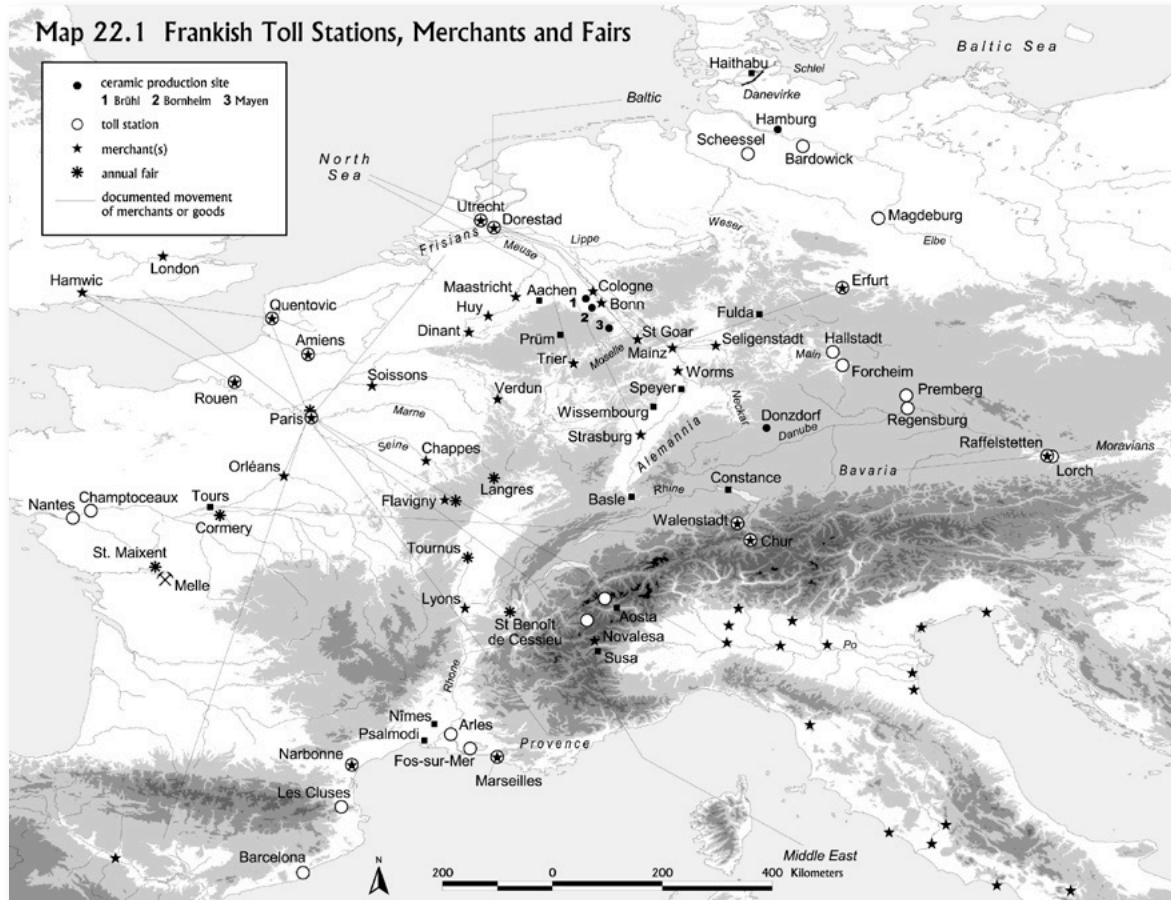
Emporia verschilden van steden in velerlei opzichten. Allereerst werden zij **versterkt noch ommuurd**. Evenmin waren ze politieke of religieuze centra zoals de oude Romeinse steden. Daarnaast was de bewoning van *emporia* grotendeels **seizoensgebonden**. De veelal tijdelijke residenten waren vooral mannelijke handelaars. Sommigen van hen fungeerden als autonome schakel tussen grote domeinen – waarvan zij de artisanale producten verkochten – en de afnemers van deze waren. Anderen handelden dan weer in directe dienst van de aristocratische eigenaars.

De **Friezen** speelden vanaf de zevende eeuw een cruciale rol in de Noordzeehandel, dankzij hun bedrevenheid in scheepvaart. Een Welshe geschiedschrijver verwees c. 828 zelfs naar de Noordzee als de 'Friese Zee'. Vanuit hun gunstig gelegen thuisland *Frisia*, de strook van het Zwin tot Zuid-Denemarken, bouwden de Friezen een uitgestrekt handelsnetwerk uit. Wellicht noopte hun bedrijvigheid de

Franken tot de stapsgewijze verovering van het gebied, die de Karolingen in de vroege achtste eeuw zouden voltooien. De autonome Friese handelaars exporteerden vooral vee, kaas, huiden, leder en zout. Amber en bont uit Scandinavië, fijn afgewerkte mantels uit Engeland en wijn uit het Rijnland waren de voornaamste importgoederen.

De **monetaire ontwikkelingen** in het Frankische Rijk tonen de vitaliteit van de handelsbetrekkingen in het Noordzeegebied. Vanaf de zevende eeuw circuleerden hier miljoenen zilveren munten, zowel de niet-koninklijke *sceattas* als de latere *denarii*, geslagen in naam van Frankische vorsten. In de laat-antieke en postimperiale periode hadden de Romeinen vooral gouden munten gebruikt, voor fiscale doeleinden. De nieuwe zilveren munten dienden daarentegen vooral voor commerciële transacties van middelgrote tot grote waarde. Door het gewicht en het gehalte edelmetaal strikt te reguleren, stimuleerden koningen zoals Pepijn de Korte en Karel de Grote de transparantie in het handelsverkeer.

Emporia bloeiden van de late zevende tot de negende eeuw. Daarna begon een geleidelijk **verval**. Over de verklaring bestaat geen consensus. Mogelijk speelde de politieke instabiliteit in de Frankische en Angelsaksische rijken van de late negende eeuw een rol. Daardoor konden vorsten niet langer bescherming garanderen. Een complementaire theorie wijst naar nieuwe handelskernen rond aristocratische of monastieke centra, de embryonale voorlopers van de hoogmiddeleeuwse steden. Ook

Afbeelding 8. Tolstations, handelsstromen en jaarmarkten in het Frankische Rijk. Karolingische wetgeving vanaf Pepijn de Korte vermeldt tolheffing op commerciële goederenvervoer, meestal via controleposten op markten, aan bergpassen en aan bruggen over rivieren, de belangrijkste verkeersaders in continentaal Europa. Transport tussen twee productiecentra van eenzelfde instelling of eigenaar was vrijgesteld van tol. Bron: Michael McCormick, *The Origins of the European Economy*, Cambridge (2015), p. 643.

die lagen aan strategische waterwegen, zoals de Schelde (Gent, Doornik, Valenciennes), de Maas (Maastricht, Huy, Dinant) of de Rijn (Keulen, Mainz, Duisburg). In tegenstelling tot *emporia* waren ze wel versterkt.

Verder woedt binnen de geschiedwetenschap een debat over de rol van de **Noormannen**.²² In de late achtste eeuw begonnen zeevaarders, vooral

uit Denemarken, met westwaartse expedities naar de Angelsaksische en Frankische gebieden. Via rivierroutes drongen hun wendbare snekken door tot diep in het West-Europese binnenland. De motieven achter deze tochten varieerden. Vele Noormannen waren als krijgers uit op plundering en verovering of traden als huurlingen in dienst van vorsten en aristocraten. Anderen maakten de oversteek om handel te

drijven. Nog anderen hoopten zich duurzaam te vestigen op vruchtbare gronden in het Westen. Noormannen waren dus *raiders*, *traders* and *settlers*, en deze rollen waren perfect combineerbaar.

Deze ambiguïteit bemoeilijkt het vraagstuk of de Noormannen het handelsverkeer rond de Noordzee al dan niet **verstoorden**. Moge-

lijk veroorzaakten hun plunderingen en de betaling van tribuutgeld een drainage aan rijkdom (geld, land en vee) bij vele vorsten en aristocraten. Naast abdijen en steden, waren de niet-versterkte emporia geliefde doelwitten van deze strooptochten. Toch toont archeologisch onderzoek aan dat deze centra zich spoedig herstelden.

Afbeelding 9. Enkele objecten uit de Vale of York Hoard, een indrukwekkende Vikingschat die in 2007 via metaaldectie ontdekt werd nabij Harrogate, North Yorkshire. De schat bevat maar liefst 617 munten en 67 objecten, uit onder meer Afghanistan, Oezbekistan, Bagdad, Rusland, Scandinavië, Ierland en continentaal Europa. De meeste munten dateren uit de negende en vroege tiende eeuw. De belangrijkste vondst is een fraaie, vergulde beker (centraal bovenaan), die vervaardigd werd in een Frankisch atelier en die de eigenaar waarschijnlijk via plundering of als tribuutgeld verkreeg. Bron: Wikimedia, Seth Wales.

Verder zijn er aanwijzingen dat de Noormannen het handelsverkeer net hebben **gestimuleerd**. Als invallers kochten zij vaak proviand, paarden en wapens in de regio waar zij neerstreken. Hun buit vond na plundering opnieuw de weg naar deze markten, meestal in dezelfde Frankische of Angelsaksische koninkrijken. Zo brachten de Noormannen passief kapitaal – de opgepotte schatten van kathedraalen en abdijen – opnieuw in circulatie. Ten slotte leidde de politieke unificatie van het Noordzeerijk van de Deense koning Knoet (1013-40), een personele unie die Denemarken, Noorwegen, het zuiden van Zweden en Engeland omvatte, tot een intensifiëring van de maritieme uitwisselingen.

Vanaf de late achtste tot de vroege elfde eeuw werd de langeafstandshandel **gedomineerd door Scandinavische schepen**. Via het Balticum drongen zij langs rivierenroutes (Oder, Vistula, Dvina, Dnjepr en Dnjster) door tot de kusten van de Zwarte Zee. Zo bereikten ze Constantinopel en Centraal-Azië. De vele schatkisten die gevonden zijn in Zweden bevatten dinars uit de uithoeken van het kalifaat,

zoals de Centraal-Aziatische karavaansteden Tasjkent, Bukhara en Samarkand. Via deze handelsbetrekkingen verwierven de Noormannen het edelmetaal om ook luxegoederen uit Angelsaksisch en Frankisch gebied aan te schaffen, zoals hoogwaardige zwaarden, Frankisch glas en keramiek uit de Rijnvallei. Dat zorgde dan weer voor een influx van zilver en goud in West-Europa, wat ook daar het handelsverkeer aanzwengelde.

Zweedse Vikings, door de Byzantijnen ‘**Rus**’ genoemd (*Rhos* in het Grieks), stichtten in de tweede helft van de negende eeuw een rijk rond de vestiging Kiev. In de elfde eeuw assimileerden zij met de Slavische, Finse en Baltische stammen die er woonden, maar hun naam leefde door in het rijk dat in dit gebied ontstond. De Zweedse inwijkelingen specialiseerden in de negende en tiende eeuw vooral in bont- en slavenhandel. Daarnaast verkochten ze ook honing en amber. Ibn Fadlān, een ambassadeur van de kalief van Bagdad, hield in 922 op missie naar de Bulgaren ook halt in Novgorod. Hij omschreef de ‘Rus’ als volgt:

Ik heb nooit volmaaktere lichamen gezien dan de hunne – ze zijn als palmbomen, fraai en met een rode schijn, en zij dragen geen qurtaq of caftan. Een man tooit zich in een mantel die de helft van zijn lichaam bedekt, terwijl zijn armen onbedekt blijven. Ieder van hen draagt een bijl, een zwaard en een dolk; men treft hen nooit zonder deze zaken. Hun zwaarden zijn van het Frankische type, met brede, spits toelopende bladen. Iedere man, van de tip van zijn tenen tot zijn nek, is bedekt met donkergroene lijnen en tekeningen. [...]

Elke vrouw heeft op haar borst een kleine schijf, rond haar net gebonden, gemaakt van ijzer, zilver, koper of goud, naargelang de financiële en sociale status van haar echtgenoot. [...] De juwelen die zij het meest op prijs stellen, zijn donkergroene keramische kralen die ze aan boord van hun schepen hebben. [Hun echtgenoten] kopen kralen voor een dirham per stuk en rijgen ze aaneen als een halssnoer voor hun vrouwen. Ze zijn de vuilste creaturen van Allah: ze reinigen zichzelf niet na excretie of na het urineren, noch wassen ze zich in een onreine staat [na gemeenschap] en wassen niet eens hun handen na het eten. Werkelijk, ze zijn zoals ezels die [in het veld] rond grazen.

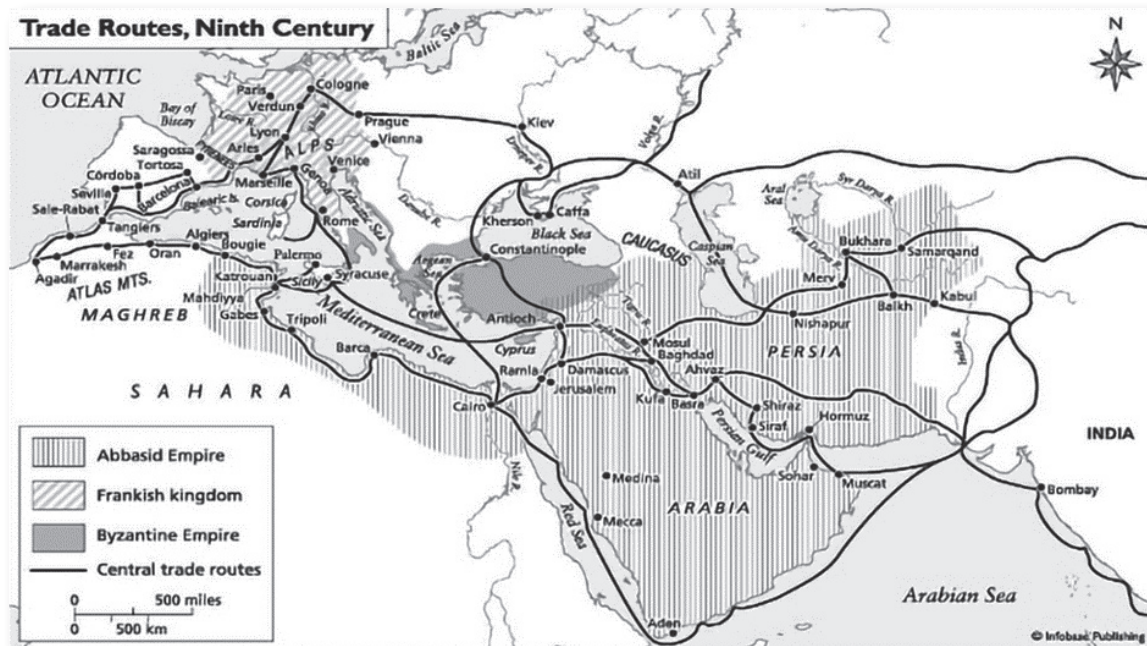
Ook was hij getuige van een handelsschip dat net aanmeerde op de oever van de rivier Atil:

Wanneer hun boten arriveren aan deze dok, gaan ze allen van boord, terwijl elk van hen brood, vlees, uien, melk en alcohol draagt en zich naar een groot stuk hout begeeft. [...] Dit stuk hout heeft het gezicht van een man en is omringd door kleine beeldjes, waarachter lange houten stukken opgericht staan in de grond. Wanneer hij het grootste beeld benadert, werpt [de Rus] zich ter aarde en zegt: ‘Heer, ik kom van een ver land, en heb met mij zovele slavinnen meegenomen, aan deze of deze prijs; en zoveel sabelbont, aan deze of deze prijs per huid.’ Hij gaat verder tot hij al het koopwaar vermeld heeft dat hij met zich mee heeft en zegt vervolgens: ‘Ik wens dat U me een handelaar voorziet die vele dinars en dirhams bezit, en van mij koopt wat ik wil, zonder af te dingen op de prijs die ik bepaald heb.’

IBN FADLĀN, RISĀLA (922)

De expedities van de Noormannen verbonden zo opnieuw het Middellandse Zeegebied en het Noordzeegebied, zowel via het westen door de Straat van Gibraltar als via de oostelijke rivierenroute. Niet alleen de indrukwekkende geldstromen van de Arabische wereld naar Noordwest-Europa getuigen van lucratieve handelsrelaties. De grafgraven die archeologen

hebben blootgelegd in Scandinavië bevatten zijde van Byzantijnse, Syrische en zelfs Chinese makelij.

Afbeelding 10. Handelsroutes in Eurazië in de negende eeuw. Bron: Infobase Publishing.

Handelsverkeer aan de Middellandse Zee

Vanaf de late achtste eeuw kwam opnieuw een levendig handelsverkeer tot stand in het westelijke Middellandse Zeegebied. De mercantiele driehoeksrelatie tussen Italië, Constantinopel en de opkomende steden in de islamwereld stimuleerde opnieuw complexe uitwisselingen in het Westen en genereerde nieuwe rijkdom bij een nieuwe klasse van autonome handelaars.

De politieke evoluties in de islamwereld hadden een gunstig effect op de commerciële activiteiten. Onder de Omajjadenkaliefen (661-750) had de misnoegdheid van niet-Ara-

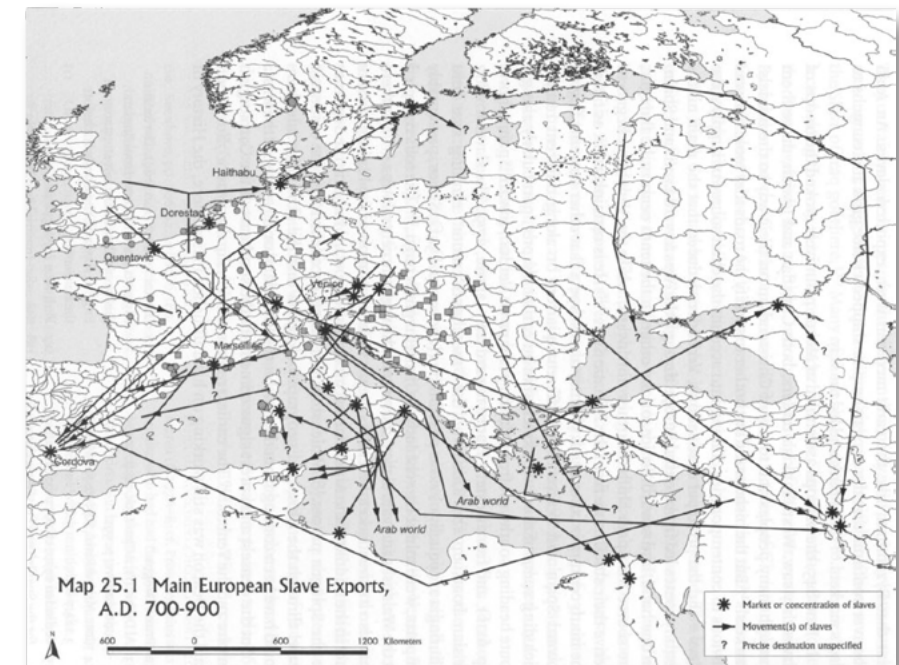
bische bevolkingsgroepen, zoals Berbers, turbulentie veroorzaakt in het Westen. Deze dynastie beschouwde niet-Arabieren immers als tweederangs moslims. Hun opvolgers, de Abbasiden (750-1258), die het kalifaat vanuit Bagdad heersten, hadden een inclusievere houding, waardoor deze conflicten grotendeels bedaarden. In tegenstelling tot wat Pirenne beweerde, gaf de islamwereld vervolgens een krachtige impuls aan het handelsverkeer. Het nieuwe, uitgestrekte kalifaat integreerde de twee voornaamste handelszones van Eurazië: de Middellandse Zee en de Indische Oceaan. Dankzij de intensifiëring van dit handelsverkeer vond ook het Byzantijnse Rijk een tweede adem in de negende eeuw, na eeuwen van gebiedsverlies

en verscheurende interne conflicten. Ten slotte zorgden de islamitische handelaars voor een influx van gouden en zilveren munten in de West-Europese economie.

Anders dan in Noordwest-Europa, had de handel in Italië een sterke stedelijke focus. De Zuid-Italiaanse steden waren door hun ligging aangewezen op handel met het westelijke Middellandse Zeegebied. Zo onderhielden ze nauwe en lucratieve handelsrelaties met de rijke islamitische provincies in Noord-Afrika, Sicilië en al-Andalus. Voortrekkers waren Amalfi en Napels, aan de Tyrreense kust in de regio Campanië. Beide steden zetten in de negende en tiende eeuw hun vloot in om

afwisselend naburige kuststeden te verdedigen en Saraceense piraten te steunen.

De steden aan de Adriatische kust richtten zich vooral op handelscontacten met Constantinopel en het Midden-Oosten. Venetië, in oorsprong een doorvoerhaven met de vruchtbare Povlakte als hinterland, was het meest succesvol. De stad vormde door haar ligging het kruispunt tussen het Karolingische en het Byzantijnse Rijk. In 840 verwierf Venetië een verregaande economische autonomie, nadat de Karolingische koning Lotharius haar kooplieden had vrijgesteld van tolleren en afvaartaksen. De verdere opmars van de dogestad ging gepaard met meedogenloze

Afbeelding 11. Slavenhandel in Europa (700-900). Bron: Michael McCormick, *Origins of the European Economy*, Cambridge (2001).

agressie tegen commerciële rivalen. Voorbeelden daarvan zijn de fysieke verdrijving van joodse handelaars of de vernietiging van de noordelijke handelsstad Comacchio. Tegen het einde van het eerste millennium genoot Venetië een dusdanige dominantie dat islamitische kooplieden de Adriatische Zee de ‘Golf van Venetië’ noemden. Venetiaanse handelaars traden zelfs in concurrentie met Napolitanen en Amalfitanen, door handel te drijven met Rome, Benevento en Sicilië.

Uit het Oosten importeerden Italiaanse handelaars vooral **specerijen en zijde**, luxeproducten die erg in trek waren bij westerse aristocraten. Tevens zijn er aanwijzingen dat ook vijgen en citrusfruit de markten op het schiereiland bereikten. Zelf exporteerden Italianen hoog-

waardige goederen geproduceerd op de grote domeinen, zoals kwalitatief textiel in linnen en wol, wapens en glaswerk.

Ook op de **slavenmarkt** waren Italiaanse kooplieden actief. Seculiere en klerikale leiders uitten enkel bezwaar tegen christelijke slaven. Via plundering en tribuutrelaties – een cruciaal element in de Karolingische expansie – maakten de Franken op grote schaal heidense slaven buit in hun oostelijke periferie. Deze kwamen waarschijnlijk terecht op markten in Noord-Italië en werden van daaruit grotendeels verscheept naar Egypte. Vervolgens kwamen zij terecht in de opkomende islamitische steden, waar slavenarbeid nog economisch belangrijk was. Ook in Napels en zelfs Rome werden slavenmarkten opgericht, soms zelfs met slaven die de handelaars zelf hadden buitgemaakt aan de Italiaanse kusten.

NIJVERHEID

Net als de handelsnetwerken werd ook de nijverheid complexer in de latere fase van de vroege middeleeuwen. Ondanks de vooruitgang in schaal en techniek lag het zwaartepunt van de ambachtsproductie nog steeds op het platteland. Het leeuwendeel van het productievolume bestond uit eenvoudige, artisanale consumptiegoederen, vervaardigd op kleine schaal en bedoeld voor lokale markten. Voorbeelden daarvan zijn wijn, bier, olie, zout, textiel (in wol of vlas) en ijzeren of houten gebruiksvoorwerpen (zoals lepels, vaten, borden, werktuigen en wielen).

Vanaf de zevende eeuw verschoof een aanzienlijk deel van de ambachtsproductie naar de **grote agrarische complexen** van vorsten, aristocraten, bisschoppen of abdijen. De nieuwe, intensieve en professionele exploitatiewijzen die zij vanaf c. 700 toepasten op hun domeinen (zoals het bipartite systeem en polyptieken, zie hoofdstuk II, sectie 2.3), gingen gepaard met investeringen in nijverheid. Zo moedigde bisschop Gebhard van Constance in 990 de lijfeigenen op een monastiek domein aan om zich te bekwamen in diverse ambachten, door hen allerlei voordelen voor te houden:

Hierna riep [de bisschop] zijn lijfeigenen samen en selecteerde hij de meest bekwame. Hij verklaarde dat zij koks en molenaars moesten worden, proviandmeesters en volders, schoenmakers en tuiniers, timmerlui en ambachtslieden, en hij verordende dat zij, op de dagen dat ze voor de broeders zorgden, ook gevoed moesten worden door het brood van dezelfde broeders, want een arbeider verdient een vergoeding. Bovendien, opdat zij met goede wil zouden werken voor hun meesters, verleende hij hen ook de volgende gunst, namelijk dat, mocht een van hen of hun nakomelingen sterven, dat hun goederen niet geconfisqueerd zouden worden maar dat hun erfgenamen de gehele erfenis ontvangen.

Op vele domeinen oversteeg het productievolume van gespecialiseerde luxegoederen de eigen noden en de lokale vraag. Zo vonden deze kwalitatieve producten hun weg **naar regionale of internationale markten** via tussenpersonen, soms in dienst van de grootgrondbezitter, soms via autonome handelaars. Die laatsten, vaak joden of Friezen, vormden wellicht een minderheid. Het transport van agrarische surplus en ambachtelijke waren naar de markt behoorde tot de meest courante corveediensten van ondergeschikte pachters. Zo vervoerde de abdij van Saint-Germain-des-Prés bij Parijs naar schatting 6.000 hectoliter wijn van hun domeinen naar Parijs, de omliggende regio en de internationale markt. Abdijen vaardigden vaak ook onvrije ondergeschikten af als commerciële tussenpersoon.

De nijverheid op deze domeinen varieerde sterk, afhankelijk van de toegang tot ruwe grondstoffen. In de Karolingische periode specialiseerden vele grote abdijen in **zoutwinning**. Zout diende als smaakmaker, maar vooral als bewaarmiddel. Ambachtslieden wonnen zoutkristallen door het verhitten van

water uit zeer zilte waterbronnen, langs kusten of stromen zoals de Loire en de Seine. Ook de lagunes rond Venetië en de zijrivieren van de Po waren hiervoor zeer geschikt.

In de grote domeinen in het Frankische Rijk produceerden ambachtslieden op proto-industriële schaal **keramiek** en **glaswerk**. De toenemende specialisatie in de Karolingische periode is merkbaar in de kwaliteit, de decoratie en de standaardisering van de overgeleverde objecten. Die kwamen vaak terecht in handelsstromen naar Scandinavië, via *emporia* zoals Dorestad aan de Rijn of Hedeby in het huidige Sleeswijk-Holstein. Ook de **ijzersmeedkunst** verplaatste zich deels naar heerlijke domeinen. Pachters vervaardigden daar ploegscharen, wapens en hoefijzers als corveedienst in gespecialiseerde, grootschalige smidsen.

Textiel was qua volume het voornaamste nijverheidsproduct op domeinen. Vooral vrouwen in boerengezinnen vervaardigden als zijactiviteit mantels, jassen en hemden van linnen, wol of vlas. Wollen kleding uit Engeland, Friesland en Vlaanderen was zeer geliefd in het

Afbeelding 12. Hoogwaardige objecten van Frankische makelij, gevonden in Saint-Denis, nabij Parijs: een keramische lamp voor olie of kaarsvet, een houten lepel, fraai beschilderde kruiken in aardewerk en schaaltes met loodglazuur. Bron: Musée D'Archéologie Nationale.

Frankische Rijk en vond zelfs haar weg naar de islamitische markt. De groeiende vraag naar meekrap (gebruikt om te verven) duidt op een toenemende professionalisering en schaalvergroting vanaf de zevende eeuw. In de hoge middeleeuwen zou de West-Europese textielsector grotendeels verschuiven naar de stad en zich ontwikkelen tot de drijvende kracht achter de spectaculaire economische groei in Noordwest-Europa.

Afbeelding 13. Glazen 'slurfbeker' uit de zesde eeuw, gevonden als gift bij een vrouwengraf te Rhenen, nabij Utrecht, met daarnaast mantelspelden, een zilveren armband, munten en een hakmes. Dit object vereist een hoge graad van vakmanschap: de 'slurfjes' zijn hol en staan in verbinding met de bekerinhoud. Bron: Rijksmuseum van Oudheden.

Afbeelding 14. Fraai versierd Frankisch zwaard uit de Karolingische periode, c. 750-850, opgegraven in Dendermonde. Frankische smidsen, vooral in het Rijnland, vervaardigden wapens en wapenrustingen van hoge kwaliteit. Door de hoge kostprijs, beschikten slechts een minderheid van de krijgers over deze zwaarden; de meerderheid vocht met speren of bijlen. Volgens islamitische bronnen behoorden zwaarden uit continentaal Europa tot de belangrijkste handelswaar van Vikinghandelaars uit Rus. Ook in de Arabische wereld waren ze gegeerde forbeelden. Vanaf de vroege negende eeuw verboden de Karolingen de verkoop van zwaarden aan niet-christenen, op straffe van dood. Bron: Koninklijk Legermuseum Brussel, inventarisnummer 12420.

Afbeelding 15. Enkele sierstukken uit de goudschat gevonden in 1866 in de buurt van Wieuwerd, nabij het Friese Westergo. Deze schat werd c. 630 begraven en bevatte liefst 37 gouden objecten, waaronder sieraden en medaillons gemaakt uit zesde- en zevende-eeuwse munten, afkomstig uit Constantinopel, Ravenna, Arles, Marseilles, Sevilla en Maastricht. In Friesland werden vele kostbare schatten uit de vroege middeleeuwen gevonden, wat duidt op het bestaan van rijke elites. Wellicht was de eigenaar een plaatselijke leider, die met deze rijkdom volgelingen aan zich kon binden. Bron: Rijksmuseum van Oudheden.

CONCLUSIE

Na de desintegratie van het imperiale systeem ontrafelde ook het Europese handelsverkeer. Tegelijk boette de nijverheid sterk in aan verfijning en efficiëntie. De Romeinse infrastructuur en communicatienetwerken raakten in onbruik. Goederen werden op kleinere schaal geproduceerd en over kortere afstanden verhandeld, zodat de materiële cultuur verarmde. Het niveau van economische ontwikkeling van het Romeinse Rijk werd in de vroege middeleeuwen niet gehaald in West-Europa.

Niettemin vonden het handelsverkeer en de ambachtsproductie een nieuwe adem in de latere fase van de vroege middeleeuwen. Door het gefragmenteerde bronnenmateriaal en de moeilijke interpretatie zijn historici het oneens over de chronologie en de verklaring van deze heropleving. Bovendien miskent iedere algemene uitspraak de diversiteit van de sterk gelokaliseerde middeleeuwse economie. Toch tekent zich volgens de meeste historici een kentering af vanaf c. 700 in Noordwest-Europa en vanaf c. 800 in het westelijke Middellandse Zeegebied. Vooral de rivierenroutes en kusten vertoonden een nieuwe vitaliteit. In het rurale Noordwest-Europa ontstonden *emporia* als nieuwe commerciële hotspots, terwijl in Italië de oude Romeinse steden herleefden.

Hoe verklaren historici deze heropleving? In een door landbouw gedomineerde economie bepaalden de ontwikkelingen in de rurale samenleving in grote mate de op- of neergang

van handel en nijverheid. Vanaf c. 600 genereerden gunstige klimatologische evoluties en de verspreiding van nieuwe technieken grotere agrarische overschotten. Deze groei ging gepaard met de consolidatie van het grootgrondbezit, waardoor een kleine aristocratische toplaag steeds meer vermogen accumuleerde. De uitgestrekte domeinen die zij met nieuwe exploitatiewijzen beheerden, gaven een impuls aan complexe uitwisselingen en geavanceerde productiemethodes. Bovendien stimuleerde deze kapitaalsconcentratie de aristocratische vraag naar zowel artisanale luxe- als bulkproducten. Deze groeiende markten bevorderden opnieuw schaalvoordelen, specialisatie, standaardisering en efficiënte arbeidsverdeling.

Ook politieke en militaire factoren stimuleerden het handelsverkeer. De islamitische en Scandinavische invallers verstoorde tijdelijk de circuits, maar creëerden tegelijk nieuwe, maritieme linken tussen verafgelegen zones. Het onmetelijke kalifaat verbond de markten van het westelijke Middellandse Zeegebied met de islamwereld tot in Zuid-Azië. De Noormannen brachten een netwerk tot stand dat reikte van de Noordzeekusten en het Balticum tot de rivierenroutes in Oost-Europa, Constantinopel en de Arabische wereld. Deze handel genereerde een influx van edelmetaal uit de islamwereld naar West-Europa, waar het Frankische Rijk zeer diverse economische zones integreerde. Ook deze politieke consolidatie

creëerde een gunstig commercieel klimaat, onder meer door de monetaire regulering die de Karolingen oplegden.

Hoewel de commerciële en ambachtelijke ontwikkeling in het vroegmiddeleeuwse Westen lang niet het peil bereikte van het Romeinse Rijk of het kalifaat, zou de positieve trend uiteindelijk leiden tot de economische boom in de hoge middeleeuwen. De basis voor het handelskapitalisme, gedreven door autonome handelaars en niet door de noden van een staatsapparaat, werd dus al in de vroege middeleeuwen gelegd.

HOOFDSTUK IV

BESTUUR EN GEOPOLITIEK IN POSTIMPE- RIAAL EUROPA

Tussen de late vierde en de zesde eeuw verloren de militaire en administratieve autoriteiten van het Romeinse Rijk de controle over West-Europa. De eenheid onder het keizerrijk versplinterde tot een lappendeken van kleinere en vaak kortstondige politieke entiteiten. De geschiedenis van deze ‘successor states’ is bijzonder ingewikkeld. Sommige rijken, zoals het Vandaalse en het Ostrogotische, verdwenen al na enkele decennia uit de geschiedenis. Andere, onder meer het Suevische, Alemannische en Bourgondische, gingen mettertijd op in grotere politieke gehelen.

Om deze complexe, geopolitieke ontwikkelingen bevattelijk te maken, focust het eerste deel van dit hoofdstuk op vier grote regio’s in het Westen (Hispanië, Gallië, Brittannië en Italië). Het tweede deel schetst hoe deze postimperiale rijken functioneerden. Het vertrekt van de drie componenten die deze nieuwe politieke systemen vormden: de Romeinse erfenis, ‘barbaarse’ tradities en het christelijke geloof.

DE GENESE VAN POSTIMPERIAAL EUROPA

Dit gedeelte behandelt de politieke ontwikkelingen in vier regio's in het voormalige imperium.

Italië, het meest geromaniseerde van de vier, kende na de stabiliteit en continuïteit onder de Ostrogoten een turbulente periode van oorlog en regimewissels. Die leidden in de late

zesde eeuw tot de politieke opsplitsing van het schiereiland in Longobardische, Byzantijnse en pauselijke invloedsferen.

In **Hispanië** vestigden zich in de vroege vijfde eeuw diverse ‘barbaarse’ confederaties, waaronder de Alanen, de Sueven en de Visigoten. Die laatsten haalden de bovenhand in de vroege

Afbeelding 1. Vereenvoudigde politieke kaart van West-Europa anno 476. Bron: Wikimedia, GPinkterton.

zesde eeuw en vestigden een duurzame hege-
monie. In 711 brachten Berbers-Arabische
invallen hun rijk ten val.

In de vroege vijfde eeuw onderging **Gallië** eveneens de invasie van talrijke krijgersbendes. De invloedsfeer van de Bourgondiërs, de Alemannen en de Visigoten werd echter stapsgewijs geïntegreerd in het rijk van de Franken, dat de meest succesvolle en duurzame Europese ‘successor state’ zou blijken.

In **Brittannië** ging de terugtrekking van de imperiale instellingen gepaard met een migratie van Angelen, Saksen en Juten. Die domineerden vanaf de vijfde eeuw het oosten en zuiden van het eiland. Na een lange periode van verregaande versnippering, consolideerden zich vanaf de zevende eeuw grotere rijken, waarvan Northumbria, Mercia en Wessex achtereenvolgens de Angelsaksische invloedssfeer domineerden.

ITALIË: OSTROGOTEN, BYZANTIJNEN EN LONGOBARDEN

Odoaker en Zeno

Volgende secties behandelen chronologisch de grillige, vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Italië. De eerste periode (c. 400-89) werd gekenmerkt door een grote continuïteit. ‘Barbaarse’ legerleiders heersten over Italië in naam van de keizer in Constantinopel. De meest succesvolle van hen was de Ostrogotische leider Theodorik de Grote, die in de tweede sectie aan bod komt. Aan die continuïteit kwam een einde na twintig jaar oorlog tussen de Goten en de Oost-Romeinse keizer Justinianus. In 568 vielen uiteindelijk Longobardische krijgersbendes het zwaar ontwrichte Noord-Italië binnen. Zij vestigden tegen de jaren 580 een stabiel, decentraal koninkrijk in Noord-Italië, met autonome enclaves in Centraal- en Zuid-Italië. Rome, Napels, Ravenna en de meeste kustgebieden bleven onder controle van het Oost-Romeinse Rijk.

In de vroege vijfde eeuw verloren de imperiale autoriteiten in het Westen gestaag de controle over Brittannië, Gallië en Hispanië. In Italië lag de werkelijke macht bij **legeraanvoerders**: zowel barbaarse generaals als gemilitariseerde, Romeinse grootgrondbezitters uit de provincies. Ondanks hun dominantie behielden zij het keizerschap, dat inmiddels sterk uitgehold was. Zo executeerde de Visigotische generaal Ricimer (d. 472) in 461 keizer Majorianus en verving hem door de meegaande senator Libius Severus (r. 461-65).

Toch opereerden deze leiders nog steeds in het imperiale systeem. Om hun machtspositie te versterken zochten zij steun en legitimatie van de **senaat**, die de belangen van de Romeinse grootgrondbezitters vertegen-

woordigde. Bovendien hing de macht van deze generaals grotendeels af van de middelen die de senaat hen toekende om hun militaire gevolg te vergoeden. Kortom, de belangrijkste politieke beslissingen in Italië kwamen voort uit onderhandelingen tussen senatoren en militaire leiders. Het keizerlijke hof speelde niet langer een rol van betekenis.

Een van deze barbaarse legeraanvoerders was **Odoaker** (c. 433-93), die in 476 de minderjarige keizer Romulus Augustulus afzette. Vele generaties historici beschouwden deze zoveelste coup als het definitieve einde van het West-Romeinse Rijk, hoewel de dominantie van generaals niet nieuw was. Wel opmerkelijk was Odoakers beslissing om, in tegenstelling tot zijn voorgangers, geen nieuwe keizer meer aan te stellen. Om die intentie kracht bij te zetten, zond hij de imperiale insignia, de mantel en diadeem, terug naar Constantinopel.

Contemporaine geschiedschrijvers geven weinig ruchtbaarheid aan Odoakers machtsgreep. Zijn bewind vertoonde dan ook opmerkelijke **continuïteit**. Zo onderhield hij banden met de senaat, benoemde consuls en bestuurd vanuit Ravenna. Zeno, de keizer in Constantinopel, erkende Odoaker als bevelhebber in het Westen. Wellicht achtte hij een barbaarse leider minder bedreigend dan een nieuwe ambitieuze keizer. Intussen ontrafelde het westelijke imperium verder door het verlies van de Provence en Sicilië aan respectievelijk de Visigoten en de Vandalen.

Uiteindelijk ging Odoakers rijk ten onder door toedoen van de Oost-Romeinse keizer Zeno. Die keek argwanend naar de opmars van Theodorik, de leider van de **Ostrogoten** (letterlijk: oostelijke Goten), in de Balkan. Daar hadden de Ostrogoten zich ooit mogen vestigen met toestemming van keizer Marcianus (r. 450-457). Na de implosie van het Hunnenrijk (zie hoofdstuk I) vestigde Theodorik zijn dominantie over de andere krijgersbendes. Hij ambieerde een militaire aanstelling in het Oost-Romeinse Rijk, omwille van de legitimiteit en middelen verbonden aan deze functie. Zeno vreesde echter dat hij te afhankelijk zou worden van de Ostrogotische legers.

In 489 droeg Zeno Theodorik op om in zijn naam Italië te veroveren op Odoaker. Op die manier kon hij Theodorik uit de Balkan weren en tegelijk afrekenen met Odoaker. Die was immers betrokken in een samenzwering tegen de keizer en bedreigde zijn westelijke provincies. Waarschijnlijk hoopte Zeno zo twee machtige barbaren tegen elkaar uit te spelen, met het herstel van de imperiale orde in Italië als voorwendsel.

Theodoriks legers rukten vlot op in Italië. In 489 overwon hij Odoaker in Verona en het jaar daarop veroverde hij Sicilië op de Vandalen. Pas in 493 slaagde hij erin Odoaker definitief uit te schakelen en Ravenna in te nemen, door hem op een verzoeningsbanket doormidden te klieven. Ook zijn vrouw en kinderen werden ter plekke gedood. Voortaan was Theodorik heer en meester in de Italiaanse provincies.

Afbeelding 2. Een zeldzame, zilveren munt, geslagen in 477 te Ravenna, met de beeltenis van Odoaker, blootshoofds, met typische 'barbaarse' haartooi en snor. Keizerlijke *insignia* en titels ontbreken. De vroege postimperiale vorsten lieten zich doorgaans op zilveren munten afbeelden, terwijl op gouden munten de Oost-Romeinse keizer prijkte. Deze munt bevindt zich in het British Museum, Londen. Bron: Wikimedia, Tintero21.

Het Ostrogotische Rijk

Theodorik 'de Grote' (r. 493-526) heerste ruim dertig jaar over een betrekkelijk **stabiel en uitgestrekt rijk**. Onder zijn regering groeide Italië opnieuw uit tot vooraanstaand politiek en cultureel centrum in het Westen. Officieel regeerde hij als een soort vicekoning onder het gezag van Constantinopel, maar in werkelijkheid opereerde hij betrekkelijk autonoom.

Theodoriks regering berustte op de **harmoonieuze co-existentie** van de wapendragende minderheid van Goten en de meerderheid van belastingbetalende Romeinse burgers. Vele Italiaanse edellieden namen bestuur-

lijke functies op in zijn ambtenarij. Het hof in Ravenna won zo aan belang en bood opnieuw interessante carrièremogelijkheden voor ambitieuze grootgrondbezitters. Dit versterkte bureaucratische apparaat faciliteerde een systematische belastinginning. Die leverde het inkomen van de Ostrogotische legers, die instonden voor de handhaving van de Romeinse orde en rechtsstaat.

Naar Romeinse traditie trachtte Theodorik de sociale scheiding tussen de civiele sfeer en zijn militaire gevolg, het 'leger van Goten' (*exercitus Gothorum*), te verscherpen. Zo betaalden de Ostrogoten geen taksen en konden ze geen

Afbeelding 3. Postimperiaal West-Europa anno 526, het jaar waarin Theodorik stierf. Door zijn verovering van de Provence en zijn invloed over het Visigotische Rijk, beheersten de Ostrogoten het gehele westelijke Middellandse Zeegebied. Bron: Wikipedia.

publieke ambten opnemen. Verder vielen zij onder afzonderlijke, militaire rechtbanken en niet onder de Romeinse wet.²³

Ook na de onderwerping van Italië en Sicilië breidde Theodorik zijn machtsgebied verder uit. In 504 herstelde hij de controle over Pannonië door Sirmium te heroveren op de Gepieden. Drie jaar later profiteerden de Ostrogoten van de Visigotische nederlaag tegen de Franken om de Provence te annexeren. Vervolgens integreerde Theodorik het rijk van de Visigoten in zijn invloedssfeer, via de Ostrogotische generaal Theudis, die als regent het hof van

de minderjarige koning Amalrik domineerde. Italië werd dus opnieuw het centrum van een uitgestrekte invloedssfeer, die ook Hispanië, Pannonië en Zuid-Gallië omvatte.

Justinianus en de Gotische oorlogen

De bronnen over Theodoriks laatste jaren tonen zijn groeiende assertiviteit als koning van een autonoom Ostrogotisch Rijk. Zijn formele cliëntrelatie met het keizerlijke hof in

Constantinopel stond daardoor onder druk. Zo groeide Theodoriks wantrouwen tegenover vermeende Oost-Romeinse invloeden in zijn administratie. Deze achterdocht hield verband met de onzekerheid over zijn opvolging. Waren zijn ambtenaren loyaal aan de Ostrogoten of vertegenwoordigden zij het Romeinse Rijk? Was de Gotische leiding over het Westen definitief, of slechts een tijdelijke regeling?

Deze kwestie domineerde de **instabiele periode** na de dood van Theodorik in 526. Binnen de Ostrogotische elites ontstonden identitaire spanningen tussen de militaire leiders en Theodoriks geromaniseerde erfgenamen. Dit conflict escaleerde in de moord op de pro-Byzantijnse prinses Amalasuentha, de dochter van Theodorik en de werkelijke machthebber aan het hof van haar broer, de minderjarige troonsopvolger Atalarik. De voortschrijdende assimilatie met de Romeinen verdeelde dus de Gotische adel.

Gedurende Theodoriks regering had het keizerlijke hof in Constantinopel zich nauwelijks ingelaten met Italië. Door interne crises beperkte de Oost-Romeinse betrokkenheid zich tot de benoeming van consuls, nu slechts een eretitel, door keizer en senaat. Dat veranderde onder de ambitieuze keizer **Justinianus** (r. 527-65). Die begon in 553 met een offensief in het Westen om de directe, imperiale controle te herstellen in mediterraan gebied dat inmiddels onder barbaarse overheersing viel. Zijn propagandisten stelden deze expansiedrang voor als de ‘restauratie’ van de imperiale orde. Na een succesvolle verovering van het Vandaalse

Rijk in Afrika (533-4) richtte hij zijn blik op Italië, waar op dat moment een politieke crisis woedde.

In 535 zond Justinianus zijn generaal Belisarius naar Sicilië, die het eiland snel onderwierp. De verdere opmars van de Oost-Romeinen vanuit Zuid-Italië kwam tot stilstand in Ravenna. Daarop verschansten de Goten zich in de gebieden ten noorden van de rivier Po, terwijl de Byzantijnse legers het centrum en zuiden van het schiereiland controleerden. Onderhandelingen brachten geen zoden aan de dijk. In 540 trad Totila aan als leider van het Ostrogotische verzet. Die voerde het daaropvolgende decennium een verbeterde strijd tegen Justinianus’ legers in Noord- en Centraal-Italië, tot hij sneuvelde in 552. Uiteindelijk sloten de Gotische legers zich aan bij Justinianus in 554, na de dood van Teia, Totila’s opvolger en de laatste bekende Ostrogotische koning. Mogelijk was hun overgave ingegeven door de dreiging van een Frankische inval vanuit het noorden.

Deze twintig jaar durende ‘**Gotische oorlogen**’ verdeelden de Italiaans-Gotische samenleving. Niet alleen Ostrogoten verzetten zich tegen de Byzantijnse invallers; ook een aanzienlijk deel van de Romeinse aristocraten en senatoriale elites vreesde de directe controle van ‘Griekse buitenstaanders’. Daardoor steunden vele geromaniseerde aristocraten in noordelijke steden de Goten. Senatoren met dubieuze loyaleit riskeerden vervolging en executie door zowel Ostrogotische als Byzantijnse leiders. Deze ambigue affiliaties uitten zich ook in het militaire kader. Beide legers waren

etnisch gemengd, met zowel ‘barbaarse’ soldaten uit de Balkan als Italianen, waardoor vele eenheden bij opportuniteit van kamp wisselden.

De instabiliteit tijdens de Gotische oorlogen **ontwrichtte de politieke en socio-economische orde** in Italië. Bijna de gehele senatoriale klasse ging ten onder. Velen werden terechtgesteld of verloren in de chaos de controle over hun landerijen. Het grootgrondbezit, dat al eeuwen sterk geconcentreerd lag in de handen van de vermogende elite, kreeg een zware knauw. De versnippering van land had verreikende economische gevolgen voor zowel de ambachtelijke productie als de handel (zie hoofdstuk III). Het oorlogsgeweld deed bovendien het onderscheid tussen burgers en militairen opnieuw vervagen, doordat vele lokale landeigenaars zich bewapenden ter zelfverdediging. Italië dreef dus af van de imperiale orde – het ironische gevolg van een Byzantijnse campagne die deze net moest herstellen.

Justinianus’ verovering reduceerde Italië tot een **imperiale provincie**, bestuurd door Constantinopel en zonder een autonoom politiek orgaan. In Ravenna, het belangrijkste politieke centrum, zetelde voortaan een gouverneur of exarch. Die combineerde civiele en militaire macht en werd afgevaardigd vanuit het imperiale hof, net als zijn ambtenaren en gevolg.

Rome verloor door haar demografische terugval en de teloorgang van de senaat in de late zesde eeuw opnieuw aan politiek belang. Het prestige van de plaatselijke bisschop compenseerde dat deels. Vooral vanaf Gregorius de Grote (r. 590-604), zelf afkomstig uit de senatoriale elite, namen pausen steeds meer het civiele bestuur van de stad in handen (zie hoofdstuk VI). Toch moesten de meeste Italiaanse bisschoppen zich veelal schikken naar het religieuze beleid dat aan het keizerlijke hof werd uitgestippeld. Doctrinaire verschillen leidden daarbij tot de groeiende vervreemding tussen de Westerse en de Oosterse Kerk.

Afbeelding 4. Mozaïek met Justinianus en zijn hovelingen, onder wie bisschop Maximianus van Ravenna (r. 545-53, derde van rechts) en Belisarius, Basilica di San Vitale, Ravenna. Uiterst links staan de wachten van Justinianus, uiterst rechts twee diakens. De keizer, afgebeeld met aureool, staat dus tussen Kerk en seculiere macht, die verenigd zijn in zijn persoon. Op basis van de bronnen, zou Justinianus echter nooit verbleven hebben in de stad. Bron: The Met Museum.

Het noordelijke plateau van Italië bleef een grenszone, die nauwelijks geïntegreerd was in het imperiale systeem. De Longobarden, een van de vele ‘barbaarse’ confederaties uit het midden-Donaugebied, vielen het gebied binnen in 568-69, amper veertien jaar na de verwoestende Gotische oorlogen. Hun uiteindelijke verovering van Noord-Italië bezegelde de politieke fragmentatie die Italië tot 1870 zou kenmerken.

Het Longobardische Rijk

De **Longobarden** behoorden tot de talrijke barbaarse krijgersbendes die zich gevestigd hadden in de Balkan na de ineenstorting van het Hunnenrijk. Van daaruit vergaarden ze buit en tribuutgeld van het Oost-Romeinse Rijk. Daarnaast dienden ze als huurlingen in Byzantijnse legers, onder meer tijdens de Gotische oorlogen. Omstreeks 547 kregen ze toelating van Justinianus om zich te vestigen in Noricum en Pannonië.

Van daaruit viel koning Alboinus in 568 Noord-Italië binnen, vermoedelijk onder druk van de oprukkende Avaren, de nieuwe dominante confederatie in het Donaubekken.²⁴ Alboinus leidde geen eengemaakt leger, maar verscheidene, etnisch gemengde krijgersbendes, waaronder zelfs een contingent Saksen uit Noord-Duitsland. De moord op twee Longobardische koningen in 572-74 leidde tot de verdere versplintering van het leiderschap. Desondanks ondervonden de autonome legeraanvoerders – de latere *duces* – nauwelijks weerstand van Italiaanse grootgrondbezitters of Byzantijnse legers.²⁵

Uiteindelijk vormden zich **drie grote Longobardische entiteiten**: een koninkrijk in Centraal- en Noord-Italië (Povlakte en Toscane) en twee uitgestrekte, autonome hertogdommen in Centraal- en Zuid-Italië (respectievelijk Spoleto en Benevento). De Byzantijnen hielden stand in Ravenna, Rome, Napels, Sicilië en aan de kusten van Apulië en Calabrië. Geen enkele Longobardische leider slaagde erin om deze gebieden te annexeren of de autonome hertogdommen in één rijk te verenigen.

Het **Longobardische koningschap** in Noord-Italië werd pas een permanent instituut na de Frankische invasie in 584. Wellicht overtuigde de blijvende dreiging uit het noorden de autonome legeraanvoerders om een leider aan te stellen. Onder Agilulf (r. 590-616) vormde zich uiteindelijk een stabiel koninkrijk, met het hof in Pavia als centrum. Longobardische hertogen die het tot koning schopten, verbonden zich meestal aan de heersende dynastie door een vrouwelijke telg te huwen. Prinsessen speelden dus een cruciale politieke rol door banden tussen elites te smeden. Verder stoelde het koninklijke gezag op een patronagesysteem via giften van land, waarmee vorsten lokale aristocraten aan zich bonden in ruil voor loyaliteit en diensten.

Ondanks het eengemaakte leiderschap, bleef het Longobardische koninkrijk een **decentralistisch conglomeraat**. Ongeveer 35 Longobardische *duces* (hertogen) heersten elk over een of meerdere steden, van waaruit zij het rurale ommeland controleerden. Daarbij sloten zij akkoorden met Noord-Italiaanse bisschoppen en lokale edellieden, die al generaties ervaring

Afbeelding 5. Italië in de zevende eeuw. Bron: Wikimedia, Shuaa2.

hadden met de assimilatie van ‘barbaarse’ legerleiders. Deze stedelijke hertogdommen vormden dus compacte, maar coherente bestuurlijke entiteiten. Onder de postimperiale rijken was deze urbane focus uniek.

Militair waren de Longobarden weinig succesvol. Deels valt dat te wijten aan het sterk gekrompen grootgrondbezit na de instabiele zesde eeuw. Aristocraten waren daardoor veel minder vermogend dan hun Frankische tegenhangers. Kort na hun inval in Noord-Italië

stonden de Longobardische vorsten al onder druk van de militair superieure Franken, aan wie ze tot 616 tribuut betaalden.

De annexatie van de Byzantijnse gebieden in het noorden onder de Longobardische koning Liutprand (r. 712-44) luidde uiteindelijk de ondergang in. De paus voelde zich bedreigd door de expansie in zijn periferie en wendde

zich tot de nieuwe Frankische leiders voor steun (zie hoofdstuk V). Na verschillende Longobardische nederlagen in de jaren 750 en 770 veroverde Karel de Grote in 774 definitief het Noord-Italiaanse koninkrijk, dat hij integreerde in zijn enorme imperium. Het Zuid-Italiaanse hertogdom Benevento behield zijn autonomie.

HISPANIË: SUEVEN, VISIGOTEN EN ARABIEREN

In de Romeinse provincie Hispanië, die het hele Iberische schiereiland omvatte, waren vooral de kustgebieden sterk geromaniseerd. De verstedelijking concentreerde zich in het rijke noordoosten (Hispania Tarragonensis, het huidige Catalonië) en zuiden (Hispania Ulterior en Baetica, grofweg het huidige Andalusië). Deze regio's hadden via kustroutes nauwe betrekkingen met andere Romeinse provincies in respectievelijk Zuid-Gallië en Noord-Afrika. Het rurale binnenland was door het ruige landschap en de beperkte wegeninfrastructuur minder toegankelijk.

In de vijfde eeuw trokken diverse ‘barbaarse’ confederaties naar het schiereiland. De eerste sectie gaat na hoe de Visigoten de bovenhand haalden. Uit hun hegemonie ontwikkelden koningen Leovigild en Reccared een autonoom en stabiel rijk rond het centrum Toledo. De derde sectie analyseert vervolgens de bestuurlijke en militaire ontwikkelingen in het zevende-eeuwse Visigotische Rijk. Ten

slotte behandelt de laatste sectie de ondergang van het rijk door de Arabisch-Berberse invasies in de achtste eeuw.

Naar een Visigotische dominantie

In 406-7 trokken diverse krijgersbendes van het oosten van de Rijn via Noord-Gallië naar de provincie Hispanië. De bekendste waren de Sueven en de Vandalen. Vele confederaties kwamen op verzoek van Hispano-Romeinse elites, die rekenden op hun militaire ondersteuning en bescherming. Na de oversteek van de Vandalen naar Noord-Afrika in 429 vestigden deze ‘barbaren’ zich vooral in minder geromaniseerd gebied.

Zo bouwden de **Sueven** onder koning Hermenrik (d. 441) een machtsbasis uit in het bergachtige noordwesten, rond Gallicië, met Braga als hoofdplaats. Van daaruit breidde diens

Afbeelding 6. Het Visigotische Rijk in zijn grootste omvang. C. 500 omvatte het alle oranjegekleurde gebieden. Na de slag te Vouillé tegen de Franken, verloren ze het lichter gekleurde gebied in Zuid-Gallië. Bron: Wikimedia, Zmiley.

opvolger Rechila (d. 448) zijn invloed uit naar het zuiden, in de provincies Lusitania (ruwweg het huidige Portugal en Extremadura) en Baetica. Daarmee strekte de Suevische hege-monie zich uit over het grootste deel van het schiereiland. Rechila versloeg verschillende tegenoffensieven van Romeinse generaals, die ook de hulp van de Visigoten uit Aquitanië inriepen. In 452 sloot keizer Valentianus III een pact met de Sueven, waarbij hij de veroveringen erkende. In ruil beloofde hun koning af te zien van verdere annexatie.

Na de dood van Valentianus verbraken de Sueven het pact. Daarop zond de nieuwe keizer Avitus in 455 opnieuw de **Visigoten van Aquitanië naar Hispanië** om de Suevische opmars te bedwingen.²⁶ In coalitie met de Romeinen maakten zij vervolgens de veroveringen van Rechila ongedaan. De Sueven, die kampten met interne verdeeldheid, behielden enkel Gallicië en Lusitania. De Visigoten daarentegen domi-

neerden gaandeweg het schiereiland vanuit hun hoofdplaats Toulouse, al deelden zij de macht met Hispano-Romeinse grootgrondbezitters, bisschoppen en stedelijke autoriteiten. Onder koning Eurik (r. 466-84) bereikte de Visigotische hege-monie haar grootste omvang na de annexatie van Hispania Tarragonensis en het zuiden van de Provence, met goedkeuring van de Oost-Romeinse keizer (zie afbeelding 6).

In 507 leden de Visigoten onder leiding van Alarik II een zware **nederlaag** tegen de Franse koning Clovis en de Bourgondiërs, in Vouillé. Daarna verloren zij de controle over Aquitanië, inclusief hun hoofdplaats Toulouse, alsook de gebieden in Provence, die de Ostrogoten en later de Franken innamen. Ten noorden van de Pyreneeën behielden zij enkel een strook kustgebied in Gallia Narbonensis, het ommeland van de stad Narbonne. Hun invloed en expansie concentreerden zich voortaan op Hispanië, met Toledo als nieuwe politieke centrum.

Afbeelding 7. Zeldzame tremis (gouden munt) met beeltenis van Reccared (het opschrift luidt **RECCAREDVS**), geslagen in Reccopolis, gesticht door Leovigild in 578. Bron: Numismatica Ars Classica (Auction 125, lot 884).

Leovigild en Reccared

Koning **Leovigild** (r. 569-86) breidde de Visigotische overheersing in Hispanië uit door de verovering van het Suevische Rijk in Galicië. Verder nam hij Cordoba in op de Oost-Romeinen, die onder Justinianus enkele zuid-oostelijke steden hadden veroverd. Enkel een smalle kuststrook bleef in Byzantijnse handen. Voorts bouwde hij zijn invloedssfeer uit tot een coherent rijk door de regionale elites met geweld aan zich te onderwerpen. Zo bond hij zowel de Visigotische krijgsheren als de Hispano-Romeinse grootgrondbezitters aan zijn koningschap.

Zijn zoon **Reccared** (r. 586-601) voltooide de ontwikkeling van het Visigotische Rijk van een Romeins deelgebied tot een autonome entiteit. Dat realiseerde hij door zich in 587 publiek te bekeren tot het katholicisme. Zo won hij de steun van de Roomse bisschoppen, de voornaamste vertegenwoordigers van de Hispano-Romeinse en stedelijke elites. Na de bekering rebelleerden enkele ariaanse bisschoppen, gesteund door Visigotische edellieden en koningin-weduwe Gosuintha, maar Reccared sloeg deze opstanden neer. Op het derde concilie van Toledo in 589 nam de vorst de restanten van de ariaanse kerk op in de katholieke kerk. Bijeenkomsten zoals concilies brachten bisschoppen uit de hele Visigotische invloedssfeer bijeen in de hoofdstad. Op die manier belichaamden concilies symbolisch de gedeelde Rooms-christelijke identiteit. Later groeiden deze **concilies** uit tot de belangrijkste bestuurlijke fora in het rijk, voor zowel kerkelijke als wereldlijke aangelegenheden.

Ondanks de religieuze eenheid stond de stabiliteit in het koninkrijk onder druk van regionale aristocratische belangen. Het gebrek aan dynastieke continuïteit verergerde dit probleem. Leovigild had de grip van zijn Baltdynastie op het koningschap versterkt door broers en zonen als regionale coheersers aan te stellen, mogelijk naar Merovingisch voorbeeld. Na de dood van de minderjarige zoon van Reccared stierf het geslacht echter uit.

Het katholieke koninkrijk

In de zevende eeuw ontwikkelde zich onder impuls van het episcopaat een traditie van **koningsverkiezingen**. De Visigotische bisschoppen wilden zo het conflict rond koninklijke successies kanaliseren in concilies die in de hoofdplaats Toledo plaatsvonden. Het vierde concilie van Toledo werkte de procedure uit, met het doel een vorst aan te duiden die de bisschoppen en aristocraten als collectief zouden aanvaarden. Dezelfde vergadering legde zware straffen op voor rebellie of regicide. Latere concilies zouden die nog verstrengen.

Toch bleven **politieke vetes en opvolgingscrises** het Visigotische Rijk plagen gedurende de zevende eeuw. Tien van de zeventien vorsten die in deze periode heersten, werden afgezet, verbannen naar een klooster of vermoord. Slechts enkelen wisten met extreem geweld tijdelijk stabiliteit te brengen. Na een opeenvolging van machtsgrepen, slaagde Chindaswinth (r. 642-53) hierin, door de executie van 700 hoge en lage edellieden (200 *primates* en 500

mediocres) en de verbanning van talloze anderen, wier echtgenotes, dochters en eigendom hij aan zijn volgelingen schonk.

Vanaf 642 dienden de concilies van Toledo niet louter ter goedkeuring van een aangeduide vorst, maar ook om gezamenlijk successie-disputen te beslechten en het endemische geweld in te dammen. Een verbod op vergeldingsacties tegen de familie van de vorige koning kreeg er brede steun. Zo trachtten de Visigotische magnaten en bisschoppen via **consensus** hun gammele rijk bijeen te houden. Kerkelijke leiders beschouwden deze collectieve besluitvoering als de manifestatie van Gods wil.

Hoewel vetes rond de troon een constante bleven, bleek het Visigotische Rijk als aristocratisch collectief opmerkelijk **duurzaam**. Regionale magnaten en grootgrondbezitters rebelleerden voortdurend, maar verwierpen of scheurden zich nooit af van het politieke systeem. Mogelijk motiveerden aspiraties om zelf koning te worden hen om betrokken te blijven aan het hof in Toledo.

Het gebrek aan dynastieke continuïteit leidde dus tot bloedige successiecrises, maar stimuleerde tegelijk de blijvende adellijke participatie in het rijk. Bestuurlijke ambten aan het hof verbeterden immers de status van aristocraten en hun kansen op het koningschap. Zo versterkte de lokroep van Toledo de cohesie van het rijk. In de tweede helft van de zevende eeuw allieerden edellieden zich vaker in bredere facties aan het hof. Deze evolutie stimuleerde opnieuw de samenhang

van de politieke gemeenschap, en haar focus op Toledo. Bovendien damden deze allianties het geweld bij koninklijke successies gevoelig in, doordat onderhandelingen vlotter verliepen.

De Visigoten waren op **militair** vlak beduidend minder succesrijk dan hun Frankische burens. De Visigotische elites waren namelijk aanzienlijk minder vermogend dan hun rijke tegenhangers in Gallië (zie hoofdstuk III). In tegenstelling tot de sterk verstedelijkte en germaniseerde zuidkust van Hispanië, kenden het rurale, minder ontwikkelde noorden en binnenland een veel armere materiële cultuur. Grootgrondbezit was er beduidend minder geconcentreerd dan in het Frankische Rijk.

Bijgevolg concentreerde de **Visigotische expansie** zich op Hispanië. Leovigild maakte rond 572 de meeste zuidelijke veroveringen van keizer Justinianus ongedaan. In 623-5 profiteerden koningen Sisebut en Swinthila van de crisis in het Byzantijnse Rijk om de laatste Oost-Romeinse enclaves, waaronder Cartagena, te annexeren. Verder voerden de Visigoten raids en vergeldingsacties uit in het noorden van het Iberische schiereiland tegen Asturische en Baskische stammen. Deze expedities resulteerden niet in blijvende gebiedswinst of permanente onderwerping. In Gallië slaagden de Visigoten er niet in terrein te winnen op de Franken.

Afbeelding 8. Vereenvoudigde kaart van de Visigotische expansie in de zesde eeuw. Bron: Wikimedia, Thesilverus.

De Arabisch-Berberse
verovering

Het Visigotische Rijk ging uiteindelijk ten onder aan de **opmars van Arabieren**. In de late zevende eeuw hadden die Noord-Afrika veroverd, onder leiding van de Omajjaden-dynastie. Vervolgens profiteerden zij van de interne verdeeldheid en chaos in de vroege achtste eeuw om het Iberische schiereiland door een combinatie van verovering en diplomatie in te nemen. Deze machtsvername verliep langzaam, van de eerste invasie in 710 tot de verovering van Narbonne in 725.

De islamitische legers bestonden voornamelijk uit **Berbers** uit het Noord-Afrikaanse binnenland. Hun expeditie vertrok vanuit de straat van Gibraltar, onder het bevel van de Berberse Tāriq ibn Ziyād, gevolgd door de Arabische gouverneur van Afrika. Vermoedelijk zagen de plaatselijke Arabische elites de campagne als oplossing voor de oplopende spanningen met de inheemse Berbers, die als recente bekeerlingen niet dezelfde privileges en aanzien genoten.

Het Visigotische Rijk stortte opmerkelijk snel in. Allereerst speelde interne **verdeeldheid** in de kaarten van de Arabisch-Berberse invallers. In 711 leidde het gecontesteerde koningschap van de pas aangetreden Roderik tot een zoveelste oorlog tussen Visigotische edellieden, wat hen verhinderde om eendrachtig de vijand af te weren. Sommige Visigotische aristocraten en bisschoppen steunden zelfs de islamitische leiders. Ook de joodse minderheden, die jaren-

lang geleden hadden onder een discriminerend en onderdrukkend regime, kozen in groten getale de kant van de invallers.

Daarnaast bleek de **centrale rol van Toledo** de achilleshiel van het rijk. Na de val van de stad en de executie van de aanwezige Visigotische leiders in 711/2 desintegreerde het politieke systeem meteen. Het centrale hof dat de regionale elites samenhiield, bestond niet langer. De overlevende aristocraten slaagden er niet in om vanuit Narbonne een krachtig verzet te organiseren.

Ondanks hun successen waren de Arabisch-Berberse veroveraars ook sterk verdeeld. Zowel politiek-militaire wedijver als etnische en tribale spanningen speelden daarin mee. Het duurde nog tot halverwege de achtste eeuw tot een Arabische leider, 'Abd al-Rahman (r. 756-88), het onderworpen gebied in Hispanië onder controle kreeg. In 756 stichtte deze gevluchte, laatste telg van de uitgemoorde Omajjadendynastie het **emiraat van al-Andalus**. Dit omvatte het leeuwendeel van het Iberische schiereiland, begrensd door de valleien van de Duero en de Ebro. Het nieuwe politieke centrum lag in de zuidelijke stad Cordoba.

Het emiraat was zowel **etnisch als religieus divers**. De Arabisch-Berberse leiders eisten geen bekering en lieten kerkelijke instellingen ongemoeid. Vele rurale grootgrondbezitters en aristocraten in de steden aanvaardden daardoor vlot de nieuwe machthebbers. Ondanks enkele bekeringen tot de islam, bleef de meerderheid

van de bevolking in Al-Andalus zeker tot de tiende eeuw christelijk. Net als joden betaalden zij een religieuze taks.

Naar schatting één miljoen Arabieren en Berbers vestigden zich op het Iberische schiereiland. De Arabische leiders eigenden zich de meest vruchtbare gronden in het zuiden toe. De Berbers vestigden zich vooral in de minder herbergzame noordelijke en centrale gebieden.

Over de Ebro, in het uiterste noorden, ontstond een lappendeken van kleine christelijke rijkjes, waaronder het koninkrijk van Asturias. De islamitische machthebbers toonden weinig interesse om deze moeilijk toegankelijke, rurale periferie te annexeren. Interreligieuze contacten tussen christelijke en Arabische leiders kwamen vaak voor, zoals gemengde huwelijken en het leveren van militaire steun of huurlingen.

GALLIË: FRANKEN, BOURGONDIËRS EN ALEMANNEN

Na de doortocht van diverse 'barbaarse' confederaties in Noord-Gallië in 406 vestigden enkel de Bourgondiërs en de Alemannen zich duurzaam in de regio. De Visigoten stichtten niet veel later een rijk rond Toulouse, in het zuidwesten. De ware protagonisten in dit gedeelte zijn echter onvermijdelijk de Franken, die zich al eerder naar de provincie Belgica Secunda hadden verplaatst. In de late vijfde en zesde eeuw integreerden zij de Bourgondiërs en de Alemannen in hun invloedssfeer en verdreven zij de Visigoten uit Aquitanië. Onder de Merovingische dynastie heersten zij van de late vijfde eeuw tot 751 over het leeuwendeel van de Gallische provincies. Het Frankische Rijk ontwikkelde zich in deze eeuwen tot de meest duurzame en succesvolle politieke entiteit in postimperiaal Europa.

Dit gedeelte bespreekt eerst hoe de Franken onder leiding van de Merovingen de hegemonie in Gallië vestigden. Vervolgens komen het

Frankische politieke systeem en het koningschap aan bod. Het derde deel behandelt het ontstaan van de deelrijken en de opkomst van de hofmeiers. Ten slotte maakt de laatste sectie de brug naar het volgende hoofdstuk met een analyse van de crisis in de late zevende eeuw en het einde van de Merovingische monarchie.

De opmars van de Franken

De Franken behoorden tot de vele barbaarse confederaties die zich in de late derde eeuw vestigden ten noordoosten van de Rijnmonding. Zij vormden aanvankelijk geen politieke of culturele eenheid, maar bestonden uit **talrijke krijgersbendes** die ook onderling oorlog voerden. Vanaf de vierde eeuw verschoof hun machtsgebied naar Noord-Gallië, ten zuiden van de Rijnmonding. De bronnen vermelden diverse interacties met de Romeinen: nu eens

als vijanden, dan weer als huurlingen of rekruten, gestationeerd van Arles tot Antiochië. Zo vocht een Frankische leider Bonitus in dienst van keizer Constantijn in de troonstrijd van 311-12. Een andere Frank, Arbogast (d. 394), voerde het opperbevel in het West-Romeinse Rijk en stelde in 392 een kortstondige keizer aan, Eugenius (d. 394).

Binnen de Frankische stammen haalde de dynastie van de Merovingen de overhand. Hun opmars is te situeren in de context van **politieke fragmentatie** in Noord-Gallië na de terugtrekking van de Romeinse instellingen en legioenen in de late vierde en vroege vijfde eeuw. In dit machtsvacuüm strenden Frankische krijgsheren (*warlords*) en gemilitariseerde Gallo-Romeinse aristocraten in wisselende allianties om lokale dominantie. In het oosten en het zuidoosten van Gallië hadden de Bourgondiërs en de Alemannen halverwege de vijfde eeuw hun eigen invloedssferen uitgebouwd vanuit respectievelijk Genève en de Elzas. De Visigoten breidden intussen hun territoria uit vanuit hun hoofdplaats Toulouse. In deze constellatie vestigden drie generaties Merovingen de Frankische hegemonie in Gallië (zie afbeeldingen 10 en 11). Dat realiseerden ze vooral door agressieve oorlogsvoering, moordcomplotten en huwelijken.

Over **Childerik** (r. 458-81), de eerste bekende niet-legendarische Merovingische vorst, is weinig geweten. Zijn machtscentrum bevond zich rond Doornik, waar in zijn graftombe indrukwekkende grafgiften ontdekt zijn, waaronder heel wat Romeinse sierstukken. Als krijgshoofd breidde Childerik zijn invloed uit in de voormalige Romeinse provincie Belgica Secunda.

Afbeelding 9. Replica van de zegelring van Childerik met opschrift *CHILDIRICI REGIS* ('van koning Childerik'), gevonden in zijn graftombe te Doornik. Het origineel werd in 1831 gestolen uit de Bibliothèque Nationale in Parijs. De beeltenis van de koning toont een baardloze man met lange haren, een speer in zijn rechterhand en een mantel gedrapeerd over zijn schouder zoals een Romeinse bevelhebber of keizer. Bron: Wikimedia, Julmin.

In de late vijfde eeuw voltooide zijn beroemde zoon **Clovis** (r. 481-511) de expansie in Gallië. Doorheen zijn bewind onderwierp en elimineerde hij rivaliserende Frankische koningen op bloedige wijze. In de jaren 480 versloeg hij Syagrius, de laatste machtige Romeinse aristocraat met een machtsbasis in het Seinebekken, en de Alemannen in het Middenrijngebied. Zijn belangrijkste triomf volgde in 507, toen hij de Visigotische koning Alarik II versloeg in Vouillé en het rijke, sterk geromaniseerde Aquitanië innam. Daarmee viel ook Zuidwest-Gallië in zijn handen. Ten slotte bracht hij de Bourgondische territoria in Oost-Gallië in de Frankische invloedssfeer door te huwen met prinses Clothilde. Binnen de voormalige Gallische provincies bleven enkel Bretagne en het Visigotische Septimanië (Languedoc, *Gallia Narbonensis*) buiten de Frankische invloedssfeer.

Afbeelding 10. Vereenvoudigde kaart van Gallië c. 481. Het paarse gedeelte in Noord-Gallië, tussen de Somme en de Loire, werd gedomineerd door Romeinse bevelhebbers, van wie Syagrius in 486 door Clovis verslagen werd. Bron: Wikimedia, Romain0.

Clovis regeerde dus over een indrukwekkend rijk dat zich uitstreckte van de Rijn tot de Pyreneeën.

De **zonen van Clovis** waren eveneens succesvolle veroveraars (zie afbeelding 11). Binnen de oude grenzen van het Romeinse Rijk

annexeerden zij definitief het Bourgondische Rijk (534) en de Provence op de Ostrogoten (536). Daarnaast breidden zij hun invloed uit over de Rijn, in het gebied van de Friezen, de Saksen, de Thuringen en de Beieren. De Franckische hegemonie omvatte nu Gallië, het Rijn-

land, de Lage Landen, Centraal- en Zuidwest-Duitsland en het grootste deel van het huidige Zwitserland.

Dat betekent echter niet dat de Merovingen elke uithoek van dit immense gebied op directe wijze controleerden. Vaak erkenden lokale heersers slechts formeel hun autoriteit. In sommige regio's beperkte de overheersing zich tot periodieke raids, plunderingen, tribuutgeld of interventies in plaatselijke conflicten.²⁷

Toch bleef de geopolitieke overmacht van de Franken vrijwel onaangetast tot de late zevende eeuw.

Het succes van de Merovingen en de Frankische elites lag grotendeels in hun buitenmatige **rijkdom**. De sterke consolidatie van het grootgrondbezit in Noord-Gallië gaf ontstaan aan een machtige militaire aristocratie die kon bogen op ontzaglijke inkomsten. Die edellieden overschaduwden qua vermogen ruimschoots

Afbeelding 11. Vereenvoudigde kaart van de expansie van het Frankische Rijk van de vijfde tot de achtste eeuw. Bron: Wikimedia, Hel-hama.

hun concurrenten in andere postimperiale rijken. Van alle geslachten waren de Merovingen het rijkst: hun hof werd daardoor een krachtige aantrekkingspool voor lokale elites.

Koning en aristocratie

Het Frankische Rijk onder de Merovingen telde meestal **meerdere Merovingische koningen**. Anders dan de Romeinse keizers, zagen zij zich niet als bekleders van een abstract ambt dat zij integraal nalieten aan een uitgekozen opvolger. In de eerste plaats waren zij **landeigenaars**, die hun grootgrondbezit verdeelden onder erfgenamen.²⁸ Zo deelden de vier zonen van Clovis het Frankische machtsgebied op na diens dood in 511. Naast een deel van het grondbezit kreeg ieder een belangrijk stedelijk centrum (Parijs, Orléans, Soissons en Metz) in het Frankische kernland. Van daaruit oefenden zij elk hun invloed uit over de omliggende gebieden (zie afbeelding 13). Deze koningen bezaten dus geen duidelijk afgelijnd territorium, maar een verzameling ankerpunten (steden, versterkingen en landerijen) in invloedsferen, die door conflicten voortdurend fluctueerde.

Op het eerste gezicht lijkt deze opdeling het **einde van de Merovingische eenheid**. Na deze erfdeling werd het rijk slechts sporadisch door één vorst bestuurd. Dergelijke eenmaking was geen doel op zich, maar volgde meestal uit verovering of *biological accident* – bijvoorbeeld de dood van andere vorsten zonder legitieme nakomelingen. Het traditionele beeld van verdeeldheid focust sterk op de broeder-twisten tussen Merovingische vorsten, die elkaar

vaak in bloedige vetes naar het leven stonden. Die interpretatie berust op de *Historiae* van Gregorius van Tours, de voornaamste bron voor zesde-eeuws Gallië. Hierin stelt de auteur Clovis voor als een na te volgen voorbeeld voor de Merovingen uit zijn eigen tijd. Gregorius contrasteert daarbij de schijnbare eenheid onder Clovis met de chaos onder diens zonen en kleinzonen, die elkaar voortdurend bekwamen in oorlogen en intriges.

Recenter historisch onderzoek weerlegt deze negatieve zienswijze. De opdeling van het Frankische Rijk leidde allerm minst tot het verval van de Merovingische dynastie. Die behield liefst 250 jaar het monopolie op het koningschap. Zulke **dynastieke continuïteit** was uitzonderlijk in post-imperiaal Europa en werd in de vroege middeleeuwen enkel geëvenaard door hun Karolingische opvolgers. Het feit dat ook kinderen gekroond werden en koninginnen als regentes optraden bewees bovendien de exclusieve legitimiteit die de familie genoot.

De gewelddadige familievetes tussen Merovingische monarchen hadden weinig impact op deze legitimiteit, of op het succes van de Franken. Het Frankische Rijk was geen centralistische monarchie, maar een collectief van militaire aristocraten, geleid door een of meer Merovingische vorsten. Niet-Frankische bronnen zagen de Franken als een geheel. Naast de talrijke vetes vermelden de bronnen ook regelmatige politieke en militaire samenwerking tussen Merovingische broers en neven. En ondanks de rijksdeling breidde de generatie na Clovis, zoals vermeld, de Frankische invloedsfeer indrukwekkend uit.

De Merovingische rijken waren niet centralistisch, maar **regicentrisch**. Het politieke systeem berustte op een machtsdeling tussen Frankische edellieden en koningen. Aristocratische belangen en rivaliteiten concentreerden zich rond de Merovingische monarchen. Hun autoriteit steunde op twee pijlers: enerzijds patronage van land en rijkdom, en anderzijds de legitimiteit die zij gaven aan adellijke hoogwaardigheidsbekleders, zoals hertogen, graven en bisschoppen.

Het systeem van machtsdeling impliceert dat de Merovingen als collectief en in consensus met hun adellijke magnaten regeerden. Dat bestuur manifesteerde zich op druk bijgewoonde **bijeenkomsten** in koninklijke residenties. Daar beslechtte de monarch geschillen met edellieden of tussen aristocraten onderling. Ook boden deze bijeenkomsten de gelegenheid voor koninklijke patronage van land en roerende goederen. Verder werd het Frankische elitenetwerk gebonden door huwelijken, het gedeelde geloof en de legitimiteit van de Merovingische vorsten.

In dit collectieve, regicentrische systeem was de **nabijheid van het hof** cruciaal. De compactere rijken die door erfdeling ontstonden, hadden in dat opzicht een voordeel. Daardoor waren ze qua bestuur vaak efficiënter. Koningen navigeerden hier gemakkelijker en hun hoven waren toegankelijker voor de aristocratie, zodat het patronagenetwerk hechter werd. Algemeen gesteld bleef dit politieke systeem dus betrekkelijk stabiel, ondanks de schijnbare chaos van endemische factiestrijd en familievetes. Op lokaal niveau oefenden

edellieden hun publieke macht uit in naam van de koning. Daardoor hadden ook zij er belang bij om de Merovingische heerschappij in stand te houden.

Deelrijken en hofmeiers

Naarmate de Merovingische vorsten zich stabiliseerden in residenties, kristalliseerden uit het Frankische machtsgebied **drie deelrijken**. Vanaf de tweede helft van de zesde eeuw hadden deze elk hun eigen hof (zie afbeelding 11).

- *Neustrië*, het ‘nieuwe land’, lag in het noordwesten van Gallië met Parijs, Rouen en Soissons als belangrijkste centra. Het omvatte onder meer het gebied dat Clovis op Syagrius had veroverd. Vorsten waren hier minder ‘ambulant’ en vestigden zich in rurale en suburbane paleizen in het Parijse bassin.
- *Austrasië*, het uitgestrekte ‘oostelijke land’, lag in het noordwesten van Gallië, met Reims, Metz en Mainz als belangrijkste centra. Het omvatte onder meer het oorspronkelijke kernland van de Franken en vele Germaanssprekende gebieden aan de Rijn. Austrasië was minder geromaniseerd en verstedelijkt dan Neustrië. Door de beperkte wegeninfrastructuur moesten vorsten verder rondreizen tussen residenties.
- *Bourgondië* omvatte het oorspronkelijke rijk van de Bourgondiërs in het oosten van Gallië rond de intersectie van de Rhône en de Saône, met Orléans als belangrijkste centrum. Dit deelrijk was politiek gezien sterk gebonden aan Neustrië.

Aan deze hoven ontstonden afzonderlijke associaties van Frankische edellieden. Elk deelrijk ontwikkelde dus een **eigen adellijke identiteit**. In 614 legde koning Clotharius II in het Edict van Parijs vast dat enkel lokale edellieden ambten binnen hun deelrijk mochten bekleden. Daarmee erkende de koning, die opnieuw de rijken in personele unie verenigde, de autonomie van de aristocratische netwerken in de deelrijken. Zelfs onder een Merovingische vorst bleven ze als aparte politieke entiteiten bestaan.

Zo stemden de Bourgondische edellieden na 626 in met bestuur onder de Neustrische vorst, maar behielden ze hun afzonderlijk hof. De Austrasische edellieden daarentegen verzochten koning Chlotharius II in 623 een eigen Merovingische vorst aan te stellen. Neustrië was als dominantste deelrijk het enige waar permanent een koning zetelde. Dit systeem, met een Merovinger die heerste over Neustrië en Bourgondië en (meestal) een afzonderlijke subkoning in Austrasië, zorgde vijftig jaar lang voor **relatieve stabiliteit** in het Frankische Rijk, tot de politieke crisis van 673.

Tijdens de zevende en de achtste eeuw wonnen de **hofmeiers** aan invloed aan het hof van deze deelrijken. Een hofmeier (*maior domus*, *mayor of the palace*, *maire du palais*) bekleedde een vaag omliggende positie als hoogste functionaris aan een koninklijk hof. Aanvankelijk diende hij als plaatsvervanger van de koning wanneer die afwezig was of in een ander deelrijk zetelde. Mettertijd ontwikkelden zij zich tot *bemiddelaars* tussen de regionale adel en hun Merovingische soeverein. Zo smeedden zij via patronage de

consensus tussen de aristocratische belangen. Sommigen controleerden daarnaast zelfs de toegang tot de koning. Tegen de late zevende kozen zij meestal zelf welke Merovinger de troon besteed. Door de enorme invloed verbonden aan het hofmeierschap werd deze positie de inzet van intense, vaak gewelddadige rivaliteit. In Austrasië monopoliseerde het geslacht van de Pepiniden, grootgrondbezitters uit de Ardennen, de positie vanaf 625.

Crisis en vadsige koningen

In het laatste kwart van de zevende eeuw tastte de escalerende **factiestrijd** het systeem van deelrijken aan. Daarbij botsten Austrasische aristocraten meestal met de Neustriërs en de Bourgondiërs. Het conflict laaide telkens op wanneer associaties van edellieden in de deelrijken hun autonomie bedreigd zagen. Meestal keerden plaatselijke facties zich tegen een hofmeier of koning die de consensus verbrak en hun belangen onvoldoende behartigde.

De crisis van 673-675 illustreert dit. In 673 besteed koning Childerik II van Austrasië op uitnodiging van prominente plaatselijke aristocraten ook de troon in Bourgondië en Neustrië. Vervolgens voorzag de nieuwe koning zijn Austrasische getrouwen van voorname posities in de andere deelrijken. Deze benoemingen druisden in tegen de gewoonte om enkel plaatselijke edellieden aan te stellen en dreven de spanningen tussen de deelrijken op de spits. Het resulterende conflict escaleerde in de moord op Childerik, zijn zoon en zijn zwangere vrouw door een groep Neustrische

edellieden, in 675. In de daaropvolgende chaos greep de verbannen edelman Ebroïnus met Austrasische steun de macht in Neustrië en Bourgondië. Hij stelde zelf een Merovingische koning aan en executeerde zijn rivalen, tot hij zelf vermoord werd, in 680.

In 686-7 volgde een nieuwe crisis. Opnieuw vreesden Neustrische edellieden een Austrasische machtsgreep aan het hof in hun deelrijk. In 687 keerden zij zich tegen de machtige Austrasische hofmeier **Pepijn II van Herstal**. Die triomfeerde op zijn uitdagers bij de slag in Tertry, aan de Somme. Na deze overwinning breidde zijn familie, de Pepiniden, hun invloed uit in Neustrië, door huwelijken en aanstellingen op kerkelijke en seculiere posities. Zo installeerde Pepijn onder meer zijn zoon als hofmeier van Neustrië. Ook in militaire campagnes namen zij het voortouw, met onder meer nieuwe campagnes in Friesland.

Na de dood van Pepijn II en zijn zoon in 714 keerden de Neustriërs, in coalitie met de Friezen, zich tegen de Pepiniden. In 717 triomfeerde Pepijns bastaardzoon Karel Martel, hofmeier van Austrasië, die vanaf 719 ook de functie in Neustrië bemachtigde. Met hem begint traditioneel het **tijdperk van de Karolingen** en eindigt dat van de Merovingen.²⁹ Zij verloren definitief hun positie als spil in de Frankische politiek en dienden onder Karel Martel vooral om zijn beslissingen te legitimeren. Na de dood van Theuderik IV in 737 stelde Karel geen nieuwe koning meer aan. Dankzij de Karolingische propaganda staan de late Merovingen traditioneel bekend als ‘vadsige koningen’ (*les rois fainéants*). Deze pejoratieve benadering diende vooral om de latere Karolingische claim op het koningschap te rechtvaardigen (zie hoofdstuk V). In werkelijkheid golden de Merovingen onder Karel Martel nog steeds als enige legitieme dynastie.

BRITTANNIË: ANGELEN, SAKSEN, JUTEN EN NOORMANNEN

Van alle regio's in het postimperiale Westen is Brittannië het **slechtst gedocumenteerd**. Het eerste volwaardige geschiedwerk, de *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* van Beda Venerabilis, dateert uit 731. Voor de vijfde en de zesde eeuw moeten historici zich behelpen met archeologische resten, aangevuld met een zeer fragmentarisch bronnencorpus, ten gevolge van de teloorgang van de schriftcultuur in de late oudheid. Pas in de negende en vooral de

tiende eeuw biedt de toename aan narratieve bronnen een scherper beeld van de politieke ontwikkelingen.

Dit gedeelte bespreekt eerst de obscure periode na de terugtrekking van de Romeinse militaire en bestuurlijke overheden. Daarbij wordt besproken hoe uit de totale politieke versnippering gaandeweg grotere koninkrijken ontstonden. De tweede sectie behandelt de

invallen van de Noormannen en de opkomst van de West-Saksische hegemonie. Een laatste sectie focust op de eenmaking van de Angelsaksische invloedssfeer in de late negende en de tiende eeuw en de ondergang van Wessex in de vroege elfde eeuw.

De ‘dark ages’ en de heptarchie

Na de terugtocht van de Romeinse legioenen tussen 388 en 410 begonnen in de Britse geschiedschrijving de zogenaamde *Dark Ages*. Tot vandaag tasten historici in het duister over de vijfde- en zesde-eeuwse ontwikkelingen. Archeologische resten duiden op de achteruitgang van de materiële cultuur en de bruuske teloorgang van de Romeinse overheid en infrastructuur. In dezelfde periode migreerden Angelen, Saksen en Juten uit Noord-Duitsland en Denemarken naar het oosten van Engeland (zie hoofdstuk I).

Historici zijn het oneens over de ontwikkeling en de aard van de politieke entiteiten die vervolgens ontstonden. De traditionele visie gaat uit van zeer kleinschalige, vaak zelfs tribale machtssferen onder krijgsheren. Sommige historici twijfelen zelfs of er al echte koningen bestonden in Brittannië vóór 600. Recenter archeologisch onderzoek wijst op de **geografische variatie**. Zo waren Keltische elites in het noorden en het westen van Brittannië al in de vijfde eeuw in staat om grotere gebieden te domineren. De sporen van heuvelforten, geavanceerde smeedkunst, rijkelijke grafgraven en mediterrane importproducten duiden hier op een sterke machtsconsolidatie. In het zuiden

en het oosten overheersten de Germaanse invloeden van de Angelen, de Saksen en de Juten. Daar lieten grotere politieke entiteiten ruim twee eeuwen op zich wachten.

Volgens Beda kristalliseerde uit dit verbrokkelde politieke landschap een zevental Angelsaksische rijkjes. Deze theorie van de ‘**heptarchie**’ (heerschappij van zeven) gaat uit van drie Angelse rijken (East-Anglia, Northumbria, Mercia), drie Saksische (Wessex, Essex, Sussex) en één Jutisch (Kent). Recent archeologisch onderzoek bevestigt de culturele verschillen tussen de Saksische, de Jutische en de Angelse gebieden (zie afbeelding 14). Toch verwerpen historici sinds de late negentiende eeuw de heptarchie als een simplificatie. Volgens hen bestonden er veel meer dan zeven autonome of semiautonome politieke entiteiten, waarvan velen niet altijd door een koning bestuurd werden. Verder menen mediëvisten dat het rigide beeld van de heptarchie niet strookt met de grillige Angelsaksische politiek, die gekenmerkt werd door grote regionale diversiteit, continu veranderende allianties en talrijke, fluïde invloedssferen.

Het ontstaan van grotere rijken verliep zeer geleidelijk. De toenemende rijkdom van de zesde- en zevende-eeuwse grafgraven wijst op een proces van **machtsconsolidatie** via verovering, plundering en geschenkuitwisseling. Tussen de zevende en de elfde eeuw domineerden achtereenvolgens de koninkrijken van **Northumbria** (c. 616-85), **Mercia** (716-825) en **Wessex** (c. 825-1016) de Angelsaksische gebieden. Daarbij werden zij geholpen door hun gunstige ligging voor expansie op Britse en Angelsaksische burens. Met de opmars van

Afbeelding 12. Angelen, Saksen en Juten in Brittannië c. 600. Bron: Wikimedia, Hel-hama.

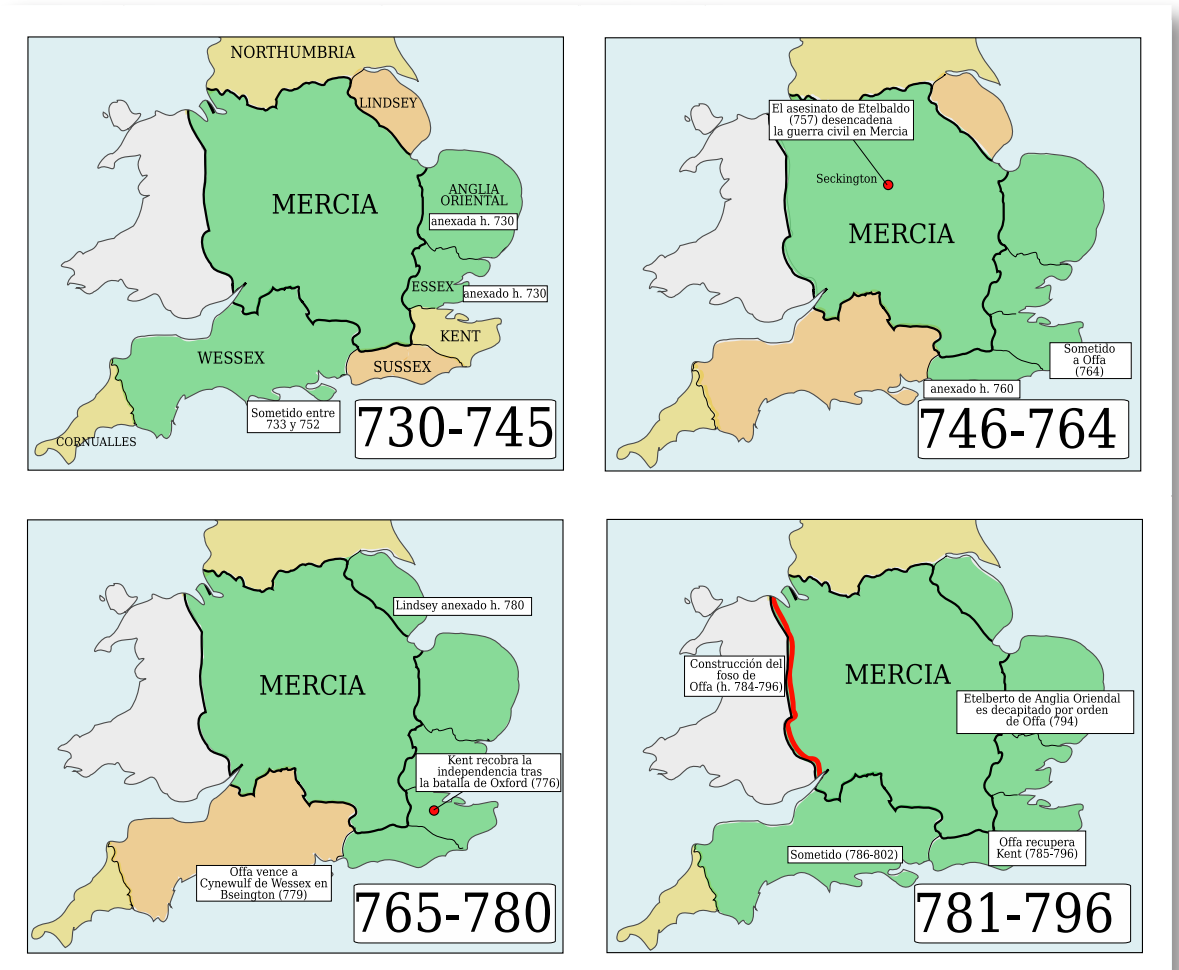

Afbeelding 13. De helm van Sutton Hoo, daterend uit de zevende eeuw, opgegraven in 1939 nabij Woodbridge, Suffolk. In een van de twee grafheuvels lag wellicht Rædwald van East-Anglia (d. 624), opgebaard in een schip en voorzien van rijkelijke graf-giften: een schild, een harnas, een zwaard, sieraden, zilveren lepels, een schaal uit het Byzantijnse Rijk, een lier, bronzen ketels en deze ceremoniële helm. Bron: Wikimedia, PawelMM.

deze rijken verschoof het machtsverevenwicht ten voordele van de Angelsaksen, ten koste van de Britse rijken in het noorden en het westen.

De schaarse bronnen berichten in deze context over enkele succesvolle vorsten die in de achtste eeuw meerdere Angelsaksische rijken overheersten. Zo controleerden de koningen van Mercia tussen grofweg 725 en 825 meestal ook East Anglia en Essex. De krachtdadige **Offa**

van Mercia (r. 757-96) breidde deze hegemonie verder uit. Aan het einde van diens bewind (781-96) omvatte zijn invloedssfeer ook Kent, Sussex en Wessex (zie afbeelding 15). Van de Angelsaksische rijken bleef dus enkel Northumbria buiten zijn machtsbereik. Offa werd in zijn expansie niet gedreven door een ideaal van Angelsaksische eenmaking, maar eerder door land, buit en tribuutgeld. Vaak was zijn dominantie wankel en indirect. Regelmatig

Afbeelding 14. De evolutie van de *Mercian supremacy* in de achtste eeuw. Bron: Wikimedia, Rowanwindwhistler.

moest hij regionale aristocraten bedwingen wanneer zij de suzeriniteit van Mercia uitdaagden.

Offa is verder bekend van zijn grootschalige verdedigingswerken om raids van Welshe invallers uit het westen tegen te houden. Tussen 784 en 796 liet hij een 103 kilometer lange aarden wal (*Offa's Dyke*) optrekken aan de westgrens

van Mercia, het meest ambitieuze bouwproject in Europa sinds de muur van Hadrianus. Ook de hoogstaande kwaliteit van zijn beeltenis op munten wijst op de grote rijkdom van zijn hof. Uiteindelijk onrafelde de *Mercian supremacy* in de negende eeuw door de opmars van de West-Saksische koningen.

Afbeelding 15. Sporen van **Offa's Dyke** in het westen van Groot-Brittannië. Bron: English Heritage.

Afbeelding 16. Een zilveren munt van Offa van Mercia (met opschrift **OFFA REX**), c. 775-92. De Angelsakische munten die hij liet slaan, behoorden tot de meest kwaliteitsvolle en artistiek verfijnde stukken in het achtste-eeuwse Westen, met duidelijke Romeinse invloed. Bron: Wikimedia, Busther-TheMighty.

De opmars van Wessex en de Noormannen

De eerste invallen van Scandinavische zeevaarders in Northumbria aan het einde van de achtste eeuw markeerden het begin van een nieuw tijdperk in de Britse geschiedenis. Tot 1066 bleven de Denen of Noormannen, zoals zij in de bronnen genoemd worden, een permanente factor in de complexe Angelsaksische politiek.

Aanvankelijk waren deze krijgersbenden uit Denemarken, Noorwegen en Zweden vooral gericht op raids en plundering. Pas vanaf 865 domineerden ze de politieke agenda in de Angelsaksische rijken. In dat jaar verenigden de broers Ivar, Ubba en Halfdan de meeste

Scandinavische troepen onder hun leiderschap. Een laatnegende-eeuwse kroniek omschrijft dit conglomeraat als *the Great Heathen Army* (zie afbeelding 18). Hoewel deze Noormannen in werkelijkheid een losse confederatie vormden, slaagden zij erin hun invloed uit te breiden over verschillende koninkrijken. Dat realiseerden zij niet alleen door annexatie, maar ook door het aanstellen van zetkoningen (Northumbria, 866-7) of tribuutrelaties (Wessex, 871). Langzamerhand namen verschillende Scandinavische groeperingen de leiding in de meeste rijken over van de gedecimeerde Angelsaksische elites. Het eens dominante Mercia werd in 873 opgedeeld: het oosten viel onder directe controle van Scandinavische krijgers, in het westen installeerden zij een zetkoning.

Afbeelding 17. De invallen van de Noormannen in het Angelsaksische Rijk in de negende eeuw. Bron: Wikimedia, Hel-hama.

Afbeelding 18. De Angelsaksische gebieden in de late negende eeuw. Bron: Wikimedia, Hel-hama.

Wessex hield als enige Angelsaksische koninkrijk stand tegen de Noormannen. Sinds de jaren 820 hadden de West-Saksische vorsten geprofiteerd van de politieke turbulentie in Mercia om hun invloed uit te breiden over de zuidelijke rijken. In 878 versloeg koning Alfred (r. 871-99) in Edington de inmiddels verdeelde Noormannen, die hij in 871 nog tribuut had betaald. Vervolgens onderhandelde hij met de Deense leider Guthrum een bestand dat hun respectieve machtsgebied afbakende (zie afbeelding 19). Het noordoosten van Engeland werd daarbij erkend als *Danelaw*-gebied onder koning Gunthrum, terwijl Wessex de zuidelijke koninkrijken controleerde. In de vroege jaren 880 onderwierp Alfred ook het westen van Mercia, waaronder de cruciale stad Londen.

Sinds de zestiende eeuw staat Alfred bekend als 'the Great'. Dit flatterende epitheton – dat hij als enige Engelse monarch mag voeren – dankt hij aan zijn reputatie als 'eenmaker van Engeland'. Die zienswijze is inmiddels achterhaald. Hoewel contemporaine bronnen Alfred de Grote als eerste 'koning van de Angelsaksen' betitelen, werd hij wellicht gedreven door expansiedrang, eerder dan door ambities om Engeland te verenigen.³⁰ Anderzijds domineerde hij wel het hele Angelsaksische gebied dat niet onder controle van de Noormannen stond. Zo legde hij de basis voor de latere **Angelsaksische eenmaking** onder Wessex, die zijn opvolgers Edward (r. 899-24) en Æthelstan (r. 924-39) realiseerden.

Edward ('the Elder') boekte de belangrijkste overwinningen op de Noormannen. In de jaren 910 versloeg hij hun offensief vanuit Northumbria en annexeerde hij hun Zuid-En-

gelse territoria. Daarnaast versterkte hij de West-Saksische greep op Mercia. Aan het einde van zijn regering bleef enkel Northumbria nog onder Deense controle. Zijn ongehuwde en kinderloze opvolger Æthelstan voltooide het eenmakingsproces door de onderwerping van het laatste Noormannenrijk in Northumbria (927). Ook verscheidene Welshe en Schotse leiders onderwierpen zich aan Æthelstan, waarna sommige oorkonden hem naast koning van de Angelen (*rex Anglorum*) zelfs koning van geheel Brittannië (*rex totius Britanniae*) noemen.

Eenheid en ondergang

In de tiende eeuw ontpopte Engeland zich tot een van de efficiëntst georganiseerde rijken in West-Europa. De politieke cohesie berustte vooral op het huis van Wessex, dat tot 1014 onafgebroken de troon bezet hield. De autoriteit van de dynastie berustte aanvankelijk op de militaire successen tegen de Noormannen, maar werd later versterkt door een performant bestuursstelsel. Hiervoor lieten Angelsaksische koningen zich inspireren door de grotere rijken op het continent. Frankische invloeden sijpelden via huwelijksbanden met de Karolingische en Ottonische dynastieën door in hun intellectuele en juridische cultuur.

Ook hun **politieke ideologie** droeg een duidelijke Karolingische stempel. Alfred en zijn opvolgers stelden hun koningschap voor als een goddelijk ingesteld ambt, verantwoordelijk voor conflictbemiddeling en de bescherming van hun onderdanen. In ruil waren die afdrachten en taksen verschuldigd, net als de

verplichting om bruggen, wegen en fortificaties te herstellen. Deze boodschap werd uitgedragen door een intellectuele entourage aan het hof. Zo versterkte de koninklijke propaganda onmiskenbaar de aanspraken van Wessex op de Angelsaksische suprematie en de associatie van de dynastie met Engeland.

Toch hing de cohesie in dit compacte koninkrijk sterk af van relaties tussen de monarch en zijn **regionale en lokale elites**. Dat gold zeker in Northumbria, waar de macht van Wessex het zwakst stond. Om hun macht lokaal te doen gelden onderhandelden koningen met plaatselijke machthebbers die zowel seculiere (*earls*, *ealdormen* en *thegns*) als kerkelijke (bisschoppen en abten) ambten bekleedden. Patronage en

het uitwisselen van gunsten waren daarbij cruciaal. Waar onderhandelingen niet baatten, grepen vorsten naar gewelddadige repressie: zo plunderden zij meermaals Northumbria om er hun dominantie te handhaven.

De Angelsaksische eenheid was echter geen uitgemaakte zaak en stond in de daaropvolgende decennia meermaals onder druk. Zo leidde onenigheid tussen aristocraten in 957 tot een opdeling van het rijk tussen enerzijds Mercia en Northumbria en anderzijds Kent en Wessex. Enkel een krachtdadige vorst, zoals de jonge Edgar ('the Peaceful', r. 959-75), slaagde erin de adellijke belangen te verenigen. Toch volgde na zijn dood opnieuw een successiecrisis, die koning Edward ('the Martyr', r. 975-9) nauwelijks wist te bedwingen.

De endemische tweedracht binnen de Angelsaksische adel maakte het rijk kwetsbaar voor externe vijanden. Vanaf de jaren 980 begonnen Noormannenlegers opnieuw met raids, die in de daaropvolgende decennia verhevigden. Het onvermogen van Æthelred II ('the Unready', r. 978-1013) om weerstand te bieden, ondermijnde de autoriteit van de West-Saksische dynastie. Uiteindelijk veroverden Sven Vorkbaard, de koning van Denemarken (r. 986-1014) en zijn zoon Knoet (r. 1016-1035) het Angelsaksische Rijk in 1011-14. Engeland werd zo geïntegreerd in **Knoets Noordzeerijk**, dat ook Denemarken, Noorwegen en het zuiden van Zweden omvatte.

Afbeelding 19. De New Minster Charter, een verlucht handschrift geschonken door koning Edgar (hier onderaan afgebeeld, met kroon) aan de New Minster van Winchester, een Benedictijnse abdij, in 966. Het handschrift wordt vandaag bewaard in de British Library. Bron: Wikimedia, Dcoetzee.

EENHEID EN BESTUUR

Dit deel bekijkt de interne structuur en werking van deze nieuwe politieke entiteiten. Achtereenvolgens komen de Romeinse, de barbaarse en de christelijke aspecten aan bod. Deze onderverdeling is enigszins artificieel: zo zijn vele christelijke en laat-Romeinse elementen nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Vele postimperiale aristocraten zagen kerkelijke instellingen immers als baken van

de Romeinse cultuur in koninkrijken onder ariane leiders. In de Visigotische concilies van Toledo versmelten de 'barbaarse' collectieve besluitvoering, christelijke assemblees en Romeinse publieke cultuur. Ondanks deze overlap, helpt de driedelige structuur om de complexe politiek-culturele kruisbestuiving te analyseren.

ROMEINSE ELEMENTEN

De 'barbaren' die zich tussen de vierde en de zesde eeuw binnen de Romeinse grenzen vestigden, vormden doorgaans een minderheid in de gebieden waar zij neerstreken. Hun leiders hadden niet de intentie om een nieuw politiek systeem op te richten. Evenmin wilden zij de fiscale, administratieve en juridische structuren van het Romeinse Rijk ontmantelen.

Integendeel, de meeste 'barbaarse' vorsten eigenden zich bewust de bestaande imperiale systemen – of wat ervan restte – toe. Kortom, zij streefden naar **integratie** in de Romeinse orde, eerder dan de omverwerping ervan. Het volgende bronfragment over de Frankische koning Clovis, opgetekend in de late zesde eeuw, illustreert dat:

Nadat hij zijn overwinning [op de Visigoten] volbracht had, keerde Clovis terug naar Tours, alwaar hij vele giften schonk aan de [...] kerk van de heilige Martinus. [Daar] verkreeg Clovis van keizer Anastasius een aanstelling tot consul. In [diezelfde] kerk [...] tooide hij zich in een purperen tuniek en mantel (chlamys) en plaatste hij zich een diadeem op het hoofd. Vervolgens besteedde hij zijn paard en op de meest vrijgeveige manier schonk hij goud en zilver terwijl hij de weg vervolgde [...], het [geld] uitstrooiend aan de aanwezige menigte. En vanaf die dag werd hij consul of Augustus genoemd.

GREGORIUS VAN TOURS, *HISTORIAE*, § 2:37-38

Kennelijk was het imperium voor zowel Gallo-Romeinen als Franken nog steeds operationeel, al regeerde de enige keizer vanuit Constantinopel en liet die zich nauwelijks in met de politieke ontwikkelingen in het Westen. Clovis was overigens niet de enige barbaarse koning die een symbolische **cliëntrelatie** aanging met de Oost-Romeinse keizer. Ook andere ‘barbaarse’ machthebbers zagen zich aanvankelijk als beschermers van de lokale ‘Romeinse’ bevolking en als nominaal ondergeschikten

van de keizer in Constantinopel. Zelfs in de late zesde eeuw zwoeren vele Longobardische leiders trouw aan de exarch van Ravenna, de plaatselijke gouverneur benoemd door het hof in Constantinopel.

Agathias (d. 582/94), een historicus uit Constantinopel, beschreef halfweg de zesde eeuw de Frankische beschaving in lovende bewoordingen en merkte vele gelijkenissen met de Romeinse:

[De Franken] kunnen met rede gerekend worden onder de volkeren die in een vroeger tijdperk ‘Germanen’ genoemd werden, aangezien zij de oevers van de Rijn bewonen en de omliggende gebieden. [...] Zij zijn echter geen nomaden, zoals sommige barbaarse volkeren, maar hun bestuurlijk systeem, administratie en wetten zijn min of meer geënt op het Romeinse model, en daarnaast behouden zij dezelfde standaarden betreffende contracten, huwelijken en orthodoxie. [...] Zij hebben ook magistraten in hun steden en priesters en ze vieren hun feesten op dezelfde wijze als wij dat doen. Voor een barbaars volk komen ze me zeer welopgevoed en beschaafd over, en in de praktijk zoals wijzelf, behalve wat betreft hun onbeschaafde kledingstijl en hun bijzondere taal.

AGATHIAS, *HISTORIAE*, § 1.2.1; 1.2.3-4

De volgende secties bespreken hoe vijf aspecten van de Romeinse orde evolueerden in het postimperiale Westen. Eerst is er aandacht voor het traditionele Romeinse onderscheid tussen de militaire en burgerlijke sfeer. vervolgens komen de juridische en de fiscale systemen aan bod. De vierde sectie focust op de Romeinse machtssymbolen. Ten slotte gaat een laatste sectie in op de abstracte notie van publieke cultuur. In elke sectie gaat bijzondere aandacht uit naar de divergenties tussen de verschillende rijken.

Burgers en soldaten

Een van de essentiële kenmerken van het traditionele Romeinse bestuur was het onderscheid tussen civiele en militaire ambten. Gedurende de laatantieke en vroegmiddeleeuwse periode vervaagde dit verschil overal in het Westen. Dit proces was echter niet altijd lineair, en zowel het tijdstip als het tempo varieerden. Vaak ging de evolutie gepaard met de assimilatie tussen ‘barbaarse’ nieuwkomers en geromaniseerde ‘autochtonen’.

In Brittannië verdween het onderscheid tussen de militaire en de burgerlijke sfeer op de meest dramatische wijze. Dit proces begon al kort na het terugtrekken van de Romeinse overheden in de vroege vijfde eeuw en de migratie van Angelen, Saksen en Juten. Wellicht bespoedigde de onrust het einde van het civiele leven en de militarisering van de elites. Dezelfde evolutie voltrok zich in vijfde-eeuws Noord-Gallië, waar terugtrekkende legioenen een machtsvacuüm achterlieten. In de sterk geromaniseerde regio's van Hispanië, Italië en Zuid-Gallië bleven soldaten en burgers langer bestaan als aparte sociale categorieën. Toch verdween ook hier langzamerhand het onderscheid.

De Italiaanse casus toont dat dit proces niet lineair of onomkeerbaar was. In de vijfde eeuw domineerden ‘barbaarse’ bevelhebbers en provinciale, gemilitariseerde grootgrondbezitters het politieke leven. In de vroege zesde eeuw verscherpte de Ostrogotische vorst The-

odorik (r. 493-526) echter opnieuw de scheiding tussen de belastingbetalende Romeinse burgers en hun wapendragende, barbaarse beschermers. Net als zijn Visigotische tijdgenoten benoemde hij nog steeds ambtenaren in de Romeinse civiele bureaucratie, die hij versterkte.

Na zijn dood leidden de twintig jaar durende Gotische oorlogen (535-554) tot de uitholling van het onderscheid tussen burgerlijke en militaire ambten. Zowel landeigenaars als boeren bewapenden zich uit zelfverdediging tegen het oorlogsgeweld. Onder de Longobarden ontstond een *warrior society* waarbij de belangrijkste politieke leiders, de hertogen, militaire en civiele macht combineerden. Wapendracht en militaire dienst werden de sociale norm voor vrije mannen.

Net als Theodorik probeerden de vroege Visigotische koningen hun elites gescheiden te houden van de Gallo- of Hispano-Romeinen, onder meer door een verbod op gemengde huwelijken. Hoewel Leovigild deze ban ophief, stelde hij in zijn nieuwe veroveringen zowel civiele als militaire ambtenaren aan, naar Romeins voorbeeld. Deze bureaucratie, die de oorlogen goed had doorstaan, stelde nog vele onvrije ambtenaren (onder meer *servi fiscales*) tewerk. Onder druk van de adel schroefde het dertiende concilie van Toledo (683) deze praktijk sterk terug. Voortaan mochten enkel vrije mannen posities aan het hof bekleden of koninklijke landerijen beheren. De voornaamste politieke ambten, de *comes civitatis* en *duces provinciae*, bestuurden respectievelijk steden en provincies, maar combineerden daarbij juridische en militaire macht.

Afbeelding 20. Zegelring van de Visigotische Alarik II (r. 484-507), die sneuvelde in de slag van Vouillé tegen Clovis, Kunsthistorisches Museum, Wenen. Het opschrift luidt ALARICUS REX GOTHORUM ('Alarik, koning van de Goten'). Bron: Wikimedia, Romain0.

Rechtspraak

Vele postimperiale koningen profileerden zich als **rechters en wetgevers**, opnieuw in navolging van de Romeinse keizers. Vooral in mediterraan gebied leefde de juridische cultuur sterk door. Wellicht speelden barbaarse heersers er in op de verwachtingen van de geromaniseerde elites en op de vraag naar praktische wetgeving van lokale rechters in de steden. Hoewel de formele aspecten vaak teruggrepen naar Romeinse tradities (bijvoorbeeld in taal, structuur, omvang, datering, codificatie en terminologie), was de inhoud al sterk beïnvloed door de tradities van de nieuwkomers. De meeste wetten werden nooit gecodificeerd, aangezien hun juridische praktijk sterk wortelde in de orale

cultuur. Geschreven wetten golden dus vooral als expressie van de koninklijke aspiraties naar publieke en juridische autoriteit.

Zo vaardigde de Frankische koning Clovis in de vroege zesde eeuw de zogenaamde **Salische wet** (*Lex Salica*) uit. Deze wetgeving werd onder zijn Merovingische opvolgers verder aangevuld. De invloed van de Romeinse rechtspraak doet vermoeden dat de tekst met hulp van Gallo-Romeinse juristen werd opgesteld. De inhoudelijke focus lag op straf- en eigendomsrecht. Zo bevatten de wetteksten lange lijsten van specifieke vergrijpen met hun corresponderende ‘weergelden’, de te betalen boetes om genoegdoening te krijgen van het slachtoffer en diens familie. Het volgende fragment illustreert dat:

XVII. AANGAANDE VERWONDINGEN

Als iemand een ander had willen treffen met een gifpijl, en de pijl was erlangs gevlagen, en dit wordt bewezen, dan zal hij veroordeeld worden tot 2.500 denariën.

Als iemand een ander op het hoofd slaat zodat de hersenen en de drie beenderen erboven zichtbaar zijn, zal hij veroordeeld worden tot 1.200 denariën.

Maar indien de ander getroffen is tussen de ribben of in de maag, met verwonding tot gevolg aan aan de ingewanden, zal hij veroordeeld worden tot 1.200 denariën.

In Italië liet de Ostrogotische koning Theodorik in de vroege zesde eeuw een edict opstellen dat bijna uitsluitend uit laatantieke Romeinse wetgeving bestond. Na de instabiliteit van de Gotische oorlogen vernietigden de Byzantijnen dit wetboek en legden ze de codex van Justinianus op. In Noord-Italië zetten de Longobardische vorsten de wetgevende tra-

ditie voort vanaf koning Rothari (r. 636-52). De omvattendheid, de nauwkeurigheid en de consequente datering van diens befaamde edict (*Edictum Rothari*) bewijzen dat de Romeinse traditie er nog doorleefde. Inhoudelijk beoogde het edict de ‘oude wet van de Longobarden’ te codificeren, met vooral aandacht voor straf-

Afbeelding 21. Negende-eeuws manuscript van het *Breviarium Alarici* of *Lex Romana Visigothorum*, een Visigotisch wetboek opgesteld door Alarik II (r. 494-507). Deze codex compileert laatantieke Romeinse wetteksten. Bron: Alamy.

recht, weergeld, duellen, vetes en erfenissen. Daarnaast bleef het Romeinse rechtsstelsel bestaan, vooral op het vlak van eigendomsrecht.

Ook in het **Visigotische Rijk** bleef de wetgevende traditie springlevend. Zo lieten koningen Eurik en Alarik II (r. 484-507) respectievelijk de *Codex Eurici* en de *Lex Romana Visigothorum* opstellen, eveneens met de hulp en goedkeuring van Gallo-Romeinse edellieden en bisschoppen. Deze werken verzamelden, structureerden en actualiseerden vooral wetten uit Romeinse codices. Deze compilaties moesten wellicht de soevereiniteit en legitimiteit van Eurik en Alarik in de verf zetten. Ook in de zevende eeuw bleef het *Liber Iudiciorum* van Chindasuinth (r. 642-53) en Reccasuinth (r. 653-672) schatplichtig aan de antieke vormtaal. Toch integreerden deze werken almaar meer ‘barbaarse’, Gotische wetten en christelijke invloeden.

In **Britannië** was Æthelberht van Kent (d. 616) in de vroege zevende eeuw de eerste Angelsaksische vorst die het gewoonterecht in zijn rijk op schrift liet stellen. Het gebruik van geschreven Oudengels in de plaats van Latijn doet vermoeden dat Romeinse tradities daar minder speelden. Wellicht liet Æthelberht zich vooral inspireren door de machtige Franken, met wie hij nauwe banden onderhield door zijn huwelijk met een Merovingische prinses. In de late zevende eeuw kreeg Æthelberhts primeur navolging in Wessex, onder koning Ine (r. 689-726). Ook in de Angelsaksische rijken maakte het idee van een vorst als wetgever en bron van recht dus opgang. De voorname rol van bisschoppen in het opstellen van deze

wetten doet vermoeden dat deze antieke traditie via de Kerk naar de Angelsaksische cultuur doorsijpelde. De inhoud van de wetgeving, die vooral gericht was op conflictbemiddeling en bestraffing, vertoonde echter vooral Germaanse kenmerken.

Fiscaliteit

Waren vroegmiddeleeuwse vorsten in staat om systematisch taksen te heffen? Het antwoord op dit complexe vraagstuk vereist opnieuw een regionale insteek. In de laatantieke periode werden belastingen geïnd vanuit Romeinse **steden**. Voor postimperiale leiders was de controle over deze *civitates* en bijhorende inkomsten dus cruciaal. In perifeer, ruraal gebied werkte het systeem al onder het keizerrijk betrekkelijk minder efficiënt. Bovendien was het belastingstelsel in vele regio's verzwakt door de derde-eeuwse crisis (zie hoofdstuk I).

Ook de regionale impact van de onrust in de late vierde en de vijfde eeuw verschilde. In het zuiden en het westen van Gallië hield het fiscale systeem langer stand dan in het noorden en het oosten. In Brittannië desintegreerde het vermoedelijk compleet in de vroege vijfde eeuw.³¹ Op dat moment hieven barbaarse en Romeinse leiders in Italië en Hispanië nog steeds op aanzienlijke schaal taksen.

Tegen 600 bestond in West-Europa nergens nog centraal gestuurde, systematische belastinginning. Postimperiale vorsten haalden hun inkomsten hoofdzakelijk uit eigen grootgrondbezit. Daarnaast was oorlogsvoering

een belangrijke bron van inkomsten, in de vorm van buit, tribuutgeld of veroverd land. Postimperiale koningen en aristocraten vergoedden hun militaire gevolg wellicht niet in soldij, maar via plundering.

Hoe gingen de restanten van de Romeinse fiscaliteit teloor? De **Frankische casus** is het best gedocumenteerd. Bronnen berichtten dat Frankische graven in de zesde eeuw vanuit steden belastingen hieven op grootgrondbezitters, stedelingen en kerkelijke gronden. Het blijft echter onduidelijk of zij het Romeinse fiscale systeem voortzetten, dan wel hun inkomsten vergaarden door een veredelde vorm van plundering of afpersing. In ieder geval was het belastingstelsel inmiddels te zeer verzwakt voor systematische, gecentraliseerde taxatie. Controle op de inning verliep daardoor moeizaam, met vele klachten over misbruik of geweldpleging tegen ambtenaren.

Vanaf de zevende eeuw vermeldt geen enkele bron nog belastinginning door ambtenaren of volgelingen van de Frankische koningen. De uitholling van het fiscale systeem heeft verschillende oorzaken. De voornaamste was wellicht het vervagende onderscheid tussen Franken en niet-Franken. Aanvankelijk betaalden alleen deze laatsten belastingen, terwijl Franken vrijstelling genoten. Tegen de vroege zevende was de Gallo-Romeinse aristocratie echter grotendeels versmolten met de ‘barbaarse’ elite. Daarnaast erodeerden kerkelijke uitzonderingsregimes – de zogenaamde **immuniteiten** – de belastbare populatie. Vele religieuze instellingen, zoals kathedralen of abdijen, verkregen van vorsten immuniteit op

hun gronden (zie hoofdstuk VI). Dit privilege stelde hun klerikale eigenaars vrij van belastingen. Sommige bisschoppen breidden deze immuniteiten stapsgewijs uit van een enkele kerkelijke instelling tot stadsdistricten of zelfs volledige bisschopssteden. Daardoor droogde een belangrijke inkomensbron op.

In het **Visigotische Rijk** superviseerden bisschoppen de belastinginning in de late zesde eeuw. Tegen de zevende eeuw was de Romeinse fiscaliteit echter niet langer operationeel. Vermeldingen van taxatie betreffen vooral inningen op koninklijke landerijen. Net als in Gallië volgde de teloorgang van dit belastingstelsel uit het vervagende onderscheid tussen Goten en Hispano-Romeinen. De status van ‘vrije man’ en ‘Goot’ was wellicht niet compatibel met het betalen van belastingen.

In **Italië**, ten slotte, betaalden burgers in de vroege zesde eeuw nog belastingen om de Ostrogotische legers te vergoeden. De verwoestende Gotische oorlogen ruïneerden echter de senatoriale elites, waardoor hun grootgrondbezit versnipperde. Nadien was er nauwelijks nog sprake van systematische inningen in het gehavende Noord-Italië, zelfs onder Byzantijns bewind. Na de Longobardische verovering haalden hertogen, de voornaamste politieke spelers, hun inkomsten uit landbezit. In de zuidelijke regio's onder Oost-Romeinse controle, zoals Calabrië, Apulië en Napels, bleef systematische taxatie langer bestaan.

Machtsidiomen

Vele postimperiale, ‘barbaarse’ vorsten namen keizerlijke machtsidiomen en -symbolen over. Wellicht moest deze culturele toe-eigening de continuïteit met de Romeinse machthebbers benadrukken en zo de aanvaarding door hun

Ons koningschap is een imitatie van het uwe, naar het model van uw goede intenties, een kopie van het enige echte imperium. Zolang wij u navolgen, overtreffen we alle andere volkeren.

Cassiodorus’ woorden waren niet louter vleierij. Verschillende bronnen bevestigen dat Theodorik zich daadwerkelijk als Romeinse keizer gedroeg, hoewel hij officieel enkel de titel *rex* (koning) voerde. Zo liet hij aquaducten, paleizen en thermen herstellen en trok hij nieuwe bouwwerken op in Ravenna. Bij de festiviteiten in Rome in het jaar 500 werd hij plechtig ontvangen door paus en senaat, waarna hij zijn triomfantelijke intrede maakte op het Palatijn, brood (*annonae*) uitdeelde aan het volk en spelen organiseerde in het circus. Een inscriptie op de Via Appia, die hij gedeeltelijk had heraangelegd, loofde ‘de roemrijke en befaamde koning Theodorik [...], keizer voor eeuwig’ (*semper augustus*).

Ook de Visigotische leiders bedienden zich van Romeinse machtsidiomen. Vanaf Leovigild sloegen vorsten munten in eigen naam, waarmee zij zich een keizerlijk prerogatief toe-eigenden. Die stukken beeldden koningen af met Romeinse regalia en dus niet in Gotische klederdracht. Vanaf Reccared namen koningen

nieuwe, geromaniseerde onderdanen bevorderen. Verder bleef het imperium het belangrijkste politieke en culturele referentiepunt in West-Europa. Zo schreef Cassiodorus aan keizer Anasthasius, in naam van de Ostrogotische koning Theodorik:

de Romeinse naam ‘Flavius’ aan, verwijzend naar de dynastie van Constantijn de Grote. Daarmee plaatsten zij zichzelf in continuïteit met het imperium, als opvolgers van de keizers. Ook de stichting van Reccopolis door Leovigild, ter ere van zijn zoon Reccared, was een duidelijke imitatie van Constantinopel.

Toch vertoonde de postimperiale hofcultuur ook uitgesproken ‘barbaarse’ invloeden. Tijdverdrijf werd sterk gericht op viriliteit. Jachtpartijen wonnen aan populariteit, ten koste van culturele activiteiten, die zich vooral in stedelijke context situeerden. Ook in de opvoeding van prins en aristocraten wonnen martiale competenties aan belang. Literaire vorming stond niet langer centraal.

De Merovingische dynastie combineerde zowel Romeinse als ‘barbaarse’ tradities. Zo organiseerde koning Chilperik (r. 561-84) nog steeds spelen in het circus van Parijs. Ook lieten Merovingen zich geheel in Romeinse traditie eren door de panegyrieken van hofdichters. Voor

Publieke cultuur

De Romeinse erfenis toonde zich ook op een abstracter niveau, in de notie van ‘openbare’ of ‘publieke’ autoriteit. In het imperium verwees het adjectief *publicus* onder meer naar taxatie en bureaucratie, instellingen die – in theorie althans – het collectief dienden. Ook postimperiale vorsten gebruikten dit woord in de context van recht en ambtenarij. Hun bestuur had nog steeds een **collectieve inslag**, gebaseerd op de verantwoordelijkheid van de koning voor de brede gemeenschap van alle vrije mannen in hun rijk, niet louter voor zij die onder zijn directe controle leefden.

De term *publicus* of *publice* had daarnaast ook de connotatie van **openbaarheid**. Bestuur en rechtspraak vonden publiek plaats. Koninklijk bestuur manifesteerde zich op grootschalige bijeenkomsten van edellieden. Daarbij integreerden koningen het publieke aspect van Romeinse politiek met de ‘barbaarse’ traditie van *assembly politics*. Deze openbaarheid was cruciaal voor de legitimiteit en onderscheidde deze vergaderingen van minder legitieme vormen van machtsuitoefening, die in private of zelfs geheime context plaatsvonden.

het overige namen christelijke en ‘barbaarse’ culturele invloeden de bovenhand. Hun bouwpolitiek focuste op kerken en kloosters, eerder dan op civiele monumenten of voorzieningen. De speer werd een vast koninklijk attribuut. Een ander symbool van de Merovingische monarchie was hun lange haartooi. Wellicht had die traditie een christelijke inslag, naar het voorbeeld van de Oudtestamentische rechter Samson. Het uitschakelen van een politieke rivaal ging stevast gepaard met een knipbeurt of klerikale tonsuur.

Afbeelding 22. De votiefkroon van koning Recceswinth (r. 649-72), Museo Arqueológico Nacional, Madrid. Votiefkronen waren niet bedoeld om gedragen te worden, maar om aan een ketting op te hangen boven een schrijn of een altaar. De saffieren die erin verwerkt zijn, komen wellicht uit Sri Lanka. De hangende Latijnse letters waaraan deze edelstenen bevestigd zijn, vormen de zin: *RECCESVINTHVS REX OFFERET* ('Recceswinth schonk dit'). Dit hoogwaardige object, met Byzantijnse invloeden, behoorde tot een schat opgegraven door archeologen in 1858-61, in Guarrazar, nabij Toledo, Spanje. Deze 'Tesoro de Guarrazar' bevatte liefst zesentwintig votiefkronen en enkele gouden crucifixen, wellicht geschenken van Visigotische koningen aan kerkelijke instellingen. Mogelijk werden deze schatten begraven om hen te verbergen voor de Arabische en Berberse invallers. Bron: Wikimedia, Tm.

‘BARBAARSE’ ELEMENTEN

De ‘barbaarse’ confederaties behielden ook veel van hun eigen gewoonten nadat zij zich in het imperium vestigden. Deze vormden mee de bestuurlijke praktijk in de nieuwe koninkrijken. De eerste sectie focust op militaire dominantie en patronage, de twee pijlers van macht in vroegmiddeleeuws Europa. De tweede gaat dieper in op de traditie van collectieve besluitvoering in aristocratische bijeenkomsten.

Militaire dominantie en patronage

In tegenstelling tot de Romeinse keizers regeerden vroegmiddeleeuwse vorsten niet als opperste magistraat in een hiërarchisch, gecentraliseerd en geïnstitutionaliseerd bestuurssysteem. De postimperiale rijken waren associaties van edellieden, die zij aan

hun koningschap bonden door militaire dominantie en patronage. Hun succes als vorst berustte op deze twee pijlers.

Militaire dominantie was als eerste pijler cruciaal voor de vorstelijke autoriteit binnen dit elitenetwerk. Koningen bleven in de eerste plaats krijgsheren, net als hun ‘barbaarse’ voorouders. Zij beschikten niet over een staand beroepsleger, maar over een krijgsmacht samengesteld uit het militaire gevolg van hun aristocratische entourage. Door militair optreden intimideerden, onderwierpen of elimineerden koningen concurrenten of rebellen. Succes op het slagveld was daarom cruciaal. Door plundering of confiscatie vergaarden zij buit en land, die ze via *gift exchange* uitdeelden aan hun aristocratische volgelingen. Vorsten eigenden zich meestal de schatten en landerijen toe van verslagen concurrenten of rebellen, zoals beschreven in het volgende fragment:

Toen Clovis streed tegen Syagrius, had hij [koning] Chararik om steun gevraagd, maar die hield afstand [...] en wachtte de uitkomst af, om vervolgens een vriendschapsalliantie te sluiten met de winnaar. Om die reden was Clovis verbolgen en keerde zich tegen [Chararik]; hij verschalkte hem, nam hem en zijn zoon gevangen [...] en gaf hen de tonsuur. [...] Toen kwam Clovis ter ore dat zij dreigden hun haren te laten groeien en hem te doden. Daarop liet hij hen allebei executeren. Na hun dood nam hij hun koninkrijk over, alsook hun schatten en hun volk.

GREGORIUS VAN TOURS, *HISTORIAE*, § 2.41

Dat laatste verwijst naar de tweede pijler van hun macht: *patronage*. Door deze **uitwisseling van gunsten en geschenken** (*gift exchange*) bond een koning edellieden aan zich. Hun relatie was gebaseerd op reciprociteit of wederkerigheid. Tot de uitgewisselde gunsten en geschenken

behoorden zowel onroerende (land, burchten, paleizen, kloosters, kerken) als roerende goederen (geld, wapens, paarden, juwelen), maar ook erkenning van de lokale macht van edellieden en hun eretitels (graaf, hertog, bisschop of abt):

Nicetius, verheven tot graaf [...] van Auvergne, vroeg aan koning [Childebert] om zich hertog te maken, en hij gaf hem daarvoor immense geschenken. Hij werd aldus hertog gemaakt van Auvergne, Rouergue en Uzès.

GREGORIUS VAN TOURS, *HISTORIAE*, § 8

De effectiviteit van een koning hing af van zijn vermogen om een adellijk patronagesysteem billijk en efficiënt te beheren. Daarbij moesten zij continu onderhandelen om een consensus te smeden.

Deze politieke praktijk was het gevolg van de langzame uitholling van de Romeinse instituties, die al in de derde eeuw begon. Machtsverhoudingen in laatantiek en postimperiaal Europa berustten steeds vaker op persoonlijke, horizontale banden. Dat gold voor relaties tussen vorsten en edellieden, zowel als tussen edellieden onderling. Eedzwering werd de gangbare wijze om loyaliteit uit te drukken.

De transitie van institutioneel model naar een patronagesysteem verliep sneller in de regio's waar de Romeinse administratie en fiscaliteit teloorging. Vorsten konden daar niet langer steunen op het uitgebouwde, bureaucratische systeem om de regionale aristocratie te controleren. Om graven, hertogen, bisschoppen, abten en andere grootgrondbezitters aan zich te binden, moesten zij hen militair domineren of hen gunsten verlenen. Het koningschap manifesteerde zich dus enerzijds op het slagveld, anderzijds in grootschalige bijeenkomsten van edellieden. Het belang van deze *assemblees* komt in het volgende gedeelte aan bod.

Afbeelding 23. Voorhoofdplaat van de lamellenhelm van koning Agilulf, Museo Bargello, Firenze. Het reliëf op deze plaat verbeeldt Agilulf in majesteit en combineert Romeinse en Byzantijnse symbolen – de troon, de kroon, de rijksappel en de insignes van de goddelijke overwinning – met de typische ‘barbaarse’ haartooi en gezichtsbeharig. Bron: Wikimédia, Sailko.

Assembly politics

Postimperiale koninkrijken waren in essentie netwerken van elites, gebonden door huwelijken, loyaleit aan de vorst en (meestal) een gedeeld geloof. Het bestuur in de postimperiale rijken was gebaseerd op **collectieve besluitvorming** in grootschalige, druk bijgewoonde fora van seculiere en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. Die bijeenkomsten moesten de politieke cohesie van het rijk uitdrukken. Hoewel deze traditie van *assembly politics* geen imperiale wortels had, sloot ze wel aan bij het ‘publieke’ karakter van de Romeinse politiek.

De koninklijke assemblees waren hoofdzakelijk gericht op het **beslechten van geschillen** tussen edellieden. Daarnaast boden deze bij-

eenkomsten de gelegenheid voor vorsten om hun leidersrol in het adellijke **patronagenetwerk** te spelen, door *geschenkuitwisseling* en het verlenen van gunsten en eretitels. Succesvolle koningen smeedden een consensus tussen de adellijke belangen, om te voorkomen dat het aristocratische netwerk in facties uiteenviel. Zij onderhandelden daarbij in informele, horizontale verhoudingen met hun adellijke volgelingen. Het koninklijke hof, waar de meeste assemblees plaatsvonden, kreeg dus een sociale eerder dan een administratieve invulling.

Enkele bronfragmenten illustreren deze collectieve, op consensus gericht besluitvoering:

Koningin Fredegonde [...] riep de prinsen van haar koninkrijk bijeen, te weten, drie bisschoppen en driehonderd voornamen mannen, die er trouw zwoeren dat haar kind de zoon van koning Chilperik was, zodat alle verdenkingen bij de vorst weggenomen werden.

GREGORIUS VAN TOURS, *HISTORIAE*, § 8

In [616] ontbood [koning] Clotharius te Bonneuil de hofmeier Warnachar, alle bisschoppen en edellieden van Bourgondië. Daar luisterde hij naar hun terechte verzoeken, en bekrachtigde met geschreven documenten alles wat hij hen toekende. Dat jaar [626] verzamelde Clotharius [II] de rijksgraven en edellieden van Bourgondië te Troyes, en vroeg hen of ze een nieuwe hofmeier wilden aanstellen in de plaats van de overleden Warnachar. Zij weigerden echter unaniem, [...] terwijl ze de koning met klem de gunst verzochten om [direct] met hen te handelen.

FREDEGARIUS, *CHRONICON*, § VI.44, VI.54

Assembly politics kwamen voor in verschillende gedaanten. In het **Visigotische Rijk** namen de bisschoppen het voortouw in **concilies**, die vanaf de zevende eeuw in de hoofdstad Toledo plaatsvonden. Deze vergaderingen, bijgewoond door vorst, aristocraten en clerici, hadden een ‘nationaal’ karakter en waren gericht op consensus en conflictbemiddeling. Specifieker trachtten de bisschoppen de gewelddadige vetes rond koninklijke successies in te dijken. Zij spraken daarbij ook kerkelijke straffen, zoals excommunicatie, uit voor wereldse vergrijpen. Verder fungeerden deze concilies vanaf halverwege de zevende eeuw als hooggerichtshof.

Ook in de **Angelsaksische rijken** kwamen aristocraten met regelmaat samen aan het hof. De bronnen vermelden die frequent vanaf de late negende en de tiende eeuw, maar wellicht vonden dergelijke samenkomsten, vaak *witan*

(letterlijk: wijze mannen) genoemd, al plaats vanaf de zevende eeuw. Deze vergaderingen dienden om geschillen uit te klaren en koninklijke wetten en oorkonden uit te vaardigen. In het eengemaakte Engeland onder de dynastie van Wessex tekenden ook bisschoppen present.

In **Frankische** bronnen worden de aristocratische bijeenkomsten *conventus* of *placitum* genoemd. Deze vonden meestal jaarlijks plaats, aanvankelijk in steden maar vanaf de late zesde eeuw vaker in rurale koninklijke residenties. Deze *placita* golden als de belangrijkste bestuurlijke fora, waarop conflicten in de hoogste echelons uitgeklaard werden en edellieden koninklijke audiëntie verkregen om hun rechten te bekrachtigen of andere gunsten te verkrijgen. Inclusie in deze bijeenkomsten was cruciaal voor de adel. Wanneer een factie van aristocraten niet uitgenodigd werd, stond de consensus onder druk, wat tot gewelddadige conflicten leidde.

CHRISTELIJKE ELEMENTEN

Religie speelde een cruciale rol in het bestuur en de autoriteit in de postimperiale rijken. Onderzoek naar deze christelijke aspecten stelt echter grote uitdagingen. Historici zijn immers afhankelijk van contemporaine bronnen die veelal door clerici werden opgesteld. Daarin is een feitelijke weergave doorgaans ondergeschikt aan de moreel-religieuze boodschap of kerkelijke belangen. Daarnaast moeten historici waakzaam zijn voor religieuze argumenten om vorsten te idealiseren of te legitimeren. Dit gedeelte bespreekt eerst de koninklijke bekeringen tot het katholieke geloof (2.3.1).

Vervolgens komt het christelijke karakter van de postimperiale monarchieën aan bod (2.3.2), met inbegrip van geloofsverspreiding en de bescherming van de Kerk.

Bekeringen

Tegen 650 heersten in nagenoeg alle postimperiale rijken Rooms-christelijke leiders.³² De religieuze convergentie van de ‘barbaarse’ elites verliep doorgaans zeer geleidelijk. Vele ‘barbaarse’ confederaties hadden het christendom

al omarmd toen zij zich binnen de grenzen van het Romeinse Rijk begaven, al hingen zij veelal de ‘ariaanse’ variant aan (zie hoofdstuk VI). Andere barbaarse elites, waaronder mogelijk de Franken, hielden vast aan hun heidense polytheïsme.³³ In Brittannië praktiseerden de Angelen, de Saksen en de Juten wellicht nog geruime tijd hun Germaanse religie, vaak in combinatie met het geloof in Christus.

Langzamerhand haalde de ‘Romeinse’ (rooms-katholieke) variant de overhand op zowel het heidendom als op de andere christelijke denominaties, die als ketterij werden veroordeeld. Clovis nam het katholicisme aan rond 496. Reccared, de koning van de Visigoten, deed hetzelfde in 587. Via de Angelsaksische leiders verspreidde het geloof zich over drie generaties in de vroege zevende eeuw, vanuit het zuidelijke koninkrijk Kent. In het sterk katholieke Italië, ten slotte, hielden de Ostrogoten vast aan hun arianse doctrines, zonder noemenswaardige religieuze conflicten. Ten slotte omarmden de religieus gemengde Longobardische elites in Noord-Italië het katholicisme in de late zevende eeuw.

De bronnen beschrijven deze bekeringen vaak als een spirituele ommekeer. Het beroemdste voorbeeld daarvan is het **doopsel van Clovis**, traditioneel gedateerd in 496. Volgens het

relaas uit de *Historiae* van Gregorius van Tours bekeerde de Frankische koning zich tot het Roomse geloof tijdens een veldslag tegen de Alemannen, in Tolbiac. Naar verluidt liet hij zich inspireren door zijn Bourgondische echtgenote Clothilde, die zich eerder bekeerd had. Gregorius beschrijft uitvoerig hoe de koning aan Christus zwoer zich te laten dopen indien hij zou zegevieren. Na de onverhoopte overwinning verzaakte Clovis de aanbidding van ‘sterfelijke afgoden’. Daarna overtuigde hij zijn volgelingen om het geloof in de ware, ‘onsterfelijke God’ te omarmen. Uiteindelijk liet hij zich dopen door bisschop Remigius van Reims, met een gevolg van 3.000 krijgers.

Dit bekende verhaal leeft tot vandaag door in het populaire geschiedbeeld. De bisschoppen van Reims gebruikten sindsdien dit narratief om zich binnen het Frankische Rijk (en het latere Frankrijk) een bijzonder prestige toe te meten. Toch valt de passage als semilegendairisch te classificeren. Vele elementen – de onverhoopte overwinning, de plotse bekering en de invloed van een vrouwelijk familielid – zijn ontleend aan het al even dubieuze narratief over de bekering van Constantijn de Grote (zie hoofdstuk I). Gregorius van Tours, die zijn werk meer dan vijftig jaar na de feiten schreef, modelleerde Clovis expliciet naar deze Romeinse keizer:

Het aroma van wierook vulde de ruimte, welriekende kaarsen brandden helder [...] en de hele doopkapel was gevuld met goddelijke geuren. [...] De koning verzocht als eerste bisschop [Remigius] om hem te dopen. Aldus begaf de nieuwe Constantijn zich naar het doopvont om zich van zijn [...] vroegere melaatsheid te ontdoen en met vers water de vuile vlekken die hij zo lang had gedragen weg te wassen.

Vele narratieve elementen in Gregorius' versie zijn *topoi* die ook in andere koninklijke bekeeringsverhalen terugkomen. Vele daarvan verwijzen naar de machteloosheid van de heidense goden. Die wordt stevast gecontrasteerd met het militaire succes verbonden aan het ware geloof. Zo vertelt Beda Venerabilis hoe koning Oswald van Northumbria (r. 634-41) zijn vijanden overwon in Heavensfield, dankzij een kruis dat hij vooraf had opgericht, waarna hij zijn rijk definitief verchristelijkte.

Verder stellen contemporaine bronnen de kerstening voor als een top-downproces met de koninklijke bekering als katalysator. Recenter onderzoek wijst echter op een trage overgang,

die ook van onderuit (bottom-up) verliep. De christianisatie van de ‘barbaarse’ elites volgde uit een **traag proces van culturele beïnvloeding** door de plaatselijke geromaniseerde bevolking, eerder dan een prompte, collectieve bekering. De keuze voor het Roomse geloof had daarnaast een politiek motief, want koningen wonnen zo de steun van de regionale, senatoriale elites. Vooral de steun van de bisschoppen was cruciaal.

De casus van het **Visigotische Rijk** illustreert dit. Hier hoopte de arianse koning Leovigild met een gedeeld geloof eenheid te brengen tussen de Romeinen en de Goten. In de late zesde eeuw trachtte hij arianse en

Afbeelding 24. Bisschop Remigius doopt Clovis, boekomslog met negende-eeuwse ivoren sculptuur, Musée de Picardie, Amiens. Zijn Bourgondische echtgenote Clothilde (uiterst links) kijkt toe. Boven Clovis' hoofd levert de heilige geest in de vorm van een duif de heilige ampul, een glazen buikflesje met chrisma. Volgens een legende werd diezelfde 'heilige ampul' teruggevonden in de sarcofaag van Sint-Remigius, om vervolgens dienst te doen in de kroning van Franse vorsten vanaf Lodewijk VII (1131) tot Lodewijk XVI (1774). In 1793 vernietigde de Franse revolutionairen de ampul met een hamer op de pedestal van het standbeeld van Lodewijk XV. Bron: Wikimedia, Romain0.

katholieke doctrines theologisch te verzoeken. Daarbij stuitte hij op het verzet van de Roomse bisschoppen. Ook zijn actieve steun aan het arianisme leidde tot spanningen met de Hispano-Romeinse grootgrondbezitters. Zijn zoon Reccared verzaakte uiteindelijk het arianisme. Daarmee won hij de steun van de katholieke bisschoppen, de voornaamste vertegenwoordigers van de Hispano-Romeinse elites. Ondanks de rebellie van enkele ariaanse bisschoppen en edellieden volgden de meeste Visigoten uiteindelijk zijn voorbeeld.

In Ostrogotisch **Italië** waren de relaties tussen arianen en katholieke Romeinen minder conflictueus. De ariaanse koning Theodorik voerde geen bekeringspolitiek en onderhield gunstige betrekkingen met de Roomse kerkleiders. Die botsten vaker met de Byzantijnse Kerk, vooral over doctrinaire verschillen. Ook na Justinianus' verovering van Italië bleven de relaties met de Kerk in Constantinopel gespannen. In het Longobardische koninkrijk hingen de 'barbaarse' edellieden verschillende religies aan, soms zelfs binnen één familie. Hun geleidelijke bekering was pas voltooid in de late zevende eeuw, na de langzame aftakeling van het arianisme.

Ook in **Angelsaksisch Brittannië** verliep dit proces zeer langzaam. De plaatselijke vorsten bekeerden zich vanaf de late zesde eeuw: eerst in het zuidelijke koninkrijk Kent, vervolgens in Northumbria en pas halverwege de zevende eeuw in Essex en Mercia – hoewel sommige vorsten na deze initiële bekering terugkeerden naar heidense praktijken, al dan niet in

combinatie met het christelijke geloof. Op verzoek van Angelsaksische koningen stichtte missionarissen uit Italië, Gallië en later Ierland de metropolitane kerken van Canterbury en Londen en hun suffragane bisdommen. Vanaf de zevende eeuw haalden Roomse gewoonten de overhand op de Iers-christelijke tradities. Meer dan in Gallië, Hispanië en Italië, was de kerstening in de Angelsaksische rijken een top-downproces dat van vorsten en kerkelijke leiders uitging.

Kortom, de religieus geïnspireerde bronnen verhullen vaak de politieke motieven achter deze bekeringen. Toch moet het geloof van 'barbaarse' leiders in de bovennatuurlijke kracht van de christelijke God niet louter als het literaire vehikel van clerici beschouwd worden. Evenmin was de bekering een zuiver politieke strategie. Het belang dat vorsten en aristocraten hechtten aan relieken, heiligenverering en collectieve gebeden in hun naam bewees dat oprechte religieuze overwegingen meespeelden. Ook de aura van 'christelijke monarch', heersend bij de gratie Gods en met steun van de Kerk, versterkte de legitimiteit van koningen, zoals de volgende sectie betoogt.

Het christelijke koningschap

Eenmaal bekeerd, rekenden postimperiale koningen de verspreiding en bescherming van hun religie tot hun verantwoordelijkheden. Zowel vorsten als kerkelijke leiders cultiveerden het ideaal van een christelijk koningschap. Clerici schiepen het model van

een vorst die, naar de woorden van Beda Venerabilis, 'beantwoordde aan de vereisten van de Kerk', en concreter: 'bescherming, patronage, vrijgevigheid, het voeren van christelijke oorlogen en bovenal, gehoorzaamheid aan de leer [van de Kerk]'. Koningen rekenden op hun beurt op kerkelijke elites voor de legitimatie en sacralisatie van hun soevereiniteit.

Vele clerici entten deze visie op het Romeins-christelijke **ideaal van Constantijn de Grote**. Niet alleen Clovis werd expliciet aan hem gespiegeld. Ook in het Visigotische Rijk vergeleken bisschoppen Reccared met de keizer-bekeerling na zijn conversie in 586. Constantijn stond als energieke verspreider van het geloof, oprichter van kerken en bewaker van de orthodoxie (zie hoofdstuk I) model voor een vroom en christelijk geïnspireerd vorst. Verder had Constantijn zich ook in interne kerkelijke aangelegenheden doen gelden – een interessant precent bood voor postimperiale monarchen.

Ondanks hun dynastieke discontinuïteit gingen de **Visigotische koningen** het verst in hun christelijke visie op bestuur. Tijdens de 'nationale concilies' in de politieke en religieuze hoofdstad Toledo, het 'nieuwe Jeruzalem', mengden zij zich actief in spirituele zaken. Deze bijeenkomsten belichaamden de symbiose tussen de Visigotische Kerk en het hof. Samen met de bisschoppen stelden koningen er kerkelijke voorschriften op, over liturgie, geloofsverspreiding en klerikale discipline. Daarnaast bevalen de concilies in heel het rijk gebeden voor vorst en koninkrijk.

Gedurende de zevende eeuw ontwikkelden de Visigotische bisschoppen een **theocratische ideologie** van het koningschap als een door God ingesteld ambt (*ministerium*). Deze visie uitte zich tevens in uitgebreide kroningsrituelen en de zalving van de vorst met heilige olie door de aartsbisschop van Toledo. Dit ritueel symboliseerde de overgang van een verkozen edelman tot een semipriesterlijke koning, die enkel verantwoording aflegde aan God. Vermoedelijk moest dit heilige aura een antwoord bieden op het endemische aristocratische geweld, dat niet zelden de vorst viseerde.

Daarnaast uitte dit christelijke koningschap zich in de strijd tegen ketters en ongelovigen. Na de bekering van Reccared keerde de Visigotische monarchie zich tegen de joodse bevolking, de enige religieuze minderheid die nog overbleef. Na een periode van tolerantie kondigden de zevende-eeuwse concilies een reeks discriminerende wetten af. Zo verbood koning Sisebut (r. 612-21) de joodse bevolking een openbaar ambt te bekleden, te huwen met een Roomse christen en christenen te bekeren – op dat laatste stond zelfs de doodstraf. Deze radicalisatie zette zich door onder koning Ervig (r. 687-702), die de joodse religie volledig verbood.

Algemeen bogen de Frankische concilies, in tegenstelling tot de Visigotische, zich hoofdzakelijk over klerikale en spirituele aangelegenheden. Frankische bisschoppen speelden slechts een beperkte rol in het seculiere bestuur, tenzij ze aan het hof verbleven als adviseurs. De Merovingische vorsten mengden zich daarentegen actief in kerkelijke benoemingen in hun kernland. De meeste

bisschoppen en abten waren echter machtige aristocraten en bleven na hun aanstelling sterk ingebed in lokale adellijke netwerken. Daardoor was de koninklijke invloed over hen vaak beperkt.

Verder beschouwden de Frankische bronnen hun koningen verantwoordelijk voor de **geloofs-verspreiding en de strijd tegen ketterij**. Dat blijkt uit het volgende getuigenis over Clovis' veldtocht tegen de destijds ariaanse Visigoten in Aquitanië.

Aldus sprak koning Clovis tot zijn volgelingen: "Het valt me zwaar dat deze Arianen een deel van Gallië bezetten. Laat ons optrekken met Gods steun, hen veroveren en hun land onder onze controle brengen."

GREGORIUS VAN TOURS, *HISTORIAE*, § 2.37

Het is onmogelijk om na te gaan of religie werkelijk de hoofdreden was voor de Frankische expansie in het zuidwesten van Gallië. Gregorius schreef immers meer dan vijftig jaar na de feiten. Contemporaine brieven bevestigen dat minstens een deel van het Aquitaanse episcopaat de Frankische koning zag als verdediger van het Roomse geloof. Dat liet hem waarschijnlijk toe zijn veroveringen op religieuze gronden te legitimeren. Daarnaast diende het relaas van Gregorius van Tours om Clovis voor te stellen als een christelijk model voor zijn opvolgers. De Merovingische vorsten steunden dan ook actief de stichting van rurale kloosters door de Ierse missionaris Columbanus (d. 615) in het Frankische Rijk.

Eenmaal bekeerd, faciliteerden ook de **Angelsaksische koningen** de uitbouw van kerkelijke structuren in hun rijken. Zo sponsorden zij de missionering en de stichting van nieuwe bisdommen, ofwel in oude Romeinse steden (bijvoorbeeld Canterbury, Londen en York), ofwel bij hun koninklijke residenties (bij-

voorbeeld Lichfield in Mercia en Lindisfarne aan de kust van Northumbria). De schaarse bronnen vermelden ook concilies voorgezeten door Angelsaksische vorsten, onder meer Æthelbald van Mercia en zijn zoon Offa. Het samenroepen van bisschoppen van binnen en buiten hun directe machtsgebied versterkte wellicht hun aanspraak op suprematie.

Vanaf de late negende eeuw deden Alfred de Grote en zijn opvolgers steeds meer een beroep op de clerus voor het ontwikkelen van een koninklijke ideologie, die sterk beïnvloed was door de Karolingische en Ottoonse dynastieën. De bisschoppen aan het hof presenteerden hen als door God aangestelde monarchen, rechters en bemiddelaars. De triomf over de 'heidense' Noormannen zette deze bewering kracht bij. Op die manier trachtten de koningen hun claim als leiders van het hele Angelsaksische Rijk te schragen.

In **Italië** was de symbiose tussen het wereldse en het spirituele gezag minder ontwikkeld. Doordat de senaat pas in de late zesde eeuw in onbruik raakte, opteerden relatief gezien minder Romeinse en Italiaanse aristocraten voor een bisschoppelijke carrière. Bovendien waren de Ostrogotische leiders uitgesproken ariaans, net als de aanvankelijke meerderheid van de Longobarden. Dat vertroebelde de verhoudingen met de Romeinse Kerk, net als de Longobardische expansiedrang op de pauselijke territoria. De Kerk speelde daardoor geen structurele rol in het bestuur en evenmin vormde zij een unificerende factor in het koninkrijk, zoals in het Visigotische en het Frankische Rijk.

In al deze rijken deden vorsten aan **religieuze patronage**, door schenkingen aan of stichting van kerken en kloosters. Meestal waren hun motieven zowel spiritueel als wereldlijk. De associatie van een dynastie met bepaalde heiligheden en bijhorende relieken mobiliseerde bovennatuurlijke krachten voor het succes en het zielenheil van de monarchie. Daarnaast verankerden vorsten hun lokale macht door de oprichting en beïnvloeding van kerkelijke instellingen. Ten slotte groeiden vele kerken en religieuze gemeenschappen uit tot rijke instellingen, met een uitgestrekt grootgrondbezit en bijhorende landbouwopbrengsten. Wie deze controleerde, kreeg toegang tot aanzienlijke fondsen en inkomsten. Deze motieven komen verder aan bod in hoofdstuk VI en VII.

Afbeelding 25. Koning Æthelstan (r. 927-39) overhandigt een boek aan St. Cuthbert, illustratie in een manuscript van het heiligenleven van St. Cuthbert door Beda Venerabilis. Dit is tevens het oudste, contemporaine portret van een Engelse koning. Bron: Wikimedia, Dcoetzee.

CONCLUSIE

In de vijfde en de zesde eeuw ontstonden in West-Europa een veelheid aan nieuwe politieke entiteiten onder ‘barbaars’ militair leiderschap. Aanvankelijk trachtten deze machthebbers zich in te schrijven in het imperiale systeem. Mettertijd vervaagde deze formele, imperiale cliëntrelatie en profileerden zij zich als koningen van autonome rijken. Dit proces ging gepaard met de wederzijdse assimilatie van Romeinen en ‘barbaren’ en het verdwijnen van het onderscheid tussen burgers en soldaten. Tegelijk maakten het Romeinse fiscale systeem en juridische tradities stilaan plaats voor een politiek systeem dat hoofdzakelijk steunde op militaire dominantie en patronage. Deze evoluties voltrokken zich regionaal op verschillende momenten en snelheden. In Brittannië deemsterde de Romeinse invloed het vroegst en het snelst weg. In Zuid-Gallië, Hispanië en Italië leefden de imperiale tradities langer door.

De postimperiale rijken bestonden uit adellijke netwerken, die door verschillende elementen samengehouden werden. Allereerst was er de loyaliteit aan de vorst, die de aristocraten aan zich bond door zijn militair leiderschap en een systeem van patronage en reciprociteit. Een sterke koninklijke autoriteit bood tevens legitimatie voor de lokale macht van edellieden. Daarnaast bevorderden onderlinge huwelijken de samenhang binnen de adellijke confederaties. Ten slotte speelde het gedeelde katholieke geloof een unificerende rol. De

steun van de Kerk, de sterkst uitgebouwde institutie in vroegmiddeleeuws Europa, versterkte aanzienlijk de cohesie van de Frankische, de Angelsaksische en de Visigotische koninkrijken.

Vele ‘barbaarse’ rijken werden vernietigd of geïntegreerd in grotere gehelen onder een machtiger buur. Toch ontstonden in West-Europa enkele coherente politieke systemen die meerdere eeuwen standhielden. Uit het versnipperde Brittannië consolideerden zich de rijken van Northumbria, Mercia en Wessex, waarvan het laatste een precare eenheid realiseerde in de Angelsaksische invloedssfeer. In Hispanië heersten de Visigotische vorsten over een duurzaam rijk, dat pas in de jaren 710 onderging. In Noord-Italië ontstond in de late zesde eeuw een decentraal rijk met urbane focus, dat in de late achtste eeuw opging in het Frankische Rijk. De Franken waren militair en politiek het meest succesvol. Zij breidden hun invloedssfeer uit over het leeuwendeel van Gallië en veroverden ook uitgestrekte gebieden over de Rijn. Het volgende hoofdstuk bespreekt hoe daar in de achtste en de negende eeuw een nieuwe ‘imperiale’ orde tot stand kwam onder de dynastie van de Karolingen.

HOOFDSTUK V

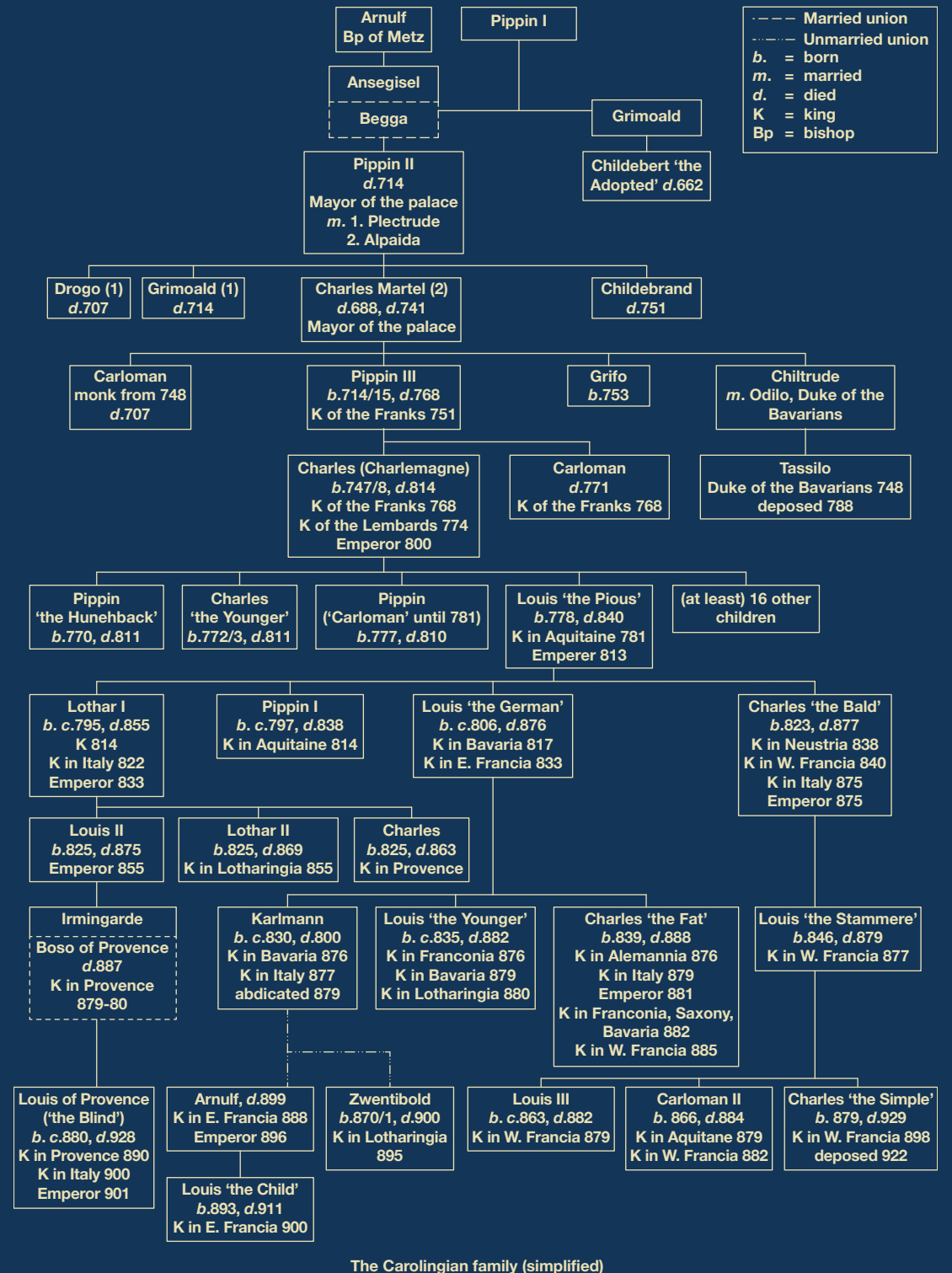
DE KAROLINGISCHE RIJKEN: AMBITIE EN REALITEIT

In de Europese geschiedenis is de Karolingische dynastie zonder meer uniek te noemen. De hegemonie die de Franken onder Karolingische leiding vestigden, was ongezien in post-imperiaal West-Europa. In omvang bleef hun invloedssfeer ongeëvenaard tot het Habsburgse Rijk in de vroege zestiende eeuw. Op het hoogtepunt in de vroege negende eeuw omvatte de Frankische invloedssfeer een gebied van meer dan een miljoen vierkante kilometer, met ongeveer 700 koninklijke landgoederen, 180 bisdommen, 700 kloosters en 150 koninklijke residenties. Hoewel de Karolingische familie het rijk in de negende eeuw herhaaldelijk opdeelde, bleven de deelrijken tot 888 verenigd onder één dynastie. Dat alles heeft historici ertoe bewogen om de Karolingen te beschouwen als de ‘familie die Europa vormde’ en eenheid bracht in het versnipperde continent. Dit hoofdstuk zal deze bewering kritisch onder de loep nemen.

Naast de spectaculaire expansie van de Karolingen, zijn ook hun bestuurlijke, administratieve en culturele verwezenlijkingen indrukwekkend. Meer dan de Merovingen slaagden zij erin de lokale edellieden aan zich te binden. Ook gaf het Karolingische hof een intellectueel doordachte en ongezien ambitieuze invulling aan het koningschap. Daarbij ontwikkelden Karel de Grote en zijn zoon Lodewijk een collectief moreel-religieus project om het zielenheil van hun onderdanen te vrijwaren. Ook na het uitsterven van de Karolingische koningen in de loop van de tiende eeuw leefde hun invloed door in de ‘post-Karolingische’ rijken.

Door hun dominantie in West-Europa konden de Franken zich met reden de opvolgers van het Romeinse Rijk noemen. Deze imperiale ambities culmineerden uiteindelijk in de keizerskroning van Karel de Grote in 800. Vijf van zijn directe opvolgers zouden eveneens deze titel voeren. En ook in het post-Karolingische tijdperk namen vorsten de keizerlijke traditie weer op, tot in de negentiende eeuw, in navolging van de illustere dynastie.

De structuur van dit hoofdstuk is vijfdelig. Het begint met de politieke opmars van de dynastie van hofmeiers tot keizers. Vervolgens wordt besproken hoe de Franken onder de Karolingen in de achtste eeuw hun macht uitbreidden tot ver buiten de Merovingische invloedssfeer. Daarna is er aandacht voor de werking van en ideologie achter het Karolingische politieke systeem. De vierde sectie bespreekt het tijdperk dat traditioneel wordt beschouwd als het ‘verval’ van de Karolingen en stelt deze zienswijze in vraag. Ten slotte komen de post-Karolingische rijken aan bod, in het bijzonder de West- en Oost-Frankische Rijken.

VAN HOFMEIERS TOT KEIZERS (C. 623-800)

Dit gedeelte behandelt de opmars van de Pepiniden en Karolingen van de vroege zevende eeuw tot en met Karel de Grote. Achtereenvolgens bespreken we hun monopolisering van

het hofmeierschap; hun toe-eigening van het koningschap in het Frankische Rijk en hun aanspraken op de keizerstitel.

HOFMEIERS VAN AUSTRASIË EN NEUSTRIË (623-751)

De bakermat van de Pepiniden, later bekend als de Karolingen, lag in de Ardennen, waar zij al in de late zesde eeuw uitgestrekte landerijen bezaten. Vanaf de tweede helft van de zevende eeuw breidden zij hun politieke invloed uit in het Merovingische deelrijk Austrasië. Dat deden ze door middel van strategische huwelijken, militaire campagnes, invloed over strategisch gelegen abdijen en het bezetten van cruciale kerkelijke en politieke posities. Sinds 623 monopoliseerden de Pepiniden de functie van hofmeier (zie hoofdstuk IV) van Austrasië. Daarmee bekleedden zij een unieke machtspositie, die vaak de inzet was van bloedige vetes. Als bemiddelaars tussen de koning en de Austrasische adel domineerden zij gaandeweg het bestuur aan het hof.

In de tweede helft van de zevende eeuw maakten de Pepiniden handig gebruik van de spanningen tussen de Austrasische en de Neustrische aristocratie. Die escaleerden in 687

met een veldslag in het Noord-Franse Tertry, waar de Austrasiërs onder leiding van hun hofmeier **Pepijn II van Herstal** de aanvallende Neustriërs versloegen. Deze slag bestendigde de opmars van de Pepiniden, die nu ook in Neustrië hun invloed wisten uit te breiden. Dat bereikten ze via de gebruikelijke middelen: huwelijken in vooraanstaande Neustrische dynastieën en benoemingen van bondgenoten in strategische bisdommen en abdijen. Uiteindelijk stelde Pepijn II een bondgenoot en later ook zijn zoon Grimoald aan tot hofmeier van Neustrië. Zo bekleedde zijn familie deze cruciale functie in de twee belangrijkste Merovingische deelrijken. Bovendien voerde Pepijn het militaire opperbevel over de Franken, in campagnes in Friesland en Alemannië, in de plaats van de Merovingische koning.

Deze machtspositie bleef niet onbetwist. Na de dood van Pepijn II en zijn zoon Grimoald volgde een driejarige successiecrisis rond

het hofmeierschap. Pepijns weduwe, Plectrude, benoemde haar minderjarige kleinzoon tot hofmeier om die functie in de familie te houden. Ze stuitte daarbij op verzet van de Neustrische edellieden, die gesteund werden door de Friezen. Uiteindelijk overwon **Karel Martel**, een bastaardzoon van Pepijn II, de Neustriërs en Friezen in Vinchy in 717. Daarop zette hij Plectrude opzij, nam de leiding van zijn familie over en stelde een nieuwe Merovingische koning aan in Austrasië.

Door verdere militaire campagnes en *biological accident* bemachtigde hij uiteindelijk in 719 het hofmeierschap van Austrasië en Neustrië. Tussen 718 en 737 verenigde hij de **twee deelrijken onder één hofmeier** en één Merovingische vorst. Die laatste speelde inmiddels een louter symbolische rol, terwijl

de werkelijke macht bij Karel Martel lag. Na de dood van Theuderik IV in 737 stelde Karel zelfs geen nieuwe koning meer aan.

Toch was de positie van de Pepiniden (vanaf nu Karolingen, vernoemd naar Karel Martel) als hofmeiers nog steeds niet onbetwist. Na de dood van Karel Martel in 741 volgde opnieuw een successiecrisis. Karels zonen, **Pepijn III de Korte** en **Karloman**, versloegen de rebellerende edellieden uit Friesland, Aquitanië, Beieren en Alemannië en stelden in 743 opnieuw een Merovingische vorst aan, Childerik III (r. 743-51), tevens de laatste uit deze dynastie. Wellicht was deze aanstelling een geste om hun loyaliteit aan de Merovingische dynastie uit te drukken. In 747 trad Karloman in een klooster en liet het hofmeierschap van Neustrië aan Pepijn III, die net als zijn vader de functie in de twee deelrijken cumuleerde.

KONINGEN VAN HET FRANKISCHE RIJK (751-840)

Hoewel de hofmeiers sinds Karel Martel de werkelijke macht in het Frankische Rijk uitoefenden, genoot het Merovingische koningschap nog steeds een onmiskenbare autoriteit. De conservatief ingestelde Frankische aristocraten hechtten sterk aan de dynastie die al driehonderd jaar hun monarchen leverde. Toch slaagde Pepijn III de Korte erin om in 751 Childerik III af te zetten en hem daarna naar een klooster te verbannen. Vervolgens eigende hij zich het koningschap toe en besteeg hij als eerste Karolingische vorst **Pepijn I (r. 751-768)** de troon.

Historici stellen dat de vroege Karolingen worstelden met een **gebrek aan legitimiteit**. De vroegste getuigenissen over Pepijns coup zijn veelal propagandistisch van insteek en pogen de machtsovername te rechtvaardigen. Bijgevolg zijn er weinig betrouwbare bronnen over de precieze omstandigheden. De rechtvaardiging lag enerzijds in een negatieve beschrijving van de late Merovingen als ineffectieve schijnvorsten. De boodschap erachter was duidelijk: zelfs vóór Pepijns kroning had de Frankische adel al decennialang de Karolingische hof-

meiers gehoorzaamd, die het werkelijke bewind voerden in plaats van de futloze Merovingen. Een onkritische lezing van

deze bronnen heeft het eenzijdige beeld van ‘vadsige’ koningen in de geschiedschrijving eeuwenlang gekleurd:

De [Merovingische] vorst deed niets anders behalve zich te vergenoegen met de koningstitel, zijn golvend haar en lange baard, te tronen en de heerser te spelen, te luisteren naar ambassadeurs die van overal arriveerden en hen weg te zenden, alsof het zijn verantwoordelijkheid was, in bewoordingen die feitelijk aan hem gesuggereerd, of zelfs opgelegd waren.

EINHARD, *VITA KAROLI*, § 1

Anderzijds compenseerden deze Karolingische bronnen het gebrek aan legitimiteit door hun unieke **band met de Frankische en Romeinse Kerk** te benadrukken. Met hun religieuze aura toonden de nieuwe machthebbers zich verheven boven de vele andere Frankische geslachten. Vooreerst werd Pepijn I in 751 niet louter gekroond maar ook gezalfd. Een dergelijke zalving was nieuw voor een Frankische koning. Het ritueel, geïnspireerd door de koningen uit het Oude Testament en de klerikale wijdingen, symboliseerde de semireligieuze positie van de vorst als seculiere én spirituele autoriteit. Het werd uitgevoerd door de invloedrijke bisschop en missionaris Bonifatius van Mainz (d. 754). Voor zijn machtsovername kon Pepijn dus al rekenen op de steun van prominente Frankische geestelijken.

Sinds Pepijn II hadden de Pepiniden zich al geassocieerd met Angelsaskische **missionarissen** als Bonifatius. Die trokken naar het continent om de heidenen over de Rijn te bekeren, in het zog van de Frankische legers. Zo trokken Willibrord (d. 739) en Bonifatius

rond in Friesland, Hesse en Thüringen, waar zij nieuwe kerkgemeenschappen en bisdommen oprichtten. In deze missies konden zij rekenen op militaire bescherming van de Pepiniden. Deze bijdrage aan de kerstening versterkte hun religieuze autoriteit als Frankische leiders.

Ten slotte gebruikte Pepijn de **steun van de paus** om zijn coup te rechtvaardigen. In 754 ontving de vorst een tweede zalving op een nieuwe kroningsplechtigheid, ditmaal van paus Stefanus II, opnieuw in Soissons.³⁴ Hoewel een contemporaine bron doet uitschijnen dat de paus de machtsgreep vooraf had goedgekeurd, was zijn steun wellicht het gevolg van een eerdere gunst van Pepijn ten aanzien van Stefanus. Sinds 751 bedreigden de Longobarden de pauselijke bezittingen ten noorden en ten zuiden van Rome. Voor militaire bijstand kon de paus niet langer rekenen op het Byzantijnse rijk, dat in crisis verkeerde. In 753 wendde Stefanus II zich tot de nieuwe Frankische koning Pepijn I, die de Longobardische dreiging vlot wist

te bedaren met twee campagnes, in 755 en 757. Kort daarop bekrachtigde de koning het pausdom in het bezit van Ravenna en een reeks gebieden in Centraal- en Noord-Italië die hij veroverd had op de Longobarden. Deze zogenaamde *donatio pippini* (‘schenking van Pepijn’) legde de basis voor de territoriale macht van de paus, en dus voor de latere ‘pauselijke staten’.

De belofte van militaire bijstand lag waarschijnlijk aan de basis van de pauselijke steun aan de Karolingische dynastie en de zalving

van 754. Daarnaast tonen deze betrekkingen een fundamentele **diplomatieke koerswijziging van het pausdom**. Na 754 zouden pausen zich niet langer wenden tot het Byzantijnse rijk voor steun, maar werden de Frankische koningen hun bevoorrechte bondgenoten. Omgekeerd beschouwden de Karolingen de bescherming van de Romeinse Kerk, en bij uitbreiding de hele christenheid, voortaan als hun heilige missie. Dat zou des te meer het geval zijn onder de opvolger van Pepijn I, Karel de Grote (r. 768–814).

DE AANSPRAAK OP DE KEIZERSTITEL (800)

De hechte relaties tussen het pausdom en de Karolingische dynastie culmineerden in de beroemde keizerskroning van Karel de Grote op kerstnacht 800. Deze vond plaats in een specifieke **politieke context**. In het laatste kwart van de achtste eeuw had Karel de Grote via annexatie en diplomatieke druk de Frankische hegemonie gevestigd in West-Europa. Door de Longobardische kroon op te eisen bestendigde hij in 773 zijn aanwezigheid in Noord-Italië. In de verovering van dit rijk hadden pauselijke belangen opnieuw een rol gespeeld. Tegelijk bouwde de intellectuele en klerikale entourage van Karel de Grote verder op het sacrale model van koningschap van zijn vader Pepijn. Een assertievere houding op doctrinair vlak leidde intussen tot botsingen met de Grieks-orthodoxe kerkleiders in het

Byzantijnse rijk. Daar voerde sinds 797, bij gebrek aan een mannelijke monarch, keizerin Irene (d. 803) het bewind.

Ook de bijzondere **omstandigheden** in Rome rond de eeuwwisseling zijn hier relevant. Paus Leo III ontvluchtte in 799 de stad na een verijdelde aanslag, beraamd door vijandige Romeinse clans. Vervolgens zocht hij toevlucht bij Karel de Grote in diens paleis (*palts*) in Paderborn. De Frankische koning beloofde steun tegen de Romeinse aristocratie. Hij liet de kerkvorst met een militair gevolg escorteren naar Rome, waar Karel zelf overwinterde, aldus zijn adviseur en biograaf Einhard. Die beschrijft de kroning, in de Sint-Pietersbasiliek op kerstnacht 800, als volgt:

Toen ontving [Karel de Grote] de titels van Keizer en Augustus, waartegen hij aanvankelijk zo afkerig was, dat hij verklaarde dat hij nooit een voet in de kerk had gezet op de dag dat deze geschonken waren – hoewel het een belangrijke feestdag was – indien hij het plan van de paus had voorzien. Hij verdroeg geduldig de jaloezie die de [Oost-]Romeinse keizers lieten blijken na het aannemen van deze titels, want zij namen dit zeer kwalijk; en door middel van diplomatie en brieven, waarin hij hen als broeders aansprak, liet hij hun hooghartigheid wijken voor zijn grootmoedigheid, een eigenschap waarin hij zonder twijfel superieur bleek.

EINHARD, *VITA KAROLI*, § 28

Einhard's bewering dat Karel de Grote niet op de hoogte was van zijn aanstaande kroning klinkt ongeloofwaardig. De anekdote diende wellicht om de bescheidenheid van zijn patroon in de verf te zetten. Vermoedelijk had de vorst met zijn entourage de zogezegd spontane plechtigheid zorgvuldig georkestreerd en de aanspraak op het keizerschap weloverwogen gemaakt. Opvallend is ook de verwijzing naar de afgunst van het Byzantijnse hof, dat Karels keizertitel pas in 813 zou erkennen.

Hoe interpreteert de moderne geschiedwetenschap de Karolingische claim op het keizerschap? Enerzijds lijkt de titel louter **symbolisch**. In de praktijk had het keizerschap weinig tastbare gevolgen. Het Frankische Rijk verschilde fundamenteel van het West-Romeinse, in zowel omvang als politieke complexiteit. Het geoliede fiscale, administratieve en juridische systeem ontbrak bij de Franken. Verder gebruikte Karel de Grote de titel *imperator* slechts sporadisch in zijn briefwisseling en wetgeving. De latere geschiedschrijvers hechtten dus kennelijk meer belang aan deze titel dan Karel de Grote zelf.

Anderzijds zegt de keizerskroning veel over de **ambities** van Karel de Grote. Van koning van de Franken promoveerde hij tot opvolger van de Romeinse keizers. De Franken pakten dus de draad van het keizerschap, een vacante positie in het Westen sinds 476, opnieuw op. Daarmee gaven zij uitvoering aan de theorie van *translatio imperii*, die stelde dat het Romeinse Rijk en het keizerschap nu toebehoorde aan het nieuwe, uitverkoren, christelijke volk, de Franken. Zo gold het Romeinse Rijk onder Karel de Grote als culturele, religieuze en politieke inspiratiebron. Getuigen hiervan zijn onder meer zijn architecturale projecten (zie hoofdstuk VIII), zijn drang om de Romeinse liturgie als standaard op te leggen en zijn missie om de christenheid te beschermen, te leiden en uit te breiden.

Ondanks het inconsequente gebruik van de keizerstitel door Karel de Grote won de titel aan betekenis na zijn dood. Vijf koningen uit de volgende drie Karolingische generaties lieten zich door de paus tot keizer kronen.³⁵ Later eigenden vorsten en edellieden uit andere dynastieën zich de titel toe. Deze traditie werd

Afbeelding 1. De troon van Karel de Grote in de paltskapel te Aken, gebouwd in de jaren 790. Tot 1531 werd deze troon gebruikt in de kroningsceremonie van de Duitse koningen. De kapel maakte deel uit van een paleis, dat niet bewaard gebleven is. Het grondplan is gebaseerd op de zesde-eeuwse basiliek van San Vitale, te Ravenna. Bron: Wikimedia, Schaengel.

voortgezet tot de vernietiging van het Heilige Roomse Rijk door een nieuwe, Franse keizer, Napoleon I, in 1806.

De Karolingische claim op het keizerschap versterkte ten slotte het **prestige van het pausdom** in het Westen (zie hoofdstuk VI). Pausen kroonden keizers, de vorsten van het machtige Frankische Rijk en zelfverklaarde leiders van de christenheid. Keizers stonden

op hun beurt in voor de bescherming van de Romeinse Kerk, althans in theorie. In de praktijk gaf het militaire overwicht van de Franken in Italië hen een dominante positie tegenover het pausdom, vooral vanaf de tiende eeuw.

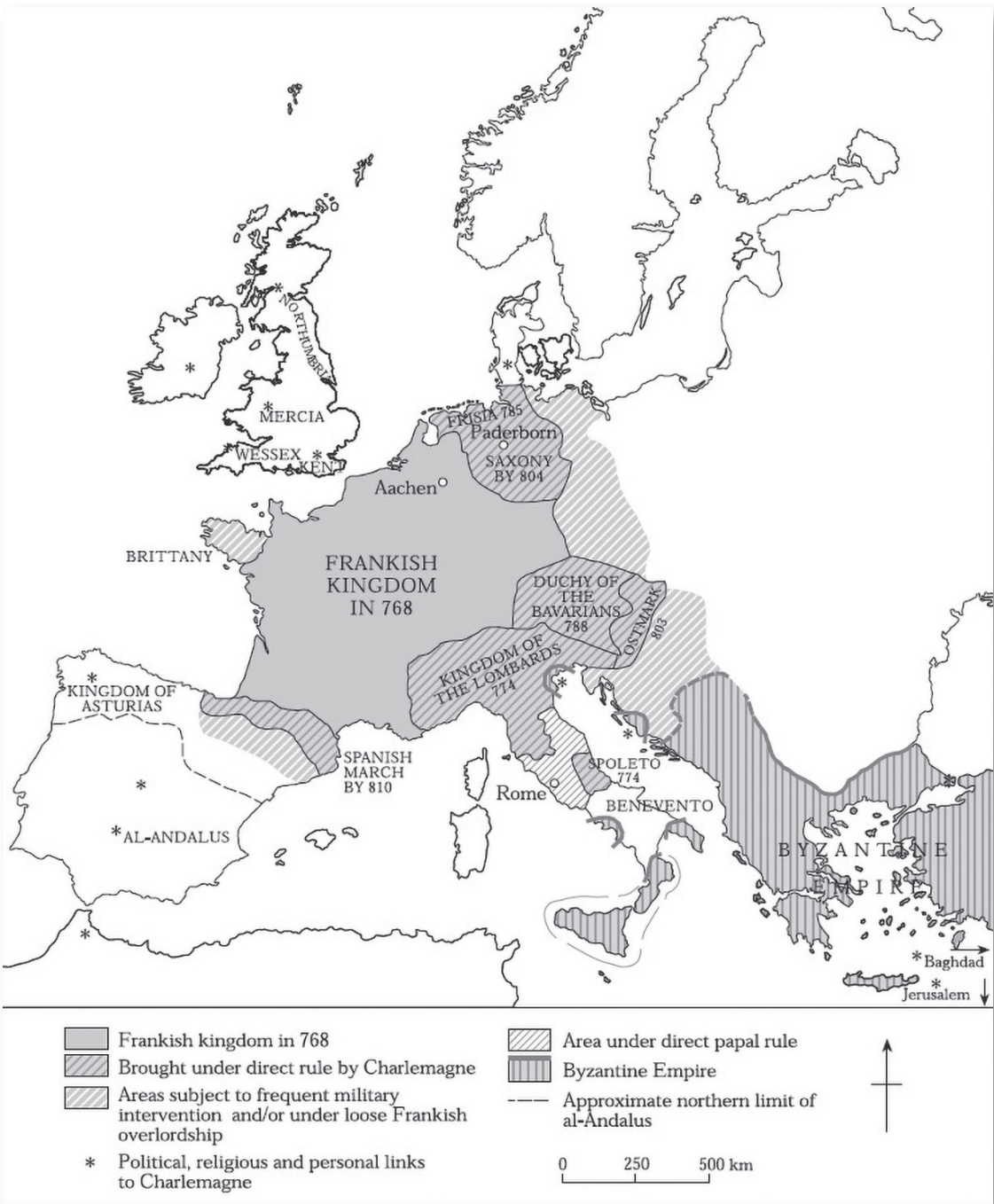
NAAR EEN FRANKISCHE HEGEMONIE (C. 717-814)

De politieke opmars van de Karolingen was onlosmakelijk verbonden met hun **militaire succes**. Karel Martel, Pepijn I en Karel de Grote leidden jaarlijkse campagnes. Deze veldtochten verenigden de Frankische aristocratie tegen externe vijanden, met het vooruitzicht op buit, land en tribuutgeld. Oorlog leverde de adel dus rijkdom op, waarmee zij meer volgelingen aan zich konden binden en hun macht uitbreidden. Op die manier wisten de Karolingen de regionale factiestrijd van de Frankische adel (in het bijzonder Neustrië versus Austrasië) te overstijgen. Toch kwam de Frankische hegemonie in West-Europa niet louter door directe militaire actie tot stand. Vaak breidden deze vorsten hun invloed uit via huwelijken of diplomatieke onderhandelingen, al dan niet onder militaire druk.

Het succes van het zelfverklaarde ‘onoverwinnelijke Frankische volk’ hield verband met zijn specifieke **socio-economische stratificatie**. Zo was de concentratie van rijkdom bij de elites in het Frankische Rijk sterker dan elders in Europa. Ter illustratie: de gemiddelde Frankische grootgrondbezitter bezat gevoelig meer land (minimaal tien *villae*) dan zijn Longobardische tegenhanger (gemiddeld vier tot acht *villae*). Zo beschikten de Karolingen en hun volgelingen over een immens kapitaal om de bijna continue oorlogsvoering te financieren.

In de achtste eeuw herstelden drie generaties van Karolingische leiders de Frankische hegemonie die de vroege Merovingen hadden gevestigd in de vijfde en de zesde eeuw. Karel de Grote breidde die zelfs uit over de traditionele grenzen met de duurzame onderwerping van de Longobarden en de Saksen. Zo verdubbelden de Karolingen de omvang van het Frankische Rijk. Vanaf de vroege negende eeuw stagneerde de expansie. De oprichting van ‘marken’ (*marca*), legerposten in grensgebieden (zie afbeelding 2), duidt op een nieuw militair beleid dat niet langer gebiedsuitbreiding vooropstelde, maar stabiele grenzen. Onder Lodewijk de Vrome bleef de militaire actie beperkt tot het bewaken van deze perifere zones. Dit gewijzigde beleid had ook politieke implicaties, die later aan bod komen.

De structuur van deze sectie is drieledig. Het eerste deel bespreekt hoe de Karolingen de Frankische greep versterkten over de perifere gebieden, die ooit tot de Merovingische invloedssfeer behoord hadden: Aquitanië, Beieren en Alemannië. Vervolgens komt de verovering van het Longobardische Rijk aan bod. Het derde deel gaat dieper in op de campagnes in de oostelijke periferie, tegen de Friezen, de Saksen, de Denen en de Avaren.

Afbeelding 2. Het Frankische Rijk onder Karel de Grote. Bron: Oxford University Press.

AQUITANIË, ALEMANNIË EN BEIEREN

Clovis en zijn zonen hadden Aquitanië, Alemannië en Beieren in de zesde eeuw onderworpen, maar tegen de vroege zevende eeuw regeerden de plaatselijke leiders feitelijk autonoom. Zij erkenden de autoriteit van de Merovingische vorst enkel in naam. Uiteindelijk wisten de Karolingen in de drie gebieden de machtsstructuren van de hertogen te ontmantelen. Vervolgens bonden ze de plaatselijke adel aan lokaal benoemde Frankische vorsten of magnaten. Zo herstelden zij de Frankische hegemonie die de Merovingen hadden gevestigd in de late vijfde en zesde eeuw.

De belangrijkste regio was het relatief verstedelijkte en geromaniseerde **Aquitanië**, de Gallische regio ten zuidwesten van de Loire. Hoewel Clovis dit gebied al in 507 had veroverd, lag het politieke zwaartepunt in de zevende eeuw bij lokale magnaten en bisschoppen. Die identificeerden zich van oudsher eerder als Romeinen dan als Franken. In 731 begon Karel Martel met raids en plundertochten. Daarbij profiteerde hij van de chaos en de economische drainage onder de Aquitaanse aristocratie ten gevolge van de Arabisch-Berberse rooftochten vanuit al-Andalus.

In deze context behaalde Karel zijn beroemde overwinning op het Arabisch-Berberse leger van Tariq bij Poitiers/Tours (732).³⁶ Hij speelde daarbij handig in op de noodkreet om militaire bijstand van de lokale magnaat Eudo. In extreemrechtse kringen wordt vaak ten onrechte beweerd dat Karel hier eigenhandig de islamistische opmars in het Westen tot staan bracht.³⁷

Wellicht waren de Arabische en Berberse legerleiders in de grensgebieden van al-Andalus louter uit op plundering en tribuutgeld, niet op de verovering van Aquitanië, laat staan West-Europa. In ieder geval wist Karel Martel vervolgens door herhaaldelijke campagnes zijn invloed in de regio te versterken, alsook in het zuiden van Bourgondië en de Provence.

Na Karels dood rebelleerde de Aquitaanse adel opnieuw tegen de Frankische overheersing. Pepijn I voerde een decennium lang oorlog (759-68), dit keer met effectieve territoriale controle tot doel. Dat deed hij door er Frankische garnizoenen te stationeren, door zich voormalig koninklijke domeinen toe te eigenen en door lokale bisschoppen en graven aan zich te binden. Ook installeerde hij een tiental Frankische edellieden op strategische plaatsen om de controle te versterken. Na lange, bloedige campagnes brak Pepijn uiteindelijk het verzet. De aanstelling van Lodewijk als junior koning van het *regnum* Aquitanië door zijn vader Karel de Grote in 780/1 vormde het sluitstuk van de integratie in het Frankische Rijk.

Net als in Aquitanië was in **Beieren** de Frankische invloed tegen de vroege achtste eeuw grotendeels weggedeemsterd. De plaatselijke hertogen van de dynastie van de Agilolfingen erkenden hun Merovingische soeverein slechts in naam. In 725 greep Karel Martel de hertogelijke successiestrijd aan voor een nieuwe campagne. Toch breidde de Frankische invloed vooral uit door huwelijken tussen de hertogelijke familie en de Karolingische.

Pepijn I installeerde in 753 Tassilo (r. 741-88), een Karolingische verwant aan moederszijde, als hertog. In 787 vielen de Franken echter opnieuw Beieren binnen. Volgens de Karolingische bronnen was dat een strafexpeditie na Tassilo's ongehoorzaamheid. Nadat de meeste Beierse aristocraten zich kort daarop bij de

Franken hadden aangesloten, gaf Tassilo zich nog hetzelfde jaar over. Karel zette hem af en sloot hem op in een klooster. In plaats van een nieuwe hertog installeerde hij graven in Beieren, onder de supervisie van zijn schoonbroer Gerold. Zo bond hij ook Beieren sterker aan de Frankische invloedssfeer.

HET LONGOBARDISCHE RIJK

De Frankische **invloed in Italië** manifesteerde zich al onder de Merovingen maar intensifieerde onder Pepijn III, die met twee korte expedities de Longobarden terugdrong uit de pauselijke bezittingen in Centraal-Italië. Destijds waren de Franken wellicht niet uit op duurzame annexatie. Dat veranderde onder Karel de Grote. Die veroverde in 774 na een maandenlang beleg de Longobardische hoofdstad Pavia. Daar liet hij zich datzelfde jaar tot koning van de Longobarden (*rex longobardorum*) uitroepen.

Zijn invasie kwam voort uit de groeiende **spanningen** met de Longobardische koning, zijn ex-schoonvader Desiderius, die de rebelse neven van Karel de Grote gesteund zou hebben. Daarnaast handelde Karel als beschermer van het pausdom, dat zich opnieuw bedreigd voelde door de expansiedrang van de Longobarden. Ook hun weigering om de Noord-Italiaanse steden rond Ravenna aan paus Hadrianus I terug te schenken, had het conflict aangewak-

Afbeelding 3. De 'ijzeren kroon' van de Longobarden, die zijn naam dankt aan de dunne ring (c. 1 centimeter) aan de binnenkant. Die bevatte volgens de traditie een relik: een nagel uit het heilige kruis van Christus, die de Longobardische koningin Theodelinda (d. 628) had verkregen. De kroon, die 22 edelstenen bevat, werd vervaardigd in verschillende stadia, tussen de vijfde en de negende eeuw. Naast Karel de Grote, hebben ook Karel V en Napoleon I dit artefact in hun kroning gebruikt. De kroon bevindt zich vandaag in de kathedraal van Monza. Bron: Museum and Treasury of Monza Cathedral.

kerd. Ten slotte werden de Franken wellicht aangetrokken door de economische rijkdom van het sterk verstedelijkte noorden van Italië.

Nadat Karel de 'ijzeren kroon' van de Longobarden had opgeëist, bleef enkel het hertogdom Benevento ten zuiden van Rome in Longobardische handen. De rest van Zuid-Italië stond

nog steeds onder Byzantijnse controle. Na een opstand van Longobardische edellieden in 776 stelde Karel Frankische aristocraten aan als lokale leiders over Noord-Italië. In 781 benoemde hij zijn zoon Pepijn tot junior koning van het Longobardische *regnum*, vanaf dan een semi-autonoom rijk onder een Karolingische vorst.

SAKSEN, FRIEZEN EN AVAREN

Net als de Merovingen ondernamen de Karolingen militaire expedities in de niet-geromaniseerde, Germaanse gebieden over de Rijn. Maar in tegenstelling tot hun voorgangers, slaagden de Karolingen erin deze streken **duurzaam te integreren** in het Frankische systeem. Hun campagnes begonnen al onder Pepijn II van Herstal en waren niet altijd gericht op verovering. Vaak ging het om raids, plundering, vergeldingsacties of

preëemptieve aanvallen om de oostgrens te stabiliseren. Toch resulteerden deze acties uiteindelijk in de onderwerping van Saksen en Friesland.

Frankische historiografen stelden deze expedities voor als heilige oorlogen, gericht op de kerstening van de grotendeels heidense bevolking. Zo beschreef Einhard de Saksische campagnes als volgt:

Geen enkele oorlog die de Franken ondernamen werd gevoerd met zoveel volharding en bitterheid, of kostte zoveel moeite, omdat de Saksen, zoals bijna alle Germanen, een woest volk zijn, overgeleverd aan duivelsverering, vijandig jegens ons geloof, en zij beschouwen het niet oneerbaar om alle wetten ten voeten te treden, zowel menselijke als goddelijke.

EINHARD, *VITA KAROLI*, § 7

Zulke propagandistische getuigenissen hingen een ongeloofwaardig beeld op van heroïsche missionarissen die in het zog van de Frankische legers de onbeschaafde, barbaarse bevolking naar het ware geloof leidden. Deze perceptie

leefde lang door in de geschiedschrijving, maar recent onderzoek heeft die voorstelling bijgesteld. Zo blijkt uit archeologische vondsten dat deze perifere gebieden niet homogeen heidens waren. Het christelijke geloof was

door eeuwen van militaire actie, culturele en economische uitwisseling doorgesijpeld naar de volkeren ten oosten van Rijn. Vermoedelijk waren de door de Franken gesteunde missionarissen vooral gechoqueerd door het gemak waarmee zij christelijke en heidense praktijken combineerden.

In de achtste eeuw wisten de Karolingische hofmeiers de **Friezen** duurzaam te onderwerpen. Hun gebied was hoofzakelijk interessant vanwege de handelsposten (*emporia*) Domburg en Dorestad. Frankische expedities begonnen al onder de zonen van Clovis in de vroege zesde eeuw. Pepijn II van Herstal hervatte de oorlogsvoering in de late zevende eeuw en drong door tot Utrecht en Dorestad tegen 695. Het moeilijk begaanbare Friese drasland en duinengebied vertraagden gevoelig de opmars. Daarnaast boden de Friezen verzet tegen de gedwongen bekingen. Uiteindelijk integreerde Karel Martel de Friese gebieden definitief in de Frankische invloedsfeer.

Ook met hun noordoostelijke burens, de **Saksen**, voerden de Franken al sinds de zesde eeuw oorlog. Opnieuw hadden deze expedities aanvankelijk geen duurzame verovering tot doel. De Saksen waren georganiseerd in een losse confederatie van kleinschalige, ver-

spreide boerengemeenschappen, waardoor de Franken zich niet konden richten tegen één vorst of leider. Hun gebied, het noordwesten van het huidige Duitsland, was uitgestrekt en dicht bebost. Het gebrek aan Romeinse wegen bemoeilijkte de communicatie.

Het conflict begon eind zevende eeuw met Saksische invallen aan de Frankische oostgrens tussen de Saale en de Rijn. Raids en vergeldingsacties aan weerszijden van de grens bleven een constante onder Karel Martel en Pepijn I. In 772 begon Karel de Grote met meer doelmatige en frequente campagnes, met het oog op duurzame verovering. Die verliepen moeizaam, omdat de Franken de kleine, verspreide gemeenschappen een voor een moesten onderwerpen. Door de externe Frankische dreiging schaarde een groot deel van de Saksische elite zich in de jaren 780 achter een leider, Widukind. Uiteindelijk brak Karel het verzet van de Saksische leiders, onder meer door massale executies. Widukind gaf zich over en liet zich dopen in 785. Tegen 790 had Karel de Grote de Saksen tot aan de Elbe grotendeels bedwongen. Na een nieuwe opstand in 793 volgden naast de gebruikelijke terechtstellingen ook massadeportaties:

De keizer zond zijn troepen naar Wihmodia (noorden van Saksen) [...] om daar mensen uit hun thuisland te verdrijven; en hij verwijderde ook de Saksen van over de Elbe uit hun woonplaats en verspreidde hen binnen zijn koninkrijk naar eigen goeddunken.

CHRONICON MOISSIACENSE (VROEGE NEGENDE EEUW)

Meer dan zijn andere oorlogen had deze expeditie een religieus motief, met kerstening als doel. Het christendom was in Saksen veel minder doorgedrongen dan in Friesland. Al in 772 vernietigde Karel het centrale heidense heiligdom Irminsul. Daarna volgden gewelddadige bekeringsoffensieven met massale doopsels onder dwang. Het religieuze syncretisme – het vermengen van christelijke en heidense elementen – onder de Saksen noopte Karel de Grote er in 782 toe draconische straffen op heidense riten uit te vaardigen. Hij legde ook een strikte naleving van de christelijke tradities op, zoals vasten en de betaling van tienden. Op termijn creëerde het ontstaan van kerkelijke instellingen zoals bisdommen en abdijen een Saksische elite van clerici en graven, opgeleid in Frankisch-christelijke traditie.

Ten slotte ondernam Karel de Grote in 791 een veldtocht naar het gebied van de **Avaren**, in de Donauvlakte (in het huidige Hongarije). De Avaren, aanvankelijk steppenomaden uit Mongolië, waren halverwege de zesde eeuw neergestreken in het Oost-Europese Donauebeken. Sinds de vroege zevende eeuw bedreigden zij de Franken aan hun zuidoostelijke grens. Na de aanval van Karels leger, bestaande uit Frankische, Saksische, Friese en Beierse legers, desintegreerde het Avaarse Rijk door interne verdeeldheid. In 796 slaagden de Franken erin door te dringen tot ‘de ring’ (*Hringum*), een centraal complex van Avaarse fortificaties en de koninklijke residentie. Zij bemachtigden er een ontzaglijke buit aan rijkdommen, die de Avaren hadden vergaard bij plundertochten in het Byzantijnse Rijk. De vijftien zwaarbeladen ossenwagens vol kostbaarheden verrijkten volgens Einhard aanzienlijk de Frankische adel en de Karolingen in het bijzonder.

Afbeelding 4. De Vrap Treasure, een verzameling kunstobjecten, mogelijk van Avaarse makelij, waaronder kelken, een sierkan en drinkbekers, gevonden in het dorp Vrap in Albanië. Dit hoogstaande edelsmeedwerk was vervaardigd uit goud en zilver buitgemaakt op de Byzantijnen of verkregen als tribuutgeld. Bron: Metropolitan Museum of Art, New York.

HET KAROLINGISCHE BESTUUR (C. 754-840)

Dit deel onderzoekt de structuur en de werking van het Karolingische Rijk, en hoe beide elementen evolueerden in de late achtste en negende eeuw. De vroege Karolingen waren in essentie warlords en soldatenkoningen. Zij bonden de Frankische aristocraten aan zich door gezamenlijke, cyclische militaire campagnes, door de verdeling van buit en via grootschalige bijeenkomsten aan het hof. De bestuurlijke complexiteit nam vooral toe na de periode van expansie, in de vroege negende eeuw. De hernieuwde aandacht voor schriftelijke communicatie, de drang naar juridische eenduidigheid, de versterkte controle op regionale machthebbers en de verregaande, moreel-religieuze ideologie duiden daarbij op de bijzondere ambitie van de dynastie. Deze politieke betrachtingen gingen gepaard met de overgang naar een nieuw militair beleid,

gericht op vrede en stabiele grenzen eerder dan expansie. Niet alle koninklijke aspiraties leidden tot succesvolle of langdurige resultaten. Toch bouwden de negende-eeuwse Karolingen een politiek systeem uit dat qua coherentie ongezien was in het postimperiale Westen.

De discussie over de eenheid en de coherentie van het Karolingische Rijk komt uitgebreid aan bod in dit gedeelte. Het eerste deel bespreekt de algemene krachtlijnen van het Karolingische systeem van collectieve machtsdeling en regicentrisme. Vervolgens is er aandacht voor de bestuurlijke en administratieve elementen waarmee vorsten hun greep op het lokale politieke leven probeerden te versterken. Ten slotte worden de moreel-religieuze en ideologische aspecten van de Karolingische politiek belicht.

CENTRALISTISCH OF REGICENTRISCH?

Resulteerde de militaire expansie van de Karolingen in een coherente politieke eenheid? Het antwoord op deze vraag is dubbel. Enerzijds vormde het Frankische machtsgebied geen eengemaakt staatkundig geheel onder centralistisch bestuur, maar een **conglomeraat van politieke entiteiten** die op verschillende

manieren aan de Frankische monarchie gebonden waren. Om die reden is ‘het Karolingische Rijk’ als term misleidend; het valt te verkiezen om over meerdere ‘Karolingische Rijken’ te spreken.

Anderzijds wist de Karolingische dynastie, meer dan de Merovingen, de plaatselijke elites aan het koninklijke gezag te binden. Reciprociteit stond opnieuw centraal. De Karolingen eisten loyaliteit en militaire bijdragen. Aristocraten ontvingen op hun beurt buit, land en politieke macht. Het Frankische Rijk was immers nog steeds een **netwerk van aristocraten** die zich in hun machtsuitoefening beriepen op de koninklijke autoriteit.

Anders gesteld: edellieden ontleenden de legitimiteit van hun regionale machtspositie aan hun associatie met het Karolingische hof. Dat hof kende hen **honores** toe: eretitels waaraan een vaag omschreven politiek ambt verbonden was, zoals graaf, hertog, bisschop of abt. Rivaliteit tussen Frankische aristocraten uitte zich vooral in het wedijveren om de gunst van de vorst. Hun loyaliteit hing dus af van een evenwichtige verdeling van *honores*. Wanneer zij die verdeling niet billijk achtten, stond hun trouw spoedig onder druk, zoals de regering van Lodewijk de Vrome aantoont.

Kortom, het Karolingische ‘regicentristische’ systeem was gebaseerd op **collectieve machtsdeling** met de koning als spil in een aristocratisch patronagenetwerk. Deze machtsdeling manifesteerde zich op alle niveaus. Zo stelden Karel de Grote en Lodewijk de Vrome hun zonen aan als junior koningen in de *regna* (enkelvoud: *regnum*), perifere koninkrijken buiten het Frankische kerngebied, zoals Beieren, Italië (Lombardije) en Aquitanië. Al op jonge leeftijd werden deze prinsessen naar de plaatselijke hoven gestuurd voor een immersie in de regionale aristocratische gebruiken. Op

die manier bonden Karel de Grote en Lodewijk de Vrome de plaatselijke edellieden aan een Karolingische (junior) vorst, die toegankelijk was en vertrouwd met de plaatselijke tradities en verzuchtingen.

Het regionale bestuur lag hoofdzakelijk bij **graven** (*comes*), **hertogen** (*duces*), **bisschoppen** en **abten**. Qua taakin-vulling leken Karolingische graven sterk op hun Merovingische voorgangers: zij hieven belastingen, zaten lokale rechtzittingen of *placita* (enkelvoud: *placitum*) voor en ronselden soldaten. De macht van graven varieerde, want hun machtsgebied (*comitatus* of graafschap) was geen duidelijk afgelijnd territorium. Hetzelfde gold voor hertogen, die doorgaans een meer omvangrijk en strategisch gebied bestuurden. Abten en bisschoppen kwamen veelal uit dezelfde aristocratische middens als hertogen en graven. Ook zij werden in toenemende mate beschouwd als koninklijke vertegenwoordigers, aangeduid door de vorst.

De machtsverhouding tussen regionale magnaten varieerde: zo regeerden de Karolingen over sommige gebieden via koninklijke abdijen, in andere streken domineerde een machtige graaf het lokale bestuur. Bovendien hing hun macht af van hun persoonlijk grondbezit, netwerken en invloed ter plaatse, eerder dan van een koninklijke aanstelling. Toch waren zij voor het behoud, de erfelijkheid en de legitimiteit van hun posities (*honores*) **afhankelijk van het koninklijke hof**. De competitie rond de *honores* binnen de adel was immers intens. En zolang de vorst militair succes boekte, gold enkel hij als legitieme scheidsrechter in dit regicentristische systeem.

ELEMENTEN VAN EENHEID

In de achtste eeuw slaagden de Karolingen erin de Frankische adel te verenigen onder de autoriteit van hun dynastie. Zij vestigden zo een regicentristisch systeem gebaseerd op machtsdeling met lokale magnaten. Deze paragraaf bespreekt het praktische luik van deze politieke eenmaking. Welke **instellingen en gebruiken** brachten deze cohesie tot stand?

Allereerst was de agressieve oorlogsvoering van de achtste eeuw essentieel voor de eenheid binnen het Frankische Rijk. Het succes van de **jaarlijkse campagnes**, geleid door de Karolingen, verenigde de elites die onder de late Merovingen door factievor-

ming en vetes verdeeld waren. Edellieden schaarden zich rond de koning en zwoeren trouw met het oog op een deel van de buit en de politieke macht (in de vorm van *honores*) die verovering opleverde. In deze campagnes leverden zij privélegers die zij op hun beurt aan zich bonden met gunsten en geschenken. De Frankische krijgsmacht bestond dus niet uit een staand leger, maar uit de persoonlijke troepen van regionale magnaten. Ook geestelijke leiders moesten soldaten mobiliseren, zoals deze oproepingsbrief van Karel de Grote aan abt Fulrad van Saint-Quentin uit 806 aantoont:

W e hebben besloten onze bijeenkomst dit jaar in het oosten van Saksen te houden, [...] te Stassfurt. We gebieden jou hierheen te komen, op de vijftiende dag voor de kalenden van juli, met al je soldaten, paraat en terdege bewapend, [...] zodat je van daaruit in staat bent om goed voorbereid elke richting die wij bevelen uit te trekken. [...] Elke ruiter moet een schild, een lans, een zwaard, een dolk, een boog en een pijlenkoker hebben, en je karren moeten divers gereedschap bevatten, namelijk bijlen, schaven, houtboren, planken, ijzeren spades en ander gerei dat nodig is in een leger. Verder moeten de karren voedsel voor drie maanden bevatten, tellend vanaf het assemblee, en wapens en kleding voor een half jaar.

Verder illustreert deze brief dat het koningschap van de Karolingen sterk geworteld was in de Frankische traditie van *assembly politics*, die zij van de Merovingen erfden. De vorst hield een **jaarlijkse bijeenkomst** (*placitum generale*) met zijn magnaten. Iedere edelman van betekenis tekende hier present. Deze gelegenheden dienden voor het afkondigen

van het koninklijke beleid en het uitklaren van geschillen. Daarnaast wedijverden aristocraten er om de gunst van de vorst door geschenkuitwisseling (*gift exchange*). Zo eindigde de brief aan Fulrad met de volgende boodschap:

Zend jouw geschenken, die je ons moet aanbieden op onze bijeenkomst midden mei, naar de plaats waar we ons zullen bevinden. Indien je reisschema [...] je toelaat om deze in persoon aan ons te schenken, verlangen we dat. Zorg ervoor dat je geen blijk geeft van nalatigheid in de toekomst, indien je wenst om bij ons in de gunst te staan.

Zulke ‘publieke’ vertoningen van het koninklijk gezag waren essentieel voor de legitimiteit van de monarch. Verder versterkten adellijke ‘groepsactiviteiten’ zoals banketten en jachtpartijen de samenhang onder de magnaten en hun loyaliteit aan de Karolingen.

Deze cruciale bijeenkomsten vonden plaats aan het hof, dat zich net als onder de Merovingen verplaatste tussen de koninklijke **residenties** op de *villae* van het Frankische kernland. Meestal bepaalden de plaatselijke voorzieningen en militaire campagnes de verblijfplaats van de vorst. Vanaf 796 frequenteerden vorsten met cyclische regelmaat een beperkter aantal sites, waaronder Frankfurt, Ingelheim en Nijmegen. Karel de Grote resideerde na 800 vooral in zijn nieuwe paleizencomplex in Aken. Ook zijn opvolger Lodewijk de Vrome verbleef daar het vaakst: hij regeerde meestal op afstand, zonder naar de uithoeken van zijn rijk af te reizen.

In vergelijking met de Merovingen maakten de Karolingen in hun bestuur aanzienlijk meer gebruik van schriftelijke communicatie. In de vroege negende eeuw richtten zij een **koninklijke kanselarij** op, belast met het opstellen en kopiëren van brieven, administratieve en juridische documenten. Voordien besteedden de Frankische vorsten die taken grotendeels uit aan kerkelijke instellingen. De centralisatie

van deze bureaucratische diensten aan het Karolingische hof leidde tot meer gestandaardiseerde administratieve stukken en regelmatigere communicatie met regionale heersers.

Capitularia (enkelvoud: *capitulare*) behoorden tot de belangrijkste bestuurlijke documenten. Deze koninklijke decreten, onderverdeeld in kapitels (*capitula*), combineerden seculiere en religieuze wetten die de koning en zijn magnaten op hun jaarlijkse bijeenkomsten uitvaardigden. Het precieze doel van deze documenten is voorwerp van discussie. Mogelijk dienden ze als ideologische beleidsverklaringen of als geheugensteun voor zowel het koninklijke hof als regionale machthebbers.

Een ander toonbeeld van de centralistische ambities van de Karolingen waren de **zendgraven** of *missi dominici*. Deze rondtrekkende gezanten opereerden in paren: meestal een seculiere edelman (graaf of hertog) en een geestelijke (bisschop of abt). Hun taak behelsde het toezicht op de naleving en de implementatie van koninklijke verordeningen op lokaal vlak. Zo oefenden zij een controlefunctie uit over de plaatselijke machthebber in een bepaalde gebiedsomschrijving (*missaticum*), die zij drie maal per jaar moesten bezoeken. In 806 verordende Karel de Grote in zijn paleis te Nijmegen het volgende:

Elke missus moet in zijn district zeer zorgvuldig de zaken onderzoeken, ordenen en afhandelen in overeenstemming met Gods wil en ons bevel.

Deze taakomschrijving toont opnieuw de ambitie van de Karolingische koning om zijn controle over lokale machthebbers te versterken. Was dit systeem effectief? Onderzoek wijst uit dat *missi* enkel inspecteerden in het Karolingische kernland, namelijk het gebied tussen Moezel, Maas en Rijn, waar het grootgrondbezit en de machtsbasis van de dynastie zich concentreerde. En zelfs daar werden de zendgraven niet systematisch ingezet. Bovendien duidde het hof in de praktijk vaak de lokale graaf of bisschop aan als zendgraaf in een bepaald *missaticum*. In dat geval gold de functie louter als eretitel. Ten slotte doet het gebrek aan verwijzingen naar *missi* in de bronnen na 870 vermoeden dat de functie langzamerhand in onbruik raakte.

Op rechterlijk vlak bestond er **geen uniform wetssysteem** voor het hele Karolingische Rijk. De verschillende volkeren – Franken, Longobarden, Beieren, Saksen – behielden hun eigen juridische tradities inzake grondbezit, status en criminaliteit. Onder Karel de Grote werden die voor de eerste keer op schrift gesteld. Deze wetten dienden vooral als vertrekpunt in onderhandelingen en conflictbemiddeling.

Toch streefde Karel de Grote ook hier naar eenheid en uniformiteit, vooral in zijn Frankische kernland. Daartoe vaardigde het hof **scabini** af naar lokale tribunalen (*placita*). *Scabini* waren juridische experts die advies en bijstand moesten leveren in deze gerechtsho-

ven, met het oog op meer systematische en gestandaardiseerde rechtspraak. Net als bij de *missi dominici* tasten historici in het duister wat de impact op lokaal niveau betreft. Maar opnieuw tonen de *scabini* de Karolingische ambitie om het bestuur en rechtssysteem te rationaliseren.

Rest nog één cruciale factor in het Karolingische eenheidsstreven: **religie**. De Karolingen profileerden zich als christelijke vorsten van een uitverkoren volk, verenigd in het geloof. Wetgeving en beleidsverklaringen opgesteld aan het hof tonen de ambitie om een christelijke moraal-religieuze orde te vestigen in het Frankische Rijk. De volgende sectie gaat daar dieper op in.

MOREEL-RELIGIEUZE AMBITIES

Een gedeelde **religieuze ideologie en identiteit** vormden misschien wel de meest cruciale pijler in het Karolingische eenheidsstreven. Meer dan hun Merovingische voorgangers, ontwikkelden de Karolingen het christelijke, semipriesterlijke karakter van hun koningschap. Initieel moest dit wellicht hun dynastieke legitimiteit opvijzen na de coup van 751. Toch schiet een louter strategische interpretatie tekort. Karolingische wetteksten tonen dat het koningschap van Karel de Grote en Lodewijk de Vrome in het teken stond van een omvattend en ambitieus moreel-religieus programma.

De indrukwekkende reikwijdte van het **moreel-religieuze programma** onder de Karolingen is ongezien in middeleeuws

West-Europa. Ook Romeinse, Byzantijnse, Visigotische en Merovingische dynastieën en vorsten hadden zich als christelijke monarch geprofileerd, net als velen dat deden na de Karolingen. De **collectieve ambitie** van hun koningschap is echter uniek. Ze beperkte zich niet tot de verspreiding en verdediging van de Kerk. Karels missie ging verder: hij was persoonlijk verantwoordelijk voor het zielenheil van zijn onderdanen. Om hun redding te verzekeren, moest de vorst de harmonie tussen God en de Franken, het uitverkoren volk, bewaren. Bijgevolg stond religie centraal in het bestuur. In 789 sprak Karel de Grote zijn clerus als volgt toe:

[...] Wij hopen op uw intellect een beroep te kunnen doen, o zielenherders van de kerken van Christus, gidsen van Zijn kudde en helderste lichten van de wereld, zodat u zich zou inspannen om het volk Gods met waakzame zorg en toegewijde aanmaning naar de weiden van het eeuwig leven te leiden, en dat u zou trachten om de ronddwalende schapen terug te brengen binnen de muren van het kerkelijke bolwerk door [...] goede voorbeelden en aansporingen, zodat een op de loer liggende wolf die afgeweken schapen [...] niet zou verslinden [...]. Moge uwe heiligheid allerzekerst weten dat wij met toewijding in dit werk en deze missie met u zullen samenwerken. Om deze reden hebben we u onze zendgraven gestuurd, die uit naam van onze autoriteit samen met u zullen verbeteren (corrigeren) wat verbeterd moet worden.

KAREL DE GROTE, *ADMONITIO GENERALIS* (789)

Cruciaal in dit collectieve moreel-religieuze project van de Karolingen was de notie **correctio** (correctie, verbetering of hervorming). Om harmonie te brengen tussen God en hun onderdanen, riepen zij op tot collectieve hervorming of *correctio*. Het doel van deze correctie was de eenmaking en de uniformering van de Frankische Kerk en religie. Door het opleggen van gezaghebbende standaarden over doctrine, kerkelijke discipline, liturgie en sacramenten zouden de Franken verenigd zijn in het juiste geloof. Een veelheid aan tradities (*microchristendoms*, zie hoofdstuk VI) was onverenigbaar met het idee van Gods eengemaakt, uitverkoren volk.

Bijgevolg mengde het hof zich in alle aspecten van de Frankische Kerk en religie. **Uniformiteit** gold daarbij als richtsnoer. Zo legden de Karolingen de regel van Benedictus op aan alle monastieke gemeenschappen. Ook kanunniken moesten zich voortaan aan een vaste regel houden. Verder kregen clerici van alle rangen gedetailleerde morele richtlijnen. Ook verscherpten de Karolingen de kerkelijke hiërarchie, vooral de autoriteit van aartsbisschoppen over de bisschoppen in hun kerkprovincie. Aan het hoofd van deze pikorde stond de koning. De vierde-eeuwse Vulgaat werd de standaardvertaling van de Bijbel (zie hoofdstuk VIII). De uitvoering van liturgie en kerkzang moest de Romeinse standaarden volgen. Heiligverklaringen konden enkel nog onder zeer strikte voorwaarden. Sacramenten, kerstening en prediking werden minutieus gereguleerd. Ten slotte verplichtte het hof de betaling van tienden en verbood het streng de restanten van heidense rites. Hoewel niet alle

maatregelen succesvol bleken, realiseerden de Karolingen een ongeziene uniformering van de Frankische Kerk.

Om deze ambitieuze *correctio* te volbrengen, moest het Karolingische hof rekenen op de medewerking van de clerus. Dat leidde tot een **ongeziene integratie van de Kerk in het koninklijke bestuur**. Bisschoppen en abten mochten niet langer vertegenwoordigers van de plaatselijke aristocratie zijn. Gaandeweg werden zij als koninklijke ambtenaren ingeschakeld in het bestuur. Seculiere en canonieke wetgeving waren nauwelijks nog van elkaar te onderscheiden, net als concilies en seculiere assemblees steeds vaker samenvielen.

Ook **seculiere elites** kregen moreel-religieuze voorschriften en werden dus geacht deel te nemen aan de collectieve *correctio*. Karolingische voorschriften rond wenselijk gedrag en loyauteit van graven en hertogen hadden stevast een religieuze ondertoon. Dezelfde ideologie komt terug in de publieke eden die aristocraten zwoeren aan de koning, op relieken van heiligen. Onder Lodewijk de Vrome lag de gangbare verklaring voor politieke crises in de verstoorde relatie tussen God en de Franken. Voor de Frankische elites was boetedoening – gaande van het verzaken van de jacht en het vasten tot de publieke penitentie van de koning zelf – een passend antwoord op rampspoed, militaire tegenslagen of verdeeldheid. Hun succes hing af van Gods oordeel over hun morele gedrag.

RIJKSDELINGEN EN TRANSFORMATIES (C. 814-888)

Tot vandaag beschouwen historici Karel de Grote als de meest succesrijke Karolingische vorst. Zowel de veroveringen als de bestuurlijke hervormingen in zijn 46-jarige koningschap zijn indrukwekkend. Zijn zoon Lodewijk de Vrome en zijn opvolgers in de negende-eeuwse deelrijken kregen minder glansrijke beoordelingen. De traditionele visie luidt dat na Karel het **langzame 'verval van de Karolingen'** begon. Deze achteruitgang zou leiden tot het uiteindelijke verdwijnen van de dynastie gedurende de tiende eeuw.

Deze interpretatie, aangehangen door negentiende- en vroege twintigste-eeuwse historici, gaat uit van drie verklaringen.

1. *Het einde van de Karolingische eenheid*: na de dood van Lodewijk de Vrome viel het Frankische Rijk uiteen en keerden de Karolingische vorsten van de deelrijken zich tegen elkaar.
2. *Externe invasies*: Scandinavische, Arabische en Slavische invallers aan de grenzen van de deelrijken zetten het politieke systeem van de Karolingen op fatale wijze onder druk.

3. *De adel als centrifugale kracht*: edellieden profiteerden van de onrust en de gehavende vorstelijke autoriteit om te rebelleren en uiteindelijk zelf naar koningschap te dingen.

Deze sectie evalueert deze zienswijze aan de hand van recenter onderzoek. Daarbij zal elk van deze drie verklaringen ter discussie staan, om te komen tot een meer afdoende evaluatie van deze transformatieve periode in het Frankische Rijk.

HET EINDE VAN DE KAROLINGISCHE EENHEID?

Volgens de eerste traditionele verklaring leidde de splitsing van het machtsgebied van Karel de Grote tot het 'einde van de Karolingische eenheid'. Karolingische vorsten in de deelrijken voerden vaak onderling oorlog, in plaats van gezamenlijk tegen een gemeenschappelijke vijand. Deze intradynastieke conflicten zouden de Karolingische autoriteit verder aantasten.

Frankische koningen waren echter **gewoon om hun rijk op te delen**. Ook de Merovingen hadden deze praktijk eeuwenlang toegepast. Een eengemaakt Frankisch Rijk was eerder de uitzondering dan de regel. Tot de jaren 1980 hebben historici rijkssdelingen vaak onterecht bestempeld als symptoom van verval. De moderne geschiedwetenschap daarentegen ziet in de verkaveling van Frankisch gebied in verschillende koninkrijken net een efficiënte politieke strategie. Een vorst bestuurde zo een beheersbaar gebied, waarbinnen hij gemakkelijk kon navigeren. Bovendien leidde een compacter rijk tot nauwere banden tussen koning en aristocratie, doordat het hof toegankelijker werd voor regionale elites.

Zo werd het Frankische Rijk al opgedeeld na de dood van Karel Martel en Pepijn I. Politieke ontwikkelingen of *biological accident* leidden in beide gevallen tot de uiteindelijke vereniging onder één vorst (Pepijn I en Karel de Grote, respectievelijk). Ook Karel de Grote deelde zijn enorme imperium op in deelkoninkrijken of *regna*, waar hij zijn zonen tot junior koning

benoemde. Zo vaardigde hij Pepijn, Karel en Lodewijk op jonge leeftijd af naar de hoven van respectievelijk Italië, Beieren en Aquitanië.

Lodewijk de Vrome

Karel de Grote voorzag dus, geheel in Frankische traditie, de **opdeling** van het *Rijk* onder zijn zonen. Een samenloop van verbanning en de pest (Pepijn de Bultenaar, d. 811), een hartinfarct (Karel de Jongere, d. 811) en andere ziektes (Pepijn van Italië, d. 810) besliste daar anders over. Lodewijk van Aquitanië, beter bekend als Lodewijk de Vrome (r. 814-40), overleefde als enige zijn vader en erfde zo het volledige Frankische Rijk en de keizerstitel in 814. Drie jaar na zijn aantreden werkte hij zelf een successieregeling uit, de *Ordinatio imperii* (817). Zijn oudste zoon Lotharius kreeg het Frankische kerngebied, Italië en de keizerstitel. Aquitanië en Beieren waren bestemd voor zijn jongere broers: Lodewijk erfde Aquitanië, Pepijn kreeg Beieren. Met deze regeling streefde Lodewijk naar een broederlijke coalitie van Karolingische *regna*, verenigd onder de autoriteit van zijn uiteindelijke opvolger, de 'senior' koning en keizer Lotharius.

De regering van Lodewijk de Vrome was echter minder stabiel dan die van zijn vader. Samen-gevat worstelde hij met twee samenhangende uitdagingen. Vooreerst moest Lodewijk het enorme **Frankische adellijke netwerk beheren** door de verdeling van machtsposities of *honores*. Door zijn verleden als junior koning verleende

hij veel gunsten aan Aquitaanse edellieden, waarmee hij voorname aristocraten uit het Frankische kernland vervreemde. Sinds het einde van de Frankische expansie nam het aanbod aan beschikbare machtsposities immers niet langer toe. Die situatie creëerde een aanzwellende groep van ontevreden edellieden.

De tweede uitdaging was de aanhoudende onenigheid over de **familiale successieplanning**. De regeling van 817 stond al snel ter discussie. In 823 leidde de geboorte van een nieuwe erfgenaam (Karel de Kale) uit Lodewijks tweede huwelijk tot zenuwachtigheid bij diens oudere zonen. In de daaropvolgende decennia streden Lodewijks zonen in wisselende coalities tegen hun vader, maar ook onderling voerden ze oorlog om een gunstiger erfdeel.

Deze **opstanden** (in 830 en 833-34) werden gesteund door een schare ontevreden edellieden, die zich telkens aan een rebelse Karolinger verbonden. Die gewoonte bewijst echter hun sterke loyaliteit aan de Karolingen, die als enige legitieme monarchen golden. Net als onder de Merovingen kozen rebellerende edellieden een lid van de heersende dynastie als boegbeeld van een opstand. In 833 zette Lotharius zijn vader tijdelijk af, maar uiteindelijk profiteerde Lodewijk van de verdeeldheid tussen zijn zonen om de overhand te halen. Het conflict ging echter door, ook na de dood van Lodewijk in 840.

Het Verdrag van Verdun

Uiteindelijk beëindigde een nieuwe, voorlopige erfregeling de broederstrijd in 843. Het beroemde Verdrag van Verdun verdeelde het Frankische Rijk op een nieuwe manier, in drie delen.

- De jongste zoon van Lodewijk de Vrome, Karel (II) de Kale kreeg het voornamelijk Romaanssprekende gebied ten westen van de Schelde, de Marne, de Rhône en de Saône, dat later het **West-Frankische Rijk** genoemd werd. De lange kustlijn had economische troeven maar was ook kwetsbaar voor externe invallers.
- Lodewijk (II) 'de Duitser', de vroegere junior koning van Beieren, erfde de Germaanssprekende gebieden ten oosten van de Rijn, door latere historici aangeduid als het **Oost-Frankische Rijk**. Dit was het minst geromaniseerde van de drie deelrijken en door de beperkte wegeninfrastructuur het moeilijkst te besturen.
- Ten slotte kreeg de oudste zoon van Lodewijk de Vrome, Lotharius, het zogenaamde 'middenrijk' – het later naar hem vernoemde **Lotharingen**. Deze smalle maar uitgestrekte strook verbond de Lage Landen ten oosten van de Schelde en het Rijnland met Noord- en Centraal-Italië. Het bevatte rijke en sterk uitgebouwde politieke centra in zowel Romaanse als Germaanse taalzones. Lotharius erfde ook het keizerschap, dat onverdeeld doorgegeven werd.

Afbeelding 5. Contemporaine voorstelling van Lodewijk de Vrome als *miles Christi* (soldaat van Christus), c. 826, Biblioteca Apostolica, Vaticaanstad, Codex Reg. lat 124, f.4v. De letters op de voorgrond vormen een gedicht van Rabanus Maurus, de aartsbisschop van Mainz en een invloedrijke Karolingische theoloog en poët. Bron: Wikimedia, Lestath.

Afbeelding 6. De rijksdeling van het Verdrag van Verdun (843). Bron: Wikimedia, Furfur.

De historische betekenis van het Verdrag van Verdun van 843 wordt vaak overschat. In de negentiende eeuw interpreteerden **nationalistische geschiedschrijvers** de opdeling als

voorafspiegeling van de Duitse en Franse natiestaten. In werkelijkheid was de regeling noch definitief, noch ingegeven door een

gedeelde identiteit in de deelrijken. Er waren al vele opdelingen aan het verdrag voorafgegaan en er zouden er nog vele volgen.

Toch vormt het Verdrag van Verdun een keerpunt. De manier van opdelen was immers nieuw. Karel de Grote en Lodewijk de Vrome hadden getracht om het Frankische kerngebied integraal door te geven aan hun oudste zoon. Perifere *regna*, zoals Italië, Beieren en Aquitanië lieten ze na aan jongere zonen. In het kerngebied, grofweg gesitueerd tussen de Moezel, de Maas en de Rijn, concentreerde zich het dynastieke grootgrondbezit. Deze rijke en vruchtbare regio werd de twistappel in de jarenlange broederstrijd die aan de regeling van 843 voorafging. Lodewijk de Duitser en Karel de Kale weigerden immers Lotharius' bezit van dit gebied te erkennen. Het gevolg was dat het Frankische **kernland in drie delen splitste**. Later zou het slechts eenmaal kortstondig verenigd worden onder één vorst, namelijk Karel de Dikke, van 885 tot 887 – opnieuw door *biological accident*.

Resulteerde deze opdeling in de politieke neergang van de Karolingen? De deelrijken die ontstonden onder Karel de Kale, Lotharius en Lodewijk de Duitser vertoonden alvast **geen uitgesproken tekenen van bestuurlijk verval**. Integendeel, een compacter rijk leidde tot nauwere banden tussen het hof en de adel. Ook het beeld van een voortdurende broederstrijd tussen Karolingische vorsten na 843 behoeft nuance. Ten eerste waren dynastieke familievetes niet nieuw. Zelfs Karel de Grote moest in 792 een opstand van zijn zoon Pepijn de Bultenaar neerslaan. Ten tweede heersten de vorsten van de deelrijken meestal in relatieve harmonie. Tussen 843 en 887 vermelden de bronnen maar liefst zeventig topontmoetingen tussen deze koningen. Deze dienden zowel voor conflictbemiddeling als voor overleg over gezamenlijke uitdagingen. De verdragen en *capitularia* die uit deze gelegenheden voortkwamen, benadrukten het belang van dynastieke eendracht:

Betreffende de vrede, eendracht en harmonie tussen de drie koninklijke broeders: Mogen zij verenigd zijn in een ware en geen valse liefdesband.

VERDRAG VAN MEERSEN (870)

Ten slotte heeft de gewijzigde **invalshoek van de geschiedschrijvers** in de tweede helft van de negende eeuw het imago van verdeeldheid versterkt. Tot 843 behandelden kronieken en annalen het Frankische Rijk als geheel. Na het Verdrag van Verdun concentreerden historiografen meestal op één deelrijk. Ook

stelden zij vaker koningen van andere rijken in een negatief daglicht. Tot de jaren 1980 namen historici deze focus op verdeeldheid en verval weinig kritisch over.

Afbeelding 7. Het evangelieboek van Lotharius, vervaardigd in de abdij van Saint-Martin te Tours, c. 849/51, Bibliothèque nationale de France, Parijs. Bron: Wikimedia, Financer.

Afbeelding 8. Psalter van Karel de Kale, vervaardigd vóór 869, Bibliothèque nationale de France, Parijs. Bron: Wikimedia, Dencey.

Rijksdelingen, eenmaking en 'biological accident'

Na de dood van Lotharius in 855 splitste het middenrijk opnieuw in drie. Ook de Oost- en West-Frankische deelrijken zouden later verder opgedeeld worden. Een gedetailleerde bespreking van de talrijke territoriale opsplitsingen en samensmeltingen tussen 855 en 925 zou dit betoog te ver leiden. Het fundamentele probleem lag elders. Meer dan erfdelingen, speelde

biological accident de Karolingen parten. Bij een teveel aan zonen dreigden versnippering en broederstrijd. Maar schaarste aan opvolgers was minstens even problematisch. Dat zou blijken nadat tussen 875 en 884 liefst acht Karolingische koningen stierven.

In 884 verenigde *biological accident* het volledige Frankische Rijk in de handen van één Karolingische keizer, **Karel de Dikke**, de jongste zoon van Lodewijk de Duitser. Karel bestuurde zo opnieuw het immense rijk van zijn illustere

overgrootvader. Hij slaagde er echter niet in de adellijke netwerken in de deelrijken door patronage aan zich te binden. In de deelrijken waren inmiddels afzonderlijke adellijke elites ontstaan, met wie hij onvoldoende vertrouwd was. Zo wist Karel geen antwoord te bieden op de noden en verwachtingen van regionale elites. En anders dan Karel de Grote of Lodewijk de Vrome had hij geen zonen om als junior koningen aan te stellen in de deelrijken.

Uiteindelijk leidde de toenemende onvrede tot zijn **afzetting** in 887 door zijn neef Arnulf. In de andere rijken kwamen voor het eerst niet-Karolingen aan de macht. De directe aanleiding tot het verval van het Karolingische gezag was dus niet de herhaaldelijke opsplitsing van het Frankische Rijk, maar net de eenmaking ervan.

EXTERNE INVALLERS

De tweede, traditionele verklaring focust op de druk die externe invallers uitoefenden op de Karolingische Rijken. Terwijl de Franken het offensief voerden in de achtste eeuw, dreef deze 'nieuwe golf van volksverhuizingen' hen in het defensief in de negende (zie kaart):

- Het **West-Frankische Rijk** worstelde met raids van **Scandinavische zeevaarders**, die de bronnen vaak onder de verzamelnaam 'Noormannen' vermelden. Hun aanvallen concentreerden zich op het noordwesten van Gallië, vooral aan rivieren en kusten.
- Het **Oost-Frankische Rijk** bevocht aan de oostgrens **Slavische volkeren**, waaronder de Moraviërs en de Magyaarse steppe-nomaden. Die laatsten drongen rond de eeuwwisseling dieper door in het Oost-Frankische binnenland, waar ze tot 955 een politieke factor bleven.
- De kusten van **Italië** en het zuiden van **Gallië** werden geteisterd door **islamitische zeevaarders** uit Sicilië, al-Andalus en Afrika.

De consensus van de negentiende- en twintigste-eeuwse historici luidde dat de Karolingische vorsten deze invallen onvoldoende onder controle kregen. Plaatselijke magnaten boden daarentegen krachtadig verzet, waardoor zij hun invloed ten koste van de koning konden uitbreiden. Volgende secties nemen deze these kritisch onder de loep.

Scandinavische zeevaarders

Van alle deelrijken ondervond het West-Frankische de zwaarste impact van de negende-eeuwse invallen. Toch wordt de tol vaak overdreven. De Scandinavische zeevaarders hadden **verscheidene motieven** om een tocht naar het westen te ondernemen (zie hoofdstuk III). Velen waren uit op plundering, tribuutgeld of soldij, maar ook handel of migratie kon een drijfveer zijn. De 'Noormannen' uit de bronnen vormden dus geen verenigde, vijandige mogendheid. De Deense

Afbeelding 9. De invallen en migratie van Scandinavische en islamitische zeevaarders en Slavische krijgers in West-Europa. Bron: Princeton University.

krijgersbendes die naar het West-Frankische Rijk trokken, vochten zowel tegen als voor Frankische machthebbers.

Vanaf de jaren 830 traden Denen in dienst als huurlingen in de oorlogen tussen de Karolingische vorsten, vaak in ruil voor land. Contemporaine bronnen vermelden ook lokale raids door Scandinavische schepen, vooral in Friesland en het bekken van de Seine en de Loire. Vanaf

880 werd de dreiging prangender. Gelokt door berichten over politieke instabiliteit, zetten grotere vloten koers naar de Noordzeekust. Vandaar drongen ze via rivierenroutes op de Seine, de Marne en de Schelde dieper door in het West-Frankische Rijk. In 885 veroverden ze Rouen en belegerden ze Parijs. Vele steden, abdijen en paleizen werden geplunderd en gebrandschat. Ondertussen breidde hun actieradius uit naar de Lage Landen en Lotharingen. Vanaf 892 namen de aanvallen af, wellicht ten gevolge van een hongersnood.

De West-Frankische koningen bedwongen de Scandinavische krijgersbendes met **wis-selend succes**. De Noormannen vermeden vaak directe militaire confrontaties, waarin de superieure Frankische legers meestal de overhand haalden. Ook wist Karel de Kale met grootschalige fortificaties de druk te verminderen in de jaren 863-77. Toch verkozen de Karolingen meermaals de oorlog af te kopen door tribuutgeld te betalen. Dat was voor een vorst niet noodzakelijk een teken van zwakte, maar vaak een strategische afweging om tijd te kopen of zich op andere crises te concentreren, zoals volgend bronfragment aangeeft:

845. Een zeer strenge winter. In maart voeren 120 schepen van de Noormannen stroomopwaarts op de Seine richting Parijs, terwijl ze langs weerszijden [van de rivier] alles verwoesten en geen enkel verzet ondervonden. Karel [de Kale] spande zich in om weerstand te bieden, maar besepte dat zijn mannen onmogelijk konden overwinnen. Daarom sloot hij een verbond met [de Noormannen]: door hen 7.000 pond [zilver] als omkoping te schenken, hield hij hen tegen in hun verdere opmars en overhaalde hij hen om terug te keren.

ANNALEN VAN SINT-BERTIJSNS, § 845

De Noormannen stelden pas een fundamenteel probleem voor de Karolingische dynastie door **het gebrek aan een meerderjarige koning**. In de context van steeds frequentere Noormannenraids vulden niet-Karolingische aristocraten het machtsvacuüm op. Zo won de Neustrische graaf Odo van Parijs de aanhang van vele Frankische magnaten na zijn overwinning op de Noormannen bij het beleg van Parijs in 886. Dat leidde tot zijn verkiezing tot West-Frankische koning in 888. Hieruit blijkt dat de invallen van Noormannen

hoogstens een indirecte factor waren in het einde van het Karolingische monopolie op het koningschap.

Odo werd opgevolgd door Karel III de Eenvoudige, opnieuw uit de Karolingische dynastie. In 911 sloot die een pact met de Scandinavische legerleider Rollo (d. 930) bij Clair-sur-Epte. Rollo kreeg een ruim **gebied rond Rouen** aan de monding van de Seine om zich daar duurzaam te vestigen. In ruil eiste de koning van Rollo bijstand in het bedwingen van andere

Noormannenlegers. Daarmee loste Karel het politieke probleem van de Scandinavische raids grotendeels op. Rollo en zijn nakomelingen, de hertogen van Normandië, breidden hun machtsgebied echter gestaag uit. Al in de tiende eeuw klommen zij op tot de machtigste West-Frankische geslachten.

Moraviërs en Magyaren

Ook de Oost-Frankische vorsten kampten met onrust aan hun grenzen, meer bepaald het midden-Donaugebied. Hun voornaamste vijanden in de oostelijke periferie waren de Moraviërs, die in Centraal-Europa een hegemonie vestigden. Zij maakten hun opmars in het machtsvacuüm dat het geïmplodeerde Avarerijk in de vroege negende eeuw had achtergelaten. Vanaf halverwege de negende eeuw duiden de bronnen Slavische leiders aan onder de verzamelnaam ‘Moravisch’. Hun invloedssfeer omvatte onder meer het huidige Tsjechië, Slowakije en het oosten van Oostenrijk en Slovenië.

De Moraviërs werden pas een factor in de Oost-Frankische politiek in de tweede helft van de achtste eeuw, onder twee krachtadige leiders, Rastislav (r. 846-70) en Sventopolk (r. 870-94), die de Franken meermaals in het defensief dwongen. Zo steunden zij de opstanden van de Beierse aristocraat Radbod in 854 en de Karolingische prins Karloman in 858, en later ook de raids van Magyaarse steppe-nomaden in 862. In 884-5 bevocht hertog Arnulf van Karinthië vergeefs de Moraviërs, waarna hij Bohemen moest prijsgeven aan

Sventopolk. Nadat hij als eerste niet-Karolinger de Oost-Frankische troon had bestegen, wist Arnulf Bohemen opnieuw te annexeren in 895, met hulp van de Magyaren.

De Moravische invasies vergden militaire middelen van de Oost-Frankische vorsten, maar vormden **nooit een bedreiging** voor de Karolingische orde. Vaak opereerden hun legers in alliantie met opstandige Franken. Deze interacties gingen gepaard met een sluipende Frankische invloed in de Donauvallei en een moeizaam bekeringsproces.

In de late negende eeuw desintegreerde hun machtsbasis ten gevolge van interne verdeeldheid en de opkomst van Magyaarse steppenomaden. Hun raids teisterden het Oost-Frankische Rijk in 862 en 881. De Magyaarse dreiging werd echter acuut na de val van Karel de Dikke, in 888. Toen de Magyaren in 906 Saksen binnenvielen en het jaar daarop legerposten aan de zuidoostelijke grens (marken) annexeerden, heerste de minderjarige koning Lodewijk het Kind (r. 900-11), de laatste Karolinger op de Oost-Frankische troon. In 910 leed die een zware nederlaag tegen de Magyaren in Augsburg. Een jaar later stierf hij kinderloos, waarna een niet-Karolingische hertog, Koenraad van Franken, tot koning (r. 911-18) werd gekozen.

Uiteindelijk zouden koning Hendrik I en Otto I uit de Saksische dynastie de Magyaarse invasies bedwingen, eerst in 933 en definitief in 955. Historici hebben hun succes vaak gecontrasteerd met de zwakte van Lodewijk het Kind. Toch gaat het te ver om te stellen dat de Oost-Frankische Karolingen ten onder

gingen aan de Magyaarse invasies. Ook de magnaten van Beieren, Saksen en Thüringen leden in deze periode zware verliezen tegen de invallers. Uiteindelijk leidde opnieuw *biological accident* tot het einde van de dynastie.

Islamitische zeevaarders

In de late achtste en de negende eeuw herleefde de langeafstandshandel in het westelijke Middellandse Zeegebied (zie hoofdstuk III). De contemporaine bronnen suggereren dat deze evolutie gepaard ging met de escalatie van ‘**Saraceense**’ **piraterij**. Er is weinig duidelijkheid over de herkomst en loyaliteit van deze zeevaarders. Vermoedelijk kwamen zij uit verschillende islamitische rijken, waaronder al-Andalus (Spanje), Ifriqiya (Noord-Afrika) of het Abbasidenrijk (Midden-Oosten).

Vanaf de jaren 830 vermelden de bronnen maritieme raids op de Italiaanse kusten en zelfs de Rhône in Zuid-Gallië. Deze ‘piraten’ opereerden vooral vanuit **Sicilië**. Sinds 827 rukte de Noord-Afrikaanse dynastie van de Aghlabiden op in dit eiland, na jarenlange plunderingen. Vervolgens werd Sicilië een toevluchtsoord van islamitische avonturiers en bannelingen, die steeds meer autonoom van de Aghlabiden opereerden. Tegen de jaren 860 beheersten islamitische vloeten de westelijke Middellandse Zee. Zij breidden hun acties uit naar de Adriatische kusten, waar ze de Zuid-Italiaanse steden Bari en Otranto veroverden op de Byzantijnen. Daarnaast deden islamitische krijgers dienst als huurlingen in conflicten tussen Noord-Italiaanse edellieden.

In het Karolingische koninkrijk van Italië heerste op dat moment **Lodewijk II** (r. 844-75). Die had de Noord-Italiaanse gebieden en de keizerstitel geërfd bij de opdeling van het rijk van zijn vader Lotharius, in 855. Voor Lodewijk bood de gewijzigde geopolitieke constellatie in de Middellandse Zee een opportuniteit om te **intervenieren in Zuid-Italië**, een versnipperd gebied met Longobardische, islamitische en Byzantijnse invloedssferen. In 866 begon hij er een vijfjarig offensief tegen de Saracenen. Tijdens deze campagne breidde hij met wisselend succes zijn Zuid-Italiaanse invloed uit, ook op het Longobardische hertogdom van Benevento. In 871 heroverde hij Bari in alliantie met de Byzantijnse keizer. Later verdreef hij ook de Saracenen uit Capua.

Kortom, de islamitische invallers verzwakten geenszins de autoriteit van de Karolingen. Integendeel, de Zuid-Italiaanse veldtochten die hij op verzoek van kerkelijke instellingen had ondernomen, lieten hem toe zijn hegemonie op het schiereiland te versterken. Lodewijk II stierf kinderloos, in 875. Na zijn dood viel het koninkrijk Italië toe aan vier Karolingische vorsten met weinig connecties met de Italiaanse aristocraten. Na de afzetting van de laatste, Karel de Dikke, kozen zij in 888 een koning van niet-Karolingische afkomst.

DE ADEL ALS CENTRIFUGALE KRACHT

De derde traditionele verklaring voor het vermeende ‘verval’ van de Karolingen focust op de **rebellie** van Frankische magnaten. Die zouden als centrifugale kracht hun eigen regionale macht hebben versterkt ten koste van het centrale koningschap. De achterliggende veronderstelling is dat de adel, in zijn streven naar meer autonome macht, het koninklijke gezag wilde ondermijnen.

De zwakte van deze verklaring ligt in het beeld van een adel die zich collectief tegen de vorst keerde. Deze these gaat uit van een **eenzijdige visie op Frankische aristocraten** als antagogenisten van de Karolingische monarchie. Dergelijke zienswijze negeert het belang van de magnaten om het instituut van het koningschap in stand te houden. Een koning bood immers stabiliteit en zekerheid, beslechtte conflicten en hield een systeem van patronage draaiende. Daarnaast legitimeerde de vorst de lokale machtsuitoefening van graven en hertogen, die in zijn naam regeerden.

De **dynastieke autoriteit** van de Karolingen was dus cruciaal voor Frankische elites. Zelfs revoltes of complotten bewijzen dat. Tussen 780 en 879 nam geen enkele niet-Karolingische aristocraat het voortouw in een opstand. Rebellie tegen de zittende koning kon enkel gedijen met een andere Karolinger als spil. Meestal richtten deze opstanden zich niet openlijk tegen de koning, maar tegen diens entourage. Concreet viseerden rebelse edellieden bijvoorbeeld de kwalijke invloed van uitheemse koninginnen of adellijke adviseurs.

De afzetting van Karel de Dikke door zijn magnaten was niet gericht tegen het koningschap, en evenmin tegen de Karolingen. De onvrede kwam voort uit het **onvermogen van de koning om zijn leidende rol in het patronagenetwerk te spelen** in het herenigde Frankische Rijk. De aristocraten streefden kennelijk niet naar een zwakke, maar net naar een sterke vorst. Zij schaften het koningschap niet af, maar verkozen in 888 noodgedwongen niet-Karolingen – meestal van zijtakken.

Het einde van de Karolingen was dus geen onvermijdelijk verval. Ook na de rijksdelingen bestuurden hun koningen efficiënte en coherente politieke entiteiten. Noormannen, moslimpiraten en Slavische volkeren slaagden er nooit in het Karolingische systeem fundamenteel te ontwrichten. De Frankische aristocraten hadden bovendien baat bij een sterk koningschap dat hun lokale macht ondersteunde en legitimeerde. Zij hielden vast aan de Karolingische dynastie tot **biological accident** dit onmogelijk maakte. Bij gebrek aan meerderjarige dynasten om het immense patronagenetwerk te leiden of invasies af te slaan, kozen aristocraten vorsten uit niet-Karolingische geslachten. Maar ook hun koningschap entte zich op Karolingische tradities, zoals volgende sectie aantoont.

NAAR EEN POST-KAROLINGISCH EUROPA (C. 888-1024)

De afzetting van Karel de Dikke in 887 was een **keerpunt** voor de Karolingische dynastie. Die verloor definitief haar monopolie op de troon.³⁸

- In het West-Frankische Rijk besteeg Odo van Parijs (r. 888-89), een niet-Karolingische graaf, in februari 888 de troon, op het moment dat de enige overlevende Karolingische telg, Karel III de Eenvoudige (r. 898-923), minderjarig was.
- In het Oost-Frankische Rijk verkozen de edellieden na de snelle opeenvolging van vorsten vanaf 911 koningen uit niet-Karolingische geslachten. De Saksische dynastie van de Ottonen wist zich uiteindelijk duurzaam te vestigen.
- Een soortgelijke evolutie deed zich voor in de Italiaanse gebieden in de Karolingische invloedssfeer. Ook die gingen vanaf 888 verder onder vorsten van andere adellijke geslachten.
- In de Rhônevallei waren inmiddels de twee autonome koninkrijken van Bourgondië en de Provence ontstaan, bestuurd door de dynastie van de Bosoniden, de nakomelingen van Boso van de Provence (r. 879-87).

Terwijl de Karolingische politieke orde grotendeels overleefde bleef in de periode van rijksdelingen, vertoonde ze vanaf 888 **tekenen van verval**. Van *missi dominici* was niet langer sprake en de ambitieuze moreel-religieuze beleidsplannen verdwenen naar de achtergrond. De productie van bestuurlijke en juridische stukken nam sterk af en grootschalige aristocratische bijeenkomsten aan het hof kwamen enkel nog in Oost-Frankische bronnen voor. Geleidelijk raakte de koninklijke traditie van erfdelingen in onbruik. Het principe van primogenituur, waarbij de oudste zoon het integrale rijk erfde, werd de standaard.

Toch bleef de **politieke en culturele erfenis** van de Karolingen toonaangevend in het Angelsaksische (zie hoofdstuk 4) en het Oost-Frankische Rijk. En zelfs in het versnipperde West-Frankische Rijk behield de dynastie een zeker prestige onder aristocraten. De volgende alinea's bespreken de politieke ontwikkelingen in deze Frankische rijken, met inbegrip van de Italiaanse gebieden.

Afbeelding 10. De politieke kaart van West-Europa anno 931. Bron: Erik Goosmann.

HET WEST-FRANKISCHE RIJK

Na de verkiezing van Odo van Parijs in 888 wisselden Karolingische en niet-Karolingische monarchen elkaar gedurende een eeuw af. Door het verlies van het monopolie op de troon lijken de late Karolingen slechts een van vele machtige geslachten die wedijverden om macht in het politiek verbrokkelde gebied tussen Schelde, Maas en Loire. Daarbij golden de Robertingen, met hun machtsbasis in Parijs en Orléans, als hun voornaamste rivalen.

Dat alles bevestigt op het eerste gezicht het geschiedbeeld van het 'verval van de Karolingen'. Het 'kroondomein' dat de Karolingische vorsten daadwerkelijk controleerden, kromp tot het ommeland van Reims, Laon en Langres (zie afbeelding 10). En zelfs in deze gebieden was hun macht niet onbetwist. Zo verkozen ontevreden West-Frankische magnaten tijdens de regering van Karel III de Eenvoudige (r. 889-923) tweemaal een niet-Karolinger tot koning. In 923 viel Karel bij een veldslag in Soissons in de handen van een rivaliserende edelman, Heribert II van Vermandois. Zijn laatste zes levensjaren bracht hij in een kerker door.

Toch behoeft het beeld van machteloze laat-Karolingen **nuance**. De dynastie genoot nog steeds een zeker prestige. Dat blijkt onder meer uit de vlotte koninklijke successies, waarbij de regionale magnaten meestal zonder veel tegenstand minderjarige Karolingen erkenden.³⁹ Ondanks de intense rivaliteit hield de aristocratie vast aan het instituut van het koningschap, met een Karolinger als meest legitieme incarnatie. Daarnaast

toonden vele West-Frankische Karolingen zich als dynamische, krachtvolle vorsten. Zo wisten zowel Lodewijk IV (r. 936-54) als Lotharius (r. 954-86) op cruciale momenten de Frankische magnaten in gezamenlijke campagnes achter zich te scharen.

Recenter onderzoek beschouwt deze koningen niet langer als machteloos of incompetent. Historici wijzen erop dat zij opereerden in gewijzigde omstandigheden. Om hun koningschap staande te houden, moesten zij afwisselend strijden en onderhandelen met regionale machthebbers in hun gefragmenteerde rijk.

In 987 leidde **biological accident** ook in het West-Frankische Rijk tot het einde van de Karolingen. Na de vroegtijdige dood van Lotharius en zijn kinderloze zoon Lodewijk V (r. 986-7), verkozen de edellieden Hugo Capet (r. 987-96) tot koning.⁴⁰ Die kroonde kort daarop zijn zoon Robert als junior koning om de dynastieke continuïteit te verzekeren. Zo begon het tijdperk van de **Capetingen**, die tot 1830 Franse koningen zouden leveren – weliswaar grotendeels via zijtakken en met enkele onderbrekingen. Het kerngebied van de Capetingen was anno 1000 wel beperkt tot de regio rond Parijs, Sens en Orléans. Daarmee waren zij nauwelijks machtiger dan de prominente magnaten van het West-Frankische Rijk (vanaf nu: Frankrijk), zoals de hertog van Normandië, de graaf van Vlaanderen of de hertog van Aquitanië.

Afbeelding 11. Politieke kaart van het West-Frankische Rijk in de tiende eeuw. Deze vereenvoudigde voorstelling schept een te statisch beeld van de politieke constellatie, die in deze periode voortdurend wijzigde. Wel toont de kaart treffend de sterk gekrompen Karolingische invloedssfeer na 888. Bron: Wikimedia, Cyberprout.

HET OOST-FRANKISCHE RIJK

Ook in het Oost-Frankische Rijk leidde *biological accident* tot de verkiezing van niet-Karolingische vorsten. Dat gebeurde eerst in 911, toen Koenraad van Franken (d. 919) de troon besteeg. Met zijn opvolger, hertog Hendrik de Vogelaar, verkozen in 919, begon de heerschappij van de Saksische, ‘Ottoonse’ dynastie. Die monopoliseerde het koningschap ruim een eeuw (919-1024) en entte zich daarbij op Karolingische tradities. De eerste sectie van dit gedeelte bespreekt hoe dit tot uiting kwam in de veroveringen en de toe-eigening van de imperiale traditie (5.2.1). Vervolgens komen de bestuurlijke aspecten van het Oost-Frankische Rijk aan bod (5.2.2).

Veroveringen en keizerschap

Net als bij de vroege Karolingen was het politieke succes van de Ottonen in grote mate gebaseerd op **militaire expansie**. Hendrik I veroverde in 925 Lotharingen, het oude ‘middenrijk’, met inbegrip van Karolingische centra als Aken, Metz en Verdun. Deze regio, een groot deel van het voormalige kernland van de Franken, was zowel economisch als symbolisch belangrijk. Daarnaast onderwierp Hendrik de Slavische volkeren aan de Elbe en de Oder en bedwong hij de Magyaarse raids.

Zijn zoon, koning Otto I ‘de Grote’ (r. 936-72), wist de Oost-Frankische aristocraten te allieren tegen de Magyaren, die hij in het Beierse Lechfeld in 955 versloeg tijdens een beslissende veldslag. Ten slotte had Otto I

in 951 Berengarius II, de koning van Italië, onderworpen. Otto eiste het koningschap van Italië op en degradeerde Berengarius tot subkoning. Toen die laatste in 960 rebelleerde en de pauselijke staten bedreigde, marcheerde Otto op verzoek van paus Johannes XII met een leger naar Italië, waar hij Berengarius gevangennam en afzette in 963. Noord-Italië kwam zo onder zijn direct bewind te staan.

Door de annexatie van Lotharingen en Italië heersten Otto en zijn Saksische opvolgers over meer dan de helft van het voormalige Frankische Rijk van Karel de Grote, aangevuld met nieuwe oostelijke gebieden. Bovendien leverden de economisch welvarende Lotharingse gebieden en Noord-Italiaanse handelssteden een ontzaglijke rijkdom op. Verder haalden de Ottonen inkomsten uit de omstreeks 960 ontdekte zilvermijnen op het Saksische kerngebied. Met deze middelen vestigde deze dynastie een **politieke en militaire hegemonie** in tiende-eeuws Europa.

Nadat Otto I in 961 zijn direct koninklijk gezag had gevestigd in Italië, liet hij zich in 962 tot **keizer** kronen door paus Johannes XII. Zo profileerde hij zich als pauselijke beschermheer, opnieuw in navolging van Karel de Grote. De Ottoonse bronnen spreken in deze context van een overgang van het Frankische Rijk op de Saksen. In 972 arrangeerde Otto I een huwelijk tussen zijn zoon, de latere Otto II (r. 973-83), en de Byzantijnse prinses Theophanu (d. 991). Daarmee zette hij nogmaals zijn imperiale aanspraken in

de verf. Door de Byzantijnse invloed ontwikkelde het hof onder Otto II en III een theocratische visie van een vergoddelijkte keizer, die niet alleen als beschermer van de Kerk optrad, maar ook als Christus' plaatsvervanger op aarde.

In zijn **verhouding met het pausdom** en de Romeinse aristocratie trad Otto nog assertiever op dan zijn Karolingische voorgangers. Toen Johannes XII zich weigerde te schikken

naar zijn dominantie, zette hij de paus af en installeerde hij een tegenpaus. Ook verbood hij de Romeinse aristocratie om zonder zijn toestemming een paus te verkiezen. Zo dwong hij de Romeinse Kerk en adel zijn directe overheersing te erkennen.

Het Ottoonse bestuur

Het Oost-Frankische Rijk bestond uit een tiental etnische '**stamhertogdommen**'. De Ottoonse macht was het sterkst in hun kernland Saksen en het Frankenland (*Franconia*), het oude Karolingische gebied rond de samenvloeiing van de rivieren Main en Rijn. Met de hertogen van Beieren, Zwaben en Lotharingen onderhield Hendrik I aanvankelijk 'vriendschapsrelaties' (*amicitiae*), waarbij hij als 'eerste onder gelijken' werd erkend. Zijn zoon Otto I streefde daarentegen naar een centralistischer bestuur, naar Karolingisch model. Hij eiste de onderwerping van de rijksgroten en trachtte via huwelijken en familiale benoemingen de hertogdommen sterker aan zijn dynastie te binden. Zo installeerde hij zijn broer Hendrik als hertog van Beieren in 948, nadat de plaatselijke dynastie was uitgestorven. Zijn jongste broer Bruno (d. 965) werd naast aartsbisschop van Keulen (953) ook hertog van Lotharingen (954).

Afbeelding 12. Christus zegent Otto II (links) en Theophanu (rechts), ivoren boekomslog, c. 982/3, Musée de Cluny, Parijs. Beide vorsten dragen rijk geornamenteerde kronen en tunieken in Byzantijnse stijl. De knielende figuur onder Otto stelt wellicht aartsbisschop Johannes Philagathos van Piacenza voor, de donor van het kunstwerk, die de toenadering tussen de Byzantijnse en Oost-Frankische Rijken tot stand wilde brengen. Bron: Wikimedia, Clio20.

In hun bestuur hielden de Ottonen vast aan de Karolingische praktijk van **assembly politics**. Zo ontbood de vorst regelmatig de seculiere en kerkelijke leiders van het Oost-Frankische Rijk voor collectieve bijeenkomsten aan het hof. Die vonden vooral plaats in Frankenland, Saksen en Lotharingen. Onder Otto III werden ze ook in Zwaben, Beieren en Italië georganiseerd, wat duidt op de toenemende koninklijke invloed in deze regio's. Toch was de koninklijke macht geenszins absoluut. Ottoonse koningen streefden meestal naar consensus onder de rijksgroten en traden op als conflictbemiddelaars.

Daarnaast bereikte de integratie van de kerkelijke hiërarchie in het koninklijke bestuur haar culminatiepunt. Zo controleerden de Ottonen de **aanstelling van vele bisschoppen en abten**. In belangrijke kloosters en diocesen duiden zij loyale clerici aan die in hun hofkapel opgeleid waren. Ook voorzagen ze bisschoppen van uitgestrekte territoria en wereldlijke macht in en rondom hun steden. Deze kerkvorsten verkregen dus verrekende bevoegdheden die doorgaans seculiere graven en hertogen toekwamen: rechtspraak, fiscale inkomsten, het recht om munt te slaan, markten te houden of burchten te bouwen.

Bijgevolg overtroffen vele Oost-Frankische bisschoppen (o.a. in Luik, Metz, Utrecht, Verdun en Trier) de lokale aristocraten in macht en middelen. Zo gold het episcopaat als **tegengewicht voor de graven en hertogen**. Bovendien was een bisschop na zijn dood eenvoudiger te vervangen door een eigen kandidaat dan door een seculiere magnaat

uit een plaatselijke dynastie. Verder rekende de vorst op de loyale diensten van zijn imperiale episcopaat, inclusief militaire bijstand in koninklijke campagnes. Ter illustratie: voor zijn Zuid-Italiaanse campagne in 982 rekende Otto II op versterking van 2.100 gepantserde ruiters, van wie de overgrote meerderheid (1.500) door kerkvorsten geleverd moest worden. Een netwerk van 'imperiale' bisschoppen met wereldlijke macht werd dus een essentiële pijler van het Oost-Frankische koningschap.

Tijdens de regering van **Otto II** (r. 973-83) en zijn zoon **Otto III** (r. 983-1002) hield dit koninklijke bestuur goed stand, ondanks militaire tegenspoed. De sleutelfiguur in deze periode was keizerin Theophanu, de Byzantijnse echtgenote van Otto II en regentes na diens vroegtijdige dood. Onder haar invloed ontwikkelde Otto II de ambitie om het gehele Italiaanse schiereiland te onderwerpen. De plannen om Zuid-Italië te annexeren strandden echter door een nederlaag tegen de Saracenen in het Calabrische Cotrone (983) en nieuwe Slavische opstanden. Ook Otto III wilde zijn heerschappij aan geheel Italië opleggen, om zo het imperium te doen herrijzen. Hij concentreerde zich vooral op Rome, waar hij zijn greep op de plaatselijke aristocratie en de pauselijke verkiezing versterkte.

Zijn opvolger **Hendrik II de Heilige**, een telg uit de Beierse zijtak van de dynastie, verlegde de focus opnieuw naar het Duitse Rijk. Hij slaagde erin de hertogdommen sterker te integreren in het koninkrijk, zodat hij niet alleen als *imperator Romanorum* (Romeins keizer) ook

DE KAROLINGISCHE RIJKEN: AMBITIE EN REALITEIT

Afbeelding 13. Het Ottoonse Rijk, met opdeling in Duitse stamhertogdommen: Lotharingen, Zwaben, Beieren, Frankenland en Saksen. Bron: Wikimedia, Qwertyus.

NAAR EEN POST-KAROLINGISCH EUROPA (C. 888-1024)

voor het eerst als *rex Teutonicorum* (koning der Duitsers) opduikt in de bronnen. Hendrik stierf kinderloos in 1024. Met zijn opvolger, hertog Koenraad van Frankenland, begon de nieuwe dynastie van de Saliërs, die tot 1125 zou heersen over het Duitse Rijk.

Afbeelding 14. De 'apotheosis' van Otto III, evangelarium van Liuthar, fol. 16r, bewaard in de Aachener Domschatzkammer. Otto wordt door Gods hand gekroond en zijn troon wordt ondersteund door Tellus, de personificatie van de aarde. Hij draagt de tuniek en chlamys van een Romeinse keizer en is omgeven door een aureool en de symbolen van de evangelisten, zoals gewoonlijk alleen Christus in majesteit wordt afgebeeld. Zijn uitgestrekte armen verwijzen naar de crucifix. De twee koningen langs weerszijden stellen wellicht Boleslaw van Polen en Stefaan van Hongarije voor. Onderaan staan twee wereldlijke aristocraten en twee aartsbisschoppen. De abstracte setting met gouden achtergrond is sterk geïnspireerd op Byzantijnse kunst. Bron: Wikimedia, Cyberprout.

CONCLUSIE

In de achtste eeuw vestigden Karolingische hofmeiers en koningen de Frankische hegemonie over het West-Europese vasteland. Ze versterkten hun greep op perifere regio's zoals Aquitanië, Alemannië en Beieren en integreerden Noord-Italië in hun invloedssfeer. Ook veroverden ze stapsgewijs uitgestrekte gebieden ten oosten van de Rijn, waar ze de Friezen en de Saksen duurzaam onderwierpen. Deze expansie bouwde verder op de machtsbasis die de Merovingen sinds de vijfde eeuw hadden gerealiseerd.

Waren de Karolingen werkelijk de 'vaders van Europa'? Brachten zij eenheid in het verbrokkelde postimperiale Westen? Uniformiteit gold zeker als ideaal in Karolingische geschriften. Toch was het Karolingische Rijk net als het Merovingische een conglomeraat van diverse etnische groepen, politieke netwerken en elites, gebonden door loyaliteit aan de koninklijke dynastie, oorlogvoering, gedeelde tradities en geloof. Leidende aristocraten wedijverden om de titels van graaf, hertog, bisschop en abt, die de koning als gunst verleende. Hun regionale macht stoelde echter hoofdzakelijk op eigen grondbezit, inkomsten, lokale invloed en netwerk.

Toch slaagden de Karolingen erin om de seculiere en kerkelijke elites sterker te binden aan een regicentrisch systeem van collectieve machtsdeling. Met de succesvolle, grootschalige campagnes van de achtste eeuw overstegen

zij de Frankische factiestrijd. Vooral Karel de Grote en Lodewijk de Vrome voerden ambitieuze administratieve, rechterlijke en kerkelijke hervormingen door. Hun eenheidsstreven was gebaseerd op een ambitieus moreel-religieus programma. Hoewel niet alle initiatieven succesvol bleken, versterkten zij gevoelig de cohesie en complexiteit van het Frankische bestuur.

Dit hoofdstuk weerlegt ten slotte het traditionele geschiedbeeld over het verval van de Karolingen in de late negende en de tiende eeuw. De dynastie genoot binnen de Frankische elites tot de late negende eeuw immers een onbetwist monopolie op het koningschap, dat enkel ter discussie stond wanneer er uiteindelijk geen meerderjarige Karolinger overbleef. De opdeling van hun invloedssfeer, een eeuwenlange Frankische traditie, verzwakte de dynastie evenmin. Verder boden de negende-eeuwse Karolingen doorgaans krachtadig weerstand tegen de invallers uit de oostelijke, noordelijke en zuidelijke periferie. Het verdwijnen van de dynastie was vooral het gevolg van *biological accident*. Hierdoor eigenden edellieden uit andere families zich het koningschap toe bij gebrek aan Karolingen. Hun invloed, zowel op kerkelijk als op seculier vlak, leefde echter door onder hun opvolgers, vooral in het Oost-Frankische Rijk.

HOOFDSTUK VI

EEN KERK IN LEKEN- HANDEN?

In nauwelijks zeven eeuwen ontwikkelde het christendom zich van een joodse sekte tot het dominante geloof in West-Europa, geleid door de best georganiseerde en rijkste instelling van de vroege middeleeuwen. Ondanks de religieuze eenmaking was van uniformiteit geen sprake. In het eerste millennium bestond de westerse Kerk uit een mozaïek van decentrale christengemeenschappen, van diverse grootte en met sterk gelokaliseerde tradities, rites, culten en organisatievormen. De Ierse historicus Peter Brown sprak over een Europa van *microchristendoms*.

In deze pluriforme christenheid waren de spirituele en seculiere sfeer innig vervlochten. Lekenheersers op ieder niveau mengden zich in kerkelijke aanstellingen. Tegelijk profileerden zij zich als christelijke leiders en beschermers van de Kerk. Visigotische en Karolingische koningen mengden zich actief in de interne aangelegenheden van de clerus, door concilies voor te zitten en hervormingen op te leggen. Verder schakelden machthebbers hun intellectuele entourage in om hun heerschappij een sacraal aura te geven.

Kerkelijke leiders, zoals bisschoppen en abten, oefenden op hun beurt wereldlijke macht uit. Zo beheerden zij bezittingen verbonden aan hun bisdom of abdij, zoals gronden, inkomsten, kastelen, kerken en kloosters. Daarbij oefenden zij heerlijke macht uit over wie hun land bewoonde en verbouwde. Sommige bisschoppen beschikten daarnaast over uitgebreide juridische, fiscale en militaire bevoegdheden in hun stad en ommeland. Velen van hen traden, net als abten, in dienst van wereldlijke machthebbers, als adviseurs, bestuurders, inspecteurs en diplomaten.

De **vervlechting tussen wereldlijke en religieuze macht** vormt de rode draad van dit hoofdstuk. Deze symbiose is eigen aan de vroege middeleeuwen, en contrasteert met de Latijnse Kerk in de hoge middeleeuwen, die de verhouding met seculiere leiders fundamenteel anders invulde. De hechte relatie tussen het spirituele en het wereldlijke gezag stond in de late elfde eeuw immers onder druk van kerkhervormers in Rome. Die associeerden lekeninmen-

ging met onzuiverheid en spiritueel verval. In de hoge en de late middeleeuwen zou deze verstrengeling stapsgewijs ontrafelen.

Dit kerkhistorische narratief heeft bijgedragen tot het beeld van een vroegmiddeleeuwse Kerk ‘in lekenhanden’ – een verwijzing naar het werk uit 1940 van Émile Amann en Auguste Dumas over de tiende eeuw.⁴¹ Volgens deze traditionele visie werd deze ‘pregregoriaanse Kerk’ (vóór paus Gregorius VII, 1073-85) op alle niveaus gedomineerd door seculiere machthebbers. Pas na de elfde-eeuwse gregoriaanse kerkhervorming zou zij zich het juk van lekendominantie afwerpen. Dit hoofdstuk evalueert deze zienswijze op basis van recente inzichten van de geschiedwetenschap.

Dit hoofdstuk vertrekt van het onderscheid tussen de seculiere en de reguliere clerus. **Seculiere clerici**, zoals bisschoppen, priesters en diaken, wijdden zich aan pastorale taken, zoals misvieringen, sacramenten en liefdadigheid. Zij stonden dus in direct contact met leken. Monniken en nonnen behoorden tot de **reguliere clerus**. Zij leefden volgens een regel en trokken zich terug in kloostergemeenschappen, om zich te wijden aan ascese en zelfheiliging. Reguliere clerici hadden niet noodzakelijk een wijding ontvangen en beperkten hun contact met leken. Het onderscheid is echter niet altijd scherp. Beide religieuze groepen interageerden en vele geestelijken behoorden tot beide groepen. Enkele monniken lieten zich tot priester wijden, of promoveerden tot bisschop. Seculiere clerici trokken zich soms terug naar een klooster aan het einde van hun leven.

Dit hoofdstuk behandelt de seculiere kerk en haar interacties met de lekenwereld. De eerste sectie bespreekt de trage kristallisatie van de klerikale hiërarchie. In de tweede sectie staan bisschoppen centraal, met aandacht voor hun pastorale gezag en heerlijke macht. De derde sectie focust op geloofsbeleving bij leken. De vierde sectie bespreekt de kerkelijke topografie in stedelijk en ruraal gebied. Ten slotte gaat de vijfde sectie in op de inkomsten van kerkelijke instellingen.

DE KERKELIJKE HIËRARCHIE

De eerste kerkgemeenschappen kenden een brede variatie aan organisatievormen. De klerikale hiërarchie ontwikkelde zich zeer langzaam, vanaf de derde eeuw, al bleven regionale verschillen bestaan. Gaandeweg onderscheidden de meeste christengemeenschappen clerici

met hoge en lage wijdingen (*ordines*), die in de twee eerste secties aan bod komen. De derde sectie bespreekt de rekbare invulling die deze hiërarchische ladder vaak kreeg. De vierde sectie gaat ten slotte na hoe de clerus zich ontwikkelde tot een aparte, bevoorrechte klasse.

HOGE WIJDINGEN

De hoge wijdingen bestonden van oudsher uit de triade van bisschop (*episkopos*), priester (*presbyteros*) en diaken (*diakonos*). Daarbij stond de bisschop of opzichter aan het hoofd van de geloofsgemeenschap en het klerikale personeel. Deze drie kerkambten worden meermaals genoemd in de brieven van Paulus, de oudste getuigenissen over de primitieve kerk. Wellicht kwamen ze dus al in vroegste congregaties voor.

Het hiërarchische model onder bisschoppelijk gezag kwam echter geleidelijk tot stand. Vele Midden-Oosterse kerkgemeenschappen werden oorspronkelijk bestuurd door een college van priesters, naar joodse traditie. Verder gebruikten vroegchristelijke geschriften de termen *presbyteros* en *episkopos* door elkaar, zonder onderscheid qua taak of autoriteit. Pas vanaf c. 150 maakte deze verscheidenheid geleidelijk

plaats voor een **monarchaal model**. Voortaan concentreerde het gezag binnen een kerkgemeenschap zich in één persoon: de bisschop. Die superviseerde de clerus in zijn bisdom en waakte over discipline en orthodoxie. Wellicht haalde het monarchale leiderschap de bovenhand omdat een eengemaakt gezag doctrinaire geschillen beter het hoofd kon bieden.

Naarmate kerkgemeenschappen groeiden en het bestuurlijke takenpakket uitbreidde, kregen nog weinig lekengelovigen hun bisschop regelmatig te zien. Pastorale zorg werd grotendeels toevertrouwd aan clerici onder zijn gezag. De proliferatie van kerken en de toenemende frequentie van missen in de vierde eeuw versterkten deze evolutie. Vooral **priesters** (*presbyteroi* of oudsten) speelden voor leken een cruciale rol in zielenzorg en geloofsonderricht.

Naast bisschoppen waren enkel zij gemachtigd om **sacramenten** toe te dienen. Vanaf de vierde eeuw leidden zij zelfstandig misvieringen.

Diakens, afgeleid van het Griekse woord voor dienaars (*diakonoî*), assisteerden bisschoppen en priesters in de liturgie, het bestuur van de gemeenschap en de organisatie van liefdadigheid. Hoewel officieel lager in rang dan priesters, genoten zij doorgaans meer invloed

en status. In tegenstelling tot priesters, die bijna dagelijks missen opdroegen, konden diakens zich toeleggen op het interne beheer van hun kerk. Aan het hoofd van de diakens stond de aartsdiaken, de rechterhand en juridisch plaatsvervanger van de bisschop. Dit prestigieuze ambt gold als uitgelezen springplank voor een episcopale carrière. Later kregen diakens ondersteuning van subdiakens, die een aparte graad binnen de clerus vormden.

LAGE WIJDINGEN

Bisschoppen en priesters werden in de mis geassisteerd door ondergeschikte clerici met een **lagere wijding**. Tegen de late achtste eeuw erkende de Latijnse Kerk vier lagere klerikale ambten, in afdalende orde: de acoliet, de exorcist, de lector en de ostarius of poortwachter.⁴² Dat bracht de teller van het aantal *ordines* op het heilige getal zeven (de bisschop niet meegeteld): priester, diaken, subdiaken, acoliet, exorcist, lector en ostarius. Ook hier gaf het Karolingische hof een impuls aan de uniformering.

De laagste drie van de lagere *ordines* (exorcist, lector en ostarius) hadden op dit punt echter al aan belang verloren. Mogelijk namen de talrijke diakens en acolieten hun taken deels over. Een **exorcist** stond oorspronkelijk in voor het uitdrijven van duivels en demonen. In de vroege Kerk werden deze zuiveringsrites op zowel volwassen gelovigen als pasgeborenen toegepast, meestal ter voorbereiding op het doopsel. Een **lector** las passages uit de Bijbel

voor tijdens de liturgie. Alleen de lezing van de evangeliën was voorbehouden voor de hogere wijdingen. Gaandeweg zouden diakens en subdiakens zich de rol van lectoren toe-eigenen. De laagste graad binnen de lagere wijdingen was de **ostarius** of poortwachter, die de ingang van een kapel of kerk bewaakte, de klokken luidde en de poorten opende of afsloot. Tegen de achtste eeuw kwamen deze drie functies nog nauwelijks in de bronnen voor.

De belangrijkste lage clericus, de **acoliet** of misdienaar, voerde ceremoniële taken uit in kerkdiensten. Hij stak de kaarsen aan, droeg het evangelieboek en het processiekruis, reikte het wierrookvat aan en maakte het altaar gereed. Voor vele lekenaristocraten diende een wijding tot acoliet als vehikel voor een tijdelijke passage in de Kerk, met het oog op een gedegen opleiding. Geen enkele canonieke wettekst verbood acolieten immers te huwen na hun wijding. Andere clerici startten hun kerkelijke loopbaan op jonge leeftijd in deze functie.

DE HIËRARCHISCHE LADDER

In regel moesten clerici een *cursus honorum* doorlopen om een bepaalde wijding te ontvangen. Zo werd verwacht dat een clericus voor zijn priesterwijding al enige tijd de ambten van acoliet en (sub)diaken had bekleed. De nood aan bekwame kerkleiders wettigde echter menige uitzondering. Zo klommen vele lekenaristocraten in een spoedprocedure van enkele dagen op tot priester of bisschop. Een bekend voorbeeld is de kerkvader Ambrosius van Milaan (r. 374-97), de voormalige gouverneur

van de Romeinse provincie Aemilia-Liguria, die in één week het doopsel en de bisschopswijding ontving.

Zulke praktijken bleven niet onbesproken. Zo klaagde Gregorius de Grote over Gallische edellieden die zich in allerijl de kruin lieten scheren om een pas overleden bisschop op te volgen. Zijn naamgenoot, de bisschop van Tours, weigerde in 582 de neef van zijn collega in Nantes tot bisschop te wijden, omdat die de klerikale ladder niet had doorlopen:

Geveld door een infectie begon bisschop Felix van Nantes zich zwaar ziek te voelen. Nadat hij de bisschoppen uit de buurt bijeengeroepen had, verzocht hij hen de keuze te bekrachtigen dat zijn neef Burgundio hem zou opvolgen. [...] Burgundio was ongeveer 25 jaar oud. Hij arriveerde met het verzoek dat ik naar Nantes zou afreizen, hem de tonsuur zou geven en hem zou wijden tot bisschop, op de positie van zijn oom, die nog in leven was. Ik weigerde [...] en gaf Burgundio het volgende advies: 'Het staat geschreven in de canones, mijn zoon, dat niemand het episcopaat kan verkrijgen, als hij niet aangesteld is na de erkende kerkelijke ordines te hebben doorlopen. Daarom moet jij, mijn dierbaarste, terugkeren naar Nantes en aan hij die je uitkoos vragen om de kruinschering. Wanneer je de eer van het priesterambt hebt verkregen, vroom bent in de Kerk en God kiest dat [bisschop Felix] overlijdt, dan zul je vlot kunnen opklimmen tot de bisschoppelijke rang.'

GREGORIUS VAN TOURS, *HISTORIAE*, § VI.15

STATUS EN LEVENSWIJZE

Vanaf de vierde eeuw verwierf de clerus een bijzondere status in de Romeinse en postimperiale samenleving. Zo waren zij onderhevig aan hun eigen rechtstelsel, gebaseerd op *canones*, de **canonieke rechtsregels**. Deze verordeningen werden uitgevaardigd door bisschoppen op concilies of synodes. Kerkleiders kwamen samen op deze kerkelijke vergaderingen om doctrinaire en disciplinaire kwesties uit te klaren.

In de geschiedenis van het christendom vonden concilies en synodes plaats op verschillende niveaus: een enkel bisdom, een kerkprovincie, een koninkrijk, de Latijnse of zelfs de gehele christenheid. Het Visigotische en het Karolingische hof organiseerden regelmatig concilies bedoeld voor alle kerkleiders uit hun rijken. De meeste kerkvergaderingen in de vroege middeleeuwen waren echter kleinschaliger; ze werden bijgewoond door de clerici van één diocees of de bisschoppen van één kerkprovincie of regio.

Talrijke concilies brachten talrijke *canones* voort, waarvan vele vooral een antwoord boden op lokale of regionale problemen. Het kerkelijke recht vormde voor de twaalfde eeuw geen samenhangend, systematisch corpus. Wel namen regionale concilies vaak richtlijnen over die elders waren afgekondigd. Ook stelden klerikale rechtsgeleerden canonieke collecties samen, waarin ze diverse *canones* bundelden tot een min of meer coherent geheel. Vaak spraken deze collecties elkaar tegen; een algemeen aanvaarde kerkjuridische codex ontstond pas in de hoge middeleeuwen.

Doordat zij onder hun eigen wetstelsel vielen, genoten clerici tevens het voorrecht om berecht te worden voor aparte, klerikale rechtbanken, voorgezeten door andere clerici. Ze konden niet opgeroepen worden om verantwoording af te leggen voor een seculier gerechtshof. Dit voorrecht stond bekend als het *privilegium fori*. Daarnaast was de clerus in theorie vrijgesteld van verplichtingen tegenover het seculiere gezag, zoals militaire diensten of fiscale lasten, het zogenaamde *privilegium immunitatis*. Kerken en abdijen konden eveneens immuniteit verkrijgen of opeisen. Dat hield ook in dat seculiere gezagsdragers niemand mochten arresteren in gebedshuizen.

Verder onderscheidde de clerus zich door **uiterlijke kenmerken**. Zo ontvingen aspirant-clerici vanaf hun opleiding de kruinschering of tonsuur, nog voor de wijding. Met hun haren getooid als een kroon rond de schedel, waren zij voor leken onmiddellijk herkenbaar. Zelfs kinderen die tot de geestelijke stand toetraden, waren volgens kerkelijke verordeningen verplicht om de tonsuur te dragen. Voorts droegen clerici specifieke, lange gewaden, naar Romeinse, aristocratische traditie, en niet de broeken, tunieken op kniehoogte of korte mantels die de geromaniseerde elites gaandeweg overnamen van hun barbaarse machthebbers. Daarbij kwamen nog vestimentaire accessoires, zoals de stola voor hoge wijdingen, of de mijter, de ring en de staf voor bisschoppen.

Afbeelding 1. Aartsbisschop Landulf van Benevento (d. 982) overhandigt een met edelstenen versierde codex aan zijn lectores. Hij is afgebeeld met een rechthoekige aureool en pallium, een v-vormige vestimentaire accessoire gedragen rond de schouders en verleend door de paus aan aartsbisschoppen. Miniatuur uit een Romeins manuscript, c. 970, *Biblioteca Casanense*, Rome. Bron: Wikimedia, Srnec.

Ook wat **seksualiteit** betreft golden bijzondere regels voor geestelijken. De nadruk lag daarbij op kuisheid eerder dan op celibaat. Vele clerici, zowel rurale priesters van bescheiden komaf als aristocratische bisschoppen, waren voor hun wijding gehuwd, vaak zelfs met kinderen. In het eerste millennium maakten kerkleiders daar zelden bezwaar tegen. Meer zelfs, het huwelijk werd doorgaans beschouwd als dam

tegen losbandigheid. Zo schreef St. Paulus in de eerste eeuw bisschoppen en diakens voor zich slechts aan één vrouw te binden en 'goed leiding te geven aan [hun] kinderen' (1 Tim. 3:2-5, 3:12). Het concilie van Tours in 567 wees zelfs op de risico's van een bisschop (*episcopus*) zonder echtgenote, aangeduid met het vervrouwelijkte *episcopia*:

13. Een bisschop die een echtgenote of zuster heeft moet zijn huis en kerk besturen op een zodanige wijze dat er geen verdenking is van ongepastheid of onfatsoen.
14. Een bisschop die geen *episcopia* heeft mag niet gevolgd worden door een menigte vrouwen. Overigens, een man zal gered worden door zijn vrouw, zoals een vrouw zal gered worden door een gelovige man, zoals de apostel zegt (1 Kor. 7:16).

Wel drongen kerkelijke voorschriften vanaf de vierde eeuw aan op seksuele **onthouding** binnen het klerikale huwelijk. Het bovengenoemde

concilie van Tours verordende dat echtgenotes en dienaressen van priesters en diakens apart moesten bidden, rusten en slapen. Mogelijk

hield deze hang naar kuisheid verband met de opkomst van het monnikenwezen, dat de nadruk legde op zuiverheid en zelfverloochening). Ook verboden verscheidene concilies clerici te huwen na hun wijding, al gold meestal een uitzondering voor lage clerici.

Toch verhinderde het gebrek aan eenduidig kerkrecht en een performant controlesysteem dat zulke voorschriften universeel afgedwongen werden. Vaak assisteerden echtgenotes en kinderen clerici in het beheer van zowel

lokale kerken als bisdommen. Enkele vijfde- en zesde-eeuwse getuigenissen loven de adellijke echtgenotes van Gallische bisschoppen om hun vroomheid, liefdadigheid en vrijgevigheid. In vele rurale regio's was het priesterambt een familiegoed, dat van vader op zoon werd doorgegeven. Sommige vrouwen speelden zelfs een rol in de liturgie, tot afgrijzen van de kerkelijke overheden. Op het Karolingische concilie van Parijs fulmineerden bisschoppen tegen de vrouwelijke participatie in de eredienst:

[...] In bepaalde streken naderen vrouwen, in tegenspraak met de goddelijke wet en de canonieke wetgeving, tot bij het altaar, raken ze de geheiligde vaten op onbeschaamde wijze aan, reiken ze priesters hun gewaden aan en – erger nog, het meest onwaardig en ongepast – verlenen ze het lichaam en bloed van Christus aan het volk en doen ze allerlei andere onbetamelijke zaken.

CONCILIE VAN PARIJS (829)

Geestelijken moesten volgens de kerkelijke voorschriften niet enkel seks verzaken, maar ook andere profane activiteiten, zoals dansen, zingen (tenzij in kerkelijke context), jagen

(ook als toeschouwer), wapendracht, handel of banketten. Ook bruiloften waren uit den boze, zoals deze canon beschrijft:

Priesters, diakens en subdiakens, kortom, iedereen die geen echtgenote mag hebben, moet eveneens andermans bruiloften mijden, alsook de deelname aan sociale bijeenkomsten waar onzedige liefdesliedjes gezongen worden, of gedanst en gesprongen met obscene bewegingen van het lichaam, zodat de zintuigen van het gehoor en het zicht, toegewijd aan de heilige mysteries, niet bezoedeld worden door blootstelling aan onzedige beelden en woorden.

CONCILIE VAN AGDE (506), § 39

Zulke kerkwetgeving wijst echter op een wijd-verspreid probleem, eerder dan een oplossing. Vele clerici van aristocratische afkomst hielden er ook na hun wijding een luxueuze, **adellijke levensstijl** op na. Rurale priesters namen eveneens deel aan typisch aristocratische activiteiten, vaak met hun seculiere heren. Als onderdeel van de globale kerkhervormingen trachtten de Karolingen in de achtste en negende eeuw de morele en zedelijke standaarden van hun geestelijkheid aan te scherpen. Het hof beoogde een duidelijker onderscheid tussen clerici en hun aristocratische familieleden en patroons. De onberispelijke levensstijl van de Frankische clerus was immers onontbeerlijk voor het zielenheil van de gelovigen, de drijfveer in het Karolingische project.

Het lacunaire bronnenmateriaal laat helaas niet toe de effecten van deze betrachting in te schatten. Toch blijkt duidelijk dat de Karolingen het bisschoppelijke toezicht over de clerus versterkten. Ook streefden zij naar financieel autonome priesters, door de verplichting van het tiendensysteem, een religieuze taks die lekengelovigen aan hun kerk betaalden.

Sommige seculiere clerici kozen ten slotte voor een gemeenschapsleven in een klooster. Vanaf de Karolingische periode noemen de meeste bronnen hen **kanunniken** (*canonici*). Deze naam verwijst naar de kerkelijke wetgeving (*canones*) die zij als clerici moesten naleven. Een gemeenschap van kanunniken vormde een kapittel en was steeds verbonden aan een kerk, die ook kapittelkerk genoemd wordt. Zij werden in de regel geleid door een proost. Vooral kanunniken verbonden aan een

kathedraal (een kathedraalkapittel) genoten bijzonder aanzien en invloed. Anders dan monniken, die zich vooral aan contemplatieve taken wijdten, namen kanunniken ook deel aan pastorale taken en zielenzorg.

In de praktijk waren vroegmiddeleeuwse monniken en kanunniken moeilijk van elkaar te onderscheiden. Om deze verwarring uit te klaren, dwongen de Karolingen, en in het bijzonder Lodewijk de Vrome, religieuze gemeenschappen te kiezen tussen de *ordo monasticus* en de *ordo canonicus*. Het sluitstuk van deze hervorming waren de concilies van Aken in 816-7. Eenheid en uniformiteit golden opnieuw als richtsnoer. Voortaan moesten beide ordes zich aan hun eigen leefregel houden. Aan de monniken legden de Karolingen de regel van Benedictus op. Voor kanunniken voorzag het hof zelf in nieuwe voorschriften, gebundeld in de regel van Aken.

Naast pastorale taken gold persoonlijk bezit als voornaamste onderscheid tussen kanunniken en monniken. Iedere kanunnik ontving voor levensonderhoud een prebende, een deel van de inkomsten van de kerk waaraan hij verbonden was. Daarnaast genoten kanunniken doorgaans meer bewegingsvrijheid dan monniken. Sommigen resideerden slechts sporadisch in het klooster. Deze vrijheden droegen bij aan de negatieve beeldvorming over 'decadente' en 'losbandige' kanunniken in de tiende- en elfde-eeuwse bronnen, toen aristocraten en bisschoppen vele kapittels omvormden tot benedictijnse kloosters. In 1059 zouden hervormers in Rome ijveren voor een strengere leefregel, die niet langer privébezit gedoogde.

BISSCHOPPEN: HERDERS EN HEREN

In de vroege middeleeuwen was de Latijnse Kerk de best georganiseerde instelling in West-Europa. De sleutelfiguren in dit instituut waren bisschoppen. Het bisdom of diocees, de bestuurlijke eenheid onder hun gezag, gold als voornaamste beslissingsniveau. Bovendien combineerden bisschoppen op unieke wijze spirituele autoriteit met heerlijke macht.

De term bisschop is afgeleid van het Griekse *epískopos* (ἐπίσκοπος), gelatiniseerd naar *episcopus*, wat ‘opziener’ of ‘bewaker’ betekende. Het voorwerp van deze supervisie was tweevoudig: een bisschop waakte zowel over de discipline van zijn clerus als over de doctrinaire eenheid binnen zijn kerkgemeenschap. Met enige zin voor bombast omschreef bisschop Ratherius van Verona (d. 974) de episcopale autoriteit als volgt:

[Bisschoppen] zijn [...] rechters, niet alleen van mensen maar ook van engelen; [...] herders van zijn schapen [...] gewassen door het Christus' bloed. Ze zijn leraars, voorbodes van de komende Rechter, [...] de pupillen in de ogen van de Heer, [...] Gods zonen, vaders, het licht van de wereld, sterren aan de hemel, steunberen onder de Kerk, genezers van zielen, poortwachters van het paradijs, ze dragen de sleutels des hemels, waartoe ze de toegang kunnen verlenen of ontfangen. Zij zijn de wolken waarop de Heer afdaalt, de pedestal waarop het bouwwerk van Gods tempel rust.

RATHERIUS VAN VERONA, *PRAELOQUIA*, § III.12

Bisschoppen baseerden dit gezag op het idee van **apostolische successie**. Volgens de Roomse traditie had Christus zijn autoriteit overgedragen aan de twaalf apostelen, die zich na Pinksteren verspreidden om kerkgemeenschappen te stichten. Op hun beurt gaven de apostelen dit leiderschap door aan hun bisschoppelijke opvolgers. Bisschoppen ontleenden dus het gezag over de Kerk aan hun positie in de onafgebroken lijn

van opvolgers van Christus' discipelen. Om de directe overdracht van het apostolische gezag te symboliseren, mocht een bisschop enkel door twee andere bisschoppen gewijd worden.

De episcopale structuur van de Kerk entte zich op de **administratieve onderverdeling van het imperium**. Romeinse steden werden de centra van een bisdom of diocees, het vaag afgeba-

kende territorium onder hun bisschoppelijke jurisdictie. In de stad bevond zich de *cathedra*, de bisschopstoon, in de kathedraal, de hoofdkerk van het diocees. Zoals een Romeinse provincie meerdere steden omvatte, vormden meerdere bisdommen een kerkprovincie, geleid door een aartsbisschop of metropolitaan. Diens gezag over de overige, ‘suffragane’ bisschoppen in de provincie was grotendeels symbolisch, maar werd onder de Karolingen versterkt. Naarmate de grenzen van de Latijnse christenheid naar het oosten opschoven, ontstonden er bisdommen rond nieuwe, niet-Romeinse centra.

De structuur van dit gedeelte is drieërlei. De eerste sectie focust op de religieuze autoriteit van het episcopaat over clerus en geloofsge-meenschap. De tweede sectie bespreekt de wereldlijke macht die bisschoppen uitoefenden over hun kerkelijke bezittingen, steden en heerlijkheden. De derde sectie gaat dieper in op de bisschoppen van Rome, die een preëminente status uitbouwden in de westerse Kerk. De laatste sectie bekijkt de verhouding tussen bisschoppen en lekenheersers, de centrale vraagstelling van dit hoofdstuk.

PASTORAAL GEZAG

Een middeleeuwse bisschop ontving bij zijn aanstelling twee attributen: een ring, symbool voor het huwelijk met zijn Kerk, en een staf, verwijzend naar zijn rol als **herder** van de kudde gelovigen. Als pastorale ‘opzichter’ – de letterlijke betekenis van het Griekse woord *episkopos*

– vervulde hij een dubbele opdracht: hij moest toezien op zowel de doctrinaire eenheid als de klerikale discipline. Caesarius van Arles (d. 542), een invloedrijke Zuid-Gallische bisschop, verwoordde het als volgt:

Wij worden herders, stuurlied en bisschoppen genoemd. Indien we werkelijk herders zijn, dan moeten we de spirituele weiden voorzien voor de kuddes van de Heer. Indien we stuurlied zijn, dan moeten we met Gods hulp het schip van de Kerk sturen, te midden van de golven van het leven, met moed en daadkracht, zodat we foutloos en met rechte koers de haven van het paradijs kunnen binnenvaren.

CAESARIUS VAN ARLES, *SERMONES*, § 1.19

Waken over de orthodoxie – de ‘officiële’ doctrine van de Kerk zoals vastgelegd op concilies – was een van de hoofdtaken van een bisschop.

Al in de late eerste eeuw was onenigheid ontstaan over de christelijke geloofsleer. Kerkelijke leiders veroordeelden afwijkende strekkingen

als *haeresis* of ketterij. Andersdenkende gelovigen labelden zij als gnostici, manicheeërs, pelagianisten of arianen. Zulke veralgemenende termen dienden vooral om tegenstanders te discrediteren; ze wekken verkeerdelijk de indruk van eengemaakte, georganiseerde, ‘ketterse’ bewegingen.

Door verdeeldheid in complexe theologische debatten ontstonden in de late oudheid talrijke ‘ketterse’ afscheuringen. Vooral het **christologische vraagstuk** verhitte de gemoederen. Wie of wat is of was Christus, een menselijk en/of een goddelijk wezen? En indien hij mens én God was, hoe verhouden beide ‘naturen’ zich met elkaar? De ‘officiële’ antwoorden, geformuleerd op concilies, leidden stevast tot de veroordeling en excommunicatie van dissidente stemmen.

Zo legden de bisschoppen op het invloedrijke, massaal bijgewoonde **concilie van Nicea** in 325 vast dat Christus zowel een goddelijke als menselijke natuur bezat. Ook bevestigden ze de doctrine van de Heilige Drievuldigheid.⁴³ Wie deze stellingen niet aanvaardde, werd weggezet als ariiaan, een volgeling van de geëxcommuniceerde Libische priester Arius (c. 250/6-336). **Arianen** vormden geen uniforme kerk en lieten amper theologische geschriften na. Volgens hun tegenstanders beschouwden ze Christus louter als schepsel van God, zonder goddelijke natuur en dus aan Hem ondergeschikt. Ondanks herhaalde veroordelingen bleven varianten van het ariiaanse geloof bestaan in het Midden-Oosten, Noord-Afrika en onder de barbaarse leiders in het Westen. Zo telde het arianisme vele aanhangers onder Van-

daalse, Gotische en Longobardische elites. Gaandeweg bekeerde de meerderheid zich tot het officiële, ‘niceense’ geloof, als toenadering tot de geromaniseerde adel.

Het christologische debat woedde vooral in het sterk verstedelijkte en verchristelijkte Oost-Romeinse Rijk. Het beschikbare bronnenmateriaal suggereert dat vroegmiddeleeuwse bisschoppen in het Westen zich minder bekommerden om ketterij. Andere prioriteiten primeerden, zoals de uitbouw van de nog primitieve kerkelijke structuren en de bekering van de nog grotendeels heidense plattelandsbevolking. Bovendien voorkwam de zeer rudimentaire theologische notie bij lekenangelovigen én clerici de verspreiding van heterodoxe doctrines.

Belangrijker dan de bestrijding van afwijkende christelijke strekkingen was de **disciplinaire rol** van het episcopaat. Een bisschop werd geacht te waken over de zedelijke en morele kwaliteit van zijn clerus. Hij kon clerici berispen, berechten, veroordelen en uit hun functie ontzetten. In de Karolingische periode riepen Frankische bisschoppen hun clerus jaarlijks of tweejaarlijks bijeen in synodes. Op deze gelegenheden gaven zij instructies betreffende liturgie, theologie, het onderhoud van kerken en moraliteit. Conciliaire wetgeving schreef tevens voor dat clerici de wijding en de tonsuur moesten ontvangen van de bisschop in wier diocees zij geboren waren.

Toch ontbrak het doorgaans aan personeel, infrastructuur en drukmiddelen om dit gezag hard te maken. De bisschoppelijke autoriteit stond vooral sterk in de bisschopsstad en het

ommeland. In meer afgelegen, ruraal gebied bleef zijn invloed veelal beperkt. Bisschoppen werden echter verwacht regelmatig hun diocees te doorkruisen om kerken en kloosters te

bezoeken en te inspecteren. De Visigotische bisschoppen legden de procedure minutieus vast op het concilie van Braga:

[...] Bisschoppen moeten de kerken van hun diocesen bezoeken. [Ze moeten] eerst nagaan hoe de clerici de liturgie van het doopsel, de mis en andere klerikale plichten uitvoeren. [...] Na de inspectie en het onderricht van de clerus moeten [ze] het volk in de kerk verzamelen, en hen leren hoe ze de dwalingen van afgoderij moeten vermijden, alsook andere misdaden, zoals moord, overspel, meened, valse getuigenissen en de overige doodzonden [...] en dat zij moeten geloven in de verrijzenis van alle mensen en dat op de Dag des Oordeels elkeen ontvangen zal worden in overeenstemming met zijn daden. Daarna moet de bisschop naar de volgende kerk gaan.

TWEDE CONCILIE VAN BRAGA (572), § 1

Verre afstanden en gebrekkige communicatie bemoeilijkten nauwe contacten en systematische controle. Bovendien veronachtzaamden weerbarstige kloostergemeenschappen of aristocratische concurrenten het episcopale

gezag, of daagden het zelfs uit. Op het concilie van Châlon in 647/53 beklagden de aanwezige bisschoppen hun onvermogen om hun gezag te doen gelden in rurale eigenkerken, die door lekenheren werden beheerd:

Doordat [vele] gebedshuizen op landgoederen van edellieden lang geleden opgericht werden en middelen toegewezen hebben gekregen, twisten de eigenaars van deze gronden met de bisschoppen en laten zij niet toe dat een aartsdiaken de clerici straft die dit gebedshuis bedienen. Dat moet rechtgezet worden, omdat het toebehoort aan het episcopale gezag om clerici te wijden en te beslissen over de middelen die aan de gebedshuizen toegewezen zijn, en hoe de heilige diensten uitgevoerd worden en de eucharistie geconsacreerd. Indien iemand zich verzet tegen deze verordening, dan moet hem de communie ontzegd worden, in overeenstemming met de canones.

CONCILIE VAN CHÂLON (647/53), § 14

De laatste zin uit het voorgaande citaat verwijst naar het krachtigste spirituele wapen in het episcopale arsenaal: **excommunicatie**. Bisschoppen konden dat zowel tegen leken als clerici inzetten. Een excommunicatie was tegelijk een vervloeking en een kerkelijke sanctie. Een bisschop die een gelovige excommuniceerde, marginaliseerde die binnen de christengemeenschap. Tot de opheffing (absolutie) door berouw en boetedoening kon de geëxcommuniceerde geen sacramenten ontvangen, en dus ook niet te communie gaan.

Evenmin mocht deze gelovige in gewijde grond begraven worden. Los van de sociale exclusie bracht de straf dus ook het zielenheil in gevaar. Geëxcommuniceerden waren volgens de theologie overgeleverd aan Satan; wie van hen zonder absolutie stierf, was gedoemd tot het hellevuur. Bisschoppen spraken excommunicaties uit om ketterij, wangedrag, misdaden, ongehoorzaamheid en de usurpatie van kerkgoed te bestraffen. Hoewel zij zich daarbij beriepen op hun apostolische autoriteit, werd de sanctie vaak betwist of veronachtzaamd:

[Aartsbisschop Heriveus] had graaf Erlebald geëxcommuniceerd vanwege een stuk land van de kerk van Reims dat hij was binnengevallen, en waar hij een fort had opgetrokken, aan de Maas, van waaruit hij de horigen van de kerk bestookte. [...] Aangezien hij niet ophield met zijn misdaden, trok de aartsbisschop met zijn soldaten naar het bolwerk om het in te nemen. Na een belegering van vier weken verliet Erlebald het fort, waarop de bisschop het innam en nadat hij er een garnizoen had geplaatst, keerde hij terug. Terwijl Erlebald zich naar de koning begaf [...] werd hij onderweg verrast en gedood door vijanden. Later, op vraag van koning Karel, bevrijdde Heriveus de gestorvene van de excommunicatie op een synode.

FLODOARD VAN REIMS, *HISTORIA ECCLESIAE REMENSIS*, § VI.16

Dergelijke anekdotes dienden wellicht als afschrikmiddel, maar tonen ook aan dat excommunicaties vaak minder effectief waren dan militair machtsvertoon. De seculiere machtsuitoefening van bisschoppen als Heriveus (r. 900-21) komt in de volgende sectie uitgebreid aan bod.

HEERLIJKE MACHT

Nagenoeg alle bisschoppen in de vroege middeleeuwen oefenden naast hun pastorale gezag ook heerlijke macht uit. Zoals uiteengezet in hoofdstuk II, berustte deze macht op directe dominantie en sociale interacties. Daardoor bleven machtsrelaties immer precair en veranderlijk. Dat gold evengoed voor de seculiere macht van bisschoppen, die sterk varieerde in plaats en tijd. Twee factoren bepaalden de heerlijke macht van een bisschop: enerzijds persoonlijke middelen en netwerk, anderzijds de rechten, inkomsten en bezittingen verbonden aan zijn bisschopszetel.

Aangezien bisschoppen veelal uit de aristocratie stamden, beschikten zij dikwijls voor hun aantreden al over aanzienlijke **private middelen en een machtig netwerk**. Vaak wendden zij persoonlijke middelen aan ten voordele van hun bisdom. Omgekeerd profiteerden hun familie en netwerk ook van kerkelijke fondsen.

Daarnaast beheerden bisschoppen van ambtswege het **bezit van hun dioceses**. Dat kon bestaan uit landgoederen, kerken, kloosters, kastelen, inkomsten van allerlei aard en mobiele rijkdom, zoals kerkschatten of geld. Door adellijke schenkingen, de collecte van tienden en de opbrengst van landgoederen, accumuleerden vele diocesen een indrukwekkend kapitaal. Deze rijkdom varieerde echter enorm en bepaalde welke ambities een bisschop kon koesteren. Deze fondsen en inkomsten werden aangewend voor de bouw, de verfraaiing of het onderhoud van gebedshuizen en voor christelijke liefdadigheid zoals armenzorg.

Een deel van hun middelen besteedden bisschoppen tevens aan de verdediging van de Kerk, door forten en muren op te trekken of milities te ronselen.

Verder oefenden vele bisschoppen **juridische, militaire en fiscale rechten** uit in hun stad en ommeland. Zij verwierven deze bevoegdheden ofwel door toe-eigening, ofwel door toekenning van een lekenvorst. Het vroegste voorbeeld dateert uit het keizerschap van Constantijn de Grote (zie hoofdstuk I). In de **laatantieke en postimperiale periode** bouwden vele bisschoppen deze machtpositie in hun stad verder uit. Daarbij vulden zij het bestuurlijke vacuüm op dat de aftakelende municipale bureaucratie achterliet. Bovendien behoorden bisschoppen veelal tot dezelfde senatoriale klasse als Romeinse magistraten. Zowel hun adellijke netwerk als hun politieke en administratieve ervaring kwamen van pas in het beheer van hun bisdom en het bijbehorende kerkbezit. Zo had de kerkvader Ambrosius (r. 374-97) voor zijn benoeming tot bisschop van Milaan als gouverneur de regio Aemilia-Liguria bestuurd.

In de tiende eeuw voorzagen de **Ottoonse koningen** bisdommen van ruime wereldlijke bevoegdheden. Daardoor beschikten vele Oost-Frankische bisschoppen over indrukwekkende geldelijke en militaire middelen, waarmee zij niet alleen hun stad, maar ook uitgestrekte rurale territoria domineerden. Zo vormden zij een tegengewicht voor de rebelse

Afbeelding 2. De getroonde aartsbisschop Egbert van Trier (r. 977-93) ontvangt een evangelieboek vervaardigd door de monniken van Reichenau, bestemd als geschenk aan de abdij van Sint-Paulinus in Trier, miniatuur uit de *Codex Egberti*, fol. 2r., *Stadtbibliothek Trier*, Ms. 24. Egbert, zoon van de graaf van Holland en kleinzoon van de graaf van Vlaanderen trad na een monastieke opleiding in dienst van de Duitse koning Otto II, in 976. Die benoemde hem het jaar daarop tot aartsbisschop van een van de belangrijkste zetels in het rijk. Bron Wikimedia, Artanisen.

magnaten in het Duitse Rijk. Bovendien kon de koning de aanstellingen van bisschoppen gemakkelijker beïnvloeden.

De episcopale suprematie in bepaalde Oost-Frankische regio's mag echter niet veralgemeend worden. De meeste vroegmiddeleeuwse bisschopssteden waren **politiek versnip-**

perd, met verscheidene, dynamische en soms overlappende invloedsferen van geestelijke en wereldlijke machthebbers. In sommige *civitates* domineerde een bisschop, in vele andere een graaf, een hertog of een andere vorst. Rivaliteit escaleerde daarbij vaak tot open conflict. Zo berichten talloze bronnen over de usurpatie van kerkelijke bezittingen door aristocraten.

DE OPMARS VAN HET PAUSDOM

In het vroegmiddeleeuwse Westen eiste één bisschopszetel een bijzondere autoriteit op: de kerk van Rome. In de hoge middeleeuwen zou haar bisschop, die ook paus genoemd wordt, een centralistisch, monarchaal regime vestigen over de West-Europese Kerk. Tot c. 1050 bleef deze suprematie vooral symbolisch. De reikwijdte van het pauselijke gezag beperkte zich *de facto* tot Centraal-Italië. Toch legde de zorgvuldig gepropageerde preëminentie van de Romeinse Kerk in het eerste millennium de basis voor haar latere, indrukwekkende opmars. Dit gedeelte beschrijft eerst hoe de Romeinse bisschoppen dat via zelfpromotie verwezenlijkten. Vervolgens komen de wereldlijke macht en de buitenlandse politiek van het pausdom aan bod.

Zelfpromotie en primaatschap

De Romeinse Kerk dankte haar opmars vooral aan zelfpromotie. Ten eerste ontleenden de bisschoppen hun prestige aan de status van de stad als (voormalig) **politiek en cultureel**

centrum van het imperium. De bisschop van Rome werd dus een van de christelijke patriarchen, naar analogie van de pretoriaanse prefecten. Het concilie van Efese in 431 erkende vijf patriarchaten: Rome, Antiochië, Alexandrië, Constantinopel en Jeruzalem. Deze 'pentarchie' voerde in theorie gezamenlijk het symbolische oppergezag over de christenheid, al was collegialiteit in de praktijk ver te zoeken.

Ten tweede promootten de Romeinse bisschoppen de **symbolische, religieuze status** van hun stad. Volgens de traditie waren de heiligen Petrus en Paulus, de 'prinsen der apostelen', in Rome als martelaars geëxecuteerd onder keizer Nero (r. 54-68 n. Chr.) en begraven. Simon Petrus zou tevens de stichter van de Romeinse christengemeenschap en hun eerste bisschop zijn geweest. Als opvolgers van Petrus zetten de Romeinse bisschoppen zijn positie als voornaamste apostel systematisch in de verf, gesterkt door schaarse passages uit het evangelie (vooral Mat. 16:18-19). Op die manier trachtten zij hun preëminentie boven andere bisdommen te schragen.

De middelen die de Romeinse Kerk daarvoor gebruikte, varieerden van preken en traktaten tot vervalste brieven en oorkonden.⁴⁴ Daarnaast stimuleerden de bisschoppen de cultus van Petrus, onder meer door de bouw van een basiliek op de Vaticaanse heuvel, waar velen van hen nabij de apostel begraven werden. Voorts lieten zij zich *vicarius* (plaatsvervanger) van Petrus noemen, of *papa* (paus), wat ‘vadertje’ betekent, en verwijst naar een ouder, gezaghebbend lid in een christengemeenschap. Bisschop Siricus (r. 384-99) voerde deze titel als eerste. Het duurde echter tot de negende eeuw alvorens het Romeinse episcopaat de benaming consistent gebruikte.

De pauselijke zelfpromotie was slechts **gedeeltelijk succesvol**. Enerzijds erkenden lokale kerkleiders wel degelijk de autoriteit van het pausdom, als een *primus inter pares* (eerste onder gelijken) in de Latijnse Kerk. Zo lieten bisschoppen en abten regelmatig vrijheden en privileges van hun kerken of abdijen bevestigen door de paus. Verder wendden clerici zich vaak tot de paus met geschillen die het bisschoppelijk tribunaal of het plaatselijk concilie niet konden uitklaren.

Anderzijds bleef dit **oppergezag vooral symbolisch**. De rol van de paus was in het eerste millennium vooral reactief. Zelden interveniëerden vroegmiddeleeuwse pausen eigenmachtig in bisdommen of koninkrijken over de Alpen. Het pausdom beschikte noch over het bureaucratische apparaat, noch over het personeel voor regelmatige interventies op lokaal niveau. Het zwaartepunt van de kerkelijke besluitvoering lag bij de plaatselijke

bisschoppen. Voor hen woog de invloed van seculiere vorsten zwaarder dan de autoriteit van een verre paus.

Territoria en machtsverhoudingen

Vanaf de vijfde eeuw bouwde het pausdom een machtsgebied uit in Centraal-Italië. Zoals vele laatantieke bisschoppen eigenden verschillende pausen zich een aanzienlijk deel van de civiele autoriteiten in hun stad toe. **Gregorius de Grote** (r. 590-604), afkomstig uit een prominent geslacht en voormalige prefect van Rome, speelde daarin een sleutelrol. Tijdens zijn pontificaat bestierde hij nagenoeg het volledige openbare leven in Rome – rechtspraak, voedselvoorziening, ziekenzorg, armoedebestrijding, handelsverkeer en diplomatie. Bij gebrek aan bijstand uit Constantinopel onderhandelde hij zelf met de Longobardische legeraanvoerders, waarmee hij de inname van Rome voorkwam. Daarnaast reorganiseerde Gregorius het beheer van het **pauselijke landgoed**. Zo legde hij de grondslag van het ‘patrimonium van Petrus’, de latere pauselijke staat. Zijn opvolgers zouden deze territoria systematisch uitbreiden in het Romeinse ommeland.⁴⁵

Naast de kerkelijke suprematie van het pausdom werden ook de wereldlijke aanspraken van het pausschap door vervalste documenten gestut. Het bekendste is de ‘**donatie van Constantijn**’ (*Donatio Constantini*, zie afbeelding 3), een niet-authentiek keizerlijk decreet, wellicht opgesteld in de achtste eeuw, in naam van

Constantijn de Grote. Daarin verleent de keizer paus Sylvester (r. 314-35) niet alleen de suprematie over ‘alle andere kerken van God op aarde’, inclusief de andere patriarchaten, maar ook ‘de stad Rome, alle provincies, plaatsen en steden van Italië en het Westen’.

Halverwege de achtste eeuw versterkten de pausen opnieuw hun autoriteit in de Latijnse Kerk door een **koerswijziging in hun buiten-**

landse politiek. Aanvankelijk hadden zij zich vooral gewend tot Constantinopel voor militaire ondersteuning. Door de dreiging van de Sassaniden, de Avaren en later de Arabieren richtten de Oost-Romeinse keizers hun aandacht echter noodgedwongen op het oosten. Bovendien beletten zware territoriale verliezen aan de islamitische veroveraars en opeenvolgende interne crises hen om in te grijpen in Italië.

Afbeelding 3. Constantijn de Grote (derde van links) schenkt zijn kroon aan paus Sylvester (tweede van links), der tiende-eeuwse fresco, Santi Quattro Coronati, Rome. Dit is een van de oudste bewaarde voorstellingen van de *donatio Constantini*. Bron: Wikimedia, Sailko.

Daarnaast was de Romeinse Kerk stilaan vervreemd geraakt van de **doctrines en gewoonten in Constantinopel**. Al sinds de late oudheid wedijverden beide patriarchaten om het oppergezag in de christenheid. Deze competitie werd meestal uitgevochten in religieuze disputen, zoals het Acaciaans schisma (484-519) en het iconoclasme (726-87 en 814-41). Dat na de Arabische verovering van Jeruzalem (637), Antiochië (637) en Alexandrië (641) slechts twee christelijke patriarchaten overbleven, versterkte de rivaliteit.

In de jaren 740 bedreigde de Longobardische koning opnieuw de pauselijke territoria in Centraal-Italië. Militair in de steek gelaten en religieus vervreemd van Constantinopel, wendde Stefanus II zich tot de grootmacht in het Westen, het Frankische Rijk. Daaruit ontstond een hechte **alliantie tussen het pausdom en de Frankische vorsten**, die tot de late elfde eeuw zou standhouden. In 754 zalfde Stefanus II de Karolingische koning Pepijn de Korte, die met een bescheiden campagne de Longobardische opmars bedwong (zie hoofdstuk V).

Deze alliantie culmineerde onder Pepijns zoon en opvolger Karel de Grote. Die vernietigde niet alleen het Longobardische Rijk,

maar kwam tevens paus Leo III te hulp in een Romeinse clanoorlog. De daaropvolgende **keizerskroning** van Karel in Rome cementeerde het bondgenootschap. De Frankische keizer versterkte zijn sacrale aura en zijn connectie met Rome. De paus kroonde de feitelijke leider van de West-Europese christenheid, wat ook zijn claim op het oppergezag in de Latijnse Kerk versterkte.

Toch bleek de entente tussen keizer en paus geen relatie van gelijken. Door de verpletterende militaire overmacht van de Franken en hun aanwezigheid in Noord-Italië, neigde bescherming vaak naar dominantie. Dat uitte zich vooral onder de Duitse dynastieën van de Ottonen en de Saliërs, die zich de Karolingische keizerstraditie toe-eigenden. In 963 zette Otto I paus Johannes XII af nadat die zich tegen hem had gekeerd. Daarnaast eiste hij als Duitse koning het vetorecht op bij pauselijke benoemingen. Ook zijn kleinzoon Otto III versterkte de controle over deze aanstellingen, ten koste van de Romeinse aristocratie. Pas in de tweede helft van de elfde eeuw zou deze verhouding onder druk staan, door een assertiever pausschap en de nieuwe hervormingsideologie rond het terugdringen van lekeninmenging.

RELATIES MET LEKENHEREN

Zoals eerder beschreven, voerden bisschoppen niet alleen het kerkelijke gezag over hun clerus en geloofsgemeenschap, maar beheerden zij ook de bezittingen en inkomsten verbonden

aan hun diocesen. Om die reden waren hun posities gegeerd bij kerkelijke en seculiere elites. Al in de late oudheid trachtten lekenheersers de aanstelling en ambtsuitoefening

van bisschoppen te beïnvloeden. Deze sectie gaat na in hoeverre deze invloed reikte, en of het traditionele beeld van lekendominantie klopt.

De **instructies van kerkvaders en concilies** over episcopale aanstellingen waren niet eenduidig. Sommige schreven de verkiezing door het volk voor; andere vertrouwden de selectie toe aan de bisschoppen uit de provincie; nog andere aan de plaatselijke clerus. Verschillende concilies in de Merovingische en Karolingische tijd verordenden ten slotte dat ‘de clerus en het volk’ (*clerus et populus*) gezamenlijk moesten beslissen.

In de **praktijk** werd de benoeming doorgaans bepaald door een complex samenspel van kerkelijke en vooral wereldlijke belangen. Zo selecteerden laatantieke Romeinse keizers bisschoppen in belangrijke metropolen, zoals Milaan, Antiochië en Carthago, maar ook in bescheidener *civitates* mengden zij zich. **Merovingische koningen** controleerden aanstellingen in talrijke diocesen, maar in bepaalde regio’s vestigden adellijke geslachten hun monopolie op meerdere zetels. Daar volgden neven hun ooms op, of zonen hun vader. De **Karolingen** drongen de dynastieke macht van vele families terug en versterkten tijdelijk hun greep op meer bisdommen. Van hun post-Karolingische opvolgers waren de **Ottonen** het meest succesvol in hun benoemingspolitiek.

Vaak eiste ook de clerus van de bisschopsstad inspraak. Zeker **hoge clerici**, zoals kathedraal-kanunniken of aartsdiakens, schoven kandidaten naar voren, of kandideerden zelf. Aangezien ze meestal tot de adel behoorden, wogen zij via hun plaatselijke netwerk op de procedure.

De bronnen vermelden verder enkele gevallen waarbij de vorst de stedelingen en clerici van een stad zelf verzocht een kandidaat voor te leggen. Onder stedelingen, het *populus* in canonieke voorschriften, werd vooral de elite gerekend.

Eens aangesteld, dienden weinig bisschoppen louter de belangen van hun aristocratische patroons. De invloed van lekenheersers en regionale elites woog vaak op hun ambtsuitoefening, maar varieerde in plaats en tijd. Zeker is dat sommige edellieden zich mengden in het beheer van het kerkgoed of zich zelfs landerijen of inkomsten toe-eigenden. Dat deden ook de vroege Karolingen, die later bisschoppen inschakelden als zendgraven, om de naleving van hun verordeningen ter plaatse te inspecteren. Ook de Ottonen eisten loyaliteit en militaire bijdragen van de vele bisschoppen die ze op cruciale diocesen aanstelden.

Toch kunnen deze kerkvorsten bezwaarlijk als koninklijke of adellijke pionnen beschouwd worden. Sommige beschikten over dusdanig veel middelen, bevoegdheden en manschappen dat zij de elite in hun stad en ommeland domineerden. Bovendien behoorde de overgrote meerderheid van vroegmiddeleeuwse bisschoppen zelf tot de aristocratie. Meestal wendden zij hun familiale netwerk aan om hun kerkelijke belangen te dienen. Zo profiteerden vele kerken van de rijkdom of de bescherming van hun families. Het symbolische huwelijk van de bisschop met zijn kerk, gesymboliseerd in de ring die hij bij aanstelling ontving, hield in dat zijn persoonlijke en kerkelijke belangen overlaptten. Dit kon zowel positief als negatief uitdraaien voor hun bisdom.

LEKENSPIRITUALITEIT EN VOLKSGELOOF

Tegen het jaar 1000 was de bevolking in het voormalige West-Romeinse Rijk nagenoeg volledig bekeerd tot het christendom. Kerken, kapellen en schrijnen rezen op uit het rurale landschap en ook de stedelijke topografie verchristelijkte. Naast de agrarische cyclus gaven religieuze feestdagen en vastenperiodes het jaarritme aan. De schaarse restanten van heidense culten werden verdrongen of geïntegreerd in de christelijke rites. Toch beperkte de christianisatie zich vooral tot **uiterlijke, formele aspecten**. Van geloofsverdieping was bij de grote massa amper sprake.

Het overwicht van uiterlijke manifestaties van religiositeit mag niet verwonderen. Religie was in vroegmiddeleeuws Europa sterk gericht op het fysieke, het zichtbare en het tastbare. Die focus wortelde in het **magische wereldbeeld**

van de modale gelovige. Boeren leidden een precair bestaan, onderworpen aan factoren die buiten hun controle vielen, zoals klimaat, neerslag, (vee)ziektes, wilde dieren, geweld en oorlog. Door contact te leggen met het bovennatuurlijke trachtten zij hun lot te beïnvloeden. De Kerk bood hun die gelegenheid via rituelen. Zo hoopten gelovigen zich te wapenen tegen boosaardige, demonische krachten door het invoeren van heiligen of beschermengelen, de aanbidding van relieken, of missen om onweer, droogte en ziektes af te weren.

Kortom, voor leken was de lijn tussen magisch bijgeloof en christelijke riten dun. Hetzelfde gold kennelijk voor vele clerici. Zo verordenden de Visigotische bisschoppen op het vierde concilie van Toledo:

Als blijkt dat een bisschop, een priester, een diaken of een andere clericus magiërs, waarzeggers, zieners of auguren raadpleegt, of anderen die dit soort praktijken beoefenen, [...] dan moet hij uit zijn positie ontzet worden en verplaatst naar een klooster, waar hij zich zal wijden aan levenslange boetedoening om zich van deze blasfemische misdaad te zuiveren.

VIERDE CONCILIE VAN TOLEDO (633), § 29

Zulke 'heidense' of magische praktijken werden door kerkelijke en seculiere machthebbers **afgekeurd** als bijgeloof, heiligschennis of duivelsverering, en in vele gevallen zelfs verboden. Voorbeelden daarvan waren astrologie, de crematie van overledenen en de aanbidding van bronnen, struiken of bomen. Andere tradities werden **toegeëigend of geassimileerd** in christelijke rites. Christelijke begrafenises rites en exorcisme vervingen de heidense dodenverering en de uitdrijving van kwade geesten. Amuletten en talismannen kregen een christelijke versie in de verering van relieken, fysieke overblijfselen van heiligen, waarvan de nabijheid een beschermend effect zou hebben. Ieder altaar bevatte in de regel een of meer relieken, gaande van lichamelijke resten zoals

beenderen, haren of tanden tot kleding of attributen. Spreuken en bezweringen werden zegeningen, uitgesproken door bisschoppen en priesters over zieken, doden, land, vee, woningen, schepen, gebedshuizen en andere cultusplaatsen.

De Visigotische exorcismen voor het reinigen van een huis illustreert de 'magische', formalistische inslag van vele religieuze handelingen. Priesters gebruikten daarbij een mengsel van water en zout, dat zij eerst zuiverden, om vervolgens de woning te besprenkelen. Deze handelingen staan beschreven in het heiligenleven van de Spaanse priester Aemilianus (d. 573), opgesteld c. 631-45 door bisschop Braulio van Zaragoza:

In het huis van senator Honorius verbleef een zeer kwaadaardige en weerspannige demon [...] die er elke dag een smerige, verachtelijke daad beging. [...] Vertrouwend op de deugden van Aemilianus en gesterkt door hoop, ontbood [Honorius] hem naar [zijn huis]. [...] [Aemilianus] legde een vastenperiode op en verzamelde de gemeenschap van priesters die daar leefden. Op de derde dag, na het volbrengen van de gelofte van vasten, voerde hij het exorcisme uit over het zout en het water en begon hij het huis [ermee] te besprenkelen. [...] Eindelijk tot vlucht gedwongen, zocht de demon opnieuw de wildernis op, terwijl hij vlammen spuwde met de meest misselijkmakende stank. En zo verheugden de inwoners van het huis zich, gered door het gebed van Aemilianus.

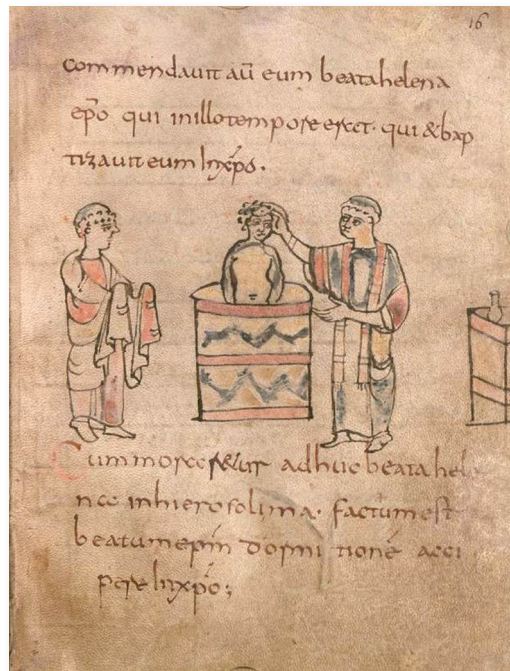
BRAULIO VAN ZARAGOZA, *VITA SANCTI AEMILIANI*, § 24

Ook de deelname van leken in christelijke rites en tradities toonde een **formele religiositeit**. Leken praktiseerden het geloof, eerder dan het te doorgronden. Hun spiritualiteit was gebaseerd op een zeer rudimentaire kennis van de geloofsinhoud. Hun religieuze

praxis beperkte zich tot het ontvangen van sacramenten, het bijwonen van liturgische handelingen, memoriseerde gebeden en andere voorgeschreven gewoonten zoals zondagsrust, vasten en onthouding, of het verzaken van vlees op vrijdag en zaterdag.

Een wezenlijk begrip van theologie ontbrak bij de grote massa. Dat gold ook voor de meeste priesters. Dit alles nuanceert het traditionele beeld van de middeleeuwen als een diepchristelijke periode.

De participatie van gewone gelovigen in de liturgie was eerder passief. De priester leidde geen gezamenlijk gebed, maar bad voor zijn parochianen. Bovendien begrepen weinigen nog Latijn, zelfs in geromaniseerde regio's. Ook de deelname aan gebeden en liturgisch gezang bleef waarschijnlijk beperkt. Preken of sermoenen, waarbij de priester zich meestal in de volkstaal tot de parochianen richtte, kwamen in vroegmiddeleeuwse misvieringen nauwelijks voor.

Leken vertrouwden de beoefening van religie dus grotendeels toe aan zij die zich in rituelen hadden bekwaamd. Zelf zochten zij niet actief naar contact met het bovennatuurlijke, maar rekenden op specialisten om via gebeden hun zielenheil te bevorderen. Priesters namen als kerkelijke celebranten deze cruciale rol op zich. Hun belangrijkste taak was Gods aanwezigheid veruitwendigen. Dat gebeurde in zegeningen, gebeden, maar vooral in sacramenten.

Het belangrijkste sacrament was de viering van de **eucharistie**, een liturgische nabootsing van het laatste avondmaal. Tijdens deze gelegenheid gingen gelovigen te communie, waarbij ze het lichaam en het bloed van Christus in de vorm van brood en wijn ontvingen van de priester. Het idee van goddelijke nabijheid maakte deze viering tot een sleutelmoment voor leken. In de perceptie van de modale gelovige volstond het bijwonen van dit ritueel wellicht om Gods zegening te verkrijgen.

Als christelijk initiatieritueel was het **doopsel** cruciaal. In de vroege christenheid ontvingen vooral volwassenen dit sacrament. Naarmate de kerstening vorderde en het christendom evolueerde van een keuze naar een sociale realiteit, daalde de gemiddelde leeftijd van de dopelingen. In de achtste en de negende eeuw verplichtten Karolingische wetteksten om pasgeborenen te laten dopen. Gewoonlijk ontvingen meerdere kinderen dit sacrament op een jaarlijkse ceremonie, die meestal op Pasen plaatsvond.

Afbeelding 4. Het doopsacrament, miniatuur uit een manuscript uit Ausburg (folio 16r), c. 810, bewaard in Bayerische Staatsbibliothek, München. Bron: Web Gallery of Art.

Ondanks hun cruciale taak als bemiddelaars tussen God en mens waren de meeste priesters **nauwelijks opgeleid voor het ambt**. Aspirant-priesters leerden het vak meestal van de actieve bedienaar van hun parochie. In vele rurale kerken stoomden priesters hun zonen of neven klaar om hen op te volgen. Op die manier werden vele morele en educatieve tekortkomingen van generatie op generatie doorgegeven, wat het niveau van de clerus niet ten goede kwam. Zo hadden de meeste priesters louter rudimentaire, formele noties van Latijn, terwijl alle kerkelijke geschriften – de Bijbel, de kerkvaders, het sacramentarium en het martyrologium – uitsluitend in deze taal beschikbaar waren. Training in het vak bleef veelal beperkt tot praktische instructies in kerkzang, het lezen van de Bijbel en het verlenen van sacramenten. Om de zielenzorg te verbeteren, spoorden de Karolingen hun bisschoppen aan om het niveau van de lokale priesters op te krikken. Priesteropleidingen zouden pas in de zestiende eeuw verplicht worden.

EIGENKERKEN EN PAROCHIES

Het religieuze landschap in het vroegmiddeleeuwse Westen was een lappendeken van ontelbare, diverse *microchristendoms*. Een uniforme, geordende kerkstructuur, opgedeeld in territoriaal afgelijnde parochies onder een permanent residerende priester, bestond nog niet. Zowel ruraal als stedelijk gebied vertoonde een brede **variatie aan cultusplaatsen**: van rudimentaire heiligdommen met louter een kruisbeeld, bescheiden schrijnen of kapellen en lokale parochiekerken tot statige basilieken verbonden aan abdijen of kapittels en indrukwekkende kathedralen in bisschopsteden.

De meeste kerken op het platteland bestonden uit eenvoudige, balkvormige structuren, opgetrokken in hout, op onverharde bodem. Toch ontwikkelden deze gebedshuizen zich tot religieuze, sociale en economische centra in rurale bewoningskernen. Lokale weekmarkten vonden meestal plaats rond het kerkgebouw. Daarnaast waren kerken ontmoetingsplaatsen: lekengelovigen frequenteerden ze om de mis bij te wonen of om dierbare overledenen te herdenken op het kerkhof. Ten slotte stimuleerde de inning van tienden in de Frankische en Angelsaksische rijken de territorialisering van **parochies**. Zo ontwikkelden zich min of meer afgebakende kerkelijke omschrijvingen, die bewoners aan een specifieke parochiekerk

bond. In het Frankische Rijk begon deze evolutie zeer langzaam vanaf de negende eeuw.

Elke kerk had ook een of meer **eigenaars**. Wie deze kerken bezat, is een netelig vraagstuk. Vanaf de vierde eeuw ontstonden in het Romeinse Rijk talrijke kerken, vooral in en rondom steden en vestigingen. Vele ervan groeiden uit tot prestigieuze gebedshuizen, bediend door gemeenschappen van kanunniken. Deze kerken vielen oorspronkelijk onder de autoriteit en het beheer van de plaatselijke bisschop. Ze concentreerden zich in sterk geromaniseerd, dichtbevolkt gebied, waar het episcopale gezag het sterkst stond. Toch kwamen sommige van deze kerken uiteindelijk in de invloedssfeer van lekenpatroons terecht.

Op het platteland was de overgrote meerderheid van de vroegmiddeleeuwse gebedshuizen oorspronkelijk opgericht door een lokale aristocraat of een vorst. Zo ging het ontstaan van grote domeinen in de achtste en negende eeuw gepaard met een golf aan stichtingen van rurale kerken in het Frankische Rijk. Die worden in de geschiedwetenschap **privékerken of 'eigenkerken'** (*Eigenkirchen* of *proprietary churches*) genoemd. Edellieden bouwden zulke kerken op hun eigen landgoed en voorzagen ze van middelen en onderhoud. Als patroons

Afbeelding 5. Fresco's uit c. 880 in de chiesa di San Benedetto, Malles Venosta (Trento). Links staat de lekenpatroon van de kerk in militaire tenue, rechts neemt de bedienaar de kerk in ontvangst. Bron: Wikimedia, Sailko.

beschouwden zij deze gebedshuizen als overerfbare goederen. Ook stelden ze de priester aan die de kerk bediende. Meestal deed die ook dienst als hun persoonlijke gebedsvader of spirituele raadgever. Vaak kozen edellieden familieleden voor deze posten. Ten slotte verwachtten lekenpatroons bijzondere aandacht in de gebeden en missen die in hun eigenkerk plaatsvonden.

Het bezit van kerken versterkte de heerlijke macht van vorsten en aristocraten. Vele adellijke patroons eigenden zich een deel van de inkomsten toe, zoals de tienden die lekengelovigen afdroegen of hun offerandes tijdens

kerkdiensten. Daarom dwongen lekenheren vaak ondergeschikte boeren om hun private kerken te frequenteren.

In theorie vielen de klerikale bedienaars van eigenkerken onder het disciplinaire **gezag van de bisschop**. Die kon deze kerken op visitatie inspecteren en eiste het recht op om de nieuw aangestelde geestelijken goed te keuren en te wijden. Canonieke wetgeving schreef tevens voor dat de episcopale toelating nodig was voor elke nieuwe stichting. Vervolgens moest de lekenpatroon van de kerk de bisschop uitnodigen om deze in te wijden en de relieken in het altaar te plaatsen. In de praktijk bleven

deze aanspraken veelal dode letter. Bisschoppen klaagden de veronachtzaming van hun pastorale autoriteit door adellijke patroons regelmatig aan in concilies (zie sectie 2.1).

Toch stond het idee van kerken als eigendom niet fundamenteel ter discussie; dat zou pas gebeuren tijdens de elfde-eeuwse kerkhervorming. Ook vroegmiddeleeuwse bisschoppen en kloostergemeenschappen bezaten immers

kerken, zowel in stedelijk als in landelijk gebied. Het concept 'eigenkerk' is dus misleidend, aangezien iedere vroegmiddeleeuwse kerk toebehoorde aan een heer, een bisdom of een abdij, ook kerken in (sub)urbane zones. Overigens konden kerken op rurale landgoederen, oorspronkelijk gesticht door aristocraten, eveneens terecht komen in bisschoppelijk of monastiek bezit, via schenking, ruil, aankoop of toe-eigening.

Afbeelding 6. De kapel van St Peter-on-the-Wall in Bradwell-on-Sea, Essex, een van de oudste, bewaarde kerken in Engeland. Deze eenvoudige, balkvormige structuur werd opgetrokken c. 654-62 met Romeins bouw materiaal, mogelijks gerecupereerd uit het naburige Romeinse fort van Othona. De opdrachtgever was wellicht bisschop Cedd (Ceddus, d. 664) die volgens Beda vanuit Northumbria naar de koninkrijken van Mercia en Essex trok voor de plaatselijke bevolking te bekeren. Tijdens deze missies stichtte hij nog vele andere kerken en kloosters die als uitvalbasis dienden voor de kerstening. Bron: Wikimedia, Nev1.

INKOMSTEN

Vanaf de laatantieke periode accumuleerde de clerus een ontzaglijke hoeveelheid roerend en onroerend kapitaal. Opgeteld bezaten kerken, abdijen en bisdommen naar schatting één derde van het gecultiveerde land in negende-eeuws continentaal Europa. Deze rijkdom werd gevoed door grofweg drie inkomensbronnen: donaties van aristocraten, inningen van tienden en opbrengsten uit het beheer van kerkgoed. Met die middelen ontwikkelde de Kerk zich tot de best georganiseerde instelling in vroegmiddeleeuws Europa.

De eerste bron van inkomsten was de **generositeit van elites**. Edellieden hadden diverse motieven om kerken of bisdommen financieel te steunen. Via schenkingen verwierven ze invloed in een instelling en versterkten ze hun prestige als vroom machthebber. Toch speelde vooral een spirituele drijfveer. Volgens de christelijke traditie verhoogden naastenliefde, door aalmoezen en liefdadigheid, gevoelig de kans van een gelovige om gered te worden in het hiernamaals. Dit geloof vond zijn oorsprong in het evangelie, waarin Christus een rijke man gebood al zijn bezittingen te verkopen, om ze aan de armen te schenken; enkel zo kon hij het eeuwige leven vinden (Mat. 19:21). Aangezien kerkelijke instellingen armenzorg en andere caritatieve initiatieven monopoliseerden, kwamen deze giften terecht bij kerken of abdijen. Ironisch genoeg werd 'schenken aan de armen' dus gelijkgesteld met 'schenken aan de Kerk'.

Het idee dat vrome giften het lot van de schenker in het hiernamaals positief beïnvloedden, leidde tot wat mediëvisten de *salvation economy* noemen. Aristocraten stonden geldsommen, inkomsten of land af aan kerken, bisdommen en kloosters, in ruil voor herdenking in de liturgie, gebeden op bestelling of missen opgedragen aan familieleden of henzelf. Aristocratische schenkers verkozen meestal instituten met zeer vrome bedienaars: hoe heiliger de clerici, hoe effectiever hun gebeden voor het zielenheil.

Een tweede bron van inkomsten was de **inning van tienden**. Dit systeem vereiste dat leken-gelovigen één tiende van de agrarische productie afstonden aan hun parochiekerk. Deze religieuze taks wortelde in de joodse wet, die levieten voorschreef om één tiende van de oogst te innen (Lev. 27:30). In de Latijnse Kerk vond deze praktijk langzaam ingang. Uit de volgende canon, uitgevaardigd door het concilie van Mâcon, blijkt dat vele gelovigen nalieten om tienden te betalen:

De heilige wetten, verordend om de priesters en dienaars van kerken te helpen, moeten nageleefd worden. [...] Zo kunnen [priesters], ongehinderd door arbeid, beschikbaar zijn om de spirituele mysteries [te verlenen] op het gepaste moment. De vroege gemeenschappen van christenen hebben deze wetten lang nageleefd. Nu lijkt het echter dat alle christenen, beetje bij beetje, overtreders van die wetten geworden zijn. [...] We hebben aldus besloten en verordend dat gelovigen deze oude gewoonte opnieuw in acht moeten nemen en dat iedereen tienden moet afdragen [...], waarmee de priester, die deze besteedt aan armenzorg en losgeld voor gevangenen, door zijn gebeden vrede en gezondheid brengt voor het volk. Indien iemand bewust onze verordening ongehoorzaam is, zal hij voor altijd afgescheiden worden van de leden van de Kerk.

TWEDE CONCILIE VAN MÂCON (585), § 5

Pas vanaf de negende eeuw werden tienden systematisch geïnd in het Frankische Rijk, nadat Karel de Grote ze in 779 (nogmaals) had verplicht.⁴⁶ Daarmee wilde het Karolingische hof priesters financieel autonoom maken, om het niveau van hun zielenzorg op te krikken. Zo hingen ze voor hun levensonderhoud minder af van andere arbeid en konden ze focussen op hun pastorale taak.

De ontvangers van deze fondsen verschilden van kerk tot kerk. Net als in de joodse traditie besteedden kerken een deel van de tienden aan aalmoezen en zorg voor armen, zieken, weduwen, wezen en gevangenen. Een ander deel was bedoeld voor het onderhoud van de parochiekerk en de priester. Soms vloeiende een kleiner deel van de inkomsten naar de schatkist van de plaatselijke bisschop, omdat vele lekenpatroons zich ook een aanzienlijk deel toe-eigenden.

Ten slotte leverde het **beheer van landerijen** inkomsten voor kerken, kloosters en bisdommen. Hoge geestelijken stamden veelal uit aristocratische geslachten en waren dus ervaren in het bestieren van grondbezit. Vele agrarische innovaties werden voor het eerst op uitgestrekte kerkelijke domeinen toegepast (zie hoofdstuk II). Zo exploiteerden klerikale instellingen geschonken en verworven landgoed met hoge efficiëntie, wat leidde tot een verdere accumulatie van landbouwopbrengsten en onroerend kapitaal.

CONCLUSIE

Werd de vroegmiddeleeuwse kerk gedomineerd door leken? Het antwoord op dit vraagstuk is genuanceerd. Ondanks de inspanningen van kerkelijke en seculiere leiders om instellingen en rites te uniformeren, bleef de lokale verscheidenheid enorm. Ook de verhoudingen tussen kerkelijke instellingen en lekenvorsten varieerden in plaats en tijd. Zo werd Lotharingen in de tiende eeuw gedomineerd door machtige bisschoppen, terwijl hun Normandische collega's destijds weinig vermochten tegen de plaatselijke hertogen. Verder kon een invloedrijke, geconnecteerde bisschop opgevolgd worden door een zwakke kerkvorst, zonder netwerk of middelen.

Het vage onderscheid tussen de spirituele en de wereldlijke sfeer geldt als enige constante in dit landschap van *microchristendoms*. Zo oefenden bisschoppen en abten heerlijke macht uit en mengden aristocraten en vorsten zich in religieuze aangelegenheden. Wereldlijke en kerkelijke machthebbers troffen elkaar zowel lokaal als aan het hof en wogen beiden op het bestuur van de postimperiale koninkrijken. Onder de Visigoten en de Karolingen namen theocratische tendensen dermate de bovenhand dat kerkelijke en wereldlijke wetten nauwelijks te onderscheiden waren.

Was dit een Kerk in lekenhanden of werd de lekenwereld beheerst door de kerkelijke leiders? Voor beide stellingen valt iets te zeggen. Vele vorsten hingen voor hun legitimiteit en

bestuurlijke slagkracht af van de steun van de hoge clerus. Verder rekenden zij op de bemiddeling en voorspraak van clerici en monniken zowel voor hun aardse succes als voor hun zielenheil in het hiernamaals. Omgekeerd hingen bisdommen, kerken en abdijen af van de politieke, financiële, economische en militaire steun van leken. Clerici stelden deze wisselwerking zelden in vraag.

Ten slotte behoorden geestelijken en edellieden grotendeels tot dezelfde elites. De persoonlijke en familiale belangen van clerici versmolten met hun kerkelijke verantwoordelijkheden. Zelden waren bisschoppen loutere vertegenwoordiger van hun aristocratische belangen. Sommige bisdommen profiteerden van hun adellijke netwerk en middelen, maar het omgekeerde kwam evengoed voor. Net als spirituele en wereldlijke macht, liepen clerus en aristocratie over in elkaar.

HOOFDSTUK VII

HET WESTERSE MONNIKEN- WEZEN: ISOLEMENT EN INTERACTIE

Het monnikenwezen laat zich moeilijk vatten in een definitie. In de loop van de geschiedenis hebben christelijke bewegingen op velerlei wijze invulling gegeven aan het monastieke ideaal. Toch komen twee kenmerken steevast terug: **spirituele zelfheiliging** door contemplatie en **zelfverloochening** door te verzaken aan aardse ‘verlokkingen’, zoals seks, familieleven, rijkdom, wapens en klerikale plichten.

Het woord monnik komt etymologisch van het Griekse *monos*, ‘eenzaam’. Specifieker verwijst dit naar iemand die zich resoluut terugtrekt uit de wereld en vrijwillig kiest voor een ascetische levensstijl van armoede, soberheid en kuisheid. Centraal staan gebed en boetedoening, in de vorm van vasten, waken, onthouding of andere vormen van fysiek ongemak, gaande van ruwe kleding en slaapdeprivatie tot extreme vormen van zelfkastijding. Het einddoel is **spirituele perfectie**, een volmaaktheid in het geloof.

Monniken behoorden niet tot de seculiere clerus, die in de wereld opereerde, in regelmatig en direct contact met leken. Gezien zij volgens een regel leefden, worden ze in vakjargon ‘**reguliere**’ **clerici** genoemd. In tegenstelling tot seculiere clerici ontvingen zij geen wijding, maar legden ze geloften af bij hun intrede in het klooster. Pastorale taken, zoals geloofsonderricht en het verlenen van sacramenten, maakten geen deel uit van hun dagbesteding. Meer zelfs, het monnikenwezen was initieel ontstaan als reactie op de seculiere clerus, die zich, volgens de vroegere monniken, te zeer inliet met wereldse zaken.

Ondanks hun zelfopgelegde isolement, traden monastieke gemeenschappen al in de late oudheid in interactie met de buitenwereld. Aristocraten en seculiere clerici bekeken hen aanvankelijk met zowel ontzag als achterdocht. Gaandeweg werden zij aangetrokken door de politieke netwerken, het economische potentieel, de spirituele volmaaktheid en de intellectuele capaciteiten van deze instellingen. Monniken zochten op hun beurt bescherming en financiële steun van deze elites. De complexe wisselwerking die hieruit ontstond, was zowel symbiotisch als gespannen. De

ambigüiteit van deze verhoudingen, die ook in de seculiere Kerk bestond, vormt de rode draad in dit hoofdstuk.

De structuur van dit hoofdstuk is drieledig. Eerst komt de ontwikkeling van het vroege monnikenwezen aan bod. Het tweede deel bespreekt de belangrijkste monastieke levenswijzen die zich verspreidden in de Latijnse christenheid. Het derde deel focust ten slotte op de relaties tussen kloostergemeenschappen en seculiere aristocraten.

HET VROEGE MONNIKENWEZEN

Naarmate het christendom zich verbreidde in het Middellands Zeegebied, streefde een kern van gelovigen naar spirituele perfectie door een strikt, ascetisch leven. Daaruit ontstonden de eerste, veelal ongestructureerde, spontane en zeer diverse bewegingen gericht op contemplatie en zelfverloochening. Dit hoofdstuk onderzoekt deze vroegste manifestaties van het monnikenwezen. Eerst is er aandacht voor de

inspiratiebronnen die aan de basis lagen van deze groeperingen. De tweede sectie focust op de diversiteit aan levenswijzen. De derde sectie bespreekt de controverse en spanningen die deze monastieke bewegingen veroorzaakten. Hierbij komt aan bod hoe kerkelijke en wereldlijke elites deze gemeenschappen trachtten te stabiliseren, reguleren en integreren in Kerk en samenleving.

INSPIRATIEBRONNEN

De bakermat van het monnikenwezen lag in Midden-Oosterse christengemeenschappen in de derde eeuw. De inspiratiebronnen voor deze spontane, ongeordende bewegingen waren zeer divers. Zeer waarschijnlijk is de invloed van de **Essenen**, ascetische, joodse gemeenschappen die bloeiden vanaf de tweede eeuw v.Chr. in Judea. Een andere inspiratiebron vormden de heidense gemeenschappen van **epicuristen**, die zich sinds de laathellenistische periode verspreidden in het oostelijke Middellandse Zeegebied. Ook zij streefden een sober leven na in communes van gelijkgezinden. Net als monniken schuwden zij het publieke leven, het huwelijk en commercie.

Monastieke auteurs verwezen liever naar het **Nieuwe Testament**. Hier was het logische voorbeeld Christus, die zich veertig dagen afzonderde in de woestijn, waar de duivel hem op de proef stelde. Ook zijn voorloper Johannes de Doper leefde als predikende heremiet in de woestijn, op een dieet van honing en sprinkhanen. Daarnaast gold het gemeenschapsleven van de apostelen als een na te streven ideaal. Ook zij verzaakten privébezit (Hand. 4:32).

Net zo belangrijk als inspiratiebron waren de zogenaamde **woestijnvaders** (*abbas*) in het vroegchristelijke tijdperk. Deze semifictieve heiligen zouden volgens hun hagiografen Christus' voorbeeld gevolgd hebben door zich terug te trekken in de woestijnen van

Egypte, Palestina en Syrië. Daar leidden zij een heroïsch leven van extreme zelfverloochening, eenzaamheid, gebed en meditatie. De bekendsten onder hen zijn Sint-Antonius (d. 250), Basilius van Caesarea (d. 379) en Sint-Pachomius (c. 292-346), die volgens de traditie als eerste een klooster

stichtte. De biografie van Sint-Antonius door Athanasius van Alexandrië groeide uit tot een middeleeuwse bestseller en blauwdruk van het monastieke ideaal. Dit heiligenleven beschrijft levendig hoe Antonius de verleidingen en aanvallen van Satan trotseerde:

Hoewel de Duivel niet in staat was geweest zijn hart te misleiden met fysieke geneugten, besefte Antonius dat hij zou trachten om hem op andere manieren te verschalken. [...] Daarom onderdrukte hij steeds meer zijn lichaam [...] en maakte zichzelf gewoon aan een striktere levenswijze. En velen verwonderden zich, maar hijzelf nam deze inspanning met gemak op. [...] Hij hield vaak wacht, zozeer dat hij vaak de nacht doordeed zonder slaap, en niet éénmaal maar dikwijls, tot verbazing van de anderen. Hij at eenmaal daags, na zonsondergang, en soms eens in twee dagen, en vaak zelfs om de vier dagen. Zijn voeding bestond uit brood en zout, zijn drank enkel uit water. [...] Een biezenmat diende voor hem om op te slapen, maar meestal sliep hij op de kale grond.

SINT-ATHANASIOS VAN ALEXANDRIË, *HET LEVEN VAN SINT-ANTONIUS*, § 8

Hagiografische geschriften beschrijven de woestijnvaders als zonderlinge, charismatische figuren met extreme, ascetische praktijken. Sint-Simeon (d. 459), een leerling van Antonius, leefde naar verluidt 37 jaar lang in eenzaamheid

op een metershoge zuil bij Aleppo. Sint-Agato van Egypte (d. 435) legde zichzelf dan weer het zwijgen op door drie jaar lang een steen in zijn mond te dragen.

TYOLOGIE VAN DE MONASTIEKE BEWEGINGEN

De monastieke idealen verspreidden zich eerst in het oosten van het Romeinse Rijk, vooral na de legalisering van het christendom in 313. Terwijl de geloofsverspreiding versnelde, raakte het kerkelijke leiderschap steeds meer vervlochten met de Romeinse

aristocratie en bestuursstructuren. Zeker in de stedelijke samenleving werd het christendom ‘mainstream’ – een sociale realiteit eerder dan een keuze. Het idee om zich als spirituele elite te onderscheiden in ascetische deugden,

won dus aan aantrekking. Na het einde van de christenvervolgingen gold dat als minder bloedig alternatief voor het martelaarschap.

De vroegste vormen van het monnikenwezen vertoonden een **enorme diversiteit** qua levenswijze, ideologie en spiritualiteit. Bewegingen waren ongeordend, experimenteel en spontaan; hun leiders en leden vaak excentrieke, charismatische figuren, die door gewone christenen bewonderd werden als spiritueel superieure christenen, de ‘onoverwinnelijke atleten van Christus’, mirakeldoeners en bemiddelaars bij God.⁴⁷

Bronnen noemen verscheidene types, die in de praktijk vaak in elkaar overliefen. Tot de oudste soort behoorden **heremieten** (ἐρημίτης, *eremí*), letterlijk ‘woestijnbewoners’. Zij leidden een anachoretisch leven, gekenmerkt door extreme zelfverloochening en eenzaamheid. **Gyrovagen** waren dan weer monniken die rondzwierven om te prediken en heilige plaatsen te bezoeken. Meestal rekenden zij op de solidariteit van lokale gemeenschappen om in hun levensonderhoud te voorzien.

Gaandeweg wijzigde de betekenis van het woord monnik (*monachi*) naar een gelovige met een **cenobitale levenswijze** (*koinos bios*: gemeenschappelijk leven). De oorsprong hiervan lag in de eerste monastieke gemeenschappen in de Egyptische woestijn. Een van de pioniers was Pachomius, een ex-legionair uit Thebe. Hij staat bekend als de eerste ‘woestijnvader’ die een klooster oprichtte, waarin de bewoners samen spirituele perfectie nastreefden. Ook schreef Pachomius de eerste bekende kloos-

terregel, met richtlijnen over organisatie en discipline. Hij onderwierp kloosterlingen aan een strikt regime van stilte, gehoorzaamheid, handwerk en spirituele oefeningen, zoals gebed, vasten en waken. Vanaf de vijfde eeuw werd dit gemeenschapsleven (*vita communis*) de norm in het monnikenwezen.

De monastieke idealen trokken beide geslachten aan. Palladius vermeldt c. 429 dat er 2.975 vrouwen in de woestijn leefden. Naast woestijnvaders zouden dus ook **woestijnmoeders** (*ammas*) bestaan hebben. Zo vermomde Theodora van Alexandrië zich volgens haar *vita* als man om toe te treden tot een klooster, als boetedoening voor haar huwelijk met de prefect van Egypte. Pas bij haar dood ontdekten de monniken haar ware geslacht. Een ander heiligenleven beschrijft hoe Sarah ‘van de woestijn’ dertien jaar lang vocht tegen de ‘demon van overspel’, die haar met wereldse ijdelheden verleide.

Daarnaast leidden ascetische vrouwen in de late oudheid een cenobitaal leven als geconsacreerde maagden of gesluierde weduwen. Sommige vrome vrouwen in adellijke kringen – de zogenaamde *household ascetics* – kozen ervoor zich in hun eigen huis af te zonderen om zich geheel te wijden aan gebed en onthouding. Vrouwelijke cenobitalen worden in de latere bronnen aangeduid als **monialen of nonnen**. Sommigen deelden een kerk of een klooster met mannelijke monniken. Contact tussen de seksen bleef echter strikt beperkt, aangezien vleselijk verlangen geassocieerd werd met duivelse verleiding.

STABILISERING, REGULERING EN INTEGRATIE

De disruptieve invloed van het vroege monnikenwezen op christengemeenschappen en hun gezag bij gewone gelovigen leidden tot **fricties met kerkelijke en wereldlijke leiders**. Vele monniken reageerden met hun ascetische discipline immers op de aristocratische clerus in de steden. Die liet zich volgens hen te zeer in met wereldse zaken en verloochende de apostolische wortels. Daardoor aanvaardden vele monniken het bisschoppelijke gezag niet, of stelden ze het openlijk in vraag. Johannes Cassianus, een voorname pionier van het kloosterwezen in het Westen, maande monniken aan ‘vrouwen en bisschoppen te ontvluchten’.

Het wantrouwen was wederzijds. **Bisschoppen** voelden hun gezag vaak bedreigd door deze weerbarstige bewegingen. Zo verkondigden sommige groeperingen doctrines die niet

strookten met de officiële leer. De arrogantie over hun spirituele perfectie wekte eveneens wrevel. Zo berispten monniken dikwijls de levenswandel van kerkelijke en wereldlijke heersers. Gehuwde priesters vormden een frequent doelwit van monniken, wier kuisheid vaak wortelde in misogynie denkbare. Rondtrekkende monniken legden dan weer een zware last op christengemeenschappen door te bedelen of onderdak te eisen. Sommige bewegingen zetten gelovigen bovendien aan tot geweld tegen heidenen en de vernietiging van niet-christelijke cultusplaatsen. Ook Romeinse overheden keken argwanend naar de onlusten die monastieke groeperingen aanwakkerden. In een brief aan keizer Theodosius beschreef de heidense, Antiochische auteur Libianus (c. 314-94) monniken als volgt:

[...] deze zwartgeklede bende, die meer eet dan olifanten [...] en die zijn excessen verbergt onder een vals, bleek gelaat — deze mannen, o keizer, terwijl uw wet nog heerst, reppen zich om tempels aan te vallen met knuppels, stenen en ijzer, en wanneer die ontbreken, met handen en voeten. [...] Vervolgens wordt het dak ontmanteld, de muren en beelden neergehaald en altaren omvergeworpen; en de priesters moeten zich stilhouden of ze worden gedood.

LIBIANUS, *DE TEMPLIS* (ORATIO 30)

In de late oudheid trachtten kerkelijke en seculiere gezagsdragers deze spontane, ongestructureerde bewegingen in ‘juiste banen’ te leiden. Samengevat gebeurde dat op twee manieren. Ten eerste probeerden seculiere clerici via kerkelijke wetgeving het monnikenwezen

te reguleren en te controleren. De precieze impact en verspreiding van deze canonieke verordeningen blijven echter onduidelijk. Ten tweede steunden wereldlijke en kerkelijke elites monastieke bewegingen en trends die zich schikten naar meer geordende, stabiele

en controleerbare levenswijzen. Hun inspanningen uitten zich op drie fronten: **stabilisatie, regulering en integratie**.

Allereerst trachtten kerkelijke en aristocratische leiders het monnikenwezen te **stabiliseren**, door gestructureerde organisatievormen te stimuleren. Vanaf de vijfde eeuw gold het cenobitale model als norm. Deze trend verspreidde zich gestaag naar het Westen dankzij onder meer Johannes Cassianus (c. 360-435), een zoon van een aristocratisch geslacht uit de Balkan. Na een reis naar Palestina raakte die in de ban van de monastieke idealen. In de vroege vijfde eeuw stichtte hij het eerste klooster in de westelijke christenheid, Sint-Victor te Marseille.

Binnen een monastieke gemeenschap deelden kloosterlingen financiële middelen, maaltijden en verblijfplaats. Het collectief beschikte dus over aanzienlijke fondsen, terwijl de monniken zelf vasthielden aan persoonlijke armoede. Centraal stond het principe van *stabilitas loci*: een monnik moest permanent verblijven in een afgesloten ruimte, een *claustrum* of klooster, dat zich binnen het abdijcomplex bevond. Kloosterlingen met een vaste residentie waren immers beter controleerbaar dan rondzwelende, recalcitrante monniken.

Deze kloosters, meestal een aanbouw bij een kerk of basiliek, waren sterk gemodelleerd naar een Romeinse *villa*, met zuilengalerij (*peristilium*), binnenplaats (*atrium*), eetzaal (*refectarium*), schrijfbureau (*scriptorium*) en kapittelhuis. De vroegste abdijen in de Latijnse christenheid bevonden zich vooral buiten de muren van

Afbeelding 1. Reconstructie van het impressionante kloostercomplex van San Vincenzo al Volturno in de negende eeuw, door Simona Carracillo, op basis van archeologisch onderzoek door Federico Marazzi. De contemplatieve vertrekken en de basiliek (links) worden hier door lange gangen en zuilengalerijen verbonden. De abdij, gesticht c. 731 door drie aristocraten in de Centraal-Italiaanse regio Molise, onderging een reeks architectonische uitbreidingen in de late achtste en negende eeuw. Het complex omvat onder meer een keuken, een eetzaal, een tweede kerk, een crypte, een *cellaria* voor voedselbewaring en enkele artisanale werkplaatsen. Bron: Simona Carracillo.

Romeinse steden, op begraafplaatsen van martelaars en heiligen. Dergelijke suburbane locatie vergemakkelijkte de controle door bisschoppen, die in steden resideerden. Vanaf de late zesde eeuw zouden vorsten en aristocraten in West-Europa massaal kloosters stichten op het platteland, onder invloed van de Iers-Keltische tradities.

Daarnaast werd het monnikenwezen steeds meer gedefinieerd als een leven onder een kloosterregel en een leider, een abt. Deze **regulering** zorgde ervoor dat ook weerbarstige monniken onder het strikte gezag van een overste leefden, wat opnieuw de bisschoppelijke supervisie vergemakkelijkte. De broeders in de gemeenschap waren absolute gehoorzaamheid verschuldigd aan de abt (Latijn: *abbas*, vrou-

welijk: abdis), afgeleid van het Hebreeuwse woord voor vader (*Ab*) en gemodelleerd naar de Romeinse *pater familias*.

In de laatantieke periode verspreidde zich een veelheid aan kloosterregels in de westerse christenheid. Deze zeer diverse regimes verschilden qua organisatievorm, de graad van zelfverloochening, het belang van handenarbeid en de verhouding met externe autoriteiten. Doorgaans stond de dagindeling in een klooster in het teken van contemplatie. In plaats van de mis op te dragen, zoals seculiere clerici, reciteerden monniken dagelijks met cyclische regelmaat gebeden. Die vaste tijdsbesteding moest excessief gedrag tegengaan, zoals overmatig vasten of zelfkastijding. Voortaan waren gematigdheid, nederigheid en gehoorzaamheid belangrijke monastieke principes.

Ten slotte trachtten klerikale autoriteiten het monnikenwezen te **integreren** in de seculiere Kerk. Dat gebeurde onder meer door monniken, inclusief heremieten, te verplichten om minstens wekelijks de mis bij te wonen. Een leven in absolute eenzaamheid en afzondering was dus niet langer mogelijk. Daarnaast eisten bisschoppen op verscheidene concilies, onder meer te Chalcedonia in 451 en Orléans in 511, het gezag en de supervisie over alle monastieke gemeenschappen op. Het episcopale fiat was eveneens vereist voor nieuwe kloosterstichtingen.

Door de verplichte mis kozen abten ervoor binnen hun gemeenschap een of meer monniken tot priester te laten wijden. Enkel een priester of bisschop kon immers een mis

opdragen. Daardoor vervaagde gaandeweg het scherpe onderscheid tussen seculiere en reguliere clerici: gewijde monniken behoorden immers tot beide groepen. Sommige monniken of abten maakten zelfs carrière in de seculiere kerk, zoals bisschop Martinus van Tours en paus Gregorius de Grote. Omgekeerd traden vele bisschoppen, diakens of priesters in een klooster, vaak aan het einde van hun leven.

Toch waren de pogingen van bisschoppen om hun gezag te doen gelden en het monnikenwezen te temmen slechts gedeeltelijk succesvol. Hun ambivalente machtsverhouding leidde gedurende de vroege en de hoge middeleeuwen regelmatig tot spanningen. Bisschoppen trachtten hun gezag uit te oefenen door visitaties in kloosters, interventies, personeelwissels, inningen en wijdingen. Vele abdijen, vooral rijke en machtige instellingen, verzetten zich daartegen.

Bij gebrek aan eenduidig, universeel kerkrecht stelden zij de modaliteiten van deze autoriteit ter discussie. Zo zwaaiden talloze vroegmiddeleeuwse abdijen met **exempties**. Dat waren privileges opgetekend in al dan niet vervalste oorkonden die monniken ontsloegen van bepaalde verplichtingen tegenover de bisschop. De machtsstrijd werd echter niet uitsluitend met juridische middelen gevoerd; soms kwam het zelfs tot confiscaties van bezittingen of fysiek geweld.

MONASTIEKE LEVENSWIJZEN

Ondanks de stabilisering en de regulering bleef een fundamentele verscheidenheid bestaan binnen het monnikenwezen. Zo circuleerden er talloze kloosterregels, waarvan de meeste oorspronkelijk bedoeld voor plaatselijk gebruik. De populairste ervan waren de regels toegeschreven aan Pachomius, Johannes Cassianus, Basileus van Caesarea, Caesarius van Arles, Columbanus en Benedictus van Nursia. Monastieke gemeenschappen combineerden vaak diverse geschriften, tradities en richtlijnen om hun levensstijl op te baseren.

De ruimte ontbreekt om hier alle tradities en trends toe te lichten. Dit gedeelte focust daarom op de twee belangrijkste stromingen in het vroegmiddeleeuwse Westen. Eerst komt de Iers-Keltische traditie aan bod, die zich op het continent verspreidde in het Merovingische tijdperk. De tweede sectie focust op de benedictijnse leefregel, die onder de Karolingische dynastie het monopolie verwierf in het monnikenwezen.

DE IERS-KELTISCHE TRADITIE

In de zevende eeuw bereikte de Iers-Keltische traditie het Europese vasteland via missionarissen. Deze gewoonten en ideologieën hadden een ingrijpende en duurzame impact op de kloosterwereld in Gallië en Italië. De talloze stichtingen van de rondtrekkende monnik Columbanus (d. 615) en zijn volgelingen introduceerden een nieuwe, rurale vorm van monnikenwezen op het continent. Historici spreken doorgaans over de Iers-Frankische traditie, hoewel recenter onderzoek aantoont dat binnen deze stroming een grote diversiteit bestond.

Ierland werd **nooit veroverd** door het Romeinse Rijk. De veelal heidense bevolking had dus amper contact met het christendom voor de komst van missionarissen in de late oudheid. Een sleutelfiguur in de christianisatie van het eiland was Sint-Patrick (d. 461), de zoon van een Romeinse magistraat uit Wales. Aan het einde van diens leven had de tribaal georganiseerde samenleving het christendom grotendeels aangenomen.

De **Ierse christenheid** ontwikkelde gewoonten en structuren die sterk verschilden van de continentale, ‘Roomse’ traditie. Doordat het eiland nooit geromaniseerd werd, kende het geen stedelijke cultuur en bleef het politiek versnipperd in kleine stamgemeenschappen. De administratieve onderverdeling in bisdommen bestond er niet. In plaats daarvan ontwikkelden rurale kloosters zich tot kerkelijke hoofdplaatsen en werden abten de werkelijke leiders van de Ierse geloofsgemeenschappen. Machtige Ierse clans bezaten een of meerdere abdijen en stelden daar meestal familieleden aan het hoofd. Bisschoppen en priesters voerden vooral sacramentele taken uit. Tot de twaalfde waren zij ondergeschikt aan abten. Meestal hadden ze zelfs geen permanente residentie.

Ook qua levensstijl verschilden Ierse monniken sterk van hun continentale tegenhangers. Ierse kloostergemeenschappen werden gekenmerkt door **extreme ascetische gewoonten**, die sterk aanleunden bij de Midden-Oosterse traditie. Dagenlange stilte en vasten, immersie in ijskoude baden, zelfkastijding en urenlange staande gebedssessies met uitgestrekte armen (zodat het lichaam de vorm van een kruis aanneemt) waren gangbare praktijken. Een andere traditie was *peregrinatio pro Christo* (pelgrimstocht voor Christus), een vrijwillig, levenslang ballingschap om niet-gelovigen te bekeren. Gezien de risico's van reizen naar verre streken met soms vijandige bewoners,

werden deze missies in monastieke kringen beschouwd als summum van ascese. Zo werd het klooster van Iona, gelegen op een eilandje aan de westkust, een basis voor de kerstening van de Picten in Schotland in de late zesde eeuw.

Via *peregrinatio pro Christo* bereikten de Iers-Keltische monastieke tradities ook het West-Europese vasteland. **Sint-Columbanus** (d. 615) uit Iona was een van vele rondtrekkende Ierse monniken op het continent. In 585 meerde hij aan in Bretagne. Van daaruit trok hij met een groepje Bretonse monniken door Gallië, Bourgondië, het huidige Zwitserland en Noord-Italië. Tijdens zijn omzwervingen richtte hij vier kloosters op, waarvan Luxeuil in Bourgondië en Bobbio in Noord-Italië de bekendste zijn (zie afbeelding 2). Net als zijn moederhuis Iona dienden deze instellingen als basis voor verdere kerstening van de heidense plattelandsbevolking. Columbanus werkte in zijn missie en stichtingen samen met Merovingische en Longobardische vorsten, en edellieden uit Austrasië en Neustrië. Zijn kritiek op het Frankische episcopaat en de zeden aan het koninklijke hof leidden echter tot conflict, ballingschap en zelfs kortstondig gevangenschap.

Verder schreef Columbanus twee kloosterregels, de *Regula Monastica* en de *Regula Coenobialis*. Beide teksten weerspiegelen de strenge, ascetische discipline die eigen was aan de Iers-Keltische traditie:

Het voedsel van de monniken hoort ruw te zijn, bestaande uit kool, groenten, bloem gemengd met water, en een beschuit, en moet genomen worden tegen de avond. Een monnik moet dagelijks vasten, maar moet zijn lichaam ook dagelijks verkwikken met voedsel. Aangezien hij moet toegeven aan zijn lichaam, dient hij dit spaarzaam te doen en door middel van het meest grove voedsel, want enkel om die reden eet hij dagelijks.

COLUMBANUS, *REGULA MONASTICA*, § 3

Zijn *Regula Coenobialis* was sterk geïnspireerd op de Iers-Keltische boeteboeken of penitentiaalen, die verschillende zonden opsomden met corresponderende straffen:

Hij die ongemaniërd is geweest aan tafel en niet ‘amen’ heeft geantwoord, moet gecorrigeerd worden met zes slagen. Evenzo moet hij die gesproken heeft tijdens het eten, niet vanwege de noden van een broeder, met zes slagen. [...] En hij die de lepel waarmee hij eet niet gezegend heeft, met zes slagen, en hij die roepend gesproken heeft, dat wil zeggen, luider heeft gepraat dan normaal, met zes slagen. Hij die door te hoesten niet juist gezongen heeft bij het begin van een psalm, moet gecorrigeerd worden met zes slagen. Ook hij die met zijn tanden in de kelk van verlossing heeft gebeten, met zes slagen. Hij die de rangorde voor de offerande niet heeft gevolgd, met zes slagen. [...] En hij die heeft geglimlacht tijdens de gebedsdienst, met zes slagen; indien hij luidkeels in lachen is uitgebarsten, met een taakstraf, tenzij het vergeeflijk gebeurde. [...] Hij die met onreine handen het gezegende brood heeft ontvangen, met twaalf slagen.

COLUMBANUS, *REGULA COENOBIALIS*, § 1 EN 4

Ook na zijn dood in 615 leefde Columbanus' invloed door in het Frankische en Longobardische Rijk, mede dankzij zijn volgelingen. In de zevende eeuw volgde een golf van vorstelijke en adellijke **kloosterstichtingen in rurale landerijen**. De meeste ervan droegen een onmiskenbare Iers-Keltische stempel, al werd het harde ascetisme vaak afgezwakt.

Columbanus' regel gold als leidraad voor het gemeenschapsleven, maar meestal in combinatie met de mildere regel van Benedictus. De locatie van deze abdijen was wel opmerkelijk. Voordien bevonden de meeste abdijen zich in stedelijke of suburbane zones. De nieuwe instituties op het platteland dienden niet enkel voor bekeringsmissies, maar ook als lokale

ankerpunten van adellijke dominantie buiten de Gallo-Romeinse steden. Ook vrouwelijke vorsten en aristocraten richtten nonnenkloosters op, die vaak bestuurd werden door hun dochters of door adellijke weduwes.

Seculiere machthebbers waren bijzonder aangetrokken tot de Iers-Keltische traditie vanwege hun emancipatorische houding tegenover het bisschoppelijke gezag. Die mentaliteit wortelde in de hiërarchie van de Ierse Kerk, waar abten het oppergezag voerden. Zo

beriepen vele kloostergemeenschappen zich vanaf de zevende eeuw op al dan niet vervalste oorkonden met **exempties**, die hen vrijstelden van bepaalde verplichtingen ten aanzien van het episcopaat.⁴⁸ Bovendien bemoeilijkten de rurale locaties van de nieuwe stichtingen de supervisie van de bisschoppen, die in de stad zetelden. Dat was voordelig voor lekenvorsten, die zo een machtige concurrent uitsloten. Bijgevolg ontglipten steeds meer abdijen het episcopale gezag, ten voordele van lekenheersers.

DE OPMARS VAN DE BENEDICTIJNEN

De meest succesvolle vroegmiddeleeuwse monastieke traditie baseerde zich op wat later uitgroeide tot het belangrijkste geschrift in het westerse monnikenwezen: de kloosterregel toegeschreven aan Sint-Benedictus van Nursia (c. 480-547). Tegen het jaar 1000 gold de benedictijnse levenswijze als onbetwiste norm in de Latijnse christenheid.

Sint-Benedictus werd geboren c. 480 in een begoede familie te Norcia in Centraal-Italië. Zijn levensloop is vooral gekend dankzij de verheerlijkende biografie door zijn invloedrijke bewonderaar, paus Gregorius de Grote. Volgens deze *vita* trok Benedictus zich drie jaar terug als kluizenaar in een grot te Subiaco, ten oosten van Rome, gechoqueerd door de losse zeden in de grootstad. Vanwege zijn groeiende faam kreeg hij het verzoek om een klooster in de omgeving te leiden. De onvrede over het monastieke regime dat hij trachtte

Afbeelding 2. Een vroege afbeelding van Sint-Benedictus van Nursia, met aureool, zwarte pij, tonsuur en abbatiale herdersstaf, detail van fresco uit de tiende of elfde eeuw, in de abdijkerk van San Pietro al Monte, nabij het Lombardische dorpje Civate. Bron: BAMS photo Rodella/Jaca Book.

in te voeren, leidde echter tot een vroegtijdig vertrek – naar verluidt moest hij vluchten na een mislukte vergiftiging. Daarna stichtte hij volgens Gregorius twaalf kloosters in de omgeving van Subiaco. Omstreeks 530 vormde

hij een heidense tempel om tot het roemrijke klooster van Montecassino, op een rotsachtige heuvel tussen Napels en Rome. Daar schreef Benedictus zijn beroemde kloosterregel, oorspronkelijk louter bedoeld voor zijn eigen gemeenschap. Hij verbleef in Montecassino tot zijn dood in 547.

De **regel** toegeschreven aan Benedictus had in werkelijkheid meerdere auteurs. Zoals vele vroegmiddeleeuwse kloosterregels is deze tekst een compilatie. Benedictus' verdienste ligt vooral in het systematische, coherente geheel dat hij uit verscheidene, oudere geschriften puurde. De 74 korte hoofdstukken zijn het resultaat van een grondige lectuur en een uitgebreide, persoonlijke ervaring. De regel legt de nadruk op gehoorzaamheid aan de abt, die aanspoort tot nederigheid (*humilitas*), stabiliteit (*stabilitas*) en gematigdheid (*discretio*).

Die gematigdheid steunt op het evenwicht tussen twee activiteiten: **gebed en handenarbeid**. Het ritme van de benedictijnse dagindeling was even helder als evenwichtig: acht uur rust, acht uur werk en acht uur gezamenlijk gebed op vaste tijdstippen, de zogeheten 'canonieke getijden' (metten, lauden, priem, terts, sext, noon, vespers en complete). Naast deze groepssessies was er ruimte voor persoonlijke contemplatie en lectuur van de Bijbel of de kerkvaders (*lectio divina*). Handenarbeid diende vooral om verveling en lusteloosheid tegen te gaan. Het werk speelde zich vrijwel uitsluitend binnen de kloostermuren af. De meest courante activiteit was het kopiëren van manuscripten (zie hoofdstuk VIII, sectie 2.1.3.).

In vergelijking met de strenge ascetische praktijken van Columbanus, was het benedictijnse regime opvallend mild:

Voor de dagelijkse maaltijd menen we dat twee gekookte gerechten per tafel volstaan, rekening houdend met eenieders zwakheden, zodat degene die het ene niet kan eten, het andere gerecht wel lust. [...] Indien fruit of verse groenten voorhanden zijn, kunnen die toegevoegd worden als derde gerecht. Een genereus pond brood per dag is voldoende, of er nu één maaltijd genomen wordt of twee. [...] Indien de werklust verhoogd wordt, heeft de abt de optie om ook de porties te verhogen, wanneer dat nuttig is, maar bovenal moet overdaad vermeden worden, zodat een indigestie nooit een monnik besluipt, want niets is zo ongepast voor een christen als overdaad.

BENEDICTUS VAN NURSIA, *REGULA*, § 39

Precies deze gematigdheid en balans verklaren het **succes** van de regel van Benedictus. Die schreef geen zware lijfstraffen of extreme ascese voor, hield rekening met de capaciteiten van de individuele monnik en garandeerde voldoende slaap en voeding. Daarnaast was de regel door het gebrek aan specificiteit aanpasbaar aan lokale omstandigheden, noden en tradities. Zo circuleerden in de middeleeuwen talrijke commentaren op de tekst, die bepaalde onduidelijkheden uitklaarden of meer gedetailleerde aanwijzingen bevatten.

Naast de inhoud, hebben ook prominente **kerken en lekenvorsten** bijgedragen aan de opmars van het benedictijnse monnikenwezen. Aanvankelijk verspreidde de regel zich traag, eerst in Centraal-Italië, vanuit het klooster van Montecassino. Een cruciale promotor was Benedictus' biograaf Gregorius de Grote, die vóór zijn pausschap zelf monnik was geweest in een klooster gesticht op familiaal landgoed. In het Frankische Rijk onder de Merovingen werd de regel vaak toegepast in combinatie met andere monastieke richtlijnen.

De weg naar **benedictijnse suprematie** startte in de jaren 740 met concilies georganiseerd door de invloedrijke bisschop-missionaris Bonifatius van Mainz. Die riep op om mengregels (*regulae mixtae*) niet langer toe te staan en de regel van Benedictus op te leggen aan alle nonnen en monniken. Karel de Grote en vooral Lodewijk de Vrome dreven deze inspanningen op in de vroege negende eeuw in hun ambitie om de hele Frankische Kerk te uniformeren. Ook streefden zij naar een duidelijker onderscheid tussen clerici en monniken.

De **concilies van Aken** tussen 816 en 819, voorgezeten door Lodewijk, vormden het culminatiepunt van deze betrachting. Hier verplichtte de keizer religieuze gemeenschappen te kiezen tussen het kanonikale en het monastieke leven. Instellingen die voor de *ordo monasticus* opteerden, moesten zich houden aan de regel van Benedictus. Die werd door Lodewijks monastieke adviseur Benedictus van Aniane (d. 821) geactualiseerd en verduidelijkt, om divergente interpretaties tegen te gaan. Hoewel abdijen hun lokale eigenheid behielden, cementeerde deze hervorming de status van de regel als het enige monastieke richtsnoer in de Latijnse Kerk.

RELATIES MET LEKEN

Het monnikenwezen was ontstaan als een beweging die zich radicaal afkeerde van de lekenwereld en al zijn profane verlokkingen. Toch raakten lekenelites al in de vroegste stadia geïntrigeerd door de spirituele zui-

verheid van deze gemeenschappen. Uit deze interesse groeide een duurzame en intense wisselwerking tussen de monastieke en de seculiere wereld.

TYOLOGIE VAN DE INTERACTIES

Edellieden knoopten diverse banden aan met kloostergemeenschappen. De belangrijkste vorm van associatie was patronage, via vrome **schenkingen**. Talloze oorkonden zijn bewaard van schenkingen van geld, kerken of gronden, soms gedeeltelijk overgedragen, zodat de schenker een deel van de inkomsten behield. Ook relieken van heiligen werden gewaardeerd als geschenk. Naast donaties konden lekenpatronen diverse **gunsten** verlenen aan de kloosterlingen, zoals bemiddeling bij hogere autoriteiten, zoals pausen of koningen, het kwijtschelden van verplichtingen of het verlenen van vrijheden of privileges zoals immuniteiten en exempties. Immuniteiten bevrijdden een gemeenschap van verplichtingen tegenover lekengezag, zoals taksen, of verboden seculiere machthebbers en hun milities om domeinen van de abdij zonder toestemming te betreden.

Rijke edellieden, vorsten en bisschoppen **stichtten zelf kloosters**, vaak op eigen land. Zo vond in het zevende-eeuwse Frankische Rijk een golf van rurale, monastieke stichtingen plaats, op initiatief van vorsten en aristocraten. Volgens een schatting meer dan verdubbelde het aantal kloosters in Gallië tussen de late zesde en de vroege achtste eeuw, van 220 naar 550. Anno 855 telde het Karolingische Rijk ongeveer 1250 abdijen. Vele van deze nieuwe instellingen groeiden uit tot '**privékloosters**' of '**eigenkloosters**' (*Eigenklöster*) – naar analogie met eigenkerken. Hier bepaalde de familie van de stichters wie de gemeenschap leidde. Zij beheerden vaak ook het grondbezit van hun klooster, lieten er familieleden intreden, werden er begraven en kregen bijzondere aandacht in de gebeden.

Ten slotte bonden aristocraten en bisschoppen zich aan abdijen via **personeel**. Zo konden ze familieleden als minderjarige oblaten laten intreden of bondgenoten promoveren tot leidinggevende posities. De interessantste functies waren de abt en de proost, gewoonlijk de tweede in rang. Officieel werd een abt door de kloosterlingen verkozen – zoals Benedictus voorschreef – maar in de praktijk gaf de invloed van de machtigste aristocratische patronen de doorslag. Niet zelden installeerden zij een monnik uit een andere instelling om de abtsfunctie waar te nemen.

Tijdens de Karolingische periode, vooral vanaf Lodewijk de Vrome (r. 814-40), oefenden lekenvorsten, zoals graven en hertogen, vaak zelf de abbatiale bevoegdheden uit. Zo beheerden zij zelf de goederen en inkomsten van de gemeenschap. Het negatieve beeld van zulke **'lekenabten'** (*rectores*) in klerikale geschriften heeft hun historische reputatie

eeuwenlang besmeurd. Recenter onderzoek heeft dit imago bijgesteld. Hoewel sommige aristocraten hun abbatiale rechten misbruikten voor persoonlijk gewin, waren velen van hen bekwame en bekommerde managers. Zo konden zij hun eigen kapitaal en netwerk aanwenden om de belangen van de gemeenschap te behartigen. Ook vele bisschoppen oefenden als hoofdeigenaar van een klooster het abbatiale gezag uit.

Een andere gegeerde functie was de *advocatus* van een abdij (ook *actor* of *defensor* genoemd). De houder van dit ambt trad op als beschermer en soms ook als juridisch vertegenwoordiger. In de praktijk gaf deze positie toegang tot de bezittingen en de inkomsten van de abdij. Vaak voerde de *advocatus* de heerlijke macht over de territoria van de gemeenschap. Toen in de tiende eeuw lekenabten steeds meer in diskrediet raakten, probeerden vele lekenheersers als *advocatus* hun invloed te behouden.

MOTIEVEN VAN DE INTERACTIES

Elke aristocraat of bisschop van belang investeerde aanzienlijke middelen in relaties met monastieke instellingen. Hun motieven waren divers. Vooreerst speelde een **spirituele drijfveer**. Monniken werden beschouwd als 'heilige armen' en schenkingen aan hen waren in die zin gericht aan God.

Een voorbeeld van deze spirituele drijfveer is terug te vinden in de *Imprecatio Arnulfi*, opgesteld c. 941, in opdracht van graaf Arnulf I van Vlaanderen:

Ik, Arnulf, erken dat ik schuldig ben, en een zondaar. Ik heb nagedacht over mijn zielenheil en over de vermaning van de Heer in het evangelie: 'Wees waakzaam, want jullie weten niet op welke dag of op welk tijdstip' (Mat. 25:13). Daarom heb ik gevraagd om deze brief op te stellen, zodat geweten is aan al mijn getrouwen welke gunsten God mij verleende, in goud en zilver, in kleren, in paarden, in lastdieren, in schapen, in voedsel, graan, kaas, en in al wat in mijn macht [...] ligt. Indien mij een plotse dood zou overkomen, vóór ik die zaken naar mijn wil heb kunnen verdelen, mogen mijn echtgenote en kinderen één helft hebben; de andere helft moet geschonken worden voor de verlossing van mijn ziel aan heilige abdijen en aan de kerken die op mijn grondgebied zijn gebouwd, aan pelgrims, zwakken, weduwen, wezen en armen.

In ruil voor hun generositeit en investeringen droeg de begunstigde gemeenschap missen en gebeden op aan de schenkers, om het zielenheil van de schenker te bevorderen. Vele schenkingsaktes preciseren zelfs de data en

frequentie van deze diensten. Dat blijkt ook uit het volgende fragment, afkomstig uit een oorkonde uit 922 waarin de West-Frankische koning Karel III de Eenvoudige schenkingen doet aan de abdij van Saint-Maur-des-Fossés:

We verordenen [...] dat al wat hierboven beschreven is vastgelegd en onveranderd moet blijven voor altijd, zodat de voornoemde monniken altijd ongestoord Gods genade kunnen afsmeaken voor onze redding, maar vooral, zolang Wij leven, op de vijfde kalenden van februari, op de dag dat Wij tot koning gezalfd werden, laat hen Ons gedenken in hun gebeden; en na Onze dood, laat hen deze gebeden verdagen naar de jaarmis van Ons overlijden. Mogen zij verder ook de jaarmis van wijlen Onze echtgenote Frederuna in acht nemen op de derde iden van februari, en daarbij ook de gedachtenis van Onze familieleden die dit [klooster] hebben gebouwd, en verder ook onze nakomelingen, en schenk ook een aanhoudende volharding in gebeden aan graaf Hagano, die Ons zeer loyaal is.

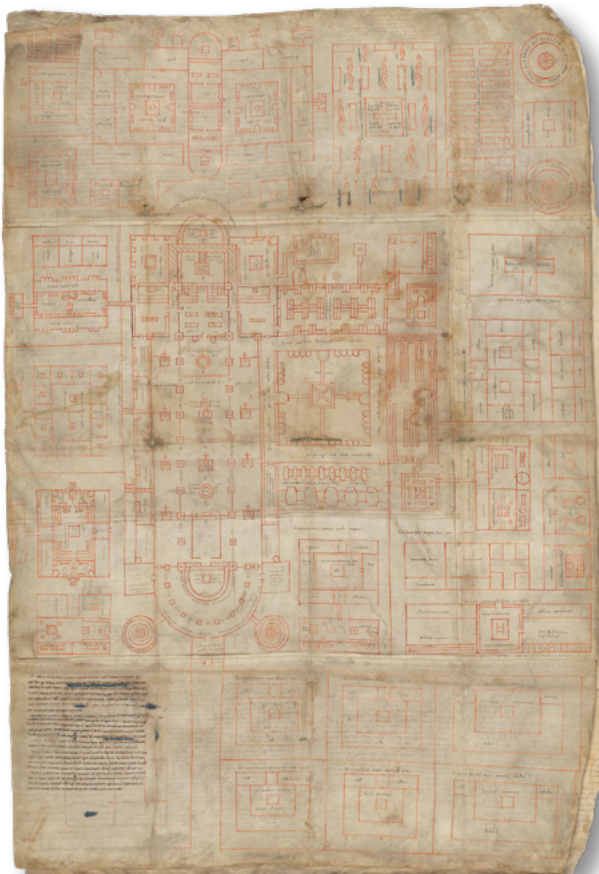
Abdijen groeiden uit tot ware **'gebedsfabrieken'** in een *salvation economy*, getuige de vele bewaarde *necrologia* (enkelvoud: *necrologium*). Dergelijke handschriften bestaan gewoonlijk uit een Romeinse kalender die per dag de overleden weldoeners en kloosterlingen oplijst.

Soms preciseren deze geschriften zelfs welke herdenkingsdiensten voor een specifieke overledene uitgevoerd moesten worden. Als bron bevatten *necrologia* een schat aan informatie over de adellijke netwerken rond een kloostergemeenschap. Gebeden van monastieke

gemeenschappen werden vanwege hun spirituele zuiverheid beschouwd als extra heilzaam voor de ziel, maar ook binnen de kloosterwereld bestond differentiatie: hoe heiliger een instelling, hoe effectiever hun diensten.

Ook **economische belangen** speelden mee in de aristocratische associatie met monastieke instellingen. Vele abdijen accumuleerden door schenkingen en inkomsten een ontzaglijk roerend en onroerend kapitaal. Dankzij hun hoog opleidingsniveau beheerden zij deze bezittingen vaak op een doordachte manier. Innovatieve exploitatiewijzen of landbouwtechnieken

werden in de vroege middeleeuwen meestal eerst op monastieke domeinen toegepast. Sommige abten waren dus vermogende managers van een immens economisch complex dat honderden ondergeschikten tewerkstelde en indrukwekkende agrarische en ambachtelijke overschotten produceerde. Mediëvisten hebben het politieke en economische belang van abdijen vergeleken met dat van de latere steden of spreken zelfs van vroegmiddeleeuwse multinationals. De invloed over een dergelijk instituut, bijvoorbeeld via de sleutelposities van abt, proost of *advocatus*, gaf toegang tot deze middelen en opbrengsten.

Afbeelding 3. Het kloosterplan van Sankt Gallen te Reichenau, vervaardigd c. 820/30 en bewaard in *Stiftsbibliothek* van Sankt Gallen, Zwitserland. Deze architectonische tekening – wellicht de enige bewaarde uit de vroege middeleeuwen – beslaat zes vellen perkament (113 x 78 cm). Het plan werd wellicht niet uitgevoerd, maar diende als model voor de Karolingische benedictijnenabdijen. Het werpt dus licht op de omvang en de organisatie van deze machtige instellingen. Dit complex was bedoeld voor 110 monniken, 115 lekenbezoekers en 150 ambachtslieden en landbouwers. Het bevat een impressionante kloosterkerk met twee torens, een gasthuis voor monniken, een voor monniken en armen en nog een ander voor aristocraten, een kerkhof, afzonderlijke vertrekken voor dienaars, een abdijschool en een novituaat, een hospitaal, een huis bestemd voor aderlatingen, een kruidentuin, ambachtelijke werkplaatsen, een bakkerij, een molen, een brouwerij, een kuiperij, stallen en woningen voor de boeren. Het klooster, in aanbouw aan de kerk, omvat onder meer een eetzaal, een opslagplaats voor voedsel, een keuken, een slaapzaal, een kleedzaal en een *calefactorium* – een ruimte waar monniken zich konden verwarmen na het gebed of andere contemplatie. Meer informatie over dit unieke plan is te vinden op de uitstekende website <http://stgallplan.org/>. Bron: Wikimedia, Tm.

Abdijen speelden daarnaast een belangrijke rol in **familiaal vermogensbeheer**. Vorstelijke of adellijke geslachten associeerden zich met een of meer instellingen, die ook als familienecropool dienden. Zo onderhielden de Merovingen geprivilegieerde banden met Sint-Denijs bij Parijs, de Karolingen met Sint-Arnulf te Metz en de graven van Vlaanderen met Sint-Pieter van Gent en Sint-Bertijns te Saint Omer. Deze associatie bood prestige, maar had ook een economische drijfveer. Vele abdijen deden dienst als een soort *family trust*, een stichting

waarin families een deel van hun bezittingen investeerden en er intussen, via intern personeel of relaties, controle over behielden.

Een voorbeeld van dergelijk vermogensbeheer staat in het onderstaande fragment uit een oorkonde van koning Æthelbald van Mercia (r. 716-57). Hierin bekrachtigde hij de stichting van een abdij door een aristocraat op zijn landgoed. Hoewel deze edelman de gronden had afgestaan aan het klooster, behield hij het volledige zeggenschap erover:

[I]k, Æthelbald [...], verleen op vrijgevege wijze, voor mijn zielenheil en de vergeving van mijn zonden, in kerkbezit aan mijn eerbiedwaardige gezelschap Cyniberht een bepaald perceel [...] van tien hoeves, voor de bouw van een klooster op het land dat Ismere heet, nabij de rivier Stour, met alle nodige toebehoren, met akkers en bossen, en met visvijvers en weides. Dit is zo geregeld dat, zolang hij mag leven, hij het recht heeft om dit te bezitten en erover te beschikken, en om het af te staan aan wie hij wil, zowel tijdens zijn leven als na zijn dood.

OORKONDE VAN ÆTHELBALD (736), *CARTULARIUM SAXONICUM*, § 154

Volgens de traditionele geschiedvisie had iedere abdij een duidelijke ‘eigenaar’: een vorst, aristocraat of bisschop. Nu verwerpen de meeste historici het idee van een vroegmiddeleeuws klooster als een stabiel en exclusief eigendom en focussen ze veeleer op de **adellijke netwerken** rond deze gemeenschappen. Meestal hadden talrijke edellieden en clerici een aandeel in hun grootgrondbezit. Vaak hielpen schenkingen edellieden om zich te associëren met een andere vorst, bisschop of familie. De machtsbalans in deze complexe monastieke netwerken was

allesbehalve statisch: zo kon een dominantie verschuiven van de ene naar de andere patroon.

De aristocratische concurrentie om invloed over kloosters toont aan dat hun economische gewicht ook **politieke belangen** met zich meebracht. Via invloed over een abdij en bijbehorend grootgrondbezit kon een vorst, hertog, graaf of bisschop zijn macht in de regio territoriaal verankeren. Terwijl Romeinse steden aan belang verloren, ontwikkelden kloosters zich zo tot nieuwe rurale of suburbane centra van aristocratische dominantie.

CONCLUSIE

Het vroegmiddeleeuwse monnikenwezen vertoonde vele ambiguïteiten. Kloostergemeenschappen streefden in theorie afzondering na, maar raakten op velerlei wijze verwickeld in de lekenwereld. Als grootgrondbezitters stelden zij tientallen tot wel honderden half- en onvrije boeren tewerk op hun domeinen. Als intellectuelen adviseerden zij wereldlijke heersers en leidden zij zowel leken als aspirant-clerici op. Als experts in contemplatie leverden zij spirituele diensten aan de elite, in de vorm van gebeden. In ruil ontvingen zij land, geld of gunsten.

Deze schenkingen leidden tot meer tegenstellingen. Monniken legden zichzelf persoonlijke armoede op, maar succesvolle gemeenschappen beheerden een winstgevend economisch systeem. Uit donaties, landbouwoverschotten en inkomsten vergaarden zij een enorm roerend en onroerend kapitaal. Kerkelijke en seculiere machthebbers trachtten deze rijke instellingen te beïnvloeden of zelfs te controleren. Dat gebeurde via directe overheersing, maar ook indirect, via donaties of gunsten. Kerkelijke autoriteiten probeerden monastieke instellingen hiërarchisch in te kapselen, maar botsten regelmatig op hardnekkig verzet tegen bisschoppelijke supervisie. Contacten met de seculiere clerus wekten argwaan, maar bleken onvermijdelijk en noodzakelijk.

Kortom, vroegmiddeleeuwse abdijen waren geen geïsoleerde eilanden, maar knooppunten in complexe, wijdivertakte elitenetwerken. De meeste monniken behoorden bovendien tot dezelfde aristocratische geslachten als hun patroons. Deze connecties creëerden spanningen tussen isolement en interactie, patronage en dominantie, zelfvoorziening en zelfverrijking, welvaart en decadentie. Dit spanningsveld bleef kloostergemeenschappen gedurende de middeleeuwen parten spelen, en leidde meermaals tot hernieuwing, scheuring en conflict.

HOOFDSTUK VIII

KUNST, CULTUUR EN GELEERDHEID

Het British Museum in Londen bezit een kistje gesneden uit walvisbot, afkomstig uit het koninkrijk van Northumbria. Het staat bekend als de Franks Casket, vernoemd naar Augustus Franks, die het in 1857 van een Franse antiquair kocht en vervolgens aan het museum schonk. Origineel werd het kistje vervaardigd in de vroege achtste eeuw, wellicht in monastieke context, gebaseerd op een laat-Romeins model. Ondanks de bescheiden afmetingen – 23 cm lang, 19 cm breed en 11 cm hoog – heeft dit kleinood vele generaties wetenschappers begeistert.

Vijf van de zes zijden van dit kistje zijn rijkelijk versierd met figuratieve inkervingen van uiteenlopende thematiek. De voorkant beeldt de oud-Germaanse mythe van Wieland de Smid af, die een beker vervaardigt uit de schedels van de zonen van koning Nithud, en vervolgens diens dochter verkracht. Daarnaast prijkt een bijbels tafereel: de aanbidding van de boreling Christus en de maagd Maria door de drie wijzen. De zijkanten van het kistje tonen onder meer Romulus en Remus, gezoogd door de wolvin. De achterzijde verbeeldt de plundering van de tempel van Jeruzalem door de Romeinse generaal Titus. Deze en andere scènes, van welke de thematiek betwist is, zijn omgeven door opschriften in oud-Engelse runen en Latijnse letters.

Afbeelding 1. Voorzijde van de Franks Casket. Bron: British Museum, Londen.

Franks Casket is in zijn eclectische iconografie, vormtaal en inscripties emblematisch voor de vroegmiddeleeuwse cultuur. Net als in het bestuur (zie hoofdstuk IV), komen hier drie componenten samen: de Romeins-hellenistische erfenis, ‘barbaarse’, heidense tradities en een overkoepelende, christelijke boodschap. Deze culturele kruisbestuiving kwam tot stand door gemengde huwelijken, handel, uitwisselingen tussen kloosters, christelijke missies en aanwervingen aan kerkelijke en seculiere hoven. Ze vormt de rode draad in dit hoofdstuk.

De invloed van de **Romeinse erfenis** kan moeilijk overschat worden. Antieke tradities hielden het langst stand in regio’s die van oudsher sterk geromaniseerd waren en waar de overgang naar het postimperiale tijdperk geleidelijk verliep, zoals zuid-Hispanië, het zuiden en westen van Gallië en Italië. Daar stamden de belangrijkste vijfde- en zesde-eeuwse geleerden nog steeds uit Romeinse of geromaniseerde adellijke geslachten. Het oeuvre van Venantius Fortunatus, Boëthius, Cassiodorus, Gregorius de Grote, Isidorus van Sevilla, en Gregorius van Tours verradt een hoogstaande scholing in antieke traditie.

Ook na de teloorgang van de Romeinse onderwijsinstellingen leefde het Rijk als cultureel merk en politiek model door in de geesten van heersers, kerkleiders en geleerden. Postimperiale heersers imiteerden rechtsteksten en machtssymbolen van keizers; de Karolingen en Ottonen beschouwden zich als hun directe erfgenamen. Latijn bleef in het leeuwendeel van het voormalige westelijke imperium de taal van geleerdheid, recht en bestuur. Griekse auteurs werden via Latijnse werken bestudeerd, want weinigen beheersten nog de taal van Plato en Aristoteles. Architectuur, geschiedschrijving en wetenschap waren allen schatplichtig aan Romeinse modellen en naslagwerken. West-Europa na 476 was postimperiaal, maar geenszins post-Romeins.

Daarnaast was de vroegmiddeleeuwse cultuur doordrenkt van **christelijke invloed**. Nagenoeg alle voorname intellectuelen maakten carrière in de seculiere kerk of de kloosterwereld – met Boëthius als zeldzame uitzondering. Naast koninklijke hoven groeiden klooster- en kathedraalscholen uit tot centra van geleerdheid en onderwijs. Kerkleiders sponsorden monumentale

architectuur, edelsmeedwerk, scriptoria en verlichte handschriften. Bijgevolg verchristelijkte de thematiek van wetenschappelijke werken, literatuur en kunst. Ook seculiere thema’s werden meer symbolisch en transcendentiaal weergegeven, terwijl het klassieke naturalisme naar de achtergrond verschoof.

Opvallend was de vroegmiddeleeuwse belangstelling voor het Oude Testament. Christelijke leiders spiegelde zich aan de Israëlitische priester-koningen David en Salomon, die zowel het wereldlijke als het religieuze gezag voerden. In benedictijn-kloosters moesten monniken dagelijks psalmen reciteren. Visigotische en Karolingische geleerden haalden inspiratie uit de Joodse wet voor hun eigen rechtspraak. Verder appelleerden de militaire exploten van machtige leiders als Joshua, Gideon, Samson en David aan de martiale waarden van postimperiale elites. Pas in de hoge middeleeuwen verschoof de culturele focus naar het Nieuwe Testament, onder invloed van de bedelordes en prominente theologen als Petrus Lombardus en Thomas Aquinas.

Ook **‘barbaarse’ nieuwkomers** brachten hun tradities mee naar de gebieden waar zij neerstreken. Waar de Romeinse cultuur minder ingeworteld was of de breuk met het imperium zich bruusker had voltrokken, manifesteerden deze invloeden zich sterker. Zo was het Latijn minder ingeburgerd in de Angelsaksische rijken en kwam oud-Engels er vaker voor als bestuurstaal. Hoewel Latijn terrein won via contacten met het continent, promootte koning Alfred de Grote actief zijn moedertaal in cultuur en geleerdheid, met eigen vertalingen van Latijnse werken.

In de beeldende kunst toonden uitheemse invloeden zich in de dierlijke vormen en motieven van edelsmeedwerk. Die beïnvloedden op hun beurt de typische ‘insulaire’ stijl van verluchte manuscripten in de achtste en negende eeuw. Verder was veel profane literatuur verder schatplichtig aan heidense tradities: epen of heldendichten als Beowulf, Heliand, het Hildebrands- en het Niebelungenlied wortelden vaak in mondeling overgedragen mythes en heidense kosmologie. Niet de christelijke waarden, maar eergevoel en martiale deugden stonden daarin centraal, wat ook naar voren komt in de postimperiale rechtscodices.

Verder werd West-Europa in deze periode blootgesteld aan culturele invloeden uit de omliggende gebieden. Vanaf de negende eeuw drukten Scandinavische invallers en migranten hun stempel op het oud-Engels in het Danelaw-gebied in Noord- en Oost-Engeland. Hun artistieke vormtaal versmolt met de plaatselijke insulaire stijl. Emblematisch zijn de monumentale, opstaande kruisen, uit steen gehouwen, die christelijke iconografie combineerden met Noorse mythologische scènes, zoömorfe motieven en vlechtwerk. Ook Byzantijnse invloeden sijpelden binnen in West-Europa, in het bijzonder in het Oost-Frankische Rijk na het huwelijk van Otto II met de Oost-Romeinse prinses Theophanu. De impact manifesteerde zich in het hofceremonieel en de miniatuurkunst, met vergulde achtergronden en vergoddelijkende portretten van monarchen.

Vele handboeken behandelen de vroegmiddeleeuwse cultuur chronologisch, als een afwisseling van enerzijds periodes van stilstand en verval en anderzijds ‘heroplevingen’ of ‘renaissances’. Zo worden de zesde en zevende eeuw doorgaans geassocieerd met crisis en achteruitgang, maar maken historici toch gewag van de ‘Vandaalse renaissance’ in Noord-Afrika (vroege zesde eeuw), de ‘Isidorianse renaissance’ in het Visigotische Rijk (zevende eeuw) en de ‘Northumbrian renaissance’ (midden-zevende tot midden-achtste eeuw). Vanaf de late achtste eeuw volgde de ‘Karolingische renaissance’ onder Karel de Grote, die werd voortgezet door zijn negende-eeuwse zoon en kleinzonen. De tiende eeuw staat dan weer geboekstaafd als de turbulente ‘ijzeren’ eeuw, met niettemin de culturele opflakking van de ‘Ottoonse renaissance’ in het Oost-Frankische Rijk onder de Saksische dynastie.

De veelheid aan regionale trends maakt dat de vroegmiddeleeuwse cultuur zich moeilijk chronologisch laat indelen. Om die reden gebruikt dit hoofdstuk een thematische structuur. De eerste sectie is gewijd aan onderwijs en geleerdheid, met aandacht voor de onderliggende visie, het curriculum en de voornaamste intellectuele centra. Vervolgens bespreekt de tweede sectie de culturele verwezenlijkingen op vier domeinen. Ten slotte komen vijf spraakmakende geleerden aan bod, die elk op hun unieke manier een bijdrage geleverd hebben aan de West-Europese cultuur.

ONDERWIJS EN GELEERDHEID

Dit gedeelte onderzoekt de ontwikkeling van onderwijs en geleerdheid in de late oudheid en vroege middeleeuwen. De eerste sectie bespreekt hoe de visie op deze thema’s fundamenteel ver-

anderde in deze periode. Vervolgens komt de totstandkoming en inhoud van het curriculum aan bod. Ten slotte bespreekt een derde sectie de belangrijkste cultuurcentra.

OPZET

Deze sectie bekijkt hoe de westerse kijk op educatie en intellectuele activiteiten evolueerde tussen 300 en 1000. Het vertrekpunt is de klassieke visie in het Romeinse Rijk. De tweede sectie bekijkt hoe deze antieke erfenis vanaf de vierde eeuw een nieuwe invulling kreeg onder invloed van het christendom. De derde sectie focust op de ambitieuze cultuurpolitiek van de Karolingische dynastie, die gebaseerd was op een theocratisch programma.

moest een jongeman **klaarstomen voor het publieke leven**. Vooral oratorische vaardigheden waren cruciaal. Een volleerd redenaar kon een functie opnemen in de Romeinse ambtenarij of het rechtssysteem en zo zijn carrière (*cursus honorum*) aanvatten. Wie het tot senator schopte, beschikte doorgaans over een aanzienlijke literaire en filosofische bagage, opgebouwd door jarenlange lectuur en studie.

Toch diende het Romeinse onderwijs niet louter professionele ambities. Onder meer Cicero pleitte voor de vorming van belezen, welbespraakte, kritisch denkende en ethisch ontwikkelde karakters. Voor geletterde, aristocratische Romeinen was **geleerd tijdverdrijf** (*otium*) een teken van status en verfijning. Sommige senatoren onderhielden een uitgebreide, literair hoogstaande correspondentie met andere hooggeplaatste ambtenaren, maar ook met familieleden en vrienden. Velen verzamelden een bibliotheek met literaire en filosofische werken.

Het Romeinse Rijk

Het doel van de klassiek-Romeinse opvoeding lag vervat in het ideaal van *humanitas*. Deze term verwees zowel naar de menselijke natuur als naar beschaving, cultuur en verfijning. Studie was dus gericht op zelfontwikkeling tot een volwassen, gecultiveerde man. De motieven daarachter waren pragmatisch. Een degelijke opleiding, die de nadruk legde op taalvakken,

Afbeelding 2. Ivoren diptiek van Boëthius, bewaard in het *Museo di Santa Giulia* in Brescia. Dit stuk werd door Romeinse vaklui vervaardigd aan het einde van de zesde eeuw ter gelegenheid van Boëthius' tweede benoeming tot prefect van Rome. Diptieken werden courant gegeven aan vrienden of familieleden als herinnering aan een belangrijk moment in iemands carrière. Bron: Wikimedia, G.dallorto.

De impact van het christendom

In 380 riep keizer Theodosius de Grote het Niceense christendom uit tot staatsgodsdienst (zie hoofdstuk I). Terwijl de Romeinse samenleving en instellingen verchristelijkten, werden kerkelijke overheden steeds repressiever naar

religieuze dissidenten en heidenen. In deze vervolgingen konden zij rekenen op de bijstand van wereldlijke gezagsdragers.

Hoewel de klassieke cultuur wortelde in het Grieks-Romeinse heidendom, ontsnapte zij grotendeels aan deze offensieve kerstening. Vooreerst lag de **oorsprong van het christendom** in een cultuurzone die getekend was

door Helleense en imperiale overheersing. De eerste teksten van het Nieuwe Testament waren geschreven in het koine Grieks, de standaardtaal in het oostelijke Middellandse Zeegebied. Neoplatonisme vormde het fundament van theologie. In het Westen werd het Latijn de dominante taal in zowel christelijke literatuur als rites.

Ten tweede genoten de **Romeinse cultuur en beschaving** nog steeds een **groot prestige** in het laatantieke Westen. Hoewel intellectuelen de Bijbel een hogere autoriteit toeschreven dan de klassieke literatuur en wetenschappen, bleven beide studiedomeinen naast elkaar bestaan. Vele leraars in *grammatica* en *rhetorica* waren christenen. Verder beoefenden christelijke auteurs alle klassieke genres, al dan niet toegepast op religieuze themata.

Zo onderhielden onder meer Sidonius Appollinaris (c. 430-481/90) en Avitus van Vienne (c. 450-517/9), beiden klassiek geschoolde, Gallo-Romeinse poëten en bisschoppen, literaire briefwisselingen in antiek-Romeinse traditie. De Spaanse bekeerling Sedulius schreef in de eerste helft van de vijfde eeuw poëzie gebaseerd

op het evangelie in de stijl van Vergilius. Rond dezelfde periode herwerkte de redenaar Claudius Marius Victor uit Marseilles het scheppingsverhaal tot een hexametrisch gedicht van 1.020 verzen, met invloeden van Lucretius, Virgilius en Ovidius. In het Ostrogotische Rijk sloeg bisschop Ennodius van Pavia (473/4-521) een minder vrome toon aan in zijn *epithalamium*, een gedicht ter ere van een bruid op weg naar het bruidsbed. Hierin wijdde hij uit over 'de rozige tepels' en 'het glanzende lichaam' van de Romeinse godin Venus.

Sommige christelijke geleerden stonden **argwanend** tegenover heidense auteurs en de verlokkingen van hun stilistische verfijning. Kerkvader Hiëronymus van Stridon (347-420), de auteur van de belangrijkste middeleeuwse Bijbelvertaling, bekende met schroom dat hij geneugte schiep in 'de oordeelkundige voorschriften van Quintilianus, de rijke en vloeiende welsprekendheid van Cicero, de grauwere stijl van Fronto, en de vlotheid van Plinius'. In een brief aan een vriend vertelt hij een koortsdroom na, waarin hij na zijn overlijden voor een hemels tribunaal verscheen:

Op de vraag wie en wat ik was, antwoordde ik: 'Ik ben een christen.' Maar Hij die voorging zei: 'Je liegt. Je bent een volgeling van Cicero en niet van Christus. Want 'waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn' (Mat. 6:21).' Onmiddellijk verstomde ik, en te midden van zweepslagen—Hij had mij laten geselen—werd ik nog heviger door het vuur van mijn geweten gepijnigd. [...] Tenslotte baden omstanders, neervallend voor de knieën van Hem die voorging, dat Hij genade zou hebben met mijn jeugd [...]. Ze drongen erop aan dat Hij me nog steeds zou kunnen kastijden mocht ik ooit nog werken van heidenen lezen.

HIËRONYMUS VAN STRIDON, BRIEF 22 AAN EUSTOCHIUM

In de zesde en zevende eeuw nam deze negatieve houding de bovenhand. Historici wijten dit deels aan de verdere verspreiding van het monnikenwezen en de streng ascetische, Iers-Keltische traditie (zie hoofdstuk VIII). In kloostergemeenschappen diende de studie van Latijnse letteren enkel religieuze doelen. Verder ging de kennis van het Latijn gestaag achteruit, zelfs in het geromaniseerde Middellandse Zeegebied. In Germaans taalgebied was deze kennis praktisch onbestaande. Voor het christendom, een godsdienst van het boek, was Latijn van fundamenteel belang. Enkel een grondige kennis van deze taal gaf **toegang tot de Heilige Schrift**, waar volgens christelijke geleerden de echte waarheid te vinden was.

Het goede effect van de toespraak gaat vaak verloren, wanneer het de harten van toehoorders verzwakt door de onvoorzichtige opdringerigheid van welsprekendheid; en deze zelfde welsprekendheid, die niet weet hoe te dienen tot voordeel van de toehoorders, bezoedelt ook de spreker.

GREGORIUS DE GROTE, *REGULA PASTORALIS*, BOEK 2 HOOFDSTUK 4

Institutioneel taalonderricht kwam dus volledig bij de Kerk te liggen. Clerici werden geacht Latijn te leren voor ze hun wijding ontvingen. Kerken en kloosters voorzagen opleidingen in *grammatica*, waarin ook klassieke auteurs aan bod kwamen. Godsdienstonderricht gebeurde er vooral al doende, door het reciteren van psalmen, lectuur van christelijke teksten of deelname aan erediensten. Theologie of kerkrecht vormden geen vaste disciplines in vroeg-

Zo werden de traditionele Romeinse taalvakken herleid tot hulpwetenschap voor de lectuur en studie van de Bijbel. De visie van kerkvader Augustinus van Hippo dat **klassieke werken ‘te gebruiken’, maar niet ‘te genieten’** waren, nam de bovenhand. Taalvirtuositeit en literaire eruditie waren niet langer een doel op zich. Schrijvers en filosofen als Cicero, Plinius, Seneca en Vergilius bleven gedurende de middeleeuwen echter vaste waarden in bibliotheken van kloosters en kathedralen, als studiemateriaal voor christelijk onderwijs.

Ook redekunst stond voortaan ten dienste van Kerk, voor toepassing in homilieën, prediking en missionering. Christelijke geleerden spoorden clerici aan hun boodschap in eenvoudige en begrijpelijke taal te brengen, en zich te onthouden van overdadige eloquentie:

middeleeuwse onderwijsprogramma's. Hogere studies voor clerici lieten op zich wachten tot de twaalfde en dertiende eeuw.

Toch was slechts een **minderheid van de clerici in West-Europa geschoold**. Op het platteland werden de veelal ongeletterde priesters nog vaak door klerikale familieleden – ooms of zelfs vaders – opgeleid in het vak (zie hoofdstuk VI). Concilies en vorsten klaagden regelmatig over

het lage niveau van de geestelijkheid. In de late achtste eeuw ondernam het Karolingische hof daarom een ambitieuze poging om het onderwijs te verbeteren, die in volgende sectie aan bod komt.

De Karolingen

In de late achtste eeuw voerde het Karolingische hof een actieve cultuurpolitiek, die een intellectuele bloei in het Frankische Rijk inluidde. Deze ‘heropleving’ staat sinds de negentiende eeuw geboekstaafd als de **‘Karolingische renaissance’**. Inmiddels is deze benaming gecontesteerd. De term ‘wedergeboorte’ impliceert immers een significante vooruitgang na een periode van stilstand of achteruitgang, terwijl ook voordien koningen kwalitatieve geleerdheid, boekproductie en kunst hadden ondersteund.

Bovendien is de gesuggereerde gelijkenis met de renaissance in veertiende- en vijftiende-eeuws Italië in realiteit ver te zoeken. Karel de Grote en zijn opvolgers koesterden klassieke teksten, maar streefden niet bewust het herstel van de antieke beschaving na. Het Karolingische beleid was ingegeven door de **moreel-religieuze ideologie** die de redding van het Frankische volk als een koninklijke missie beschouwde (zie hoofdstuk V). Cultuur en geleerdheid waren nog steeds geen doel op zich, maar kaderden in de bekommernis om het zielenheil van hun onderdanen.

Deze theocratische ambitie onderscheidde de Karolingen van hun postimperiale voorgangers, net als hun systematische aanpak. Centraal

stonden de eenheid en eenvormigheid van het geloof. Om dit te bereiken, stelde het hof twee nauw verweven prioriteiten: **correcte geloofsteksten en een goed opgeleide clerus**. ‘We weten allemaal heel goed dat, hoewel dwalingen in het spreken gevaarlijk zijn, dwalingen in het begrijpen nog veel gevaarlijker zijn,’ liet Karel de Grote optekenen in zijn *Epistola de Litteris Colendis* (‘Brief over het cultiveren van de letteren’). Onwetende geestelijken en foutieve teksten leidden volgens het hof tot afwijkende rites en doctrines.

Hoewel het Karolingische beleid diverse cultuuruitingen voortbracht, van architectuur en fresco's tot miniatuur- en edelsmeedkunst, lag de focus op **teksten en boeken**. De eerste prioriteit was een betrouwbare Bijbeltekst. Rond 382 had kerkvader Hiëronymus in opdracht van de paus een nieuwe, accurate Latijnse vertaling opgesteld. Deze versie, bekend als de ‘Vulgaat’ (*Vulgata*) verdrong tegen de zevende eeuw de oudere, gebrekkige vertalingen (de *Vetus Latina*). Onder de Karolingen groeide een gecorrigeerde versie, ontdaan van orthografische en grammaticale fouten, uit tot de standaard in West-Europa tot de zestiende-eeuwse reformatie. Ook beval Karel de Grote katholieke teksten zorgvuldig te corrigeren, om doctrinaire of liturgische aberratie te vermijden.

Om de spirituele noden van het Frankische Rijk te lenigen, dreef het hof de **productie van religieuze boeken** gevoelig op. Het leeuwen-deel van de Karolingische codices bestaat niet uit nieuwe teksten, maar uit bijbels, Bijbelcommentaren, werken van de kerkvaders, liturgieboeken (*sacramentaria*), collecties van

Afbeelding 3. Folio's 1v en 2r van het Godescalc-evangelistarium, vervaardigd c. 781-3 door ene Godescalc in opdracht van Karel de Grote en zijn vrouw Hildegard. Dit liturgische manuscript bevatte een selectie van evangelieteksten die tijdens misvieringen gelezen werden. Deze twee miniatures, die de gehele bladzijden beslaan, beelden de evangelisten Markus (links, met leeuw) en Lucas (rechts, met stier) af. Bron: Web Gallery of Art, Emil Krén en Daniel Marx.

preken (*homilaria*) en muziekboeken (*antifonaria*). Daarnaast bevatten deze handschriften de oudste overgeleverde versies van talrijke klassieke werken.

De nood aan correcte geloofsteksten sloot nauw aan op de tweede prioriteit van Karel de Grote: **beter opgeleide clerici**. Als herders en missionarissen moesten zij het zielenheil van de Franken behartigen. Sinds de jaren 740 klaagden concilies over het povere niveau van de Frankische geestelijkheid. Naast hun morele gebreken, schoten zij intellectueel tekort. Inmiddels was de kennis van Latijn in Romaans taalgebied verwaterd; in Germaans taalgebied bestond die nauwelijks. Bonifatius van Mainz vermeldde in 746 een incident

waarbij een Beierse priester een parochiaan ongeldig gedoopt had 'in de naam [van het] vaderland, de dochter en de heilige geest' (*in nomine patria, filia et spiritu sancti*). Zulke irregulariteiten, die voortkwamen uit onwetendheid, hadden zware repercussies. Verkeerde gebeden, lezingen, rites en geloofsonderricht verstoorden de harmonie tussen God en de Franken, leidden gelovigen op een dwaalspoor en brachten hun zielenheil in gevaar.

Om het tij te keren, instrueerde Karel de Grote kathedralen en kloosters om scholen in te richten, in de eerste plaats om clerici op te leiden. Naast de psalmen moesten ze er *computus* leren, wat eenvoudige getallenleer en kennis van de kalender inhield, en verder

grammatica, tironische noten (een soort stenografie) en ten slotte muzieknotatie en zang, om afwijkende melodieën in de eredienst te vermijden. Geletterdheid stond centraal: enkel die kon foute interpretaties van teksten voorkomen. Ook de terugkerende Karolingische oproep aan priesters om lokaal basisonderwijs te voorzien, was vooral gericht op de vorming van toekomstige priesters.

De bevordering van onderwijs en geleerdheid onder de Karolingen diende dus vooral hun theocratische agenda. Door het fragmentari-

sche bronnencorpus zijn de resultaten moeilijk te evalueren. Vast staat dat Karel de Grote en zijn opvolgers de context creëerden voor de verdere ontwikkeling van kathedraal- en kloosterscholen, de indrukwekkende toename in schriftproductie en het ontstaan van nieuwe spirituele en intellectuele netwerken. Vele bisschoppen, abten en lekenheersers volgden hun voorbeeld in hun machtsgebied. Het gemiddelde opleidingsniveau van clerici verbeterde allicht, maar op het platteland was dit effect veelal beperkt en kortstondig.

CURRICULUM

De structuur en insteek van het middeleeuwse curriculum wortelden in het oeuvre van de vijfde-eeuwse, Noord-Afrikaanse geleerde **Martianus Capella**. Diens encyclopedische werk *De nuptiis Philologiae et Mercurii* ('Over het huwelijk tussen Filologie en Mercurius')

beschrijft allegorisch de verbintenis tussen christelijke (Dame Filologie) en heidense kennis (de Romeinse god Mercurius). De zeven bruidsmisjes symboliseren elk een geleerde discipline, waaraan telkens een hoofdstuk gewijd wordt.

Afbeelding 4. De zeven vrije kunsten afgebeeld door Pesellino op het voorpaneel van een kist (*cassone*), tempera op hout, c. 1450, bewaard in het Birmingham Museum of Art in Alabama. Onder iedere allegorische bruid en haar attributen staat telkens de belangrijkste exponent van deze discipline. Van rechts naar links: Donatus/*grammatica* met roede en twee schooljongens; Cicero/*rhetorica* met boekrol; Aristoteles/*logica* met olijftak; Ptolemaüs/*astrologia* met armillarium; Tubal Cain/*musica* met orgel; Euclides/*geometria* met kompas en Pythagoras/*arithmetica* met rekentafel. Bron: Wikimedia, SarahStierch.

Deze disciplines vallen uiteen in twee blokken: drie taalvakken en vier wiskundige vakken, die later respectievelijk *trivium* (drievoudige weg) en *quadrivium* (viervoudige weg) werden genoemd. Als geheel noemden middeleeuwse geleerden deze de *artes liberales* of zeven vrije kunsten. Deze term ontleende Martianus Capella aan de klassiek-Romeinse auteur Cicero, die sprak over ‘de kunsten die een vrij man waardig zijn’ (*artes quae libero sunt dignae*).

Eerdere Romeinse onderverdelingen, zoals deze van de geleerde Varro (116-27 v. Chr.), telden niet zeven maar negen disciplines of ‘kunsten’, inclusief geneeskunde en architectuur. Martianus liet deze twee vakken links liggen. Naar zijn mening hadden deze ‘niets te maken met de hemel of de goden’. Ook de meeste middeleeuwse intellectuelen beschouwden deze disciplines niet als ‘vrij’, gezien hun beoefening met handenarbeid gepaard ging.

Trivium

De taalvakken van het *trivium* hadden hun oorsprong in de Griekse oudheid. In de Hellenistische periode onderscheidde Aristoteles (384-22 v. Chr.) al redekunst en dialectiek. De Griekse stoïcijnen namen deze onderverdeling over in de derde eeuw voor Christus. Grammatica ontwikkelde zich vanaf de tweede eeuw voor Christus tot een aparte discipline. Deze drie leerdomen bereikten het Romeinse Rijk via stoïcijnen als Cicero (106-43 v. Chr.) en Quintilianus (c. 35-100 n. Chr.), die het belang van *grammatica* en *dialectica* erkenden in de vorming van een redenaar.

Uiteindelijk formaliseerde Martianus Capella deze driedeling, die in het postimperiale tijdperk de overkoepelende naam *trivium* kreeg. Het **zwaartepunt van het vroegmiddeleeuwse onderwijs** lag uitdrukkelijk op deze taalvakken, en in het bijzonder op grammatica. Enkel een gedegen kennis van het Latijn gaf immers toegang tot de Heilige Schrift.

Grammatica of spraakkunst was vooral gericht op taalbeheersing. Zodra kinderen uit de Romeinse elite voldoende konden lezen en schrijven, werden ze toevertrouwd aan een *grammaticus*, een leraar spraakkunst. Onder diens hoede verdiepten ze zich onder meer in spelling (orthografie), versbouw (metriek), en klemtonen, ritme en intonatie (prosodie). Daarnaast bekwaamden ze zich in de lectuur en interpretatie van klassieke werken (*enarratio auctorum*).

In de late oudheid verschenen vele nieuwe leerboeken over grammatica. Wellicht wilden auteurs als Aelius Donatus en Phocas de oude regels van de taal nog vastleggen. In deze periode onderging het Latijn immers de invloed van gesproken taal en de toenemende diversiteit in het imperium. Het meest systematische handboek uit deze tijd was de *Institutiones grammaticae* van de zesde-eeuwse grammaticus Priscianus, dat tijdens de middeleeuwen als standaardwerk gold.

Rhetorica of redekunst moest jonge mannen klaarstomen tot redenaars. Een leraar in dit vak, *rhetor* genaamd, bracht zijn leerlingen bij hoe ze hun discours moesten opbouwen (*dispositio*), welke gemeenplaatsen (*topoi*), gesticulaties

(*actio*) en stijlfiguren gepast waren en hoe ze hun toespraak moesten voordragen (*elocutio*). Voorbeelden uit eerdere redevoeringen, literaire werken of geschiedenis dienden daarbij als lesmateriaal. Om de opgedane kennis in de praktijk te zetten, schreven leerlingen lofredes, fictieve pleidooien en geschiedkundige of filosofische uiteenzettingen. In de vroege middeleeuwen kwam redekunst vooral van pas voor prediking, missionering en religieus onderricht.

Dialectica of *logica* leerde redenaars een logisch argument opbouwen en denkfouten en contradicties herkennen. Die vaardigheden vergden een solide filosofische basis. De autoriteit ter zake was Aristoteles, wiens systeem van deductieve redeneringen en categorieën de grondslag legde voor de westerse logica. Romeinse geleerden pasten deze abstracte kennis toe in recht, politiek en retoriek. Zo gebruikte Cicero in *De Oratore* (‘Over de redenaar’) logica als middel om te overtuigen en argumenten te ontkrachten in debatten en pleidooien. Een goed redenaar moest volgens hem eerst argumenten zoeken (*inventio*), deze logisch structureren (*dispositio*) en deze ten slotte overtuigend uitdrukken (*eloquio*).

Door de povere kennis van het Grieks, waren Aristoteles’ ideeën in de vroege middeleeuwen vooral gekend via Latijnse auteurs. Cruciaal waren de vertalingen en commentaren van de zesde-eeuwse geleerde Boëthius. Net als de Romeinen verdiepten vroegmiddeleeuwse geleerden zich om pragmatische redenen in logica, maar dan vooral toegepast op theologische en doctrinaire vraagstukken, zoals

de drie-eenheid, de natuur van God en de relatie tussen rede en geloof. Ook in preken en Bijbelexegese gebruikten kerkgeleerden logische methodes.

Quadrivium

Wellicht was de zesde-eeuwse Romeinse auteur Boëthius de eerste die sprak over het *quadrivium* – de viervoudige weg – als overkoepelende term voor de vakken *arithmetica*, *geometria*, *musica* en *astronomia*. In elk van deze vier disciplines stond het **getal centraal**. Middeleeuwse wetenschappers zagen een perfecte harmonie in Gods schepping – de aarde, de hemellichamen, het universum – weerspiegeld in getallen en verhoudingen.

Niettemin was de **belangstelling** voor het *quadrivium* in de vroege middeleeuwen **aanzienlijk geringer** dan voor het *trivium*. Ten eerste had het *trivium* een directer nut voor kerkelijke geleerdheid en pastorale taken. Daarnaast waren de belangrijkste werken in geneeskunde, astronomie, wiskunde, geografie en filosofie oorspronkelijk geschreven in het Grieks, een taal die weinigen in het Westen nog beheersten. De kennis van deze vakken kwam vooral uit samenvattingen en handboeken van laatantieke, Latijnse schrijvers. Pas in de tiende eeuw groeide de belangstelling voor de rekenvakken, dankzij geleerden als Gerbert van Aurillac.

Arithmetica behandelde ‘getallen als abstracte concepten’. Getallenleer vormde de hoofdmoot binnen deze discipline, met onderwerpen als bewerkingen, priemgetallen, even en oneven

getallen en verhoudingen. Daarnaast verkende *aritmética* ook de mystieke en filosofische betekenis van getallen. Het belangrijkste handboek in de vroege middeleeuwen was Boëthius' *De institutione arithmetica*. Dit werk wortelde in de principes van Pythagoras (c. 570-495 v.Chr.), die stelde dat het gehele universum te herleiden was tot getallen en verhoudingen.

Verder bestudeerden vroegmiddeleeuwse arithmetici getallen als symbolen. Boëthius, Isidorus van Sevilla en Beda schreven elk natuurlijk getal van 1 tot 12 bepaalde kwaliteiten toe, gebaseerd op Bijbelse, wiskundige en wetenschappelijke argumenten. Zo stond het cijfer 1 voor eenheid en goddelijkheid, aangezien God één en ondeelbaar is. 2 symboliseerde tegenstelling, zoals Christus' twee contrasterende naturen: de menselijke en de goddelijke. 3 betekende balans en harmonie, weerspiegeld in de Heilige Drievuldigheid. Het aantal apostelen, stammen van Judah, klassieke sterrenbeelden en uren in een dag maakte van 12 ten slotte het perfecte getal, dat bovendien deelbaar was door 1, 2, 3, 4, 6 en 12.

Geometria boog zich over 'getallen in de ruimte'. Deze discipline steunde op stellingen, axioma's en bewijzen bedacht door Griekse wetenschappers, zoals Thales van Milete (c. 624-546 v. Chr.), Pythagoras en vooral Euclides (c. 300 v. Chr.). In het Romeinse Rijk verschoof de focus van theoretische kennis naar praktische toepassing. Zo schreef Vitruvius (c. 80-15 v. Chr.) een invloedrijk, tiendelig traktaat over geometrische verhoudingen in architectuur. Verder werd geometrie gebruikt voor landmeting en de constructie van bruggen en fortificaties.

De geometrische inzichten van Euclides werden slechts spaarzaam overgeleverd in de vroege middeleeuwen. De weinige fragmenten die Boëthius vertaalde lieten geen diepgaande, abstracte studie toe. Geometrie en landmeting stemden vooral tot reflectie over de orde in het universum, die volgens de toenmalige visie uit een begrensde ruimte bestond. Daarnaast trachtten geleerden als Beda Venerabilis met hun beperkte geometrische kennis de stand van de zon, de maan en de planeten te bepalen, om de kalender uit te werken.

Ook *Musica*, de 'studie van getallen in de tijd', was oorspronkelijk een wiskundige discipline. Zo bestudeerde Pythagoras de mathematische verhoudingen tussen muzikale intervallen. Plato beschouwde muziek als een reflectie van de harmonie in de kosmos. Deze ideeën bereikten de vroegmiddeleeuwse geleerden vooral in gesystematiseerde vorm via handboeken van Romeinse auteurs, zoals Boëthius.

Die laatste onderscheidt in *De institutione musica* drie vormen van muziek: *musica mundana*, de perfecte harmonie tussen hemellichamen; *musica humana*, de harmonie in een mens als weerspiegeling van de kosmische harmonie; en ten slotte *musica instrumentalis*, de werkelijke geluiden die een stem of instrument voortbrengt. Die laatste zag Boëthius als de laagste vorm, vanwege het zintuiglijke en tijdelijke karakter. Hoewel *musica* dus veelal als theorie werd bestudeerd, zagen clerici welluidende klanken als een goddelijke kunst die, zoals Augustinus stelde, de ziel verhief naar de Heer.

Bijgevolg vonden de wiskundige inzichten al in de vroege middeleeuwen een praktische toepassing in liturgische muziek.

Astronomia, ten slotte, bestudeerde 'getallen in de ruimte en tijd', of zoals Isidorus van Sevilla het omschreef, 'de wetmatigheden van de sterren'. Deze kennis leunde opnieuw op oud-Griekse werken. Hiervan werd slechts een beperkt gedeelte via Latijnse vertalingen of samenvattingen overgeleverd in de vroege middeleeuwen. De belangrijkste referentie in het postimperiale Westen was de vijfde-eeuwse Theodosius Macrobius, die zijn kosmologie baseerde op de ideeën van Plato, Pythagoras, Aristoteles en Ptolemaeus.

In de vroege middeleeuwen stond deze wetenschap vooral ten dienste van *computus*. Dat begrip verwijst naar de berekening van de jaarlijkse Paasdatum aan de hand van de maancyclus. Die dag bepalen was cruciaal voor de Kerk, want de liturgische kalender werd er grotendeels op gebaseerd. Bovendien leidde onenigheid over berekeningswijzen

tot verhitte discussies tussen kerken. In 725 schreef Beda Venerabilis een traktaat over de methode, dat het standaardwerk bleef tot de invoering van de Gregoriaanse kalender in 1582. Verder hadden monniken een basis in astronomie nodig om de precieze tijdstippen van de gebeden – de zogenaamde getijden – te bepalen. De regel van Benedictus schreef immers voor dat getijdengebeden punctueel moesten verlopen (zie hoofdstuk VII).

De Arabische wereld stond in de vroege middeleeuwen veel verder op vlak van astronomie. De verovering van enorme gebieden van het Byzantijnse Rijk door de rechtsgeleide kaliefen, wekte de interesse voor oud-Griekse astronomie in de islamitische beschaving. Vooral onder de Abassidendynastie ontwikkelde de wetenschap zich, met nieuwe vertalingen en commentaren op Griekse manuscripten door Arabische geleerden. De belangstelling en het niveau van astronomie in het Westen leefden pas op in de hoge middeleeuwen dankzij interacties met de islamwereld.

CENTRA

Dit gedeelte bespreekt de belangrijkste culturele en intellectuele centra in West-Europa. Eerst is er aandacht voor de seculiere scholen die wortelden in het klassiek-Romeinse onderwijs. De tweede sectie bekijkt hoe nieuwe educatieve centra ontstonden rond grote kerken, met bijzondere aandacht voor kathedraalscholen. Vervolgens komen onderwijs

en geleerdheid in monastieke context aan bod. De laatste sectie focust op de culturele activiteiten aan de westerse hoven.

Het begrip 'school' moet in deze context ruim begrepen worden. Het Latijnse *scola* verwees niet louter naar een onderwijssysteem of -omgeving, maar ook naar een groep volgelingen

van een bepaalde leer of systeem. Educatieve doeleinden en geleerde creativiteit waren nauw vervlochten in de meeste vroegmiddeleeuwse centra. Het gezelschap van Karolingische intellectuelen die aan het hof kennis uitwisselden, vormden bijvoorbeeld een ‘hofschool’ (*scola palatii*). Pas vanaf de tiende eeuw koppelde intellectuele ontwikkeling zich geleidelijk los van het onderwijs.

Seculiere scholen

Net als vandaag, kende het onderwijs in de late oudheid **verschillende niveaus**. In het lager onderwijs (*ludus litterarius*) leerde een *litterator* kinderen elementaire geletterdheid en rekenen. Enkele van hen – vooral gegoede stedelingen – gingen als adolescent in de leer bij een *grammaticus* om zich te verdiepen in spraakkunst en poëzie. Ten slotte stroomden zeer welgestelde jongemannen door tot retorischolen. Dit ‘hogere’ onderwijs bereidde hen voor op het publieke leven in het rechtssysteem, de magistratuur of de bureaucratie.

Scholen (*scolae*) waren vaak informeel georganiseerd. Lessen vonden ad hoc plaats, in kleine groepjes of zelfs een-op-een, en veelal zonder vaste locatie. Verder waren er **zowel private als publieke leraars** actief. De imperiale bureaucratie moedigde stedelijke overheden aan om onderwijs financieel te ondersteunen. Vooral leraars in *rethorica* ontvingen sponsoring, om nieuwe ambtenaren op te leiden.

De meerderheid van de bevolking in het imperium werd echter thuis onderwezen, door ouders of andere verwanten. Dat gold zowel voor rurale gezinnen – op het platteland was institutioneel onderwijs onbestaande – als voor aristocratische geslachten, die vaak een Griekse slaaf als privé-onderwijzer in dienst hadden.

Het lot van het Romeinse **seculiere onderwijs in het postimperiale tijdperk** is, zoals vele andere ontwikkelingen in deze transitieperiode, moeilijk scherp te stellen. Opnieuw verschilde de situatie van regio tot regio. Waar de Romeinse cultuur minder geworteld was of de overgang bruusker verliep, ging het antieke onderwijs sneller ten onder. Dat was het geval in Brittannië en in Gallië ten noorden van de Loire.

In meer verstedelijkt gebied in Italië, Hispanië en Zuid- en Centraal-Gallië bleven seculiere scholen in Romeinse traditie langer bestaan. In Rome en Milaan leidden prestigieuze scholen tot in de zevende eeuw redenaars op. Sidonius Apollinaris vermeldt in de late vijfde eeuw soortgelijke centra in Arles, Narbonne, Bordeaux, Perigueux, Clermont en Lyon. Vanaf de zesde eeuw verdwijnen deze uit de geschiedenis, behalve Clermont, waar halverwege de zevende eeuw nog een school actief was.

De aftakeling van seculier onderwijs had diverse redenen. Ten eerste droogden de inkomensbronnen van de leraars op door de ontvolking van de steden en het wegvallen van de imperiale stimulans. Daarbij aansluitend raakte ook de Romeinse magistratuur in verval.

De vraag naar opleidingen in redekunst nam af, omdat er simpelweg minder ambtenaren en rechters gevormd moesten worden.

Anderzijds bleef een klassieke opleiding in geromaniseerde middens een teken van **socio-cultureel prestige en identiteit**. Geromaniseerde aristocraten als Sidonius Appollinaris en Venantius Fortunatus schreven nog steeds brieven en Latijnse poëzie in klassieke stijl. Bovendien konden *rhetorici* terecht aan het hof van nieuwe, ‘barbaarse’ machthebbers. Die hadden geleerde experts in recht en bestuur nodig om hun heerschappij te ondersteunen en te legitimeren. Overigens was verval niet altijd onomkeerbaar. Zo gaf de Oost-Romeinse keizer Justinianus opnieuw financiële steun aan leraars grammatica en rhetorica in zijn heroverde gebieden in het westelijke Middellandse Zeegebied.

In de late zesde eeuw klaagde de geleerde bisschop en geschiedschrijver Gregorius van Tours dat de studie van de letteren in zijn tijd ‘nagenoeg volledig verdwenen was’. Die uitspraak is wellicht overdreven. De klassieke studies gingen door, maar in een andere context. Een deel van het onderwijs verschoof naar aristocratische huishoudens. Daarnaast nam een nieuwe instantie vanaf de vierde eeuw de inrichtende rol van de stedelijke overheid over: de clerus, die haar eigen opleidingscentra uitbouwde rond kerken en kloosters. Zoals volgende sectie zal aantonen, bleef de Romeinse erfenis ook dit onderwijs kleuren.

Kerkelijke scholen

Terwijl de imperiale overheid zich terugtrok en stedelijke besturen slagkracht verloren, namen bisschoppen een deel van hun bestuurlijke taken over (zie hoofdstuk VI). Zo kwam in vele steden de organisatie van het onderwijs in handen van de Kerk. Hieruit ontstond in de vijfde en zesde eeuw een voor de hedendaagse lezer verwarrende situatie, waarbij religieus en seculier onderwijs moeilijk te onderscheiden zijn.

Zo kwam in deze periode het **lager onderwijs** in bisschopsteden – de voormalige Romeinse hoofdplaatsen – voornamelijk bij de lokale clerus te liggen. Kinderen die niet door eigen ouders werden onderwezen, kregen vaak les van een priester, soms al vanaf ze konden praten. Ook nu was dit onderwijs kleinschalig, weinig geformaliseerd en onregelmatig. Op het platteland varieerden de kwaliteit en beschikbaarheid sterk. Vanaf de late achtste eeuw spoorden Karolingische verordeningen priesters aan om basisonderwijs aan te bieden, ook in dorpen. Kinderen moesten het Onze Vader en de geloofsbelijdenis leren, indien mogelijk in het Latijn, zo niet in de volkstaal. In de negende eeuw twijfelden meerdere bisschoppen echter of hun rurale priesters voldoende geschikt waren voor deze taak.

Clerici moesten zelf ook opgeleid worden. Geletterdheid was, althans in theorie, een vereiste. Kennis van Latijn gaf toegang tot de Bijbel en was onontbeerlijk om voor te gaan in erediensdiensten. Om deze nood te lenigen, organiseerden bisschoppen vanaf de late oudheid

opleidingen voor de plaatselijke geestelijkheid. Dat gebeurde aanvankelijk in het bisschoppelijke huishouden (*domus episcopi*), en later bij kathedralen, de hoofdkerken van een bisdom. Initieel onderrichtten bisschoppen zelf aspirant-clerici. Naarmate hun takenpakket uitbreidde, delegeerden zij deze verantwoordelijkheid aan een of meerdere ondergeschikte geestelijken.

Bisschoppen hamerden al in de zesde-eeuwse concilies van Provence (529) en Toledo (531) op de noodzaak om ‘kathedraalscholen’ op te richten voor toekomstige clerici. Rond deze periode zagen in Gallië de eerste van dergelijke scholen het licht. In Brittannië duurde dat tot de zevende eeuw. Ook Karel de Grote decreteerde in 789 dat scholen ‘in iedere abdij en bisschoppelijke residentie moeten gesticht worden.’ Toch is het onwaarschijnlijk dat deze ambitie gerealiseerd werd, want tegen het jaar 1000 had lang niet elke kathedraal een noemenswaardige school. Kleinere bisdommen hadden middelen noch personeel om gedegen onderwijs te voorzien.

Niettemin bestonden er in de vroege middeleeuwen al **prestigieuze scholen** met illustere leraars, uitgebreide bibliotheken en hoogstaand onderwijs. Deze situeerden zich vooral in oude Romeinse kathedraalsteden en minder ten oosten van de Rijn of in Engeland. Befaamd waren onder meer de scholen van Tours, Reims, Lyon, Auxerre, Orléans, Parijs, Meaux, Laon en Soissons, Luik, Liège, Keulen, Metz, Toul, Verdun, Straatsburg, Constance en Utrecht. Vaak hing de tijdelijke reputatie van een school af van een vermaard leraar die er op

dat moment onderwees. Zo verwierf de school van Reims bijzondere faam dankzij Gerbert van Aurillac, maar verloor ze deze prominentie na diens vertrek in 995.

Vroegmiddeleeuws onderricht gebeurde vooral **mondeling**, zowel in kathedraalscholen als in kloosters. Meestal las de leraar voor uit een tekst, waarna hij auteur en context toelichtte. Vervolgens legde de leraar de uitspraak, betekenis en grammaticale functie van bepaalde woorden uit of bevroeg hij zijn leerlingen hierover. Zij maakten intussen aantekeningen met hun *stylus* op wassen tafeltjes om deze later te memoriseren. De eerste teksten waarmee leerlingen kennismaakten, waren de psalmen, die dienden om de beginselen van Latijn aan te leren. Daarna volgden andere Bijbelteksten, klassiek-Romeinse werken, de kerkvaders of middeleeuwse auteurs zoals Beda.

Meestal leefden scholieren in afgescheiden ruimtes, onder hoede van een ‘zeer gerespecteerde oudere’ (*probatissimus senior*). Aanvankelijk trokken kathedraalscholen vooral kinderen of jongemannen bestemd voor een klerikale carrière aan. Een kleine minderheid begon deze opleiding als volwassene. Naast lezen en schrijven, leerden ze onder meer zingen en religieuze teksten interpreteren. Soms zonden adellijke families hun jongens naar een kathedraal- of kloosterschool om de psalmen te leren, met het oog op praktische geletterdheid, zonder vooruitzicht op een klerikale carrière. Aristocraten schonken dan vaak een landgoed of geldsom om dit onderwijs te financieren.

Een klerikale opleiding bood diverse **carrière-mogelijkheden**. Vele alumni kozen uiteindelijk voor een wereldlijke carrière. Aangezien huwen toegestaan was voor clerici tot de graad van acoliet, verzaakten velen een hogere wijding (zie hoofdstuk VI). Anderen lieten zich na de voltooiing van hun opleiding tot subdiaken wijden. Deze ceremonie gold als overgangsrитуeel naar het leven als volwassen clericus en de start van hun kerkelijke loopbaan. Vaak bleven zij als kanunnik verbonden aan het kathedraalkapittel. Onder de Ottonen groeiden kathedraalscholen uit tot kweekvijvers voor hofkapelaans, waaruit de koning vervolgens bisschoppen selecteerde om strategische diocesen te besturen. Ten slotte vervolgden sommigen hun studies in een abdij.

Kloosters

Vanaf de vijfde eeuw waaide het oosterse kloosterwezen over naar het Westen, onder impuls van Johannes Cassianus (c. 360-435, zie hoofdstuk VII). De zelfverloochening van monniken stond echter haaks op het hoofddoel van het Romeinse onderwijs, namelijk de voorbereiding op het publieke leven. Kloosterlingen streefden, althans in theorie, onthouding en afzondering na. Zij limiteerden strikt hun interacties met de buitenwereld, die tot afleiding en verlokking leidden.

Laatantieke christelijke auteurs beschreven het kloosterleven vaak in educatieve termen. Zo sprak Johannes Chrysostomos (c. 347-407) over ‘een opleiding om het lichaam te disciplineren zodat de ziel een leven van gebed en

contemplatie kan leiden’. Via spirituele oefening kon een monnik zich lichamelijk en geestelijk disciplineren. De Regel van Benedictus typeert een abdij als ‘school in dienst van de Heer’. Het Latijnse woord *scola* verwijst hier niet naar een onderwijsprogramma, maar naar een soort doorlopende training om zich spiritueel te vervolmaken.

Toch ontwikkelden zich al vroeg onderwijscentra in kloosters. In de eerste plaats waren deze gericht op de **vorming van kloosterlingen**. De meerderheid trad immers in als jongeman of zelfs als kind. En ook wie als volwassene het monastieke leven koos, was niet altijd geletterd. Allen moesten zij leren lezen en schrijven in het Latijn, een taal die weinigen in het Westen nog machtig waren, zelfs in Romaans taalgebied. Dit bereidde hen voor op de *lectio divina*, het lezen en doorgronden van de Bijbel, en in tweede instantie andere christelijke literatuur, zoals de kerkvaders en kloosterregels.

De focus van de opleiding lag dus op de taalvakken van het *trivium*, en vooral op *grammatica*. Ook de lectuur van de Latijnse klassieken zoals Vergilius en Cicero was instrumenteel voor taalverwerving. Het onderwijs was een voorbereiding op het monnikenleven en dus niet zozeer gericht op het verwerven van wetenschappelijke of literaire kennis. Lezen diende om vooruit te gaan als monnik. Eruditie was geen doel op zich.

Waar monastieke scholen ontstonden, viel de kloosterbevolking uiteen in twee generaties: *scholastici*, veelal minderjarige ‘leerlingen’

die hun opleiding nog niet voltooid hadden, en volleurde monniken of *monachi*. De verhouding tussen beide groepen varieerde. In abdijen met gereputeerde scholen, zoals Fulda of Reichenau, waren ruim de helft van de kloosterlingen *scholastici*. Velen van hen kozen uiteindelijk niet voor een monastiek leven maar voor een carrière in de seculiere clerus of aan het hof. In 816 verordende Lodewijk de Vrome dat kloosterscholen voorbehouden moesten blijven aan aspirant-monniken. Toch liepen ook daarna vele toekomstige bisschoppen, seculiere heersers en invloedrijke hovelingen school in abdijen.

[...] Allen ontvangen een Bijbelboek, ieder het zijne, dat zij in volgorde van begin tot einde moeten lezen. Deze boeken worden op de eerste dag van de vasten uitgereikt. Vooral moeten ook een of twee ouderlingen aangewezen worden om in het klooster de ronde te doen op uren dat de broeders aan het lezen zijn, en toe te zien of er misschien een lusteloze broeder is, die tijd doorbrengt met nietsdoen of met praten, in plaats van zich met zijn lezing bezig te houden, en die zodoende niet alleen zichzelf schaadt, maar ook anderen van hun plicht afhoudt. [...] De zondag besteden allen eveneens aan lezing, behalve zij die met de verschillende diensten belast zijn. Als iemand echter zo onverschillig of lusteloos is, dat hij niet wil of niet kan studeren of lezen, wordt hem iets te doen gegeven, zodat hij niet zonder bezigheid is.

DE REGEL VAN BENEDICTUS, HOOFDSTUK 48

Ook de verplichte handenarbeid in benedictijnerkloosters diende in de praktijk om het intensieve leesprogramma te faciliteren. Hoewel de Regel huishoudelijke en ambachtelijke taken noemt, vermelden de narratieve bronnen vooral monniken aan het werk in *scriptoria*. Het kopiëren van manuscripten was immers een noodzaak om iedere kloosterling van lees-

Naast onderwijscentra waren kloosters **centra van geleerdheid**. In de late oudheid bedreven aristocratische monniken in het Westen een verchristelijkte vorm van het Romeinse *otium*. Ze verdiepten zich in zowel religieuze als seculiere literatuur en schreven naast sermoenen ook poëzie en brieven in Romeinse traditie. Benedictijnen waren bij regel verplicht om naast handenarbeid minstens twee uur per dag te besteden aan private lectuur. Tijdens de vasten werd het aantal lezingen nog opgedreven:

materiaal te voorzien. Ook het versieren van handschriften met fraaie initialen, miniaturen en *marginalia* behoorde tot de taken van deze schrijfateliers. Ook nonnen bekwaamden zich in deze ambachten; sommige nonnenkloosters waren befaamd voor hun boekproductie.

Het kloosterleven bood ook vroegmiddeleeuwse **vrouwen** de kans om zich intellectueel te ontplooien. Jonge, voornamelijk aristocratische meisjes, bestemd voor het huwelijk of het convent, leerden er Latijn lezen en schrijven. Verder trokken kloosters adellijke weduwes aan, die meestal al geletterd waren. Qua onderwijs verschilden gemeenschappen van nonnen of kanunnikessen nauwelijks van hun mannelijke tegenhangers. Vrouwelijke kloosterlingen moesten net zo goed Latijn beheersen en de psalmen memoriseren. Naast gebeden, waren bidden, lezen en studeren ook voor hen de orde van de dag. Vele scholen verbonden aan vrouwenkloosters bouwden een uitstekende reputatie op, en sommigen leidden naast aristocratische meisjes ook jongens op.

Vele dergelijke conventen beschikten over goed georganiseerde *scriptoria*, wat een hoge graad van geletterdheid vereiste. Zo was de

abdij van Chelles, nabij Parijs, befaamd om haar hoogwaardige boekproductie en het intellect van haar hoogadellijke inwoners, onder wie vele Merovingische en Karolingische prinsessen. Zulke geleerde milieus brachten ook vrouwelijke auteurs voort. Van nonnen en kanunnikessen zijn diverse genres bewaard: brieven, heiligenlevens, poëzie en geschiedschrijving.

Uniek onder hen was **Hrotsvita** (c. 935-73), kanunnikes van Gandersheim, een klooster in het hertogdom Saksen. Zij staat bekend als de eerste gekende Duitse dichteres en de eerste Europese toneelschrijver sinds het einde van het westelijke imperium. Qua vorm waren haar stukken schatplichtig aan de klassiek-Romeinse blijspelen van Terentius. Diens frivoliteit moest echter wijken voor een christelijk-moralistische boodschap en een hagiografische thematiek, zoals ze in het voorwoord aangeeft:

[...] Ik heb niet gearzeld om in mijn geschriften een dichter te imiteren wiens werk alom gelezen wordt. Mijn doel was om, binnen de grenzen van mijn povere talent, de prijzenswaardige kuisheid van christelijke maagden te verheerlijken in diezelfde compositie die gebruikt is om de schaamteloze daden van losbandige vrouwen te beschrijven. Toch heeft één zaak me in verlegenheid gebracht en me vaak doen blozen. [...] De aard van dit werk dwong me om mijn geest en pen toe te leggen op het uitbeelden van de vreselijke waanzin van wie door ongeoorloofde liefde bezeten is, en de verraderlijke zoetheid van passie – zaken die onder ons niet eens genoemd mogen worden. Maar als ik me uit bescheidenheid had onthouden deze onderwerpen te behandelen, zou ik mijn doel niet hebben kunnen bereiken – de onschuldige zo goed mogelijk verheerlijken. Want hoe verleidelijker de verlokkingen van minnaars, hoe wonderbaarljker de goddelijke hulp en hoe groter de verdienste van zij die weerstand bieden, vooral wanneer de kwetsbare vrouw overwint en de sterke man in verwarring wordt gebracht.

Koninklijke hoven

In navolging van het keizerlijke hof, ontwikkelden ook postimperiale hoven zich tot centra van geleerdheid en onderricht. De **culturele verfijning** van muziek, poëzie en kunst bleef een teken van prestige. Zo liet de Ostrogotische koning Theodorik de Grote zijn paleis decoreren met schitterende mozaïeken, die hemzelf in majesteit afbeeldden, omringd door zijn entourage. De dichter en bisschop Venantius Fortunatus (c. 530-609) luisterde het hof van de Merovingische koningen op, en zwaaide hen in Romeinse traditie lof toe in panegyrieken. Bisschop Eugenius van Toledo (c. 600-57) prees op gelijkaardige wijze de Visigotische vorsten in Latijnse elegieën.

Sommige monarchen koesterden zelf **intellectuele of artistieke ambitie**. Gregorius van Tours vermeldt dat de Merovingische koning Chilperik (r. 561-84) poëzie schreef in de stijl van Sedulius, maar voegt eraan toe dat 'zijn arme verzen niets te maken hebben met enige

vorm van metrum'. De geleerde Visigotische koning Sisebut (r. 612-21) gaf opdracht tot *De natura rerum* ('Over de natuur der dingen'), een traktaat van bisschop Isidorus van Sevilla over meteorologische en klimatologische fenomenen. Van dezelfde vorst is ook een gedicht over maansverduisteringen bewaard. Ook Aldfrith van Northumbria (r. 658-704/5) werd geprezen om zijn geleerdheid, door Beda en Alcuinus.

Toch waren lang niet alle vorsten geletterd. Karel de Grote had een grote interesse voor redekunst, dialectiek en astronomie, maar ondanks zijn grote motivatie om zelf te leren schrijven, 'maakte hij weinig vooruitgang in deze vreemde taak, die te laat in zijn leven begonnen was'. Net als hij gingen vele koningen **zelf in de leer** bij intellectuelen. Alfred de Grote was volgens zijn biograaf Asser 'onwetend over goddelijke wijsheid en de vrije kunsten', maar 'in zijn streven naar wijsheid' verzamelde hij geleerde clerici rond zich aan het hof:

Door het onderricht en de wijsheid van al deze mensen nam het verlangen [naar kennis] van de koning voortdurend toe en werd het bevredigd. Dag en nacht, wanneer hij maar even tijd had, beval hij zulke mannen om hem boeken voor te lezen – want hij kon het niet laten om zich steeds met een van hen te omringen – zodat hij kennis opdeed uit bijna ieder boek, hoewel hij uit zichzelf nog niets van boeken kon begrijpen, omdat hij nog niets had leren lezen.

ASSER VAN SAINT DAVID'S, *VITA ÆLFREDI*, § 76

Vorsten steunden daarnaast op hun intellectuele **entourage om hun rijk of territorium te besturen**. Geletterde vertrouwelingen en hof-

functionarissen stelden wetten, verordeningen, transacties en diplomatieke boodschappen op schrift. Een gedegen kennis van het Latijn was

cruciaal, want koningen ontvingen regelmatig ambassades aan het hof en correspondeerden met anderstalige vorsten of clerici.

De Romeinse aristocraat Cassiodorus (c. 490-583/5) vervulde deze taken als pretoriaanse prefect in het Ostrogotische Rijk. Van zijn hand zijn 235 brieven bewaard in naam van Theodorik, een honderdtal in naam van diens opvolgers, en 67 in eigen naam, gericht aan Oost-Romeinse keizers, pausen, koningen, bisschoppen, edellieden, senatoren, consuls, gouverneurs en andere magistraten. De onderwerpen variëren van belastingontduiking en importheffingen op graan, over oorlogsdiplomatie tot de aanstelling van ambtenaren en de verloning van *grammatici*.

Uit de nood aan geleerde hofambtenaren ontstond onder Karel de Grote een **hofschool** (*scola palatii*), die jonge prinses en aristocraten opleidde. Deze groeide uit tot een kosmopolitische 'academie' van intellectuele raadgevers die kennis uitwisselden, poëzie schreven en debatteerden over filosofie en theologie. Ook de administratieve en bestuurlijke ambities van de Karolingen kregen vorm in deze denktank, net als de politieke ideologie die Karels kerkelijke en culturele hervormingen schraagde.

Karel rekruteerde vele geleerden uit andere rijken: Alcuinus uit Northumbria, de filosofen Dúngal en Dícuil uit Ierland, Petrus van Pisa en Paulus Diaconus uit het veroverde Longobardische Rijk en Theodulf uit het vergane Visigotische Rijk. Aan het hof converseerden zij onder antieke of Bijbelse pseudoniemen: Alcuinus als Flaccus (Horatius), Paulus Diaconus

als Homeros en Karel als David. Die gewoonte illustreerde hun streven om de draad van de antieke geleerdheid op te pikken en Aken tot cultureel epicentrum – het 'nieuwe Athene' volgens Alcuinus – te verheffen.

Ondanks deze ambitie was deze 'school' slechts een losse associatie, geen omkaderde, stabiele instelling. Vanaf 790 zwerfde dit gezelschap uit naar diverse regio's in het Frankische Rijk om abdijen en bisdommen te leiden en daar het Karolingische programma uit te voeren. Zo kwam het culturele en educatieve zwaartepunt opnieuw bij kloosters en kathedralen te liggen. Karels zoon en kleinzonen lieten zich opnieuw omringen door geleerden, maar stichtten evenmin een permanent leercentrum.

Afbeelding 5. Negende-eeuws, bronzen ruitersstandbeeld van Karel de Grote of Karel de Kale, naar antiek model, bewaard in het Musée de Louvre, Parijs. Bron: Wikimedia.

CULTURELE VERWEZENLIJKINGEN

Dit gedeelte schetst een beeld van de culturele productie in de vroege middeleeuwen aan de hand van vier cultuuruitingen. De eerste sectie belicht de complexe wisselwerking tussen oraliteit en schriftcultuur, met bijzondere

aandacht voor schriftdragers en -types. De tweede sectie focust op de vroegmiddeleeuwse geschiedschrijvers. Vervolgens komen beeldende kunst en architectuur aan bod.

ORALITEIT EN SCHRIFTCULTUUR

In de vroege middeleeuwen was de grote meerderheid van de West-Europese samenleving ongeletterd. Bijna alle **communicatie verliep mondeling**, en bij gebrek aan standaardtaal, in een veelheid aan regionale dialecten. Zelfs bij kennisoverdracht, onderlicht, prediking en juridische procedures was het geschreven woord ondergeschikt aan het gesprokene. Overeenkomsten van economische of politieke aard werden mondeling afgesloten. Loyauteit werd door een uitgesproken eed bezegeld.

Tot laat in de twintigste eeuw heerste de visie van verschriftelijking als onvermijdelijk historisch proces, dat door technologische vooruitgang de orale cultuur geleidelijk verdrong. Sinds de jaren 1980 wijdt de geschiedwetenschap meer aandacht aan de wisselwerking tussen schrift en oraliteit. Deze kentering

ging gepaard met de herwaardering van de diverse, niet-schriftelijke communicatie- en registratievormen.

Hoewel het geschreven woord in de vroege middeleeuwen geleidelijk aan belang won, stond het steeds **ten dienste van orale communicatie**. Charters of oorkonden dienden als schriftelijke neerslag van mondeling afgesloten, formele transacties en overeenkomsten. Schriftelijke vonnissen legden een mondeling uitgesproken oordeel vast. Auteurs ‘publiceerden’ hun literair werk door het publiekelijk voor te lezen. Poëzie richtte zich op toehoorders eerder dan lezers. Overigens impliceerde lezen meestal luidop lezen – dat bleef zo tot de negentiende eeuw.

Slechts een minuscuul segment van de vroegmiddeleeuwse samenleving was het geschreven woord machtig. De meeste van hen waren clerici, monniken en nonnen, maar zeker

Schriftdrager

Een cruciale ontwikkeling in de laatantieke kennisoverdracht was de opkomst van een nieuwe schriftdrager. In de klassieke oudheid was **papyrus** de standaard. Dit medium bestond uit lange repen gesneden uit papyrusriet die in twee lagen aan elkaar bevestigd werden. Het kleverige plantensap fungeerde daarbij als lijm. Door afzonderlijke vellen aan elkaar te naaien of plakken verkreeg men een **boekrol**, die tijdens het lezen werd afgerold. Papyrus was als beschrijfstof echter zeer broos en weinig bestand tegen vocht of insecten. Duurzame bewaring vereiste een droog klimaat. Verder was de boekrol weinig praktisch voor lange teksten.

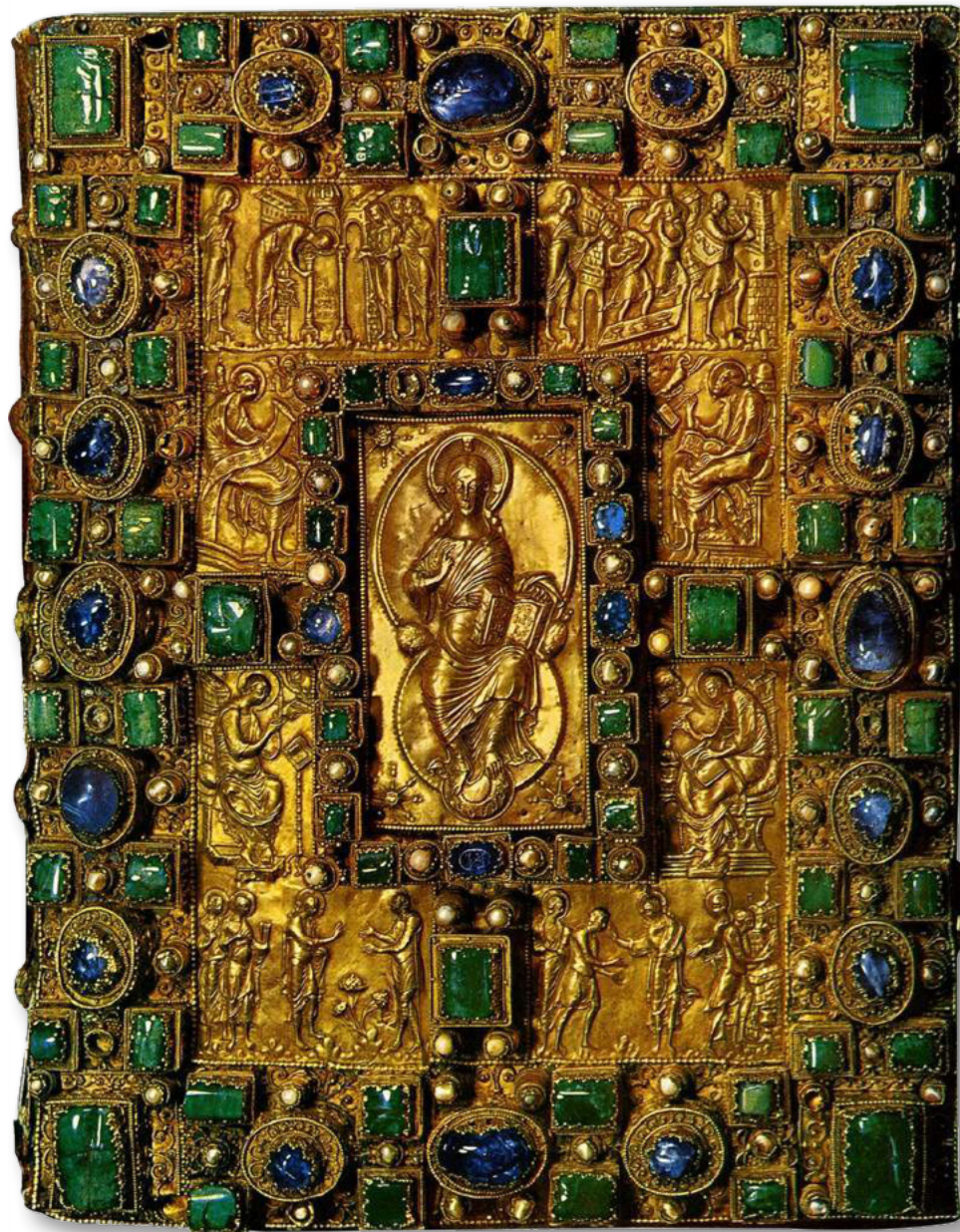
Vanaf de eerste eeuw na Christus verspreidde zich een nieuwe schriftdrager in het Romeinse Rijk: het boek, of in het Latijn: de **codex**. Die bestond uit losse bladen die per vier of acht in elkaar gevouwen werden. Boekbinders naaiden deze katernen aan een beschermende houten band of rug. De boekomslag werd doorgaans vervaardigd uit perkament of hout overtrokken met leder. Luxe-edities hadden covers uit edelmetaal of ivoor.

Vanaf de vierde eeuw verdrong de codex definitief de boekrol als geprefereerd medium. Deze evolutie hield verband met de opkomst van het christendom. Christenen gaven de voorkeur aan deze schriftdrager, die compacter en gebruiksvriendelijker was en zich beter leende tot langere teksten, zoals Bijbelboeken. Bovendien maakten codices efficiënter gebruik van de beschrijfstof, die langs beide zijden beschreven werd.

niet alle geestelijken waren geletterd. Ook edellieden betrokken in bestuur of administratie waren doorgaans alfabeten; sommigen verzamelden boeken om zich intellectueel te verrijken. De kloof met de analfabete massa verdiepte zich naarmate de **kennis van Latijn**, de zo goed als enige schrijftaal, verwaterde. Hoewel Latijn sinds de late oudheid een sterke invloed van spreektaal vertoonde, werd de taal in de vroege middeleeuwen haast uitsluitend door geleerden gesproken, zelfs in Romaans taalgebied. Wie leerde lezen of schrijven, leerde niet alleen schrifttekens begrijpen, maar ook een vreemde taal.

Binnen de geletterde elite **liep het niveau sterk uiteen**. Niet iedereen was in staat om een complexe, literaire tekst te doorgronden en becommentariëren. De meesten beschikten over pragmatische vaardigheden: zij begrepen enkel eenvoudige zinnen of standaardformules. Zo leerden edellieden gaandeweg het jargon van oorkonden die bepaalde rechten of transacties van land vastlegden. Wie kon lezen, kon daarom niet noodzakelijk schrijven — dat was een gespecialiseerde vaardigheid die een nog kleinere elite beheerste.

In volgende secties komen drie belangrijke evoluties in de vroegmiddeleeuwse schriftcultuur aan bod. De eerste bespreekt de opkomst van de nieuwe schriftdrager, de codex. Vervolgens komen de diverse schrifttypes aan bod, met bijzondere aandacht voor de Karolingische minuskel. De laatste sectie focust op de belangrijke impuls die deze Frankische dynastie gaf aan de schriftcultuur in diverse aspecten van de samenleving.

Afbeelding 6. De originele boekomslag van de Codex Aureus ('Gouden Codex') van Sint-Emmeram, een van de meest rijkelijke bewaarde exemplaren uit de middeleeuwen, vervaardigd c. 870 en bewaard in de Bayerische Staatsbibliothek, München. De centrale Christusfiguur wordt geflankeerd door de vier evangelisten. De overige taferelen tonen Christus en de overspelige vrouw (linksboven), de zuivering van de tempel (rechtsboven), de genezing van een melaatse (linksonder) en van een blinde (rechtsonder). Zowel de overvloed aan edelstenen en parels als de gebruikte technieken getuigen van uitzonderlijk vakmanschap en luxe. Bron: Wikimedia, Languageseeker.

In dezelfde periode veranderde ook deze beschrijfstof: papyrus maakte geleidelijk plaats voor **perkament**. Dit materiaal was gemaakt uit dierenhuiden, meestal van runderen, geiten, varkens of schapen. Jongere dieren – vooral kalveren – produceerden fijner perkament van hogere kwaliteit, *vellum* genaamd. Deze stoffen lieten zich door hun gladde textuur gemakkelijker beschrijven en beschilderen dan vezelig papyrus. Ook waren zij geschikter om ingebonden te worden tot een boek, en minder vatbaar voor bederf. De codex van perkament werd dus een schriftdrager die de eeuwen kon trotseren. Bovendien waren huiden gemakkelijker te verkrijgen in het Westen dan papyrus, dat uit Egypte moest ingevoerd worden.

Toch bleef perkament **zeer kostelijk** door de tijdrovende productie, die een hoog niveau van vakmanschap vereiste. Een enkele codex vergde de huiden van tientallen tot zelfs honderden dieren. Sommige abdijen die specialiseerden in boekproductie, zoals Corbie, hielden zelf vee om zich de directe toegang tot deze grondstof te verschaffen. De hoge materiaalkost in combinatie met de nauwgezette en langdurige arbeid van sribenten, boekbinders en eventuele miniaturisten maakte codices tot uiterst kostbare goederen.

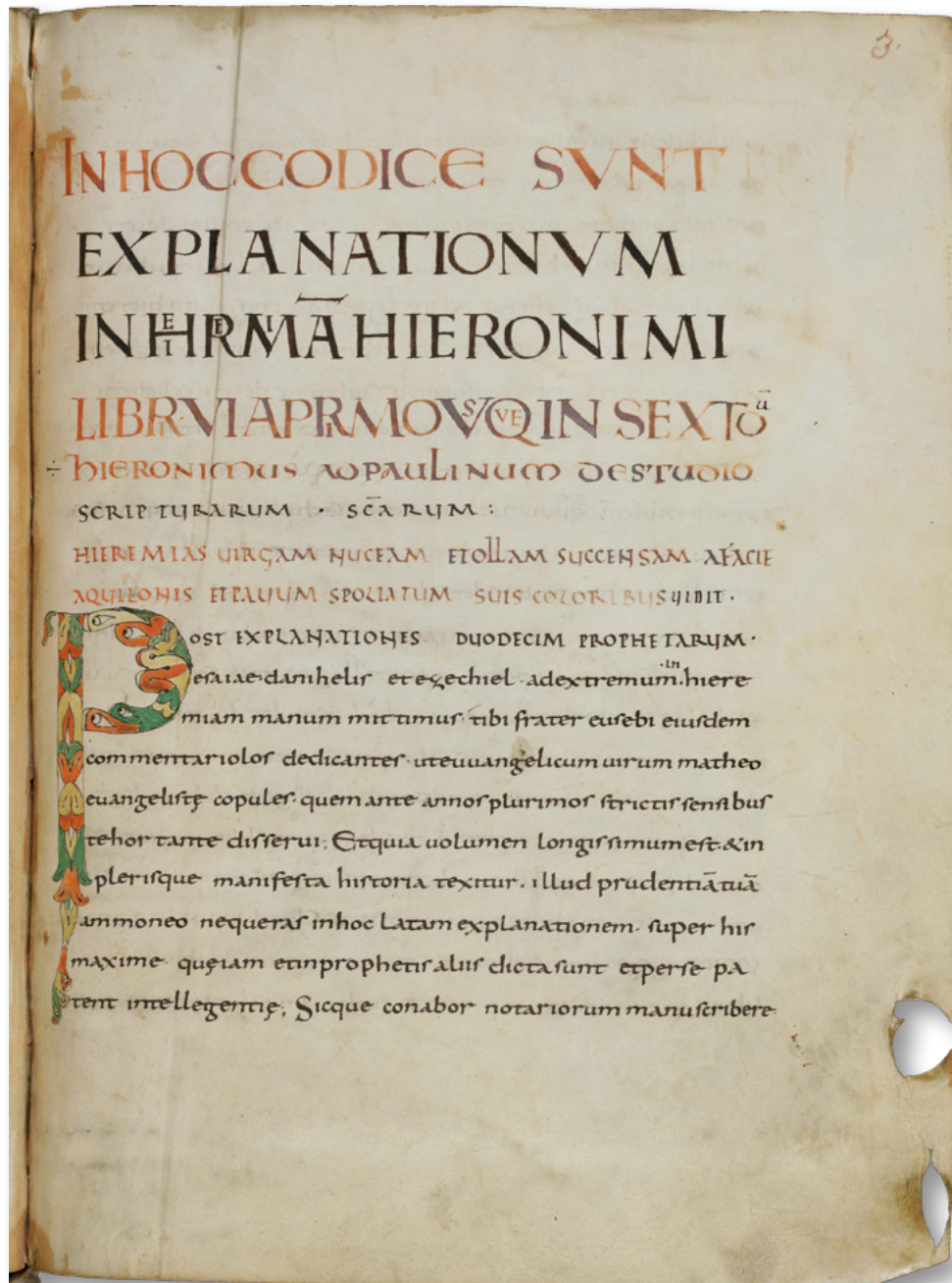
Schrifttypes

Ook de evolutie van het schrift had verstrekkende gevolgen voor de vroegmiddeleeuwse cultuur. In het eerste millennium waren alle westerse types grotendeels **gebaseerd op**

Romeinse vormen. Toch kenden de postimperiale koninkrijken een brede variëteit aan letters. Meest courant, vooral in liturgische boeken en bijbels, waren unciaal en halfunciaal. Beide types bestonden enkel uit hoofdletters en kwamen in de late oudheid voort uit het Romeinse minuskelschrift. Binnen deze schriften bestond een breed scala aan lokale varianten, wat de kennisoverdracht tussen verafgelegen regio's bemoeilijkte.

Uit een experimenteel proces dat liep van de zesde tot de achtste eeuw en zich vooral situeerde in Italiaanse en Gallische kloosters, ontwikkelde zich een nieuw, uniformer schrift. Dit kreeg zijn definitieve vorm in het *scriptorium* van de Noord-Franse abdij van Corbie, rond het jaar 778. Het resultaat, bekend als de **Karolingische minuskel**, bevat elementen van halfunciaal, Merovingische en Ierse schriften. De letters waren echter regelmatig en makkelijker leesbaar dan vorige types. Bovendien werden woorden duidelijker gespatieerd en werd er vaker interpunctie gebruikt.

Onder impuls van Karel de Grote en zijn opvolgers groeide de nieuwe minuskel in de late achtste en negende eeuw uit tot standaard boekschrift in het Frankische Rijk. Het Angelsaksische Rijk volgde in de tiende eeuw; de christelijke koninkrijken in Spanje in de elfde. Deze kalligrafische uniformiteit gaf een sterke impuls aan internationale communicatie en kennisuitwisseling. Nieuwe handschriften waren voortaan leesbaar voor geletterden uit alle regio's van het enorme Frankische Rijk en daarbuiten. Bovendien was de Karolingische minuskel vlotter te schrijven dan

Afbeelding 7. Dit folium toont de hiërarchie van schrifttypes onder de Karolingen. De eerste vier lijnen zijn geschreven in Romeinse kapitalen, de volgende twee in unciaal, de drie daaronder in rustieke kapitalen en de rest in Karolingische minuskel. Uit een manuscript vervaardigd in St. Gallen (Cod. Sang. 116, p. 3). Bron: HMML School.

vroegere schriften; ze vergden slechts enkele pennenstreken per karakter. Deze tijds winst maakte *scriptoria* en kopiisten veel productiever.

Het Karolingische schrift verving echter niet alle types. Voor koptekst, prologen en noten dienden nog steeds Romeinse kapitalen en (half)unciaal. Koninklijke oorkonden en andere administratieve documenten werden doorgaans in varianten van Romeinse cursief geschreven. Voor boekproducties bleef de minuskel echter de norm in West-Europa tot de verspreiding van het Gotische schrift, vanaf 1150. In het vijftiende-eeuwse Italië grepen de humanisten terug naar de minuskel, die met enkele aanpassingen de standaardletter werd in de boekdrukkunst. Ons huidige schrift is dus nog steeds schatplichtig aan het Karolingische schrift.

Schriftcultuur

Het Karolingische tijdperk ging gepaard met een **opmars van de schriftcultuur** in diverse maatschappelijke domeinen. In het juridische of bestuurlijke domein werden vonnissen, verordeningen en wetten systematischer op schrift gesteld. Het aantal oorkonden of charters, die transacties van land of andere overeenkomsten vastlegden, vermenigvuldigde. De formele aspecten van deze documenten werden ook uniformer. Dit alles liet de Karolingen toe om meer administratieve gegevens bij te houden en hun rijk efficiënter te regeren.

Deze opkomende schriftcultuur **verving echter geenszins de orale cultuur**. Historici spreken eerder van een co-existentie of zelfs een wissel-

werking. Zo verwijzen geschreven teksten vaak naar de mondelinge aspecten in de productie of ontvangst van het document. Karolingische verordeningen (*capitularia*) werden bijvoorbeeld mondeling en openbaar afgekondigd, maar de lokale machthebbers kregen achteraf een kopie ter bewaring. Zij werden geacht de inhoud vanbuiten te kennen; de schriftelijke versie diende louter als geheugensteun. Ook juridische procedures verliepen publiek, en eedzwering, mondelinge getuigenissen en overgeleverde gewoonten speelden nog steeds een belangrijke rol. Enkel het uiteindelijke oordeel kreeg een schriftelijke neerslag. Het geschreven woord diende dus vooral om mondeling overgedragen kennis en boodschappen te registreren.

Ook in **cultuur en geleerdheid** zette het schrift zijn opmars voort. Dat bewijst de indrukwekkende productie van boeken, het voornaamste medium van kennisoverdracht, onder de Karolingen. Terwijl amper 500 tot 600 manuscripten overgeleverd zijn van voor het jaar 800, zijn er minstens 8.000 bewaard uit de negende eeuw alleen. Enkele abdijen kopieerden op aansturen van het hof op grote schaal bijbels en andere religieuze werken. Onder meer het scriptorium van Sint-Martinus van Tours was befaamd om zijn fraai versierde bijbels, evangelieboeken en psalters, waarvan 33 exemplaren integraal of gedeeltelijk overgeleverd zijn. Daarnaast werden ook talrijke handschriften met klassieke werken vervaardigd, van auteurs als Vergilius of Cicero. De overlevering van een groot deel van het antieke oeuvre is de verdienste van de Karolingen.

Vanaf de late negende en tiende eeuw liep de productie van handschriften terug, tot deze opveerde vanaf c. 1070. Historici zagen daarin lang het bewijs van cultureel verval in de ‘ijzeren tiende eeuw’. Vandaag weerleggen nieuwe studies die these. Dat er minder

manuscripten bewaard zijn uit deze periode, zegt weinig over de intellectuele vitaliteit in deze periode. Waarschijnlijk was de blijvende productie onnodig doordat de vele Karolingische boeken de noden tijdelijk hadden gelenigd.

GESCHIEDSCHRIJVING

De vroegmiddeleeuwse historiografen combineerden klassiek-Romeinse modellen met een christelijk-moralistisch wereldbeeld. Nagenoeg ieder geschiedwerk – of het nu een rijk, een volk, een kerk, een klooster of een specifiek personage behandelt – leest tegelijk als de geschiedenis van de **goddelijke voorzienigheid**. De handelende aanwezigheid van de almachtige God toont zich in alle historische ontwikkelingen, waardoor elke gebeurtenis een morele lading krijgt.

Zo wordt het **lot van volkeren en rijken bepaald door Gods plan met de mensheid**. Het aanvankelijke succes van het Romeinse Rijk diende volgens de laatantieke geschiedschrijvers Eusebius van Caesarea en Orosius om de verspreiding van het christendom te faciliteren. Volgens Augustinus van Hippo bewees de imperiale crisis in de vijfde eeuw dat het Rijk zijn taak volbracht had, en zijn voortbestaan niet langer nodig was. In dezelfde trant beschrijft diaken Gildas in het zesde-eeuwse *De excidio Britanniae* (‘Over de ondergang van Britannia’) de invasie van de Angelen, Saksen en Juten in Brittannië na het vertrek van de

Romeinen. De auteur stelt dat de Britten door hun zonden de ondergang over zich hadden afgeroepen.

Aanvullend hebben vele vroegmiddeleeuwse geschiedwerken een **identitair oogmerk**. De identiteit van een gemeenschap of rijk wordt daarin bepaald door hun rol in de ruimere geschiedenis van de goddelijke voorzienigheid. Zo was de komst van nieuwe barbaarse volkeren voorbestemd om ketterij en andere afwijkende geloofspraktijken te bestrijden. Beda Venerabilis zag de Angelen en Saksen na hun bekering als het uitverkoren volk, en loofde hen voor het bannen van aberrante Keltisch-christelijke tradities. Gregorius van Tours beschouwde in zijn *Historiae* de Frankische koning Clovis als een vrome, rooms-christelijke vorst die de ariaanse Visigoten uit Aquitanië verjoeg. Karolingische historiografen zagen het ‘uitverkoren’ Frankische Rijk dan weer als de christelijke continuatie van het Romeinse.

De **schaduw van het imperium** was dus nooit ver weg. Afgezien van de oud-Engelse *Anglo-Saxon chronicle*, waren alle geschiedwerken tot 1000 origineel in het Latijn geschreven. Hun

auteurs zagen zich niet alleen als navolgers van de laatantieke, christelijke historiografen als Eusebius en Orosius, maar ook van hun klassieke, heidense voorlopers. Literatuur uit beide periodes werd als bron en voorbeeld gebruikt. *Ab urbe condita* van Titus Livius (59-17 v. Chr.), dat de ontwikkelingen in Rome beschreef vanaf de stichting tot zijn eigen tijd, stond model voor menig postimperiaal geschiedwerk over een bepaald volk of rijk. Ook Sallustius’ beknopte, moralistische en pessimistische stijl vond vele navolgers. De keizersbiografieën van Tacitus en Suetonius kleurden dan weer de vroegmiddeleeuwse beschrijvingen van vorsten. Vrome en succesvolle koningen, edellieden, clerici of heiligen dienden als na te volgen voorbeeld, het noodlot van zondaars als waarschuwing.

Verder hebben vele geschiedwerken een **propagandistisch doel**. Zo schiep Einhard, een hofgeleerde onder Karel de Grote, het beeld van incompetente, ‘vadsige’ laat-Merovingische koningen om de machtsovername van de Karolingen te rechtvaardigen. Ook onder Alfred de Grote stond geschiedschrijving ten dienste van de machtsaanspraken van het huis van Wessex. In zijn biografie beschrijft Asser hem als een wijze, bijna heilige heerser die God had uitverkoren om de Angelsaksen te beschermen tegen de heidense Noormannen. Ook in de *Anglo-Saxon Chronicle*, in opdracht van Alfred opgesteld in de volkstaal, werden zijn militaire successen uitvergroot om zijn suprematie over de Angelsaksische invloedssfeer te legitimeren.

De meeste geschiedwerken behandelen hetzij een bepaald **rijk of ‘volk’**, hetzij een **kerkelijke instelling**, zoals een bisdom of klooster. In het eerste geval vat het relaas meestal aan met een Bijbels, legendarisch of Romeins verleden om de oorsprong van een gemeenschap te duiden. Gregorius van Tours (c. 572-94) opent zijn *Historiae* met een Bijbels resumé dat vertrekt van de schepping, gevolgd door de bekering van Gallië, en uiteindelijk de geschiedenis van het Frankische Rijk onder de Merovingen. Beda’s *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (‘Kerkgeschiedenis van het Engelse volk’), opgetekend rond 731, begint met de Romeinse verovering van Brittannië. Daarna focust hij op de kerstening van de Angelsaksische koninkrijken. Paulus Diaconus (720/30-99), een geleerde monnik aan het hof van Karel de Grote, start zijn geschiedenis met de legendarische oorsprong van dit volk, gebaseerd op heidense, orale tradities en Bijbelse referenties.

Ook **lokale kerk- en kloostergeschiedenissen** moesten het collectieve geheugen (*social memory*) en de identiteit van de gemeenschap versterken. Abdijkronieken en -annalen focusten op een instelling, maar bevatten meestal ook informatie over politieke ontwikkelingen. Vanaf de Karolingische periode verschenen *Gesta episcoporum* (‘De handelingen van de bisschoppen’) of *Gesta abbatum* (‘De handelingen van de abten’). Meestal begon het relaas bij de stichting. In het geval van een abdij of bisdom was dit het werk van heilige clerici, martelaars, missionarissen, monniken of aristocraten, die in de instelling herdacht en vereerd werden. De lijn tussen hagiografie en historiografie was tijdens de vroege middeleeuwen dun.

Historiografen schreven ook heiligenlevens en integreerden deze vaak in hun werk, inclusief mirakelverhalen. Daarnaast bevatte dit soort werken vaak authentieke of vervalste juridische documenten, soms in volledigheid, om hun aanspraken op privileges en bezittingen te legitimeren.

Vanaf de negende eeuw besteedden geschiedschrijvers almaar **meer aandacht aan eigen-tijdse ontwikkelingen**. Het genre van annalen, waarin gebeurtenissen jaar na jaar opgetekend werden, won aan belang. Meestal gaven deze werken beknopt verslag van belangrijke gebeurtenissen, zoals veldslagen, natuur-

fenomenen, misoogsten, het aantreden en de dood van heersers en bisschoppen. Zo beschreven de *Annales regni Francorum* ('De annalen van het rijk van de Franken') strikt chronologisch de jaarlijkse campagne en assemblees van de Karolingen, met een sterk propagandistische insteek. De historiografische focus op actuele gebeurtenissen zette zich door na het Verdrag van Verdun (843), toen koninklijke hoven in de Frankische invloedsfeer talrijker werden en vaker conflicteerden. Voortaan becommentarieerden auteurs de ontwikkelingen vaker met een partijdige bril, en niet louter als apologeten van de Karolingische dynastie.

BEELDENDE KUNST

Net als de schriftcultuur veranderde ook de artistieke vormtaal in de laatantieke en vroegmiddeleeuwse periode. Tot de derde eeuw zette de imperiale overheid de esthetische standaard. Deze was gebaseerd op het klassieke Grieks-Romeinse naturalisme, met realistische anatomie, proporties en perspectief. Portretten toonden geïdealiseerde maar natuurlijke gelaatsuitdrukkingen, inclusief verouderingstekenen, die het onderwerp een zeker ernst (*gravitas*) moesten geven.

Vanaf de late derde eeuw namen **symbolische en transcendentale** kwaliteiten de bovenhand op het waarheidsgetrouwe. Voortaan moest imperiale kunst vooral stabiliteit en rigiditeit uitdrukken. Deze stijlverandering toont zich onder meer in portretten van keizers, die

minder naar waarneming werden afgebeeld, en vaker als tijdloze, spirituele wezens, met een onbewogen blik in de verte. Lichaamsvormen werden symmetrisch en geblokt. De relatieve proporties van afgebeelde personen werden niet langer bepaald door perspectief, maar door hiërarchie.

Tegelijk ging de transformatie van het imperium gepaard met toenemende **stilistische diversiteit**. Door politieke decentralisatie en ontstedelijking waren lokale en imperiale overheden niet langer de belangrijkste sponsors van kunst. De uniforme stijl die zij promootten, raakte zo in onbruik. Provinciale aristocraten namen de rol als mecenas deels over. Hun patronage diende niet langer publieke, maar private doeleinden. Monumentale architec-

tuur en sculpturen kwamen minder voor. In plaats daarvan besteedden edellieden hun middelen aan kleinere kunstobjecten, zoals edelsmeedwerk en sculpturen in ivoor; of lieten ze hun luxueuze *villae* decoreren met mozaïeken, fresco's en wandtapijten.

Ook bisschoppen werden voorname patroons van onder meer verlichte handschriften, liturgische objecten en kerkelijke decoratie,

zoals mozaïeken, fresco's en bas-reliëfs. In de vroege middeleeuwen had het leeuwen-deel van de kunst een **religieuze thematiek of functie**. Anders dan de oosterse christenheid beschouwde de westerse Kerk iconen, afbeeldingen van Christus of heiligen, niet als sacrale objecten van aanbidding. Gregorius de Grote beschreef zijn visie op religieuze beelden in een brief aan een collega-bisschop:

[...] Het is ons ter ore gekomen dat u, geconfronteerd met bepaalde aanbidders van beelden, diezelfde beelden in de kerken heeft stukgemaakt en neergehaald. Wij prijzen u inderdaad voor uw ijver tegen de adoratie van alles wat met handen gemaakt is; maar wijzen u erop dat u deze beelden niet had moeten vernietigen. Want afbeeldingen worden gebruikt [...] in kerken opdat ongeletterden tenminste kunnen lezen door naar de muren te kijken, wat ze niet in boeken kunnen lezen. U had daarom de beelden moeten behouden en tegelijk [...] verbieden ze te vereren.

GREGORIUS DE GROTE, BRIEFWISSELING, BRIEF IX.105 AAN BISSCHOP SERENUS VAN MARSEILLES, C. 599

Tijdens het Byzantijnse iconoclasme (726-84 en 815-43), toen de iconenverering in het Oost-Romeinse Rijk tijdelijk verlaten werd, stelde het Karolingische hof in respons dat religieuze kunst twee functies had: 'versiering' van heilige plaatsen en objecten en didactische 'herinnering' door het onderricht en de opfrissing van Bijbel- en geloofskennis.

Uit de religieuze eenmaking van Europa ontstond geen esthetische uniformiteit. In een context van disparate *microchristendoms* ontwikkelde zich een **veelheid aan regionale stijlen**. Deze diversiteit werd nog versterkt door de uiteenlopende culturele invloeden

van niet-Romeinse oorsprong. Vandaag waar-deren kunsthistorici de creatieve synthese van Romeinse of Byzantijnse modellen en 'barbaarse', Iers-Keltische en Scandinavische invloeden. De immense variëteit bemoeilijkt echter de studie van deze kunstperiode als geheel, net als de lacunaire overlevering. Talrijke artistieke objecten, zoals houtbewerking en textiel – denk aan wandtapijten of lijkwades – zijn inmiddels vergaan; muurschilderingen werden vaak overschilderd.

Talrijker zijn de bewaarde objecten van duur-zamer materiaal, zoals edelmetaal en ivoor. **Smeedkunst** was de 'barbaarse' kunstvorm

Afbeelding 8. Links: Frankische broche in de vorm van een vogel, vervaardigd uit verguld zilver in de zesde eeuw. Dit soort spelden werd meestal gedragen door edelvrouwen, bevestigd aan hun gesp of mantel. Rechts: zesde-eeuwse Angelsaksische boogspeld uit verguld koper, met vlechtwerk en animalistische vormen. Bron: The Met Museum.

bij uitstek, al entten hun creaties zich vaak op Romeinse voorbeelden. *Fibulae*, een soort broche of mantelspeld, waren ook buiten de grenzen van het imperium gewilde statussymbolen. Frankische, Gotische, Longobardische en Vandaalse imiteerden deze gouden, zilveren en bronzen sierstukken in uiteenlopende stijlen, met ingewikkelde geometrische patronen, integratie van email, edelstenen of mineralen, en vegetale of zoömorfe motieven, meestal van vogels of insecten.

Ook andere vroegmiddeleeuwse juwelen, zoals gespen, ringen en medaillons (*bracteae*), geven blijk van hoogstaand vakmanschap. Dat geldt

evenzeer voor kerkelijke artefacten in edelmetaal, zoals liturgisch vaatwerk (*calices*, *ciboria*, *patenae*), votiefkronen, processiekransen en luxueuze boekomslagen.

Naast edelsmeedwerk zijn ook talrijke **ivoren kunst- en luxe-objecten** bewaard. Met een scherp werktuig kerfden artiesten deze harde en kostbare materie, afkomstig van de slagtanden van Afrikaanse olifanten, walrusen en narwals, tot kistjes, kammen, *pyxes* of boekomslagen. Insnijdingen varieerden van eenvoudige, decoratieve patronen tot uiterst gedetailleerde bas-reliëfs. Ivoren diptieken of tweeluiken waren in de late oudheid al

een courant relatiegeschenk, verleend door consuls als herinnering aan hun benoeming. In de vroege middeleeuwen viel de invoer van ivoor stil, en werd nieuw snijwerk meestal gekerfd uit bestaande objecten. Toch bleef dit in de Karolingische periode een gewilde kunstvorm, getuige de ongeveer 200 overgeleverde stukken.

Romeinse **mozaïekkunst** werd zeldzamer in het vroegmiddeleeuwse Westen. Dat lag wellicht aan het gebrek aan expertise buiten midden-Italië en de hoge kost en tijdsintensiteit van deze kunstvorm. Toch zijn er indrukwekkende voorbeelden bewaard uit de vijfde en zesde eeuw in de kerken van Ravenna, de toenmalige hoofdplaats van het West-Romeinse Rijk. Deze werden vervaardigd in opdracht van keizerin Galla Placidia, de Ostrogotische koning Theodorik, keizer Justinianus en de plaatselijke bisschoppen. Verder lieten vroegmiddeleeuwse pausen de *apses* (de halve koepel aan het altaarzijde) van Romeinse kerken decoreren met monumentale mozaïeken, vaak met Christus als centrale figuur. In Spanje, Engeland en Frankrijk is weinig of niets bewaard, al vertellen bronnen dat er zich mozaïeken bevonden in belangrijke kerken, zoals Sint-Martinus van Tours en de kathedraal van Canterbury.

De meest dynamische en experimentele kunstvorm in deze periode was **boekverluchting**. De traditie om exclusieve codices te versieren en te illustreren ontstond in de late oudheid. Vanaf de late zevende eeuw raakte deze kunst breder verspreid in het Westen, getuige de toenemende decoratie in kostbare handschriften. De productie hiervan concentreerde zich tot

de dertiende eeuw in *scriptoria* van kloosters. Daar werkten diverse monniken-artiesten als collectief: kopiisten varieerden in schrifttypes en bladspiegel, anderen voegden initialen en abstracte ornamenten toe, en miniaturisten illustreerden Bijbelpassages en decoratieve tussenbladen.

In deze *scriptoria* ontstonden uiteenlopende stijlen. Typisch voor de 'insulaire' boekkunst uit zevende- en achtste-eeuws Ierland en Northumbria waren ornamenten geïnspireerd op Keltisch edelsmeedwerk en fraaie 'tapijtpagina's', bedoeld als visuele aanmoediging tot contemplatie. De figuratieve illustraties van de evangelisten in deze handschriften vertoonden dan weer mediterrane invloeden. Op het continent bloeide de boekkunst in bepaalde *scriptoria* dankzij de sponsoring van Karolingische en Ottoonse koningen. Miniaturen combineerden insulaire, mediterrane en vanaf Otto III ook Byzantijnse invloeden. Opnieuw valt de stilistische variëteit op: van de majestueuze Lorsch gospels (c. 778-820), gebaseerd op laatantieke modellen, over de monochrome, schetsmatige pentekeningen in het Utrecht psalter (c. 820-35) tot het rijkelijke, met goudverf versierde evangeliarium van Otto III, geïnspireerd door Byzantijnse iconen.

Uit de late oudheid zijn enkele verluchte codices met profane teksten bewaard, zoals de vijfde-eeuwse *Vergilius Romanus*. Van de zevende tot de elfde eeuw werden nagenoeg uitsluitend religieuze boeken versierd, zoals evangelieboeken, liturgische boeken, heiligenlevens en psalters. De meeste kwamen terecht in kerken of kloosters, voor erediensten of gebed.

Afbeeldingen 9 en 10. Links: tapijtpagina in typische Keltische, insulaire stijl (fol. 290v) met de symbolen van de evangelisten (engel, adelaar, stier en leeuw), uit het *Book of Kells*, vervaardigd in een Ierse of Schotse abdij. Deze verlichting wordt gekenmerkt door felle kleuren en zeer ingewikkelde ornamenten, beïnvloed door de geometrische patronen en vlechtwerk in de edelsmeedkunst. Rechts: miniatuur in een meer figuratieve stijl met bovenaan Mozes die de stenen tafelen ontvangt en de wet onderaan uitlegt aan de Hebreeuwen, uit de eerste Bijbel van Karel de Kale, vervaardigd halverwege de negende eeuw in de abdij van Sint-Martinus te Tours en bewaard in de *Bibliothèque Nationale*, Parijs. Bron links: The Board of Trinity College Dublin, University of Dublin. Bron rechts: Wikimedia, Guise.

In de seculiere sfeer verwierven edellieden deze manuscripten vaak voor persoonlijk gebruik, maar ze speelden ook een cruciale rol in geschenkuitwisseling in de Frankische rijken (zie hoofdstuk IV). Enkele rijkversierde manuscripten groeiden zelf uit tot objecten van verering en werden onheilswerende krachten toegedicht. Ierse en Frankische legeraanvoerders namen deze mee naar het slagveld, als *palladium*, in de hoop op een succesvolle afloop.

ARCHITECTUUR

Algemeen vertoont de westerse bouwkunst in de vroege middeleeuwen weinig innovatie, in tegenstelling tot de Byzantijnse of islamitische. Veel **laatantieke architectuur bleef in gebruik**, vooral in het Middellands Zeegebied en in beperkte mate in Gallië. In laatantieke kerken vonden nog steeds erediensden plaats, terwijl publieke bouwwerken een christelijke invulling kregen, zoals het Pantheon in Rome. Toch was dit geenszins de regel: zo behielden het Romeinse forum en rechtsgebouw in de Zuid-Franse stad Narbonne tot minstens 799 hun seculiere bestemming.

In Brittannië en Noord-Gallië waren Romeinse bouwwerken schaarser. Net als ten oosten van de Rijn heerste hier de traditie van **architectuur in hout**. Bijna alle woningen, aristocratische hallen en kerken waren uit hout opgetrokken (zie hoofdstuk II). De studie van deze gebouwen is complex, aangezien er door de weinig duurzame materialen nauwelijks iets van overblijft. Op basis van paalkuilen proberen archeologen zich een beeld te vormen van de omvang, structuur en functie.

Stenen bouwwerken uit het postimperiale tijdperk zijn schaars en moeilijk te dateren. Mede door die zeldzaamheid waren zij symbolisch geladen; ze voorzagen koninklijke bouwheren en hun heerschappij van Romeinse luister. Zo bouwde koning Theodorik in Ravenna, de hoofdstad van het Ostrogotische Rijk, een indrukwekkende paleiskerk (de latere *basilica di Sant'Apollinare Nuovo*), een ariaanse doopkapel en een mausoleum met monolithische koepel.

Uit de Merovingische rijken is daarentegen geen koninklijk bouwwerk bewaard gebleven. In het Visigotische koninkrijk wel; daar stichtte Leovigild de stad Reccopolis, in navolging van Constantijn, met een basiliek, stadsmuren en een aquaduct. Wellicht was het materiaal van deze nieuwe projecten rechtstreeks afkomstig van antieke of laatantieke gebouwen.

De meeste stenen gebouwen uit de vroege middeleeuwen hadden een religieuze bestemming. Het meest courante model voor kerken was de *basilica*. In het Romeinse Rijk was dit een rechthoekig, seculier gebouw dat dienstdeed als ontmoetingshal. In het afgeronde uiteinde van deze rechthoek, de apsis genaamd, stond de keizerlijke troon. In kerken stond hier het altaar, waarin zich de relieken bevonden. De langwerpige, centrale ruimte werd het schip (*navus*) genoemd en omvatte meestal twee zijgangen, die door zuilengalerijen werden gescheiden. Het schip bood ruimte aan een grote groep toehoorders, wat dit grondplan het meest geschikt maakte voor misvieringen.

In sommige kerken verdeelde het **dwarsschip** of **transept** het schip in twee, meestal ongelijke delen, zodat een kruisvorm ontstond. Het eerste bouwwerk met dit plan was wellicht de oude Sint-Pietersbasiliek te Rome, gebouwd onder Constantijn de Grote. In de postimperiale periode waren eenvoudige, langwerpige basilieken echter de standaard. Pas vanaf de late achtste eeuw lieten de Karolingen weer kerken met transept bouwen,

Afbeelding 11. San Pedro de la Nave te Zamora, een van de oudste kerken in Spanje, gebouwd onder de Visigoten, tussen 680 en de Arabisch-Berberse verovering, die aanving in 711. Aanvankelijk had dit gebouw een eenvoudiger basilisch grondplan, waaraan later twee transepten werden toegevoegd. Bron: Wikimedia, Borjaanimal.

opnieuw in navolging van de Romeinen. Onder de Ottonen verdrong dit kruisvormige type voor het eerst de langwerpige basiliek als nieuwe standaard. De dominantie van dit grondplan werd bestendigd in de Romaanse bouwstijl in de elfde en twaalfde eeuw.

Nieuw in de Karolingische architectuur was het zogenaamde **westwerk**, een monumentaal, verbreed portaal van een basiliek, vaak voorzien van torens. Meestal bevatte dit gedeelte twee of meerdere verdiepingen. Van daaruit kon een heerser of konden andere prominenten in een ceremoniële tribune toekijken

op het schip. Voorts geeft het westwerk met zijn robuuste structuur, dikke muren en hoge torens, de indruk van een versterking. Het best bewaarde voorbeeld van een westwerk behoort tot de Saksische abdij van Corvey, gebouwd in 873/85. Ook vele Ottoonse kathedralen en abdijen omvatten dergelijke monumentale façades, die imperiale grandeur moesten uitstralen.

Naast de basiliek, kwam ook **centraalbouw** voor in kerkelijke architectuur. Deze bouwwerken hadden een ronde, vierkante of octogone structuur, die de aandacht van de aanwezigen

naar een centraal punt leidde. Daarom was dit grondplan aangewezen voor een mausoleum of doopkapel (*baptisterium*), met het doopvont in het midden. Voorbeelden zijn de doopkapel van Poitiers (*Baptistère Saint-Jean*), de oudste, bewaarde kerk in Frankrijk, opgericht rond 360 maar gerestaureerd in de Merovingische periode. In Ravenna bevinden zich nog steeds de zesde-eeuwse ariaanse doopkapel van Theodorik de Grote en de monumentale kerk van San Vitale. Die laatste inspireerde de achthoekige paltskapel van Karel de Grote.

Voor de bouw van dit heiligdom liet die zelfs marmeren zuilen, kapitelen en mozaïeken uit Ravenna naar Aken verslepen. Zo wilde hij in de symbolische hoofdstad van zijn herboren, christelijke imperium de tempel van Salomon in Jeruzalem recreëren.

Afbeelding 12. De ariaanse doopkapel te Ravenna, gebouwd onder koning Theodorik de Grote (r. 493-526), een voorbeeld van centraalbouw met achthoekig grondplan. Bron: iStock.

SPRAAKMAKERS

Dit gedeelte selecteert vijf spraakmakende intellectuelen die elk een unieke bijdrage leverden aan de vroegmiddeleeuwse cultuur. De eerste is kerkvader, theoloog en bisschop Augustinus van Hippo, de meest invloedrijke christelijke intellectueel in de late oudheid. Daarna komt Boëthius aan bod, een Romeinse magistraat die dienstdeed in het Ostrogotische Rijk en een cruciale rol speelde in de overdracht van antieke kennis. Dan volgt Alcuinus van York,

een voornaam politiek adviseur en het veelzijdige hoofd van de hofschool onder Karel de Grote. De vierde geleerde, Dhuoda, bewees dat ook adellijke lekenvrouwen in deze periode originele, literaire prestaties leverden. De laatste sectie is gewijd aan Gerbert van Aurillac, die als leraar wiskundige en astronomische inzichten uit de islamwereld introduceerde in het Westen.

AUGUSTINUS VAN HIPPO

De meest invloedrijke denker van het laatantieke Westen is zonder twijfel de theoloog en filosoof Augustinus van Hippo (c.354-430). Geen geleerde drukte meer zijn stempel op het denk- en geloofsleven in de Latijnse christenheid. Zijn ideeën waren bepalend voor de middeleeuwse geschiedschrijving, politieke ideologieën, wijsbegeerte, geloofsdoctrines, spiritualiteit, het onderwijs en zelfs het kloosterwezen. Zijn talrijke geschriften genoten een onbetwiste autoriteit en werden veelvuldig gekopieerd, bestudeerd en becommentarieerd in abdijen, kathedraalscholen, universiteiten en andere intellectuele centra.

Augustinus' eerste 33 levensjaren zijn goed gedocumenteerd in zijn autobiografische *Confessiones* ('Belijdenissen'). Hij werd geboren in een adellijk, Berbers geslacht in Thagaste, een

stad in de Romeinse kustprovincie Numidia, in het noordoosten van het huidige Algerije. Na een eerste kennismaking met de Latijnse literatuur en filosofie volgde hij een opleiding tot redenaar te Carthago. Vervolgens werd hij leraar *rhetorica*, eerst in Afrika en vervolgens in Italië, waar hij een aanstelling vond aan het keizerlijke hof in Milaan. Daar bekeerde bisschop Ambrosius hem tot het christendom, nadat hij jarenlang het dualistische manicheïsme had aangehangen.

Teruggekeerd in Noord-Afrika begon hij een carrière in de clerus, eerst als priester (391) en vervolgens als bisschop van Hippo Regius (397), in het huidige Algerije. Hij bleef deze positie bekleden tot zijn dood in 430, tijdens het beleg van de stad door de Vandalen. Als bisschop predikte hij actief tegen ketterse stromingen,

ook buiten zijn bisdom. In Hippo richtte hij een klooster op voor clerici, waarvoor hij een eigen leefregel opstelde, het *Praeceptum*. Deze tekst inspireerde gedurende de middeleeuwen de levenswijze van kanunniken. Hij schreef er ook zijn belangrijkste werken, waarvan *De doctrina christiana* en *De civitate Dei* meer toelichting verdienen.

De doctrina christiana ('Over de christelijke leer') was een theologisch werk in vier delen met aanwijzingen om de Bijbel te interpreteren en te onderrichten. Het richtte zich op een lezerspubliek van zowel clerici als leken. De visie op geleerdheid en wetenschap die Augustinus erin uiteenzette, werd toonaangevend in de middeleeuwen.

Het vertrekpunt van Augustinus is het onderscheid tussen 'wat dient om te gebruiken' en 'wat dient om te genieten'. Te genieten is de liefde voor God en de medemens, de enige bron van waar geluk. Te gebruiken zijn tijdelijke, voorbijgaande en materiële zaken die helpen om iemand tot God te brengen. Als 'reiziger op aarde naar God' mag de mens dus gebruik maken van Gods schepping, want daarin zijn diens 'onzichtbare eigenschappen', 'zijn eeuwige kracht en goddelijkheid' (Rom. 1:20) waarneembaar.

Kortom, wie streeft naar God, kan dat doen door uit het aardse, het waarneembare, de eeuwige en spirituele waarde te halen. Zo hoort de mens niet van woorden te genieten, maar moet hij op zoek gaan naar de spirituele betekenis erachter. Alle mogelijkheden van taal dienen enkel om Gods waarheid na te streven.

Concreet adviseert Augustinus zijn lezers om taal en stijl af te stemmen op het doelpubliek bij het overbrengen van de geloofsboodschap via onderricht en preken. Retorische virtuositeit mag enkel dienen om de liefde voor God te inspireren, en niet om de spreker te verheffen. Algemener maakt hij de beheersing van Latijn, Grieks en Hebreeuws instrumenteel in het streven naar een correcte interpretatie van de Bijbel. Ook het antieke curriculum, eeuwenlang onderricht in de Romeinse scholen, herleidde hij tot een middel voor geloofsverdieping.

Minstens even invloedrijk is het monumentale *De civitate Dei* (*Over de stad Gods*, 413-26). Augustinus schreef dit werk naar aanleiding van de plundering van Rome door de Visigotische leider Alarik in 410 (zie hoofdstuk I). De inname van de stad veroorzaakte een existentiële schokgolf bij de Romeinse elite. Het imperium, de enige constante in hun geschiedvisie, stond plots op losse schroeven. Sommige intellectuelen zochten de verklaring voor deze ramp in de christianisatie van het Rijk. Zij meenden dat de heidense goden Rome de rug hadden toegekeerd.

Augustinus weerlegt die visie in *De civitate Dei*. Hij verwerpt de gangbare cyclische geschiedopvatting, die wortelde in de Griekse filosofie. Die beschouwde de geschiedenis als een eeuwig herhalende kringloop, zonder begin of einde. In plaats daarvan ziet Augustinus geschiedenis als een lineair proces. Iedere gebeurtenis heeft volgens hem een morele betekenis en manifesteert Gods wil en **heilsplan**. Dat heilsplan

begint volgens Augustinus met de schepping en eindigt met het Laatste Oordeel, dat aan het einde der tijden plaatsvindt.

Verder beschouwt Augustinus geschiedenis als de continue strijd tussen de **aardse stad** (*civitas terrena*) en de **hemelse stad** (*civitas Dei*). Die steden symboliseren twee conflicterende menselijke neigingen. De aardse stad weerspiegelt het streven naar aardse, voorbijgaande geneugten, zoals macht, geld en seks; de hemelse stad staat voor het streven naar God. Bij het Laatste Oordeel zal God bepalen wie tot welke stad behoort. Dit dualisme was schatplichtig aan de neoplatonische leer, die de spirituele, eeuwige wereld tegenover de materiële, vergankelijke en zintuigelijke wereld stelt.

Augustinus ziet Rome als een tijdelijke, aardse stad, in de greep van materialisme, machts-honger, immoraliteit, chaos en verwarring, en gedoemd om ten onder te gaan. Het eerdere succes van het Romeinse Rijk paste in Gods

opzet, want de politieke eenheid faciliteerde de snelle verspreiding van het christendom. Eens gekerstend, had Rome haar rol uitgespeeld. Zo bekeken, was Rome niet als gevolg van de recente bekering geplunderd, maar net omdat de stad te weinig christelijk was. Die ondergang maakte dus evengoed deel uit van Gods plan. De aardse stad was slechts instrumenteel, met andere woorden ‘te gebruiken’, niet ‘te genieten’.

Deze geschiedvisie, waarin elk voorval een veruitwendiging is van Gods plan met de mensheid, had een diepgaande impact op de middeleeuwse cultuur. Iedere politieke, militaire, economische en zelfs klimatologische ontwikkeling kreeg zo een morele betekenis. Voorspoed en succes toonden wie Gods uitverkorenen waren; tegenspoed was teken van Zijn ontevredenheid. Augustinus drukte zo zijn stempel op vroegmiddeleeuwse geschiedschrijving, politieke ideologieën en het christelijk mensbeeld.

BOËTHIUS

Anicius Manlius Severinus Boëthius (475/7-526) wordt net als Augustinus beschouwd als een cruciaal overgangsfiguur tussen de laatantieke naar de vroegmiddeleeuwse cultuur. Anders dan Augustinus maakte hij geen carrière in de Kerk, maar in de hoogste politieke echelons van Ostrogotisch Italië. Toch omvat zijn oeuvre zowel theologische als profane werken. Zijn grootste bijdrage leverde hij op vlak van logica, wiskunde, wijsbegeerte en literatuur.

Boëthius werd geboren in Rome onder de militaire leider Odoaker. Hij stamde uit het roemrijke adellijke geslacht van de Anicii, dat in de late oudheid nog keizers en consuls leverde. Nadat hij op jonge leeftijd zijn vader verloor, kwam hij onder de hoede van de Symmachi, een andere vooraanstaande familie. Die gaf Boëthius toegang tot hoogstaand onderricht in Latijn en Griekse letterkunde en filosofie.

Na de verovering van Italië door de Ostrogoten in 493 (zie hoofdstuk IV), trad Boëthius in dienst van de nieuwe machthebber **Theodorik de Grote**. Na enkele jaren als senator klom hij in 510 op tot het consulaat. In 522 stelde Theodorik hem aan als *magister officiorum*, zijn rechterhand in het paleis en de ambtenarij. Als bijkomende blijk van vertrouwen, benoemde Theodorik Boëthius’ beide zonen tot consuls. Deze indrukwekkende loopbaan werd prompt afgebroken toen Boëthius in 524 uit de gratie viel. Wellicht beschuldigden vijanden aan het hof hem ervan te heulen met de keizer in Constantinopel. Vervolgens liet Theodorik hem gevangenzetten te Pavia. In 526 werd hij terechtgesteld.

Boëthius’ impact op de middeleeuwse geleerdheid valt moeilijk te overschatten. Vooreerst geldt hij als essentieel **doorgeefluik van antieke kennis** aan het middeleeuwse Westen. Bij wijze van geleerd tijdverdrijf vertaalde hij nagenoeg het volledige oeuvre van Plato en Aristoteles naar het Latijn. Deze versies vormden tot de twaalfde eeuw de belangrijkste bronnen van oud-Griekse filosofie in West-Europa.

Even cruciaal voor de kennisoverdracht waren zijn vertalingen van en commentaren op Griekse werken over de wiskundige vakken (het *quadrivium*). Ook zijn traktaten *De arithmetica* en *De institutione musica* werden gedurende de hele middeleeuwen als handboek gebruikt. Verder schreef hij theologische traktaten, hoewel hij zelf nooit een klerikale positie bekleedde. Deze kaderen in de toenmalige doctrinaire debatten over de natuur van God. In de dertiende

eeuw baseerde Thomas Aquinas zich nog op Boëthius’ aristoteliaanse uiteenzettingen over rede en geloof.

Daarnaast was Boëthius de auteur van het meest invloedrijke profane werk uit het vroegmiddeleeuwse Westen, *De consolatione Philosophiae* (‘Over de vertroosting der wijsbegeerte’). Dit boek schreef hij in gevangenschap, na beschuldigingen van hoogverraad die hem zijn vooraanstaande positie aan het hof kostten. *De consolatione* wordt daarom beschouwd als zijn literair en filosofisch testament.

Afbeelding 13. Frontispice van het tweede boek van *De consolatione* toont de filosoof Boethius, luisterend naar de leringen van vrouwe Wijsbegeerte. Rechts draait Fortuna aan een rad met daarop vier figuren, onderworpen aan de grillen van het lot. Dit fijn geschilderde miniatuur wordt toegeschreven aan de Franse Coëtiny-meester, c. 1460-70. Bron: Wikimedia, JarektUploadBot.

In *De consolatio* dialogueert de auteur met de vrouwelijke personificatie van de filosofie ('Vrouwe Wijsbegeerte'). Hun meditatieve gesprek buigt zich over de wispelturigheid van het lot, waaraan ieder mens, hoe machtig

ook, overgeleverd is. De Wijsbegeerte verwijst daarbij naar het 'rad van fortuin' (*rota Fortunae*), een antiek-Romeins symbool dat Boëthius populariseerde in de middeleeuwen:

Je schijnt te denken dat je van iets heel ongewoons getuige bent geweest en dat de Fortuin tegenover jou haar gedrag heeft veranderd. Maar dan heb je het mis. Dit was altijd haar manier van doen, ze is nu eenmaal zo. In haar gedrag tegenover jou heeft zij zich, en dat typeert haar, in haar veranderlijkheid standvastig betoond. Zo was ze als ze je liefkoosde, als ze haar spel met je speelde door je een bedrieglijk geluk voor te spiegelen.⁴⁹

BOËTHIUS, *DE VERTROOSTING VAN DE FILOSOFIE*, § 2

Vrouwe wijsbegeerte troost hem met de gedachte dat alle materiële rijkdom en roem van voorbijgaande aard zijn en geen waar geluk brengen. Eerder dan zulke aardse geneugten na te streven, moet de mens troost en hoop putten uit filosofische overpeinzingen en aanvaarden dat het recht niet altijd overwint. Zo verzoent Boëthius stoïcijnse berusting met de neoplatonische voorkeur voor het spirituele en geestelijke, boven het materiële.

Ondanks de initieel beperkte verspreiding, groeide *De consolatio* vanaf de negende eeuw uit tot een bestseller. Sindsdien verwierf het

naast Vergilius en Cicero een vaste plaats onder de 'klassieken' in kathedraal- en abdijbibliotheken. Liefst 400 middeleeuwse manuscripten zijn ervan bewaard gebleven, los van talloze commentaren en citaten. Een vroege bewonderaar was Alcuinus van York, die het werk in het Frankische Rijk populariseerde. Alfred de Grote, Geoffrey Chaucer en koningin Elizabeth I vertaalden het naar het Engels. De literaire invloed van *De consolatio* toonde zich in vele imitaties, zowel van de allegorische dialoog als van de hybride stijl, een mengvorm van poëzie en proza.

ALCUINUS VAN YORK

Alcuinus (c. 735-804) behoorde tot de voorname geleerden in de entourage van Karel de Grote. Als koninklijk raadgever tekende

hij mee het politieke, religieuze en culturele beleid van de Karolingen uit. Daarnaast was hij een productief en veelzijdig auteur. Hij

schreef onder meer bijbelcommentaren, werken over taal, wiskunde, theologie, muziek en moraal, heiligenlevens, gedichten en talrijke literaire brieven.

Over Alcuinus' afkomst is weinig geweten, behalve dat hij geboren werd in het koninkrijk van Northumbria, waarschijnlijk in een adellijk geslacht. Hij studeerde aan de **kathedraalschool**

Afbeelding 14. De invloedrijke intellectueel Rabanus Maurus (c. 780-856, links), ondersteund door zijn leermeester Alcuinus (centraal, hier *abbas* genoemd), draagt zijn werk op aan aartsbisschop Otgar van Mainz (rechts). Miniatuur uit een Karolingisch handschrift vervaardigd in Fulda, c. 831, bewaard in de Österreichische Nationalbibliothek, Wenen. Bron: Wikimedia, Sette-quat-tro.

te York onder de hoede van aartsbisschop Ecgbert (d. 766), die hem tot diaken wijdde. York was in die tijd een vermaard intellectueel centrum, gespecialiseerd in diverse disciplines, van wiskunde en wetenschap, tot letterkunde en theologie. In 778 werd hij benoemd tot hoofd van de school.

In die hoedanigheid reisde hij regelmatig naar het continent, waar hij contact legde met geleerden, clerici en machthebbers. In 781 ontmoette hij Karel de Grote te Parma, op terugweg van een pauselijke missie. Die overtuigde Alcuinus om zich met enkele leerlingen uit York te vestigen aan het Frankische hof. Zo werd hij in 782 hoofd van de **hofschool te Aken**. Daar verzamelde Karel een internationaal gezelschap van wetenschappers, theologen en poëten.

Alcuinus bleef de rest van zijn leven in dienst van Karel de Grote. Hij werd ook leraar van de koning en zijn zonen Lodewijk (de Vrome) en Pepijn. Daarnaast adviseerde hij Karel in het bestuur van het enorme Frankische Rijk. Hij

stelde talrijke *capitularia* en oorkonden op in naam van de koning en werkte een politieke ideologie uit, geïnspireerd op klassiek-Romeinse modellen en oudtestamentische priester-koningen zoals David en Salomon. Net als hen had Karel, als Gods uitverkorene, de missie om het geloof te beschermen, wat maakte dat hij zich mocht mengen in religieuze zaken. Ondanks deze verheerlijkende, theocratische visie bekritiseerde Alcuinus zijn patroon scherp voor de gedwongen bekingen in Saksen en drong hij aan om deze fout niet te herhalen bij de Avaren.

Als rechterhand vergezelde Alcuinus de koning op de rondreis van het hof door de Frankische territoria. Zelf onderhield hij zijn banden met York, waar hij minstens tweemaal naar terugkeerde. In 796 benoemde Karel hem tot abt van het vermaarde klooster van Sint-Martinus te Tours, waar hij zich terugtrok tot zijn dood in 804. Hij werd er leraar van de volgende generatie Karolingische geleerden, zoals hij beschrijft in deze brief aan Karel de Grote:

Ik, uw Flaccus, ben, in overeenstemming met uw wens en welbehagen, bezig om, onder het dak van de heilige Martinus, sommigen de honing van de heilige Schrift te schenken; anderen probeer ik te doordrenken met de oude wijn van antieke disciplines; weer anderen zal ik voeden met de appels van grammaticale subtiliteit; sommigen ben ik van plan te verlichten met de orde van de sterren, zoals de schilder edelmoedig het dak van Gods huis versiert. Ik word heel veel dingen voor heel veel mensen, zodat ik heel veel mensen kan onderwijzen tot voordeel van de heilige Kerk van God en de eer van uw keizerrijk, opdat geen genade van de Almachtige God in mij onwerkzaam is en geen deel van uw gulheid zonder vrucht blijft.

Zoals bovenstaand citaat illustreert, speelde Alcuinus een sleutelrol in de culturele heropleving onder Karel de Grote. Zo was hij een drijvende kracht achter de redactie van een nieuwe, ‘correcte’ standaardversie van de Bijbel. Verkeerde vertalingen of transcripties leidden volgens hem tot divergente doctrines en rites, die de religieuze harmonie van het Rijk, en bijgevolg ook het zielenheil van al haar onderdanen, in gevaar brachten. Om dezelfde reden stelde hij enkele theologische traktaten op als weerwoord op ketterse stellingen, onder meer over de Heilige Drievuldigheid (*De Trinitate*). Daarnaast streefde hij naar de uni-

forming van de liturgie, door overgeleverde teksten te corrigeren en Romeinse praktijken als standaard in te voeren.

Ook hechtte Alcuinus bijzondere aandacht aan onderwijs. Door zijn bekommernis om het povere niveau van de clerus en incorrecte teksten, focuste hij op het *trivium*. Over elk van de taalvakken schreef hij een of meerdere didactische traktaten: *Ars grammatica*, *De orthographia*, *De rethorica* en *De dialectica*. Verder verzamelde hij een vijftigtal wiskundige vraagstukken en raadsels in *Propositiones ad acuendos iuvenes* (‘Vraagstukken om jongeren aan te scherpen’). Een voorbeeld:

Een zekere bisschop beval twaalf broden te verdelen onder de geestelijken. Hij bepaalde dat elke priester twee broden moest krijgen, elke diaken een half brood en elke lector een kwart brood. Het bleek dat het aantal geestelijken en het aantal broden hetzelfde waren. Hoeveel priesters, diakens en lezers moeten er geweest zijn?

Voorts schreef hij talloze literaire werken, waaronder meer dan 220 gedichten in uiteenlopende stijlen, van hymnes tot epigrammen. Hij onderhield ook een uitgebreide, literair hoogstaande correspondentie, vol beeldspraak en verwijzingen naar de Bijbel en klassieke auteurs. Ruim 300 brieven zijn

bewaard gebleven, gericht aan Karel de Grote, andere seculiere magnaten, bisschoppen, de paus, kloosters en andere geleerden. Beroemd is de empathische maar vermanende toon in de brief aan de bisschop van Lindisfarne na de eerste raids van de Noormannen in Alcuinus’ ‘thuisland’ Northumbria:

De intimiteit van uw liefde verblijdde mij zeer toen ik bij u was; maar omgekeerd bedroeft de rampspoed van uw beproeving mij elke dag zeer, hoewel ik er niet ben; toen de heidenen de heiligdommen van God ontheiligden en het bloed van heiligen uitstortten rond het altaar, het huis van onze hoop verwoestten, de lichamen van heiligen in de tempel van God vertrappelden als mest op straat. [...]

Als er iets gecorrigeerd moet worden in uw manieren, doe het dan snel. Roep uw beschermheren, die u al een tijd verlaten hebben, bij u terug. [...] Roem u niet in de ijdelheid van kleding; dit is geen roem voor priesters en dienaren van God, maar een schande. Besmeur de woorden uwer gebeden niet in dronkenschap. Ga niet uit naar weelde van het vlees en wereldse hebzucht, maar blijf standvastig in de dienst van God en in de discipline van het gewone leven, opdat de allerheiligste vaders, die jullie verwekt hebben, niet ophouden jullie beschermers te zijn.

BRIEF AAN BISSCHOP HIGBALD VAN LINDISFARNE, 793

DHUODA VAN UZÈS

Dhuoda (d. c. 844) stamde uit een adellijk geslacht uit Austrasië. Ze huwde in 824 met hertog **Bernard van Septimanië**, een regio in zuidwest-Frankrijk rond Toulouse en Carcassonne. Die behoorde als neef van Karel de Grote tot de voornaamste magnaten in het Frankische Rijk. In de jaren 820 bekleedde hij de voorname functie van kamerheer aan het hof van Lodewijk de Vrome. In die hoedanigheid verbleef Bernard te Aken, terwijl Dhuoda hun zuidelijk territoria vanuit Uzès beheerde. In 826 werd ze moeder van Willem. Vijftien jaar later schonk ze Bernard een tweede zoon, die ze naar hem vernoemde.

Tijdens de jaren 830 en 840 wisselde Bernard meermaals van kant in het conflict tussen de keizer en zijn zonen over de Frankische erfdeling (zie hoofdstuk V). Daarnaast moest hij zich verdedigen tegen beschuldigingen van overspel met keizerin Judith. Door zijn kwalijke reputatie en dubieuze loyaliteit viel hij meermaals in ongenade en verloor hij

veel van zijn bezittingen. In 841 zond hij zijn veertienjarige zoon Willem als gijzelaar naar het hof van Karel de Kale, intussen koning van West-Francië, in de hoop de relaties te herstellen. Ook beloofde Bernard Karel militaire hulp in Aquitanië, maar die afspraak kwam hij niet na.

In deze context, van november 841 tot februari 843, schreef Dhuoda haar *Liber manualis*, letterlijk ‘handboek’. Dit werk bevat **praktische en spirituele instructies voor haar zoon Willem**, die toen als adolescent aan het koninklijk hof verbleef. Het *Liber* bevat elementen van diverse genres. Het is geschreven als een lange, literaire brief. Tegelijk past het als morele, reflectieve gids in de tradities van het klassieke handboek (*manuale*) en de middeleeuwse vorstenspiegel (*speculum*). Verder draagt het *Liber* sporen van de oud-Duitse, orale traditie van lamentaties of klaagzangen. Dit uit zich sterk in haar moederlijke bezorgdheid, beschreven in de aanhef:

Ik besef zeer goed dat de meeste vrouwen gelukkig zijn, bij hun kinderen in deze wereld, maar ik, Duodha, ben ver weg van jou, mijn zoon Willem. Daarom ben ik heel ongerust en van verlangen vervuld om iets voor jou te doen. Ik stuur je om die reden dit kleine werkje geschreven in mijn naam, zodat je het kunt lezen voor je opvoeding, als een soort spiegel. En ik verheug me dat, ook al ben ik fysiek van je gescheiden, dit boekje, als je het leest, je eraan mag herinneren wat je volgens mij moet doen.

De raadgevingen van Dhuoda betreffen diverse thema's. Carrièreadvies, sociale conventies, morele lering, religieuze plichten en intellectuele verrijking komen allemaal aan bod. Door de tien hoofdstukken heen onderscheidt ze *militia corporis* (dienst van het lichaam) in de seculiere, wereldse sfeer en *militia animae* (dienst van de ziel) in de spirituele sfeer.

Op het wereldse domein behandelt ze de aristocratische waarden en omgangsvormen en instrueert ze haar zoon om de aardse zegeningen van familie, land en titels, te verdienen. Daarnaast introduceert ze Willem in de waarden en geplogenheden aan het hof. Ze adviseert hem om zich er te binden aan belangrijke magnaten:

Wat de magnaten en hun raadgevers betreft – en allen die zoals zij getrouw dienst leveren – geef hen blijk van liefde, genegenheid, en wees hen dienstbaar. Doe dat voor hen tezamen en individueel, voor iedereen die belangrijk is aan het hof. Leer aandachtig van het model van hun onderscheiding [...]. Want in een huis zo groot als dat van de koning zijn er, zijn er geweest, zullen er, als de goede God het beveelt, vele gesprekken zijn. Daar kan iemand die dat wil van anderen nederigheid, naastenliefde, geduld, zachtmoedigheid, bescheidenheid, soberheid, discretie en andere deugden leren, evenals het verlangen om goed te doen.

Daarnaast bespreekt ze uitgebreid christelijke deugden en ondeugden. Daarbij onderstreept ze onder meer het belang om trouw te blijven aan de koning. Ook adviseert ze om prostituees te mijden en zijn maagdelijkheid te bewaren voor het huwelijk.

Superieur aan de *militia corporis* is de *militia animae*, die dient tot een christelijk, deugdzaam leven. Een groot deel van het *Liber* bestaat uit

godsdienstonderricht. Zo behandelt Dhuoda onder meer de psalmen, de zaligheden en doctrines als de Heilige Drievuldigheid. Verder dringt ze aan op regelmatig vasten en gebed, voor de koning en zijn raadgevers, ter herinnering (*memoria*) van overleden verwanten en voorouders en voor het heil van levende familieleden. Ze vraagt bijzondere aandacht voor haar echtgenoot Bernard, opdat hij ‘in vrede en eendracht moge leven met de anderen,

indien dit mogelijk is,' en 'vruchtbaar berouw' toont. Historici lezen hierin een impliciete kritiek op haar echtgenoot.

Door het *Liber manualis* heen verwijst Dhuoda naar uiteenlopende bronnen, van profane werken van Donatus en Isidorus van Sevilla tot religieuze geschriften als de Bijbel, de Regel van Benedictus en de kerkvaders. De talrijke citaten, parafrases en referenties tonen dat zij over een aanzienlijke bibliotheek én een indrukwekkende parate kennis beschikte. Om haar leringen luchtig te houden, doorspekte ze haar werk met letterverzen, etymologie, liedteksten en woordspelen. Dit alles suggereert dat zij een ervaren auteur was, al zijn er helaas geen verdere werken van haar bewaard.

GERBERT VAN AURILLAC

De meest veelzijdige en originele intellectueel in het tiende-eeuwse Westen was Gerbert van Aurillac (c. 946-1003). Zijn studies en carrière als leraar speelden zich af in uiteenlopende regio's, van Aken tot al-Andalus. Daardoor speelde hij een cruciale rol in de overdracht van Arabische wetenschap en wiskunde naar Europa. Daarnaast bewoog hij zich in de hoogste politieke echelons en bekleedde hij, met wisselend succes, de hoogste ambten in de Kerk.

Ondanks zijn bescheiden komaf, trad Gerbert op jonge leeftijd in het klooster van Sint-Geraldus te Aurillac, in zuidwest-Frankrijk. Daar

Een rode draad in het *Liber manualis* is Dhuoda's ongerustheid over haar familieleden, die ver van haar in hachelijke omstandigheden verkeerden. Die zorgen bleken terecht. Rond 843-4 nam Karel de Kale haar echtgenoot, hertog Bernard, gevangen. Kort daarop liet de koning hem executeren. Haar zoon Willem allieerde zich vervolgens met Karels vijanden. Hij werd uiteindelijk ook terechtgesteld, in 849/50, op 24-jarige leeftijd. Het blijft onduidelijk of Dhuoda beide drama's heeft moeten verwerken. Haar sterfdatum is niet gekend, maar het *Liber manualis* verwijst meermaals naar ziekte en geeft gedetailleerde instructies voor haar begrafenis, waaronder een uitgeschreven epitaaf. Om die redenen vermoeden historici dat ze kort na de voltooiing van dit uiterst originele handboek (februari 843) is overleden.

werd hij enkele jaren onderwezen in theologie, filosofie en literatuur. Tussen 967 en 969 studeerde hij in Catalonië, aan de kathedraalschool van Vich en de abdij van Santa Maria te Ripoll, op aansturen van zijn abt. Tijdens dit verblijf moest Gerbert zich verdiepen in het **quadrivium**, om nadien de opgedane kennis te delen met de monniken van Aurillac. De bibliotheken in Catalonië bevatten immers veel handschriften uit al-Andalus, waar wetenschap veel verder stond dan in het christelijke Westen. Vermoedelijk bezocht Gerbert er ook islamitische scholen in Cordoba of Zaragoza.

Kort na zijn terugkeer ontmoette hij de paus in Rome, in 970. Op diens aanbeveling vond hij een aanstelling aan het hof van keizer Otto I. Via Otto kwam Gerbert dan weer in contact aan Gerannus, gerenommeerd leraar logica en aartsdiaken van Reims. Die nodigde Gerbert uit om in zijn **kathedraalschool** de vrije kunsten te doceren. Gerbert aanvaardde het aanbod, vestigde zich in Reims en werd er de vertrouweling van aartsbisschop Adalbero (r. 969-89).

Gerberts reputatie aan het keizerlijke hof bracht hem ook tot prestigieuze posities in de Kerk. Tijdens een verblijf in Italië in 982 benoemde Otto II hem tot abt van de prestigieuze Noord-Italiaanse abdij van **Bobbio**, waar zich een indrukwekkende bibliotheek bevond. Zijn abbatiaat werd echter geen succes door de tegenkanting van de monniken en hun adellijke patroons. Na de dood van zijn beschermer, Otto II, vluchtte hij naar Reims.

Daar raakte hij in de jaren 980 betrokken in twee successiecrises. In het Oost-Frankische Rijk mobiliseerde hij actief de steun voor de minderjarige koning Otto III en zijn moeder, de keizerin-weduwe Theophanu. In het West-Frankische Rijk schaarde hij zich na het uitsterven van de Karolingen achter hertog Hugo Capet, die in 987 tot koning werd gekroond. In 991 schapte hij het tot aartsbisschop van Reims, maar noch in Rome, noch in zijn eigen bisdom werd zijn aanstelling erkend.

Uiteindelijk verliet Gerbert in 995 voorgoed het West-Frankische Rijk. Hij trok naar Aken, waar hij opnieuw leraar werd van de jonge Otto III. Die benoemde hem in 998 tot aartsbisschop

van Ravenna en minder dan een jaar later tot de **eerste Franse paus**. Zijn pauselijke naam Sylvester II verwees naar zijn verre voorganger Sylvester I (r. 314-35), die had geregeerd onder Constantijn de Grote. Diens keizerschap gold ook onder de Ottonen als voorbeeld van de harmonieuze samenwerking tussen het kerkelijke en het wereldlijke gezag. In Rome bleek dit partnerschap echter weinig succesvol. Een opstand van lokale aristocraten dwong Sylvester en Otto de stad te verlaten, in 1001. Na twee vergeefse pogingen, kon de paus in 1002 terugkeren naar Rome, waar hij een jaar later overleed.

Gerberts intellectuele activiteiten en interesses staan beschreven in zijn eigen briefwisseling, zijn didactische traktaten en de getuigenissen van zijn leerling, de geschiedschrijver Richer van Sint-Remigius. Die besteedt overwegend aandacht aan zijn onderricht in het *quadrivium*. Daarin putte Gerbert uit inzichten die hij had opgedaan in Catalonië en al-Andalus. In aritmetica verlegde hij de focus van abstracte, symbolische getallenleer naar praktische berekeningen. Hij introduceerde Indo-Arabische cijfers, die daarvoor beter geschikt waren dan Romeinse. Richer merkte verbaasd op dat '[deze] negen tekens alle getallen tot uitdrukking kunnen brengen'.

Gerbert paste de Indo-Arabische cijfers ook toe op de abacus. Dit visueel rekenhulpmiddel bestond uit een bord verdeeld in kolommen (eenheden, tientallen, honderdtallen, duizendtallen...) die de positie van de cijfers in het getal weergeven. Gebruikers konden bewerkingen maken door kralen of kiezels (*calculi*) gemarkeerd met een cijfer te verplaatsen in deze

kolommen. Zulke berekeningen waren veel eenvoudiger met een positiestelsel zoals het Indo-Arabische dan met een additief stelsel zoals het Romeinse. Gerbert schreef ook trak-
taten over het gebruik van de abacus en droeg zo bij aan de populariteit ervan in het Westen.

Verder speelde Gerbert een belangrijke rol in de overdacht van astronomische kennis van de islamwereld naar het Westen. Veelal

ging het om inzichten en technieken uit de Griekse oudheid die in het Westen verloren waren gegaan. Zo leerde hij zijn leerlingen tijd, afstanden en hoogtes meten aan de hand van de sterren met het *astrolabium*, een schijfvormig, meestal draagbaar instrument. Hij nam zijn leerlingen vaak mee naar buiten voor nachtelijke observaties. Om zijn kennis aanschouwelijk te maken, vervaardigde hij een *armillarium*, een driedimensionaal model van de hemelbol:

Hij verbond de twee cirkels die door de Grieken coluri (meridianen) [...] werden genoemd omdat ze op elkaar vielen, en aan de uiteinden ervan plaatste hij de polen. Hij tekende met grote kunst en nauwkeurigheid, dwars over de coluri vijf andere cirkels, parallellen genaamd, die, van de ene pool naar de andere, de helft van de bol in dertig delen verdeelden. [...] Aan de binnenkant van deze schuine cirkel tekende hij met een buitengewone kunst de banen die de planeten aflegden, waarvan hij het traject en hoogtes perfect aan zijn leerlingen demonstreerde, evenals hun respectievelijke afstanden.

RICHER VAN REIMS, *HISTORIAE*, BOEK III

Gerberts brede interessesfeer komt tot uiting in zijn literaire briefwisseling. In elegant proza, gemodelleerd naar antieke auteurs, correspon-
deerde hij met pausen, abten, bisschoppen, keizers, koningen, hertogen en graven over

politieke, religieuze en intellectuele aangele-
genheden. Talrijke brieven zijn gericht op het verwerven van bepaalde manuscripten, die Gerbert wou samenbrengen in een bibliotheek die alle wetenschappelijke disciplines bevatte:

Laat Plinius corrigeren, laat ons Eugraphius ontvangen; en laat ons de boeken kopiëren die in [de abdijen van] Orbais en in Saint-Basle liggen. [...] Je weet met hoeveel ijver ik overal kopieën van boeken verzamel. [...] Ik ben ijverig een bibliotheek aan het vormen. [...] Zo heb ik laatst in Rome en in andere delen van Italië, en ook in Duitsland en in Lotharingen, grote sommen geld besteed om kopiïsten te betalen en kopieën van auteurs te verwerven.

CONCLUSIE

Tot halverwege de twintigste eeuw beschouwden historici de vroegmiddeleeuwse cultuur als een inferieure voortzetting van de antieke beschaving. Volgens deze visie was kunst uit dit tijdperk ruw en onbeschaafd, en beknotten religie en bijgeloof de intellectuele creativiteit. De herwaardering van dit tijdperk begon vanaf de jaren 1980. Sindsdien is er meer aandacht voor het creatieve, experimentele en eclectische karakter van West-Europese cultuur in de zogenaamde *Dark Ages*.

Dit eclecticisme toonde zich in vele aspecten. Terwijl aanvankelijk de laatantieke, Romeinse erfenis de toon zette, ontstond gaandeweg een originele synthese, waarin christelijke ideologie en een veelheid aan heidense en 'barbaarse' invloeden versmolten. De politieke fragmentatie die resulteerde uit de transformatie van het Romeinse Rijk leidde tot een immense verscheidenheid aan regionale stijlen en culturen.

Ook wat geleerde profielen betrof, was de diversiteit groter dan eerder gedacht. De meeste vroegmiddeleeuwse intellectuelen waren weliswaar geestelijken, maar zoals eerdere hoofdstukken aantoonde, drukten ook seculiere en vrouwelijke erudieten hun stempel op het culturele leven. Hun levensloop en activiteiten bewijzen dat binnen de zeer gelokaliseerde vroegmiddeleeuwse samenleving

ook een geconnecteerde, kosmopolitische elite bestond, die invloeden absorbeerde uit verre, vreemde culturen.

LIJST VAN PAUSEN EN KONINGEN

(OFFICIËLE) VROEGMIDDELEEUWSE PAUSEN (300-1000)

Vierde eeuw

296-304: Marcellinus
308-309: Marcellus
309-310: Eusebius
311-314: Miltiades

314-335: Sylvester I
336: Marcus
337-352: Julius
352-366: Liberius

366-384: Damasus I
384-399: Siricius
399-401: Anastasius I

Vijfde eeuw

401-417: Innocentius I
417-418: Zosimus
418-422: Bonifatius I
422-432: Celestinus I

432-440: Sixtus III
440-461: Leo I
461-468: Hilarius
468-483: Simplicius

483-492: Felix III
492-496: Gelasius I
496-498: Anastasius II
498-514: Symmachus

Zesde eeuw

514-523: Hormisdas
523-526: Johannes I
526-530: Felix IV
530-532: Bonifatius II
533-535: Johannes II

535-536: Agapetus I
536-537: Silverius
537-555: Vigilius
556-561: Pelagius I
561-574: Johannes III

575-579: Benedictus I
579-590: Pelagius II
590-604: Gregorius I

LIJST VAN PAUSEN EN KONINGEN

Zevende eeuw

604-606: Sabinian
607: Bonifatius III
608-615: Bonifatius IV
615-618: Deusdedit
619-625: Bonifatius V
625-638: Honorius I
640: Severinus

640-642: Johannes IV
642-649: Theodore I
649-655: Martinus I
655-657: Eugenius I
657-672: Vitalianus
672-676: Deodatus (II)
676-678: Donus

678-681: Agatho
682-683: Leo II
684-685: Benedictus II
685-686: Johannes V
686-687: Conon
687-701: Sergius I

Achtste eeuw

701-705: Johannes VI
705-707: Johannes VII
708: Sisinnius
708-715: Constantine
715-731: Gregorius II

731-741: Gregorius III
741-752: Zacharius
752: Stefanus II
752-757: Stefanus III
757-767: Paulus I

767-772: Stefanus IV
772-795: Hadrianus I
795-816: Leo III

Negende eeuw

816-817: Stefanus V
817-827: Pascalis I
824-827: Eugenius II
827: Valentinus
827-844: Gregorius IV
844-847: Sergius II
847-855: Leo IV

855-858: Benedictus III
858-867: Nicolaas I
867-872: Hadrianus II
872-882: Johannes VIII
882-884: Marinus I
884-885: Hadrianus III
885-891: Stefanus VI

891-896: Formosus
896: Bonifatius VI
896-897: Stefanus VII
897: Romanus
897: Theodorus II
898-900: Johannes IX

Tiende eeuw

900-903: Benedictus IV	931-935: Johannes XI	965-972: Johannes XIII
903: Leo V	936-939: Leo VII	973-974: Benedictus VI
904-911: Sergius III	939-942: Stefanus IX	974-983: Benedictus VII
911-913: Anastasius III	942-946: Marinus II	983-984: Johannes XIV
913-914: Lando	946-955: Agapetus II	985-996: Johannes XV
914-928: Johannes X	955-963: Johannes XII	996-999: Gregorius V
928: Leo VI	963-965: Leo VIII	999-1003: Sylvester II
929-931: Stefanus VIII	964: Benedictus V	

KONINGEN VAN HET FRANKISCHE RIJK
(459-840)

De letter k. staat voor het jaartal van de keizerskroning (indien van toepassing).

Merovingen

459-481: Childerik	629-632: Charibert II
481-511: Clovis I	632: Chilperik I
511-558: Childebert I (<i>Parijs</i>)	632-639: Dagobert I
511-561: Clotharius I (<i>Soissons</i> , later gehele Frankische Rijk)	639-658: Clovis II (<i>Neustrië</i>)
511-524: Chlodomer (<i>Orléans</i>)	639-656: Sigebert III (<i>Austrasië</i>)
511-534: Theuderik (<i>Reims</i>)	656-661: Dagobert II (<i>Austrasië</i>)
534-548: Theudebert (<i>Reims</i>)	658-673: Clotharius III (<i>Neustrië</i>)
548-555: Theudebald (<i>Reims</i>)	673-691: Theuderik (<i>Neustrië</i> , vanaf 679 ook <i>Austrasië</i>)
561-567: Charibert I (<i>Neustrië</i>)	673-675: Childerik II
561-592: Guntram (<i>Bourgondië</i>)	675-676: Clovis III (<i>Austrasië</i>)
561-575: Sigebert I (<i>Austrasië</i>)	676-679: Dagobert II (<i>Austrasië</i>)
567-584: Chilperik I (<i>Neustrië</i>)	691-695: Clovis IV
570-595: Childebert II (<i>Austrasië</i>)	695-711: Childebert III
595-612: Theudebert (<i>Austrasië</i>)	711-715: Dagobert III
612-613: Theuderik II (<i>Austrasië</i>)	715-721: Chilperik II
613: Sigebert II (<i>Austrasië</i>)	721-737: Theuderik VI
584-629: Clotharius II	742-751: Childerik III

Karolingen

751-768: Pepijn de Korte
768-771: Karloman (<i>Bourgondië, Alemannië, zuiden van Austrasië</i>)
768-814: Karel de Grote, k. 800
814-840: Lodewijk de Vrome, k. 840

KONINGEN VAN HET FRANKISCHE RIJK (840-1000)

Middenrijk

Karolingen
840-855: Lotharius, k. 840
855-875 Lodewijk II (*Italië*), k. 855
855-869: Lotharius II (*Lotharingen*)
855-863: Karel (*Provence* en *Bourgondië*)

Oost-Frankische Rijk

Karolingen
843-876: Lodewijk de Duitser
876-880: Karloman (*Beieren, Italië* vanaf 877)
876-882: Lodewijk III (*Saksen, Franconia* en *Thuringen, Beieren* vanaf 880)
876-887: Karel de Dikke (*Zwaben, Alemannië* en *Rhaetia, Italië* vanaf 879, rest van Oost-Franki-
sche Rijk vanaf 882), k. 881

Niet-Karolingen
887-899: Arnulf of Karinthië

Karolingen
900-911: Lodewijk het Kind

Niet-Karolingen
911-918: Koenraad van Frankenland

Ottonen
919-936: Hendrik I de Vogelaar
936-973: Otto I de Grote, k. 962
973-983: Otto II, k. 973
983-1002: Otto III, k. 996
1002-1024: Hendrik II, k. 1014

West-Frankische Rijk

Karolingen
843-877: Karel de Kale, k. 875
877-879: Lodewijk de Stamelaar
879-882: Lodewijk III
879-884: Karloman II (co-heerser)
884-888: Karel de Dikke, k. 881

Niet-Karolingen
888-898: Odo van Parijs

Karolingen
898-922: Karel III de Eenvoudige

Niet-Karolingen
922-923: Robert I
923-936: Radulf I

Karolingen
936-954: Lodewijk van Overzee
954-986: Lotharius
986-987: Lodewijk V

Capetingen
987-996: Hugo Capet
996-1031: Robert II (de Vrome)

KONINGEN VAN ENGELAND (871-1042)

Wessex

871-899: Alfred (the Great)	955-959: Eadwig
899-925: Edward (the Elder)	959-975: Edgar (the Peaceful)
925-939: Æthelstan	975-978: Edward (the Martyr)
939-946: Edmund	978-1016: Æthelred II (the Unready)
946-955: Eadred	1016: Edmund Ironside

Denen en Godwins

1014: Swein Vorkbaard
1016-1035: Knoet de Grote
1035-1040: Harold (Harefoot)
1040-1042: Hardeknoet

KONINGEN VAN HET VISIGOTISCHE RIJK
(395-721)

Balti

395-410: Alarik	451-453: Thorismund
410-415: Athaulf	466-484: Eurik
415: Sigerik	484-507: Alarik II
415-418: Wallia	507-511: Gesalek
418-451: Theodorik I	511-531: Amalarik

Verkozen koningen

531-548: Theudis	631-636: Sisenand
548-549: Theudigisel	636-640: Chintila
549-554: Agila I	640-642: Tulga
554-568: Athanagild	642-653: Chindaswinth
568-572: Liuva I	649-672: Recceswinth
569-586: Leovigild	672-680: Wamba
580-601: Reccared I	680-687: Erwig
601-603: Liuva II	687-702: Egica
603-610: Witterik	694-710: Witiza
610-612: Gundemar	710-711: Roderik
612-621: Sisebut	711-714: Agila II
621: Reccared II	714-721: Ardo
621-631: Swinthila	

NOTEN

1. Ter vergelijking: tussen Augustus (r. 27 v.Chr.-14 n.Chr.) en Alexander Severus (r. 222-35) heersten eveneens 26 keizers, maar wel over een periode van 250 jaar.
2. Een handelsdeficit houdt in dat de waarde van de import van goederen groter is dan die van de export.
3. Christologie is een tak binnen de theologie die zich verdiept in het wezen van Christus. De discussie binnen de Kerk woedde over de vraag of Christus de menselijke en/of goddelijke natuur bezit en hoe deze zich tot elkaar verhouden.
4. Het arianisme is een verzamelnaam voor christelijke doctrines die stellen dat Christus (de zoon) een schepsel is van God (de vader). Deze visie houdt in dat God en Christus dus niet eeuwig samen hebben bestaan en niet dezelfde goddelijke natuur bezitten. Arianen ontkennen dus ook de Heilige Drievuldigheid, die katholieken als orthodoxie beschouwen.
5. De perceptie van homogene volkeren wordt versterkt doordat de belangrijkste geschiedwerken uit deze overgangperiode (late oudheid en vroege middeleeuwen) een ‘nationaal’ of ‘etnisch’ karakter hebben gekregen door de eeuwen heen. Voorbeelden hiervan zijn de *Historiae* van Gregorius van Tours (d. 594, over de Franken), de *Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum* van Isidorus van Sevilla (d. 636, over de Visigoten, de Vandalen en de Sueven), de *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* van Beda Venerabilis (d. 735, over de Angelsaksen) en de *Historia Langobardorum* van Paulus Diaconus (d. 799, over de Longobarden).
6. Recent archeozoologisch onderzoek toonde aan dat de grootte van varkens, runderen en schapen sterk afnam na de desintegratie van het politieke en socio-economische weefsel van het Romeinse Rijk. De marktgeoriënteerde economie van het imperium evolueerde naar een eenvoudiger systeem gericht op zelfvoorziening, beperkte uitwisseling, weinig genetische verbetering van vee en minder geavanceerde technieken in veeteelt, bijvoorbeeld op het vlak van voeding. Zie Idoia Grau-Sologestoa, Francesca Ginella, Elisabeth Marti-Grädel, Barbara Stopp en Sabine Deschler-Erb, ‘Animal husbandry between the Roman times and the High Middle Ages in central Europe: a biometrical analysis of cattle, sheep and pig’, *Archaeological and Anthropological Sciences*, volume 13:176 (2021).
7. Bovendien werden de imperiale staatsfinanciën hoofdzakelijk gespijsd door de landtaks, die veelal in natura betaald werd. Inningen op stedelingen bedroegen nauwelijks vijf procent van de belastinginkomsten.
8. Dana F.C. Riechelmann en Marjolein T.I.J. Gouw-Bouman, ‘A review of climate reconstructions from terrestrial climate archives covering the first millennium AD in northwestern Europe’, *Quaternary Research* (2019), 91, pp. 111-131.

9. De tanende agrarische productie heeft de bevolking wellicht verzwakt en dus meer vatbaar gemaakt voor epidemieën. Die afnemende weerbaarheid verklaart deels de hardnekkige verspreiding van de ziekte.
10. Ter vergelijking: de bevolkingsdichtheid van België anno 2020 is 374 inwoners per km². De sterk beboste Belgische gemeente Daverdisse in de provincie Luxemburg is het dunst bevolkt, met 24 inwoners per km².
11. Anderzijds menen sommige historici dat de militarisatie van de grootgrondbezitters op het platteland resulteerde in een restrictiever optreden, waarbij ze hun greep op de rurale bevolking nog versterkten.
12. Een verhouding van 1:3 betekent dus dat de totale oppervlakte van de verschillende hoeves drie keer zo groot is als het vroomhof van de heer.
13. Bunder (Frans: *bonnier*) en arpent zijn verouderde eenheden van landoppervlakte. Eén arpent komt overeen met ongeveer 1 are, een bonnier met ongeveer 100 are of één hectare.
14. Een mud en een sester zijn inhoudseenheden die regionaal varieerden. In Reims en de Champagne in de veertiende eeuw kwam een mud overeen met 16 setiers en ongeveer 1.282 liter.
15. Deze evolutie manifesteerde zich in veel mindere mate in Romeins Brittannië, waar geen algemene stadsvlucht van provinciale elites plaatsvond.
16. Bruce Campbell noemt de langeafstandshandel in de middeleeuwen ‘de gist in het economische brood’. Dit niveau bracht de belangrijkste commerciële innovaties, stimuleerde economische integratie en genereerde zo een multiplicatoreffect.
17. Kwantitatieve ramingen van de graanimport lopen uiteen, van 170.000 ton tot liefst 400.000 ton per jaar.
18. Michael McCormick, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300 – 900*, Cambridge (2001), p. 44.
19. Wickham zet deze theorie uiteen in zijn bijdrage ‘Rethinking the Structure of the Early Medieval Economy’, in Jennifer R. Davis en Michael McCormick eds., *The Long Morning of Medieval Europe*, Hampshire (2008), pp. 20-31.
20. Vanaf de ‘commerciële revolutie’ in de hoge middeleeuwen werd de ontwikkeling van handel en nijverheid minder afhankelijk van de concentratie van grootgrondbezit. De vraag van aristocraten was niet langer de enige motor achter productie en uitwisselingen.
21. Testamenten van Frankische edellieden tonen zelfs vier uitschieters met liefst 75 landerijen in bezit.
22. Zoals steeds miskennen verzamelnamen zoals ‘Vikings’ of ‘Noormannen’ de etnische en culturele diversiteit van deze zeevaarders uit Zweden, Noorwegen en Denemarken.

23. Toch was het onderscheid niet absoluut. Sommige Goten huwden ‘Romeinse’ vrouwen in de provincies en Gotische ex-militairen raakten als landeigenaars betrokken in het civiele Romeinse leven. Deze ambiguïteit gaf aanleiding tot vele discussies over hun fiscale statuut en militaire verplichtingen.
24. Een andere mogelijke reden is dat het Oost-Romeinse Rijk niet langer een beroep deed op deze ‘barbaarse’ confederaties voor militaire ondersteuning. Daardoor verloren zij een belangrijk deel van hun inkomsten. De drang naar land en buit leidde hen vervolgens naar Noord-Italië.
25. De reden daarvoor was tweërlei. Ten eerste bestond er niet langer een eengemaakte Italiaanse krijgsmacht. Ten tweede lag de militaire focus van het Byzantijnse Rijk op het Nabije Oosten en de Balkan. Verzet tegen de Longobarden bestond louter uit lokale milities en garnizoenen verbonden aan belangrijke steden, zoals Rome, Ravenna en Napels.
26. Mogelijk dankten de Visigoten het opperbevel in Hispania aan de invloed van Ricimer (d. 472), de militaire leider (*magister militum*) aan het keizerlijke hof. Volgens één bron zou Ricimer van Suevische en Visigotische afkomst zijn geweest.
27. Zo betaalden de Longobarden tot 617 een jaarlijkse tribuut van 12.000 *solidi*, wat toont dat hun leiders de Franken beschouwden als een superieure militaire macht.
28. Mogelijk speelde ook de weduwe van Clovis een rol in deze opdeling. Clovis had nakomelingen van verschillende vrouwen en misschien wilde zijn weduwe haar minderjarige zonen (Chlotharius en Childebert) beschermen tegen hun halfbroer (Theuderik). Bovendien kon zij op die manier ook terugvallen op een deel van de erfenis.
29. Als bastaardzoon van Pepijn II wordt Karel Martel beschouwd als de stamvader van het Karolingische geslacht – in feite een illegitieme zijtak van de Pepiniden – dat naar hem vernoemd is.
30. Bovendien liet Offa van Mercia zich een eeuw eerder in verschillende oorkonden reeds ‘koning van de Angelen’ of ‘koning van het hele land van de Angelen’ noemen.
31. In de late negende eeuw voerden de koningen van Wessex echter een taks in om hun verzet tegen de Deense invallers te betalen, het zogenaamde *Danegeld*. Dat werd later de basis van een systematische taxatie in het Angelsaksische Rijk.
32. Het onderscheid tussen christelijke en Romeinse elementen is enigszins arbitrair. Beide raakten vanaf het keizerschap van Constantijn de Grote steeds meer verstrengeld.
33. Historici vermoeden dat sommige bisschoppen zelfs heidense ‘barbaren’ verkozen boven arianen, omdat die laatsten het religieuze conflict vaker op de spits dreven. Ariaanse vorsten hadden in het Visigotische en vooral het Vandaalse Rijk immers katholieke clerici afgezet, verbannen of verminkt en hun kerken verwoest. Een heiden was in hun ogen vermoedelijk gemakkelijker te bekeren. In 481 stuurde Remigius van Reims een welwillende brief naar de wellicht nog heidense Clovis, waarin hij de steun van de Gallo-Romeinse elites en de katholieke Kerk aanbiedt aan de pas aangetreden vorst. Deze contacten speelden waar-

- schijnlijk een grote rol in zijn uiteindelijke bekering. Toch vormde het ariaanse geloof niet altijd een obstakel in goede relaties tussen een ‘barbaarse’ vorst en het episcopaat. Zo riep Alarik II, de ariaanse koning van de Visigoten, een concilie van katholieke bisschoppen samen in Agde in 506. De notulen van deze vergadering beschrijven hem als ‘de meest glorieuze, luisterrijke en vrome heer en koning’. Ook de Ostrogotische koning Theodorik onderhield gunstige verhoudingen met de Italiaanse bisschoppen (zie *infra*), ondanks zijn ariaanse geloof.
34. Bij deze gelegenheid zalfde paus Stefanus II tevens Karloman en Karel (de Grote), de twee zonen en opvolgers van Pepijn I. Volgens een bron bevestigde hij zo dat de toekomstige Frankische vorsten uit het geslacht van de Karolingen gekozen moesten worden.
35. Deze vorsten zijn Karels zoon Lodewijk de Vrome (in 814), diens zonen Lotharius (in 823) en Karel de Kale (in 875), Lotharius’ zoon Lodewijk II (844) en ten slotte Karel de Dikke, de zoon van Lodewijk de Duitser (in 881). Lodewijk de Vrome en Lotharius lieten hun zonen tijdens hun regering al tot junior keizer kronen.
36. De slag van Poitiers vond in werkelijkheid plaats op het gebied tussen Poitiers en Tours. Ook de datering staat ter discussie. Recent onderzoek plaatst de veldslag in 733 of 734.
37. Religieuze motieven waren eveneens van ondergeschikt belang. In 737 vochten Frankische edellieden in de Provence en Septimanië met steun van de islamitische legers tegen Karel Martel.
38. In 879 had de Frankische edelman Boso zich laten verkiezen tot koning van de Provence. Daarmee werd hij de eerste niet-Karolinger die de koningstitel opeiste in het Frankische Rijk sinds 751. Na aanvallen van de Karolingische vorsten Lodewijk en Karloman (880) en zijn broer Richard van Bourgondië (882) kromp zijn invloedssfeer tot het ommeland van Vienne.
39. Na een periode van dertien jaar onder twee niet-Karolingische vorsten (Robert en Radulf) installeerden de West-Frankische magnaten opnieuw een Karolinger, Lodewijk IV (r. 936-54). Zijn minderjarige zoon Lotharius volgde hem zonder problemen op in 954. Ook het aantreden van diens zoon Lodewijk V in 986 verliep schijnbaar vlekkeloos.
40. De West-Frankische adel verkoos daarmee Hugo boven de laatste levende Karolinger, Karel van Lotharingen, de verbannen broer van de overleden koning Lotharius. Karel stierf na een mislukte rebellie in gevangenschap in 993.
41. Émile Amann en Auguste Dumas, *L’Église au pouvoir des laïques (888-1057)* (Histoire de l’Église depuis les origines jusqu’à nos jours, tome VII), Parijs, 1940.
42. Sommige kerkgemeenschappen rekenden voordien nog andere liturgische assistenten tot de lagere clerus, zoals zangers, grafdelvers of psalmisten.
43. De doctrine van de drie-eenheid of Heilige Drievuldigheid luidt als volgt: God is één, maar bestaat uit drie afzonderlijke personen, de Zoon, de Vader en de Heilige Geest. Elk van deze drie personen bezit in de eeuwigheid de volledige goddelijke natuur.

44. Een voorbeeld is de verzameling fictieve brieven bekend als *Pseudo Clementini*, die wellicht opgesteld werd in de vroege derde eeuw. Een van deze brieven vermeldt hoe Simon Petrus op zijn sterfbed de instructie geeft om Clemens als zijn opvolger aan te stellen in Rome. Dit document bevat wellicht de vroegste verwijzing naar de bisschop van Rome als de erfgenaam van Petrus’ apostolische autoriteit.

45. Daarnaast schreef Gregorius de Grote een middeleeuwse bestseller: de *Regula Pastoralis*, een zeer praktisch handboek voor zielenzorg, bedoeld voor clerici. Als een van de belangrijkste middeleeuwse pausen behoort Gregorius volgens de katholieke traditie tot de vier Latijnse kerkvaders, naast Ambrosius, Hiëronymus en Augustinus.

46. In het Angelsaksische Rijk werden tienden pas systematisch geïnd vanaf de tiende eeuw.

47. Palladius van Galatia, *Lausiac History* (c. 419-20).

48. De rechten die bisschoppen opeisten in kloosters in hun kerkelijke jurisdictie waren velerlei: de bisschoppelijke wijding van clerici verbonden aan de kloostergemeenschap, het visitatierecht waarbij hij de instelling inspecteerde en gastvrij ontvangen moest worden, religieuze taksen en heffingen en de consecratie van kerkgebouwen door de bisschop.

49. Uit de vertaling van R.E.M. Brouwer, Boëthius, De vertroosting van de filosofie, Nijmegen (1990).

BIBLIOGRAFIE

ALGEMENE WERKEN

DAVIS, Jennifer R. and McCORMICK, Michael, *The Long Morning of Medieval Europe. New Directions in Early Medieval Studies*, Londen (2008).

FRIED, Johannes, *The Middle Ages*, LEWIS, Peter trans., Cambridge MA (2015).

INNES, Matthew, *Early Medieval Western Europe, 300-900*, Londen (2007).

McKITTERICK, Rosamund ed., *The Early Middle Ages*, Oxford (2001).

MOSSMAN, Stephen ed., *Debating Medieval Europe. The Early Middle Ages, c. 450 – c. 1050*, Manchester (2020).

ROLLASON, David, *Early Medieval Europe 300-1500. The Birth of Western Society*, Londen (2018).

SMITH, Julia, *Europe after Rome*, Oxford (2005).

WICKHAM, Chris, *Framing the Early Middle Ages*, (2005).

WICKHAM, Chris, *Medieval Europe*, New Haven, CT (2016).

HOOFDSTUK I

GERBERDING, Richard, ‘The Later Roman Empire’, FOURACRE, Paul ed., *New Cambridge Medieval History*, vol. 1, Cambridge (2008), p. 13-34.

HALSALL, Guy, *Barbarian Migrations and the Roman West, 376–568*, Cambridge (2007).

HEATHER, Peter, *The Fall of the Roman Empire* (2005).

MAES, Michael, *The Cambridge Companion to the Age of Attila*, Cambridge (2014).

WARD-PERKINS, Bryan, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Cambridge (2005).

HOOFDSTUK II EN III

BANAJI, Jarius, *Exploring the Economy of Late Antiquity. Selected Essays*, Cambridge (2015).

LEBECQ, Stéphane, ‘The Northern Seas (fifth to eighth centuries)’ in FOURACRE, Paul ed., *New Cambridge Medieval History*, vol. 1, Cambridge (2008), p. 639-659.

LOSEBY, Simon, ‘The Mediterranean economy’ in FOURACRE, Paul ed., *New Cambridge Medieval History*, vol. 1, Cambridge (2008), p. 605-638.

MCCORMICK, Michael, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300–900*, Cambridge (2002).

RIEHELMMANN, Dana F.C. en Gouw-Boumanb, Marjolein T.I.J., ‘A review of climate reconstructions from terrestrial climate archives covering the first millennium AD in northwestern Europe’, *Quaternary Research* (2019), v. 91, p. 111–131.

VERHULST, Adriaan, ‘Economic Organisation’, McKITTERICK, Rosamund ed., *New Cambridge Medieval History*, vol. 2, Cambridge (1995), p. 481-509.

HOOFDSTUK IV

COLLINS, Roger, *Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400-1000*, New York (1983).

CRABTREE, Pam J., *Early Medieval Britain. The Rebirth of Towns in the Post-Roman West*, Cambridge (2018).

DAVIES, Wendy en FOURACRE, Paul eds., *Property and Power in the Early Middle Ages*, Cambridge (2010).

FOURACRE, Paul, ‘Placita’ and the settlement of disputes in later Merovingian Francia’ in FOURACRE en DAVIES, Wendy eds., *The Settlement of Disputes in Early Medieval Europe*, Cambridge (2010), p. 23-44.

FOURACRE, Paul, ‘Francia in the seventh century’ in IDEM ed., *New Cambridge Medieval History*, vol. 1, Cambridge (2008), p. 371-98.

FOX, Yaniv, *Power and Religion in Merovingian Gaul*, Cambridge (2014).

HUMMER, Hans J., *Politics and Power in Early Medieval Europe. Alsace antd the Frankish Realm, 600-1000*, Cambridge (2009).

MOORHEAD, John, ‘Ostrogothic Italy and the Lombard invasions’ in FOURACRE, Paul ed., *New Cambridge Medieval History*, vol. 1, Cambridge (2008), p. 140-161.

NAISMITH, Rory, *Early Medieval Britain, c. 500–1000*, Cambridge (2021).

REUTER, Timothy, ‘Assembly politics in western Europe from the eighth century to the twelfth’ in NELSON, Janet ed., *Medieval Politics and Modern Mentalities*, Cambridge (2009).

ROACH, Levi, *Kingship and Consent in Anglo-Saxon England, 871–978. Assemblies and the State in the Early Middle Ages*, Cambridge (2013).

WOOD, Ian, *The Merovingian Kingdoms, 450-751*, Londen (1993).

HOOFDSTUK V

AIRLIE, Stuart, ‘The aristocracy in the service of the state in the Carolingian period’ in IDEM, POHL, Walter en REIMITZ, Helmut eds., *Staat im frühen Mittelalter*, Wenen (2006), p. 93-112.

COSTAMBEYS, MARIOS, INNES, Matthew en MACLEAN, Simon, *The Carolingian World*, Cambridge (2011).

DAVIS, Jennifer, *Charlemagne’s Practice of Empire*, Cambridge (2015).

DE JONG, Mayke, ‘The Empire that was always Decaying: The Carolingians (800-888)’ in POHL, Walter en GINGRICH, Andre eds., *Empires: Elements of Cohesion and Signs of Decay*, Wenen (2015).

DE JONG, Mayke, *The Penitential State: Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814-840*, Cambridge (2009).

FRIED, Johannes, *Charlemagne*, LEWIS, Peter trans., Cambridge, MA (2021).

GOLDBERG, Joseph, *Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817-876*, Ithaca, NY (2006).

LE JAN, Régine, *Famille et pouvoir dans le monde franc (VIIe-XIe siècle). Essai d’anthropologie sociale*, Parijs (1995).

MACLEAN, Simon, *Kingship and Politics in the Late Ninth Century: Charles the Fat and the End of the Carolingian Empire*, Cambridge (2003).

MOORE, Michael E., *A Sacred Kingdom: Bishops and the Rise of Frankish Kingship, 300-850*, Washington (2011).

NELSON, Janet, *Charles the Bald*, Londen (1992).

NELSON, Janet, *The Frankish World, 750-900*, Londen (1996).

REUTER, Timothy, *Germany in the Early Middle Ages c.800-1056*, New York (1991).

WEST, Charles, *Reframing the Feudal Revolution. Political and Social Transformation Be-tween Marne and Moselle, c.800-1100*, Cambridge (2013).

HOOFDSTUK VI

BARROW, Julia, *The Clergy in the Medieval World*, Cambridge (2015).

KAISER, Reinhold, *Bischofsherrschaft zwischen Königtum und Fürstenmacht. Studien zur Bis-chöflichen Stadtherrschaft im Westfränkisch-Französischen Reich im frühen und hohen Mittelalter*, Bonn (1981).

MADIGAN, Kevin, *Medieval Christianity: A New History*, New Haven, CT (2015).

MAZEL, Florian, *L’espace du diocèse. Genèse d’un territoire dans l’Occident Médiéval (Ve-XIIIe siècle)*, Rennes (2008).

PATZOLD, Steffen, *Episcopus. Wissen über Bischöfe im Frankenreich des späten 8. bis frühen 10. Jahrhun-derts*, Ostfildern (2008).

REUTER, Timothy, ‘A Europe of Bishops. The Age of Wulfstan of York and Burchard of Worms’ in KÖRNTGEN, Ludger en WASSENHOVEN, Dominik ed., *Patterns of Episcopal Power*, Berlijn (2011), p. 17-38.

ROSENWEIN, Barbara, *Negotiating Space. Power, Restraint, and Privileges of Immunity in Early Medieval Europe*, Ithaca, NY (1999).

WOOD, Susan, *The Proprietary Church in the Medieval West*, Oxford (2006).

HOOFDSTUK VII

BEACH, Alison I. en COCHELIN, Isabelle eds., *The Cambridge History of Medieval Monasticism in the Latin West. Volume I: Origins to the Eleventh Century*, Cambridge (2020).

CLARK, James G., *The Benedictines in the Middle Ages*, Woodbridge (2011).

MELVILLE, Gerd, *The World of Medieval Monasticism: Its History and Forms of Life*, Collegeville, MN (2016).

VANDERPUTTEN, Steven, *Medieval Monasticisms. Forms and Experiences of the Monastic Life in the Latin West*, Berlijn (2020).

WEST, Charles, ‘The Significance of the Carolingian Advocate’, *Early Medieval Europe*, v. 17:2 (2009), p. 186–206.

WOOD, Ian, ‘Columbanus, the Britons, and the Merovingian Church’ in OLSON, Lynette ed., *St Samson of Dol and the Earliest History of Brittany, Cornwall and Wales*, Cambridge (2018).

HOOFDSTUK VIII

CONTRENI, John, ‘The Carolingian renaissance’ in MCKITTERICK, Rosamund ed., *New Cambridge Medieval History*, vol. 2, Cambridge (1995), p. 695-705.

FONTAINE, Jacques, ‘Education and learning’ in FOURACRE, Paul ed., *New Cambridge Medieval History*, vol. 1, Cambridge (2008), p. 735-759.

GANZ, David, ‘Book production in the Carolingian empire and the spread of the Caroline minuscule’ in MCKITTERICK, Rosamund ed., *New Cambridge Medieval History*, vol. 2, Cambridge (1995), p. 786-808.

MCKITTERICK, Rosamund, *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*, Cambridge (1993).

SCHEFFLER, David, ‘Education and Schooling’ in CLASSEN, Albrecht ed., *Handbook of Medieval Culture*, vol. 1, Berlin (2015), p. 384-405.

STANFORD, Charlotte A., ‘Architecture’ in CLASSEN, Albrecht ed., *Handbook of Medieval Culture*, vol. 1, Berlin (2015), p. 55-79.

WOOD, Ian, ‘Art and architecture of western Europe’ in FOURACRE, Paul ed., *New Cambridge Medieval History*, vol. 1, Cambridge (2008), p. 760-775.

BORGERHOFF
& LAMBERIGTS

OWL PRESS

Gent, België
info@borgerhoff-lamberigts.be
www.borgerhoff-lamberigts.be

ISBN: 9789493428515
NUR: 684
Thema: NHC
D2025/11.089/192

© 2025, Borgerhoff & Lamberigts nv

Auteur: Ortwin Huysmans

Coördinatie: Marie Vanhoutte, Charlotte Maes & Joni Verhulst

Eindredactie: Liesbet De Pauw

Correctie: Yves Van der Fraenen

Cover en binnenwerk: Robin J. August

Zetwerk: Crius Group

Gedrukt in Europa

Eerste druk: september 2025

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, elektronische drager of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft geprobeerd bij de samenstelling van deze uitgave alle rechthebbenden op copyright te contacteren. Mocht er een opname zonder voorkennis van rechthebbenden zijn gebeurd, dan verzoeken wij dezen alsnog contact op te nemen.